

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

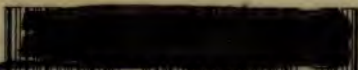
We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

BUHR A

a39015 01810984 6b

HUKRDUP
HUKRDUP
HUKRDUP
HUKRDUP

HUKRDUP
HUKRDUP
HUKRDUP
HUKRDUP
HUKRDUP

~~НИКРАДУП~~
Драгоманів, М.
М. ДРАГОМАНОВ.

ЛИСТИ ДО ІВ. ФРАНКА
І ІНШИХ.

1887—1895.

ВИДАВ

ІВАН ФРАНКО.

ЛЬВІВ, 1908.

НАКЛАДОМ УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ,
зарєєстрованої спілки з обмеженою порукою у Львові.

DK

508.782

.D77

A35

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під надзором К. Беднарського.

1344831-172

ПЕРЕДМОВА.

Випускаючи в світ отсю другу частину кореспонденції Драгоманова зо мною і иншими, я вичерпав усе з рукописної спадщини незабутнього покійника, що зберегло ся у мене.

Не можу тут давати ані просторої студії про ті листи, ані характеристики їх автора; на се ще буде час і місце, тим більше, що се тільки частина його кореспонденції навіть із самими тільки Галичанами; жде опублікованя прим. його кореспонденція з М. Бучинським, до якої і у мене знайшли ся важні причинки і якої приготуванем заняв ся д. М. Павлик. Та найважнійші будуть певно листи Драгоманова до Павлика, яких опублікованю не стоїть ніщо на перешкоді.

Не можу ве висловити тут свого щирого жалю що до деяких уступів моєї передмови до першого тому листів Драгоманова. Тепер, обіймаючи всю її цілість, я розумію ясно, як мало ми, його ученики, розуміли його за його життя, як мало ми здібні були піднести ся на ту висоту знаня

і поглядів, на якій він стояв і з якої не спускав ся ніколи. Він був для нас правдивим учителем, і вповні безкорисно не жалував праці, писань і упімнень і навіть докорів, щоб наводити нас, літних, малоосвічених, впротилежних у рабських традиціях нашого глухого кута, на кращі, яснійші шляхи європейської цивілізації. Можна сказати, він за вуха тяг нас на той шлях, і коли з генерації, що більш або менше стояла під його впливом, вийшла яка користь для загального і нашого народного діла, то се в найбільшій мірі заслуга пок. Драгоманова.

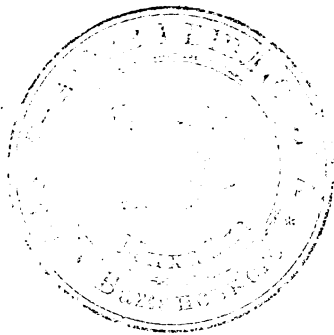
Отся друга частина листів на мій погляд мав велику вагу особливо для пізнання Драгоманова як чоловіка високої душі і високого розвою, якому справді ніщо людське не було не то чуже, але й байдуже. Незвичайна ріжносторонність його інтересів, незвичайна живість і ясність їх розуміння йде в парі з незвичайним критицизмом його розуму, критицизмом вродженим, а не подіктованим ніякою доктріною, і з неменшою суцільністю і гармонією його вдачі, сконцентрованої на високій, ідеальній основі. Вічно зайнятий великими питаннями піднесення рідного народу він ніколи не спускає з ока органічного звязку нашої історії з іншими. Він уважав своє життя виключно службою високому ідеалові розвою і поступу, і се давало йому силу і рівновагу духа у всіх тяжких досвідах його життя. До остаточної хвилі, зломаний тяжкою недугою, він не тратив молодечого запалу до праці ані своєрідного, щирого гумору. Скептик до дна душі він уміє розпалювати

віру в ідеал і почуте совісти та громадських обов'язків у душах найтупіших людей. Се була виємкова натура, в двох дивна серед української нації, такої багаті натурами пасивними, вузкими і тупими. Він був немов сотворений на духового провідника великої нації, а хоча доля позавидувала йому, то все таки він зробився і буде довго ще сумлінням нашої нації, ясним, непідкупним і непоблажним, правдивим компасом для грядущих поколінь, як їм жити і як працювати.

В заключеню додатків до листів і недрукованих доси прегарних статей Драгоманова, уміщених на кінці сего видання, я не міг відмовити собі помістити невеличку рукописну статейку д. Олексія Білородова п. з. Памяти учителя. Звертаю увагу читачів на сю статейку, памятку одного з найсимпатичніших молодих Українців, з якими міні довелося познайомитися. Тихий і скромний, з досить високою освітою, хоч не знаю чи скінчив гімназію, він десь у початку 80-их років наслідком якогось „випадку“, хоча за легальним паспортом появився у Львові і замість звичаєм інших емігрантів гаяти час на безконечних розмовах та дожданю „слухного часу“, вишукав собі працю для зароблення хліба, став за наборщика в одній львівській друкарні, а потім, коли явилася потреба адміністратора в Науковім тов. ім. Шевченка, навчився бухгалтерії і серйозно підготував до свого обов'язку. І товариство певно було б знайшло в нім ідеального робітника не на самім лише адміністративнім полі, бо як кажу, він був чоловік з доброю

освітою, яку старався раз у раз доповнювати лектурою і в вільних хвилях, за мою порадою переложив найкращий уступ із Історії середньовікової Франції з історичної серії праць Лявісса-Рамбо. На жаль не встиг переписати цієї праці на чисто, коли якась безглузда і безпідставна денунціяція з Росії спонукала шефа київських жандармів Новіцкого зажадати у львівської поліції, щоб вислала Білобородова до Росії. На розказ поліції він зараз же виїхав, на границі його арештовано і під конвоєм завезено до Києва, але швидко й сам Новіцкий переконався, що всі підозріння були безпідставні і його випущено, — розуміється, з полишенням під поліційним дозором. Він поїхав до Катеринодара, пробував своїх сил як кореспондент, а далі й редактор газети „Донская рѣчь“, оженився і мав якийсь процес, у якому його увільнено, та коли я, пригадавши його собі як знамениту робучу силу написав йому лист і просив вертати до Галичини, одержав від нього сердечний лист, але повний такої зневіри і безнадійності, що серце мове стискало ся мове у кліщах читаючи його. Кілька тижнів по одержаню того остатнього листу Білобородова я одержав від його приятеля, д. Ерастова з Катеринодара відомість, що Білобородів збожеволів невлічно і запертий у шпиталі. Чи він умер там, чи живе ще, не знаю.

Честь памяти цієї щирої душі!

Рік 1887.

*N. 64. Лист до І. Франка. Chemin Dancet 14.
Genève. 2. Февр. 1887.*

Шановній Добродію.

Дуже дякую Вам за пересилку грошей (300 р.), котрі вписали ще добігти ранішче, ніж рос. курс зовсім пішов к чорту. (Сьогодні він вже 224, ја розміняв 231; коли віjna буде, то певно ј 150 не дадуть). Коли Ваша жінка вже вернулаь, то пожалујста напишіть, чи передала вона лист Лисенкові, і шчо вона чула в загалі цікавого в Кијіві по інтересним нам справам.

Ја не получив од Вас одповіді: 1) Коли вијде Альманах Лукяча? 2) Коли Ви почнете печатати Ваш Альманах? 3) Чи згожуетесь печатати там мій матерјал ј појасненьња на Старі Укр. вірші?

Мене просьять із Румуніјі переслати лист з запитами про стан робітників дља статистичної анкети. Пам'ятајете, Ви колись з П—ком видали такий лист. Коли в Вас ще јесть воно, то будьте ласкаві вишліть по такому адресу: Domerga lui Costica Dobrudjanu, Gara Ploesti Romanie.

В остатньому листу ја Вам через те казав про роамови ріжних льудеј про мою переписку з Кијанами, шчо з листів кількох Галичан довідавсь јасно, шчо вони читали мої листи, хоч

суті діла не розуміють, не знаючи всього, і виводять де шчо не тільки дльа мене неприятне, а противне принципам, котрі ја вважају за правдиві. Так ја між инчим завше вважав, шчо всьакиј мусить не тільки працьувати за хліб, але ј перш усього на хліб, котриј мусить виробити собі својеју працеју. В остатні роки вијшло так, шчо ја одступив од останнього принципа. Ја хотів би впевнити лудеј, шчо тут не сама моја вина, хоч звісно јесть і моја: не треба нікому довірятись окрім самого себе. Послухавши товаришів ја појіхав за гръаницю і лишив себе зарібку в Росіји, а взявшись видавати укр. соц. речі, ја порвав свої звязки з тутешніми ліберальними кругами, котрі могли мені дати заробок професорський в Італіји або Франціји. Коли Громада ввірвалась, ја всьако старавсь перевести свої відносини з товаришчями на договорно-робітницькиј стан, предлагаючи јим бути спеціальним наймитом дльа обробки укр. етнографічних матерјалів, починаючи з пісень політичних, котрі вважав можливим видавати тільки тут. Предложено мені комбінаціју, шчо б ја писав дльа рос. журналів, де б то товаришчі моји печатали моји праці, ја критикував а priori. Тепер а posteriori вијшла моја правда: чотири моји статті, котрі післані в Петербург на умовах, які мені були звелені, ось вже більше року не печатають сьа; з київських за дві не заплачено, а дві лежать більше пів року. (Цими дньами пошлю шче дві, на ту ж дольу.) Поръад з тим товаришчі оказались не в силах (в охоті јіх ја не сміју сумніватись) здобути мені навіть роботу зовсім безтенденціју, напр. переводи (оце цими дньами одна баринья-московка здобула нам роботу: перекладати повістки Catulle Mendès'a, Maupassant'a et cetera, потребуємо послати.) Так і вијшло, шчо ја по-

павсь в стан філантропічній, тоді, як ја зве
бути в стані робітницько-договорному. Ја бојусь,
щоб льуде не подумали, шчо ја вважају стан
філантропічній за скільки небудь нормальній. От
все, про шчо мені ходить. Решта вже моје діло.

Ваш М. Др.

4. Оце дочитав книжку: *L'histoire des religions, Son esprit, sa methode et ses divisions, son enseignement en France et á l'étranger par Maurice Vernes. Directeur adjoint a l'École des Hautes-Études (Sorbonne)*. Там між инчим јесть цікава программа курса історії рел. феноменів, котра сама мајже даје курс. Чи не схочете помістити јејі переклад в Поступі? Вона всього 19 сторін, та до нејі треба вступу 1½ — 2 сторін.

3 Февр.

Получив великиј лист од Кіјан, та жаль,
шчо до нього не приложено звістки, хто јого пе
редаје, шчо шче вбільшује анонімність листу,
а з анонімности ніколи добра не виходить.

Принесли пакет од вашојі жінки: 625 р.
і листок.

Спасибі, на листок буду одповідати скоро,
а поки питају тільки, шчо „125 р. отъ двѣицы“
не получав і не розуміју, шчо воно значить „дѣ
вица“. (Не розуміју тавож потреби плутать массу
лицъ і способів, коли јесть така проста дорога
јак Ви). Чи не могли б Ви појаснити, шчо зна
чить „дѣла Куаъми“. Чи особисто дѣла Куаъми,
чи на Кобзаръа (јак колись було вмовлено по
силати). Ја не розібрав того, шчо написано про
300 р. од громади за 1887 р. За јакиј це строк?

Шчо чути в Россіјі про віјну?

№ 65. Лист до Кіян. 3 Февр. 1887 — 12 февр.

Начну свій лист а того, шчо ј Ви, то б то з пізнього часу Вашојі одповіді на листи мојі, писані рік тому назад. Це річ не пуста, а сама по собі даје кључ до наших незгод. Нігде окрім у нас ја не бачив, шчо б товаришчі, співпрацьовники мовчали цілиј рік! Ја по собі знају, шчо коли діставу лист об цікавіј мені справі од интересного чоловіка, то не можу зараз же не сісти одповідати; бачу, шчо також робить сьа і у других, — і коли бачу, шчо цілиј рік мовчать, то нічого не можу вивести, јак тільки бајдужність по врајніј мірі до чоловіка. А в нас з Вами не инакше велось діло за всі десять років. На цей же раз, скажу просто, Ваша мовчанка була дльа мене шче тьажча післьа листу, шчо ја получив торік од Вашого имені, листу не тільки — по мојіј думці, звісно, — помильного по принципам, а ј грубого по формі („сверхбюджетная роскошь!“ — доволі цього одного!). Мало того, шчо такі мовчанки не по товариському (бо добриј хозьајін і најмитові озоветь сьа і собаку погладить), а вони мајуть шче ту неவிгоду, шчо поки јде одповідь, зовсім зміньюјуть сьа обставини, — а коли (јак це те ж бува в нас з Вами постіјно) шче зміньяјуть сьа ј самі особи, котрі пишуть або говорьять од гурту, то забувајуть сьа аргументи, факти, а часто ј самі сьужети розмови, — і часто замість дејаких фактів підстављајуть сьа фантазіјі, јаких напр. не мало і в останньому Вашому листі.

Обертајучась тепер простішче до нього, ја скажу, шчо дуже б був радиј зовсім залишити полеміку ј історіју, а говорити про самі текушчі справи та руковідні принципи, котрих би ја хотів почути од Вас јаснішче, ніж це написано в Вашому листу. Та ніјак не можна обіјтись без історичних огльадів назад, коли вже не без полеміки.

По порядку приходить сьа говорити про „Громаду“. Тяжка це дльа мене штука! Це в своїм роді „одрубаниј хвіст“ в казці Богдана Хмельницького, котриј на завше буде стојати поперек нашої згоди. Моје редакторство „Громади“ цоставило мене в стан цілком противниј всім мојім прінціпам житья, починајучи з такого: надіј сьа тілько на себе, стіј завше на своїіх власних ногах. Взявсь же ја за „Громаду“ тільки тому, шчо мені виразно обішчали льуде (з Вас); не безусі, а власне „Христових годів“ (инші навіть Петрових) — а вијшло так, шчо перші ці льуде ј дезертували з поля битви, на котрому ја, по јіх показу, протрубив аттаку. Це факт до того јасниј, шчо јого ј јого послідків дльа мене не можуть заперечити тіж самі льуде. Ја по собі суджу, шчо јак би ја зробив з ким небудь таке, то 1) або б наложив на себе руки, 2) або вважав би на собі смертельниј гріх, котриј би покутував до віку јакими небудь еквівалентними ділами, 3) або не простив би братові својому, котрого ја підвів, својејі вини і всьако всилувавсь би показати світові ј јому, шчо він сам ј винуватиј, а не ја. Зо мноју вже не один з Вас вже з самого 1877—8 рр. пробував поступати по 3-му пункту, — ј тепер мајже все, шчо Ви пишете тепер про „Громаду“, јесть нішчо инше, јак поступованье по цьому пункту, доведене навіть до фантазіјі. Ја винен, шчо Г—да виходила томами, винен, шчо „не порадившись з Вами“ перејшов з Відня в Женеву ј т. н. Та ж форма Гр—ди була придумана в славному комітеті 12 на Подолі; томи були придумані власне дльа того, шчоб перше оснівно вијаснити прінципи науковими статьями, котрі ј взьались написати добродіјі X. Y. Z. і т. д. (хочете, шчоб ја назвав імена ј заголовки?). Пісьля томів були положені листки (ја ј видав один в 1878 р. в саміј горячиј час, — а все

таки не получив і дльа Листка ні стрічки од членів комітету ініціативи), — коло томів брошури дльа інтеллігенції і народу. Один з ініціаторів придумав і формулу дльа всіх цих публікацій: „Громада будет заданіе раздвижное“. Як тільки ја переступив гръраницьу, „раздвижня“ публікації печатались (ја навіть прибавльу, шчо вони то, напр. брошъури „Як наша земля“, „Турки внутр. і вн.“ і т. д. мали найбільше ходу в публиці із всіх наших публікацій). Задержалась тільки публікація томів „Громади“, бо мене цілїй рік водили обіцъанками прислати праці, а потім ја мусив сам писати їх $\frac{1}{2}$, а в другій помагати складувати зовсім сирїй матерјал. І дльа того і дльа другого ја мусив учитись, бо памјатајете, ја по вговору мав писати статїї по европ. релігїйним питанъам, а всьу українологїю обіцъали писати спеціалїста, в котрих ја тільки шчо хотїв вчитись як школьар, перед тим, як мене вїслано видавати Гр—ду.

Також само в Київі було предвиджено, шчо Гр—да буде виходити в Женеві (або Лондоні), коли австрїєсьва цензура буде дльа неї тьажка. Були такі, шчо хотїли аразу поставити Гр—ду в Женеві або Лондоні, і таких було трохи не більшість, так шчо ја сам на силу одстојав Австрїю хоч на перші пори (ја був мабуть найменьшїй радїкал з усіх 12; вже про Одесців і не кажу, — там мені насилу вдалось одстојати ліберальнїй, а не бунтарськїй характер Гр—ди). Коли цензура причепилась до Терлецького (Nb. з поводу брошури присланої помїмо мене з Київа і Одесси, брошури з бунтарськоју думкоју, вїложеноју словами Шевченка, проти котрої ја остерїгав Терлецького) і коли Т—ш і К^о мені ясно сказали, шчо тепер треба їхати в Женеву, то ја зараз об тім звїстив товаришчїв і за повною їх згодоју (повкликуєсь на тих 5—6 чоловіків,

котрі в 1876 р. була в Відні) переїхав у Женеву. Проти слів, що в Женеві Гр—да загубилась між иншими російськими виданнями соціально-революційними ја просто вважају недостоїним споритись, — бо скорше можна сказати, що Ваша компаніја в 1876—77 р. загубилась серед квіївських рос. бунтарських кружків (звісно, ораторів жіх), ніж Гр—да втратила що небудь з своєї орігінальності і самостојачести перед јакими б то не було побічними кружками, виданнями і т. и. Простіть мене, а ја скажу, що написати таке, як все рівно ј те, що ја не порадившись з Вами переніс Громаду в Женеву, можна тільки зовсім не знајучи діла, або тільки тим, що „бумага все терпить“. Звісно, не мені бути рецензентом Гр—ди і других видань моїх 1876—1878 р. Але в мене јесть письменні докази ріжних льудеј, українців, москалів і польаків, котрі в них признавали јакусь пользу; було з них дешчо переложено ј на польську, на сербську мову (тепер перекладајеть сѣа на болгарську), дејакі видання розіјшлись зовсім (не тільки в Дніпро та в III-е отдѣленіе, а таки ј у публіку) і тепер нема-нема, тај потребујуть то 2, то 3 ека. в Галичину, в Болгаріју, а то ј у Росіју. Та навіть з Ваших дехто писав і казав мені тоді зовсім не таке про ці видання, јаке тепер Ви пишете. Додам, що з powodu цих видань і в Вас було заявжаувались відносини хоч би напр. з земцями, послідком чоґо була проба робити подібні ж видання од „лібер. ліґи“ у Львові. Ці проби провалились між инчим через те, що робились у Львові, а не в Женеві. Не буду розворушувати цеї полеміки ј жеї мотивів. Ја про цю всеу справу нагадав тільки дльа того, шчоб нагадати Вам, що не ја один уважав тоді політичну агітацію за діло потрібне.

В духу Вашої ж „ліги“ написано було мнєю „Соловья баснями не кормят“, про котре ја тільки тепер довідавсь, шчо воно було Вам „не на руку“. Так і Ви вірили в Л. Меликова? Звичайно, нашому брату-емігранту кидають в вічі докір, шчо ми не знаємо дійсних обставин (цеј докір кинути нічого не коштує!). Але ж на цеј раз мені з Женеви було видко, шчо Л. М. ні царя не одурить (хоч би ј хотів), ні голови јого не вбереже. А Ви в Россії цього не побачили! А вијшло по мојому! Шчо ж таке Вам було не на руку, ја навіть догадатись не можу. В усьакім разі ја повторю, шчо писав ја ту брошьюру згідно не тільки з моїми принципами, а ј з Вашими тодішніми, котрі Ви висказували в умовах, в листах, в публікаціях в роді „Задачи земства“. В тих ж принципах писав ја ј потім і в „Вольное Слово“, з цим вијать поновилась і історія Гр—ди, а власне, шчо в ньому не було і рядка писаного ініціаторами Гр—ди. Однакож ја получив од Вашого імені на 2-вј рік мого писанья в „В. Слово“ вираз похвалн, шчо ја пишу в ціј газеті. Мене самого здивувала тоді ця зајава (в мені јесть лист, в котрому говорять сьа од колективности — спішу замітити, шчо цеј лист писаніј зовсім не ким небудь з јеретиків, теперішніх „політіків“), бо вона виходила на те, јак би ја поручив кому небудь сказати в Кијіві Ринеківі, шчо він добре робить, коли „лікарствує“, а тільки ја таквј документальнвј вираз згоди получив. Тепер може скажете, шчо ј В. Слово було Вам не на руку. Цевно, скажете, бо мајже таке говорите про „В. Спільку“.

Ця В. Спілька носить на собі слід својіх зародив, доволі чуднвј через те, шчо само товариство В. Сп. провалилось. Про мертвого легко говорити, шчо він завше і був слабіј. Ја мав резони вірити в дејаку силу покійника. Ну, та не-

хай ја помиливсь. Тільки шчо ж хто з Вас маје сказати проти осередка В. Сп.? Як навмисне, тепер вијавилось, шчо навіть проект Костомаровськиј конституції був як раз такиј в основі, тільки радикальнішчиј в формі, як В. Сп. (Див. Русская Старина, 1886, Январь, 187—188). Ја, значить, виложив у В. Сп. „исконниј“ українофільськиј політ. соц. ідеал. Ви самі нічого проти В. Сп. не кажете в мотивах свого засуду, окрім того, шчо „вона не показује молодіжі перших кроків то того ідеалу“. Та перш усього В. Сп. својеју практичноју стороною не обертајеть сѧ до молодіжі, а радить јіј перш усього вчитись свого ј чужого. По мојіј думці не довчившись не тільки не слід братись за політику, а навіть і за „Додатокъ до Батьківщини“, котриј показује тільки низькиј стан „культури“ своїх авторів. Бојусь, шчо ј другі „не-політичні“ а „культурні“ праці подібних же культурників не будуть вишчі.

Для молодіжі В. Сп. може мати тільки літературну ціну, як напр. катехизм державного права, або шчо. З цього ж боку ја дозвољају собі думати, поки мені не докажуть противного, — В. Сп. по меньшій мірі може застановити думку на дејаких річах, котрі треба тепер знати ј розуміти всьакому будущому діячу, — а окрім того нашому молодому чоловікови даје перестороги проти формул, котрі дуже ходять по росіјськиј молодіжі: проти народовольства, народництва, најівного українофільства ј т. и. Та ј самі конечні цілі В. Сп. (про котрі треба ж кому небудь говорити) не такі то вже ј „мріји“. Про них недавно говорили земства (нехај тільки впјать наскочять віјна, то впјать заговорять), — про більшу частину навіть тепер хоч крізь зуби, а говорять і підцензурна печать. Тільки всі не наші говорять з свого погляду, — то ј нам

треба говорити з свого. Ви ж самі не одрікаєтесь говорити, тільки не печатно, а устно!

Тут ја вже просто крикну: бога ради, не смішіть льудеј! Ну, не вміју ја писати, — пиштіть Ви; ну, нема грошеј печатати — не печатајте, не давајте мені, але ж не доказујте, шчо устна пропаганда ліпше печатної... Ја щось подібне тільки од бунтарів волись чув, так тож були зовсім „троглодіти“ і тепер ті з них, хто дожив до сьогодні, самі сміјуть сьа над своїм троглодітством. Јіј богу, читајучи 28 сторону Вашого листу подумајеш, шчо не тільки Гутенберга, а навіть Кадма вважајете не тільки лишніми, а навіть шкодливими дльа Вашого напрямку. Конечно, Ви тільки проти „книгопечатанія“ і „азбуки“ дльа викладу ідеј політичних, — а „культурну“ печать і письмо признајете, — хоч все те, шчо Ви пишете проти політ. печаті (напр. шчо читајуть поверховно, шчо богато говорять, а нічого не роблять і т. и.) можно сказати ж про читачів усяких книг.

Хоч ја ж уважају розділ культури од політики за одну з некультурнішчих видумок (подібне казалв колись бунтарі, котрі розділяли „науку“ і „насущное народное дьло“), однако ја б меньше з Вами споривсь (пождав би, поки теперішньа псевдо-культурна пошесть скінчить свій круг, як скінчило його безнаучне „насущное дьло“; Nb. цікаво, шчо тепер безполітичну культуру проповідајуть ті самі Юзови, котрі недавно плъували на науку), то на лихо навкруги нас живе політична печать і навіть ті, котрі в печаті ж словом ведуть мов би то неполітичну агітаціју, в сущности все ж або просто ставлять свій таки політичний ідеал, або косвенно підпирајуть теперішній теж таки політичний ідеал. Одними розмовами з під тиха проти цих хвиль, котрі з усіх боків нальагајуть на нашу навіть молодіж, не одібємось.

Я, звісно, можу дуже помилуватись, а тільки мені ввижається сьа, шчо наша молодіж дуже „помосковлюється сьа“ в останні роки, хоч льудей з укр. інстинктом тепер безспорно більше. Мені видить сьа безспорній прогресс українства в останні роки в наукових сферах і в масі громади (дьякуючи театру, концертам). Тільки ж коли гляну в наукові праці, то бачу, шчо матеріалу вкраїнського тепер публікують більше, ніж 10—15 р. назад (виключаючи тільки нар. слов.). Та тенденція під тими публікаціями і над ними не тільки не культурна, а так просто московська. (Часто јавно дьяківська, лакејська). Дејакі ж, напр. Багалій, діјшли до того, шчо вже навіть „Слободская Украина“ сказати бојать сьа, а кажуть „Юговосточная Украина московского государства“. В масі публіки українствујушчої европејсько-українські ідеї зовсім послабли. Недавно получив ја кілька листів з Петербурга — туман в самих елементарних політ. соц. ідејах, — навіть статті Южакова вважајуть сьа за демократизм, федералізм — і українство (incredibile dictu!). Лев Толстой почитається сьа серед українців петербурських; в Москві шче гірше. Толстовське шаманство посилається сьа українцями в Галичину, українофіл Чајченко переклада ј печата плоди цього шаманства в Галичині. (Ја вже не кажу, шчо старі посилајуть туди такі речі, јак: „А все пречиста!“ Мордовцева, котру прочитајете в стріјському Альманасу). Недавно получив ја лист од одного філософа з Новороссіјі; пише, шчо книжки Юзова можно вважати за барометр думок молодіжі в Кијіві ј Одесі. В ріжних листах і розмовах (мені довелось цим літом бачити кількох українців з Петерб., Дону, Дніпра, Новороссіјі) читајеш і чујеш: а чому ж не печатајете критичних поглядів на те, на друге, на політ. внутренню (јесть такі, шчо лајучи

урьад, все таки довольні його „народничеством“), на дипломатичну (кажуть: чому мовчите про балканські справи?). Нехай ја не розумію вже стану, часу і т. п. А чому ж другі не пишуть, не печатають? Окрім того всього — політична печать, просто дотикаюча українських справ, єсть — галицька, та тільки така, котра ја не думаю шчо б одповідала українським інтересам, навіть так, як Ви їх розумієте (на скільки ја об тім можу судити). Перш усього та галицька преса передруковує такі писання росіських українофілів, в котрих проскакують зовсім московські думки, котрі може в Росії сходять за дипломатичний підход, або за lapsus linguae (в усьакім разі по моєму дуже негарний і шкодливий), але котрі в Австрії видають ся за отверті і шчирі слова. Так напр. „Дѣло“ перепечатало, як принципіальну декларацію, статтю Автоновича в К. Стар. про роман Сінкевича, в котрій були виходки і проти справедливих польсько-національних тенденцій і діла. Так „Н. Проломъ“ (смішно було мені читати в Вас, шчо мовляв ја беру його під свою протекцію) — Н. Проломъ, котрій НВ. тепер став доволі зручно зовсім не на стару, виключну московсько-централістичну точку, а признає себе малорусинном, оддає поклони Квітці, Костомарову, Шевченку (ја сурьозно рекомендују Вам прочитати статтю „Чѣмъ єсть для нас Шевченко?“, котра вишла окремоју брошуроју) — і хотьачи побивати львівських народців і з малоруської точки, перепечатав статтю Костомарова з Нового Времени „Полякамъ Миротворцамъ“, в котрій цей вождь українофільства, заплутавши ся в останні часи в свої власні сітки, поставлені заміром „примирить съ нами правительство“ (слова його листу-програми до мене), вискочив проти поляків вже зовсім перескочивши на рос. державну, та ще і москов-

ську точку. Тепер Н. Пр. викликає: „мы зъ Костомаровымъ, мы — малороссы...“ а „Дѣло“ фальшуєт українофільство!... А саме „Дѣло“ — післьа, а то ї порьяд з українофільськими заскоками на юзєфовичеськиї лад, виголошує як національну укр. політику програму еп. Пелеша, revolution за православїє холмських уніатів, — і знаходить собі піддержку навіть в статті Кн. в В. Европї, де цей агент єзуїтів при українських справах названий „лучшимъ представителемъ народнаго направленія“ і т. и. (тепер в мене нема Н. і не можу поцітувати текст усього). Щоб підогнати українську програму до Пелеша, рьжані народовці обкарнали навіть Шевченка, а порьяд з тим вони було јасно почали виставляти сепаратизм рос. України до Австрії. Ці заходи було трохи притихли. Ја позволяю собі сказати, що торічні мої печатні протести, а також листи до лучших народовців у Відні, Станиславові, Стрију причинились до того. Але все таки прим. „Дѣло“ ј „Просвѣта“ проповідajúть чистішчу Духиншчину (та шче і од имені Кіевск. Старини; див. статью в Н... Кіевская Старина)... А недавно вже в „Дѣлѣ“ јавилась статья „Die Wacht am Bosphorus“, в котріј підводить сѧ до того, щоб Австріја забрала Босфор проти Россії. Коли між Россією ј Австрією стане гостріше, тоді безпремінно львівські народовці почнуть проповідати сепаратизм України до Австрії, або коли јїх на тому зібють Н. Проломці (бо сепаратизм укр. потребує спілки з Польяками, дуже непопулярними серед Русинів), то будуть белькотати шчо небудь або кумедно строкате, або темне, — в усьакім разі шкодливе для нашої ідеї.

Так бачите, шчо галицька політ. пресса, котра не перестане ж бути ј котра (і Дѣломъ і Проломомъ) говорить за весь укр. малор. народ, ставить діло так, шчо ј Ви не тільки мусите

терпіти, щоб Ваші ідеали калічились, затемнялись перед громадою, а навіть просто відповідати (може скоро і перед самим урядом російським) за те, що вона говорить. Так чи не ліпше ж з усьяких оглядів виступати з Вашими правдивими думками про Ваші цілі і про текучі справи політ. життя, по крайній мірі хоч в важніших пригодах і хвилях, коли вже нема в Вас спромоги по-стіжно критикувати текуче життя з свого погляду?

Ми підійшли до Галичини, та і зостанемося там, зупинившись на справі про відносини Ваші з львівськими народовцями, про котрі Ви чимало пишете в останньому листу. Я залишу на боці подрібні речі, напр. Зорю, Павлика. Може, ја і помилуюсь. Мікроскопічною патологією з далека займатись трудно. Історію „Зорь“ і Фр. ја росказував по словам самого Фр., котриј мені писав, що формулу: *concordia* (огня з водою!) *res parvae crescunt* передали йому ще в Київі. Ја тому повірив, бо сам читав лист одного з Ваших до П—ка, в котрому згода з народовцями радилась йому јак раз годі, јак јого „Дьло“ „виелімінувало із суспільности“. Та обернемося до оснівних, принципіальних справ. Навіть Ваш остатній лист, хоч і говорить, що Ви Галичини не знаєте добре, бо і газет јіјі не читаєте (дивно, чому? одні газети проходять, напр. Н. Проломъ, в котрому фактична репортерська часть, повірте мені, ведеть ся ліпше, ніж в „Дьль“ — другі, „Дьло“, не так трудно мати по 1-му екз.; ја колись мав „Правду“, коли вона була забронена) — і що за Галичан не можете одподати, — а все таки далі лист Ваш вихваљає В. Барв. і цілком боронить льв. народовців. Ја дуже жалују, що мені довелось особисто лајатись з Барв. — і через те хто хоче, може сказати, що ја руковожусь особистими мотивама (а впрочім, так јак јазик без костеј і навіть типограф-

ськиї станок теж без костеї, як сказав Герцен, — то все можно сказати). В усьакім разі ја нагадају, шчо ја першїї напав на Барв. (в К. Телеграфі), а не він на мене, ј напав не за гусака, ні за ковбасу, ні за чарку, а за јого промову на роковини Шевченка, зложеноу в кльассічному львівсько-народовському стильу. Дльа мене цей стиль і всьа Барвіншчина справди ненавистна: Б—вї мав у собі всі пороки львівських народовців (ліпше сказати, всієї старої галицької інтелігенції, од котрих по троху — дуже по троху на лихо! — одстаје новішча): попівсько-адвокацьке поверховне скаканье по предметам і на вколо, замість глибокого наукового дослїду в сирому мјасі, емпіристична еквилібристика замість політики з прїнципамн, котра хоч по малу, смирно та јде завше в одній цілі, котра допуска ј компроміси, та тільки скількові, а не јакові; на лихо шче Б. мав одну, дуже рїдку в Галичині добродітель; рухливість (в купі з злостью — цим Б. нагадував горбатого Шульгина; така моја доля!). Цьа добродітель шче вбільшувала пороки Б—ого ј зробила јого кумиром галицьким — і, по мејому, најшкодливїшоју фігуроју, јаку породила остатніми часами Галичина. Ја вважају своїм обовязком боротись в цим кумиром і јого культом, бо пови цей культ буде (а в Гал. зібрано на памјатник Б. шчось в 10 раз більше, ніж на стїпендіју Шевченка), доти буде страх, шчо Галичане будуть робити à la Барв. Ви обясняјете конфлікт Б—го зо мноју дуже просто (ја звїдсі бачу, як сам Б. обясняв јого Вам такими ж словами, бувши в К.): Б. запримітив, шчо соціалїзм одїгнав багато льудеї од укр. партїї в Гал. — і він виступив против соціалїзму. Пречудесно: а на вішчо він понаписував свїдомі брехні на мене напр. та на Галичан, котрі були зо мноју в звязках? Јак би до мене прїшлов чоло-

вік, котриј би дозволив собі хоч $\frac{1}{2}$ стільки брехні на одного з Вас, скільки Б. на мене, то ја б јого по просту вигнав з хати, і думају, шчо не тілько дружба, а навіть громада взагалі може тільки ј держатись при такому способу вірности і товариству ј принципам. А то јак дља партіјної вигоди дозволяти всьакому гульати квачем по людським цикам, а товаришчам обмазаного позволяти цілуватись з мазуном, тоді в дідьку јде всьака громадськість, всьака людскість, — і треба справді геројів, шчо б згодились робити громадське діло при таких умовах. Та не в тім тілько штука, а в тім, шчо всьа Ваша формула конфлікту не одповіда не тілько діјсній історіјі, а навіть хронологіјі. Конфлікт з Барв., це тільки продовжіннєна конфлікту з Качалоју, а цей теж виходить з дальших часів. Початок конфлікту шче в статях мојих про галицькі справи в Сп. Вѣдом. 1867—1870 рр., потім в Вѣст. Евр. 1872—77 рр., Кіевск. Телегр. 1875 р. Всі ці статі хвалили прогрессівні Галичане, јак напр. не тільки О. Терл., а ј Навроцькїј, казали, писали ј печатали, шчо ці статї будьать Галичину до нового життья. Ці статї, декларація 45 чоловік проти „Слова“ ј проти „Качали“, котру в 1877 р. ми всі послали в Галичину, поставили проти мене (тоді ј проти Вас) перш усього Площанців (котрих наша точка вибивала з позіціјі „руських“) і потім австріјських консерваторів, а то ј реакціонерів і карјерістів, котрі шчиро чи нешчиро ходили в мундурі украјнофільським або австро-рутенським. (Нагадају, шчо ј Качала, автор „Политики Русинѡвъ“, з powodu котројі ми тоді зајавили, шчо вважајемо одповідноју нашим нар. інтересам політику: раціоналізм в культурі, федералізм в державі і демократизм в громаді, а зовсім не принципи австріјської магнатсько-клерикальної партіјі à la kn. Чарториј-

ськиї, — тоді був навіть членом Польського кола і навіть депутатом од польського округу в Бохнієському повіті). Цей конфлікт (в часи котрого „лівобережнїї“ сліпець писав проти нас „правобережних“ ($\frac{1}{2}$ з Полтавщини) протести з девізами, котрі Ви тепер пишете Павлику (*concordia res parvae crescunt* і т. д.), був між инчим поводом того, що Ви, по предложенію одного „красномовного“ товаришча, вибрали першїй комітет, котрїй би виробив проєкт нашого окремого видавця за границею. (Я не згодивсь бути в тому комітеті і радив тільки настоїати, купно з лівобережцями, з котрими я і уложив літом 1874 р. *acta-conventa* Товариства Шевченка і типографії, *acta*, котрі Качало-Барвінчики одіслали к чорту, радив настоїати, щоб Правда була коаліційним органом, в котрому б було вільно і нам, т. ї. особливо молодшим народовцям, як Терлецькїй, висказувати свої думки, котрих не пускали в народовськїй орган Качальники.). Поки тягсьа цей конфлікт, ја вдавсь і до Академічного Кружка з його органом „Другомъ“, тоді москвофільського напрямку. Там знаїшлись елементи більш демократичні, менше клерикальні, ніж межі львівськими українофілами, навіть молодими (Дружнїй лихвар!) і ці елементи переїшли, після полемики зі мною на сторонах „Друга“ на нашу програму, то б то українську, але прогресивну (Франко, Павлик і др.). Цей перехід, котрїй заманіфестувавсь офіційним зливом товариств Академ. Кружокъ і Др. Лихвар, в 1876 р. (скоро після того, як ја прожив у Львові), зовсім оставив у Львові москвофільську партію без молодіжї. Подібне ж готовилось і меж Р. Основою і Січъчу в Відні на моїх очах; там це було тим більше інтересно, що в Р. Основѣ були і члени з Буковини (де тоді

маїже зовсім не було українофілів) і з Угорської Русі в котрій „народовці“ не могли придбати і досі ні одного адепта і де, як ја допевнивсь двократним пробитом там, і не можна нічогосінько поробити з тісно-українофільського становища. Такиј оборот діла перш усього визвав проти нас скрежет зубовниј Плошчанців, котрі ј пустились проти нас на доноси, між инчим і за соціјалізм, котриј впрочім тоді в Австрії було вільно ширити (вільно ј тепер, бо ј тепер в Австрії јесть тільки Anti-Anarchisten- (анарх. террористи) Gesetz, а не Antisozialistengesetz, як у Бісмарка). Львівські українофіли не знали, на яку стати: вони були раді, шчо молодіж „старої“ партії переходить до јїх національно-јазикових принципів, та не раді були, шчо вона признаєть сѧ до прогрессивних принципів, а головне, шчо через те критично дивить сѧ на јїх діјальність (бездільність). Најбільш незадоволені були старі чиновники і ј цощи, котрі більш ради карјери пристади з рутенців до народовців і про котрих дејакі з народовців, напр. Лукашевич, Навроцькиј, говорили, шчо не розуміють, чого вони вважајуть сѧ в нашіј партії. От у такиј час вступив у редакціју Вол. Барв. і кинувсь на нас за наше „московство і нігілізм“, в котрому вже давно нас винуватив Плошчанськиј. Плошчанці шче більше всмілились, і з јїх лагерѧ вишов донос на Терл. з поводу брошури „Правдиве слово хлібороба“, котрої фальшованиј переклад був даніј віденськиј прокуратурі (Ви певно знајете, шчо бјуро перекладів з руського у Відні ј досі в руках москвофілів). Післьа того скоро наступив арест Павлика, на котрого кинулись Плошчанськиј, Барв., а послі ј польські газети, — і так осмілили поліціју, шчо вона могла скомпонувати процесс, а потім другиј, признати (слідом за газетами) тајемне товариство,

а П—ка його агентом, коли на ділі були тільки літературні зв'язки між мною і П—ком. Як бачите, тут „соціалізм“ як генерал Чичков тільки „пришелся встати“, головніше власне москвофілам, потім народовським консерватором. Барвінськиї же до того ще і особисто зривав злість на мені за критику та за те, що він не міг мені здати рахунків по Псалтиру Куліша. Своїми криками і доносами він тільки підпер Площанців і останки їх в Акад. Кр., котрі воспользовавшись реакцією розірвали згоду двох товариств, а з другого боку ще давніми своїми виходками проти „московського нігілізму“ в новому руху молодіжї він справди приблизив його до російського нігіліс-соціалізму більше, ніж цього напр. хотів ја.

Чого ж хотів ја од львівської молодіжї, це видно в листах моїх печатаних у „Друзь“. Чого хотів ја в загалі, це видно з того, що ја напечатав у Громаді і т. и. Ја завше був соціалістом (ще з гімназїї, де мені дали прочитати Роб. Оуена і С. Сїмона), — але ніколи не думав перекладати до нас просто, стереотїпно ні одну з чужих соціалістичних програм, а всього менше р. соц. рев. нігілізм, котрого антикультурність мені завше була противна, як і українофільське гаїдамацтво, котре власне одного корня з рос. нігілізмом, тільки що не мало його щирости, чесного запалу робити на ділі те, що дума чоловік і говорить јазик. Інтересно, що в перших укр. брошурах, зва котрих почались в Галичині мовби то соціалістичні процеси, було далеко більше україноф. гаїдамацтва, ніж европ. соціалізму. Тут позвольте мені де кому в Вас розказати, а другим нагадати те, що ја розказував, вернувшись з Галичини в 1875 р. про тої збір, на котрому мене проклинали львівські народовці з powodu „Парової машини“. Було це јак раз в розгар

згаданого вище конфлікту за Качали „Політику“. Я приїхав у Львів з харьковським богом з Києва, а з Відня приїхали С. Под., Остап Т. і привезли „Парову Машину“. Зараз же потім ми поїхали в Станиславів і Галич на мітинг Тов. Качковського, я поїхав на Угорщину, а С. Под. в Росію, де мусили говорити про приготований журнал, з приводу котрого згаданій вище комітет переписувавсь з Т—им. Коли я вертавсь до Росії через Львів, мене закликали до К. Сушкевича, де я, неприготований, застав душ 25 народоців. К. Сушкевич почав розказувати про те, як він був у Києві і які вияснились незгоди між Правд'янами і нашими громадянами, і прохав мене шче раз сказати, чого од них українці хочуть? Я одповів, шчо нічого окрім того, шчоб Ви ніколи не покликувались на нас, ніколи не говорили в імені усього укр. народу, бо між нашими поглядами, котрі ми розказували не раз печатно, напр. недавно в К. Тел., і теоріями Сушкевича, котрих сказав, шчо як хлопів дати землі, то він ляже під грушою і не буде робити — нічого спільного бути не може. Тоді Ганкевич запитав мене, шчо дума громада про „Парову Машину“, чи її соціалістичну програму? Я одповідав, шчо не знаю, шчо дума гр—да, бо вона не бачила шче брошури, коли я їхав, і можу тільки сказати те, шчо сам думаю про П. М. — Мене попросили. — Я сказав, шчо перш усього П. М. по своїй формі не може бути програмою, шчо я навіть проти такої форми викладу політичних теорій уважаю її за своєго рода балет (як я казав і автору) замість просто-наукового способу викладу, хоч і популярного; шчо далі я вважаю П. М. не стільки за соціалістичну, скільки за гайдамацьку брошуру, котра продовжала трохи по новому про-

паганду „бунтарства“ Шевченківських творів, а також хлопоманства („В полі доля стоїдала“ і т. д.) і шчо через те дивуюсь, чого ті панове, котрі присьагають Шевченком, так жахають сьа П. М—ою; шчо в кінці ја радиј бачити, шчо тепер українці вертають сьа в цьому боку в Шевченківшчину, в передостатні часи занедбану формальним націоналізмом, беруть сьа хоч в такій формі до соц. питанья, бо ја сподіваюсь, шчо на такій формі діло не стане, а льуде перејдуть до справжнього соціалізму, т. ј. органічного прикладу европ. соц. теоріји до наших обставин. (Докладніше, звісно ја виложив свої погляди потім в IV т. Громади: „Шевч. укр. і соціалізм“). Тут на мене накинувсь Барв., котрого ја бачив тоді першиј раз, і спитав мене, хто писав рецензију на його промову в роковини Шевченка? Ја сказав, шчо ја, і він почав говорити проти рецензији, про Шевченка, а нарешті почав збивати соціалізм і громадську власність аргументами Шефляго. Ја одповів, шчо справа ця дуже довга, шчо тільки Шефле не дуже надежний авторитет, бо він завше сіда між двох стільців, а окрім того, шчо Барв. бере його аргументи в його ділі Kapitalismus und Sozialismus, а тепер в недавному дільці Quintessenz des Sozialismus він уже каже за соціалізм. Барв. не знав про це, здивувавсь, але ја його запевнив, шчо така брошура јесть, хоч він маје право не знати, шчо вона Шефле, бо вона не підписана і ја саме тільки случајем (мені писали в Лејпцига) знају, хто автор. Б—вј замовк, а потім почав говорити проти соціалізму під-директор Ильницькиј, налягајучу на матеріалізм і скінчив по німецькому: *der Mensch, ranie dobrodzieju, ist kein Hund; er hat einen Geist* і т. д. З цієї розмови Ви бачите мій соціалізм, мій погляд на брошури в роді П. М., а також тах

панів, котрих органом став Барв., кинувшись на мене і на соціалізм між иншим і з поводу тих брошюр. Додам, шчо П. М. була пропущена і австр. цензурою, котра пропустила і Хитру Механіку (котру перше чомусь названо „Правдою“) арестувала тільки „Правдиве Слово Хлібороба до своїх земляків“, причепившись в ній до дословних виписок із Шевченка (заклики до повстанья проти царів, панів, поклики до правди, суда божого і т. и. з псалмів). Може буде кому цікаво взнати або пригадати, шчо брошуру цю прислано Т—ому дльа печати з Одесси через Київ, по мимо мене, шчо ја побачив її вже в останній коректурі і сам підчеркнув Т—ому ті власне місцьа, котрі потім виставила прокураторія, і казав, шчо їх навряд пропустить ця прокураторія за їх нецензурність і через їх хлопомансько-біблеєську старомодність, і радив викинути, а Т—ій мені одповів, шчо викидати він не має права, та шчо вона проїде. Ја, звісно, сказав, шчо Вам ліпше знати Ваші закони, а ја б такого не печатав. З усього розказаного, думају, јасно: 1) шчо львівські народовці і нарешті Барв. кинулись на те ранішче навіть формального поводу кричати про соціалізм і т. и. брошюрок, 2) шчо повід цей, котриј дав їм пригоду вже зовсім льутуватись, власне мав більше звязку з гаїдамацьким українофільством (котре напр. Партицькиј славив у провідних ідејах Шевченка), ніж з соціалізмом. От ції крики Барв. і К-о вбільшили паніку, розбили почавшу сьа нову народовську партіју, і дієсно вменшили силу народовства в Галичині, одігнавши од нього більш похливых і зробивши „отщепенцями“ таких льудей, јак П—к. Був тоді між народовцями чоловік з мозком, Вол. Навроцькиј, котриј пробував розтолкувати в „Правді“ смисл всеї піднятої з Павликовських процесів колотнечі, — та јому даль

слово тільки один раз. Я мушу додати, що між російськими українофілами тоді було ще стільки розуму і порядочности, що ніхто не зважувавсь хвалити Барв-ого, що навіть Перебендья, будучи в Львові в 1878 р., прямио требовав, щоб Правда перестала лаїати, та ще так погано, соціялістів. А Нечуї так послав у Правду ж довгу статю, в котрій описував, що українофільство завше і було соціяльним рухом. Прошло років 2—3. За цей час Галичина трохи познайомилась з європейським соціялізмом з публікацією кружка Павлика і Франка, та з наших (в котрих, замічу, не було ні одної фрази поклику до оружжя, а тільки виклад ідей і фактів; навіть С. Под. прошчав мені, коли я викидав такі фрази, перероблюючи його брошури Про бідність, Хліборобство). Ці всі наші видання могли б пройти через австр. цензуру, як би не паніка, піддержана між инчим і Барв. і К-о; та як би Галичане сміло боронили їх перед судом, а не робили так, як Січовики, що по аресті Терл. дали поліції сконфіскувати не тільки Марію Шевченка, але і Сотника і т. и. Ви легковажите „Гром. Друга і т. и.“, ставите їх низче „Дѣла“ Б-ого, але тільки і аргументів у Вас, що Гр. Др. поліція задержала, а Дѣло“ ні. Хоч би Гр. Др. всього 5 екз. пройшло в публіку (а пройшло їх більше), то все таки вони принесли з собою хоч що небудь позитивне (твори Шефле, Ланге, фактичні дописи з нар. життя, яких ні перед тим, ні послі в Галичині не печаталось і т. и.). А „Дѣло“ учило і учить публіку тільки глаголаньню, політиканському крутіїству, коли виключити з нього кілька статей з України (чисто фактичних) та статей Навроцького і кількох „молодших народовців“, котрих ми маємо вважати своїми, статей, котрі потопляють ся в масі глаголанья і крутіїства. Та і то ліпша

пора „Дѣла“ ј самого Б—ого, т. ј. перші роки „Дѣла“, випадајуть як раз на тој час, коли Б. власне перестав виступати проти соціјалістів, а де шчо взяв від них (дејаку увагу до екон. справ, замість вічних розмов про пјанство ј лівинство хлопів і т. д.) і притяг до себе молодших народовців (бувших Січовиків або цѣурихчанина Нагірного), котрі признавались до наших думок, а то ј просто членів ред. Друга 1876—1877 рр., як Белеја, Франка і др. На лихо Навроцькиј умер, а дејакі молодші, притягнуті до „Дѣла“, не вміли вдержати міри компромісу і потроху заізли в болото крутіјства. Ось етапи цього болота, в котрому трохи не втопилась було народовська партія позаторік, коли писав ја Вам лист „без дати“. Ці етапи були вироблені ј намічені власне Барв—им.

Перш усього, основујучи „Дѣло“, він пішов на компроміс із старими, з москвофілами (дивись про це напечатаніј лист јого до Навр—ого) у формі (дурна правопись) і в ідејах (хоч, як тепер звісно з јого листів до Червінського, він забігав і до прихильників „Польшчі од моря до моря“). Потім ідучи на добре діло, котре ми давно радили, а власне на мітінг народнвј, він непременно всилувавсь јого зробити в куші з москвофілами, шчо може було б потрібно, шчоб провести кого з народовців і самого Б. в сејм, але дѣля пропаганди української ідеї серед народа було зовсім шкодливо; а коли концерт з москвофілами розбивсь через Наумовича ј К^о, то уся ця тонка штука Б—ого звелась на безцільну еквилібристику. Далі почасти за москвофілами, почасти од власної поверховности, Барв. вплутавсь в справу Добромильського монастирѣа, ради котројі скликано другіј мітінг, на котрому поставили вже менше інітересні дѣля народа справи, ніж на першому, і після чого вже аж до 1883

р. народовці ніяких мітінгів не скликали. Слідом за тим Б. почина доноси на москвофілів за православіє, потім іде поклонятись митроп. Сембратовичу, котрого на те ж зазначили, щоб він завершив передачу церковного уряду галицького тим жезуїтам, проти котрих виступав добромильський мітінг. Зовсім консеквентно після цього по смерті Барв. ж Бележ поставив у „Дѣлѣ“ провідником Руси еп. Пелеша. От на віпчо зводить ся вся діяльність і примір Барв. А Ви навіть усі читальні ж віча ставите на рахунок Б—ого, та шче ж проти нас! Так перш усього не забувайте, шчо перші читальні позакладались в Галичині шче коли ні про Б., ні про нас не чуть було, під впливом Наумовича (котриж, при всіх своїх москвофільських дуростях, тіежу својежу частиною, котра доторкалась мужиків, був народовець, ерго українофіл більше всіх львівських народовців, котрі к слову сказати дуже сердьати ся на мене ж на П—ка за те, шчо ми сміємо це говорити). А далі одна з найперших ріжниць наших з льв. народовцями в тім власне і єсть, шчо ми завше (жа напр. шче в Петерб. В. і Вѣст. Евр. і потім в Громаді і В. Словѣ) товели: Вас Польяки виперли з соїмів, а москвофіли з своїх інституцій, — так замість того, шчо туди пертись компромісами та доносами, обертајтєсь до народу, закладајте товариства, читальні, склепи, скликајте віча, — зачепивши і польських хлопів, — виробіть потім делегацію всіх краєвих народних інституцій і асоціяцій, котра ж буде правдивий соїм Ваш, — то потім јавитєсь і в офіційальних інституціях парламентських јак сила, а не јак лакеї і жебраки, јавитєсь масоју, а не одиницями. В 1881 р. ја ж П—к писали до Романчука, предлагајучи јому скликати чисто мужицьке віче Русинів і Польяків, кошт котрого ми брались покрить — тоді в мене була можливість добути на

те 1000 фр. од „земського союзу“, та Романчук одповів, „що тепер шче нікому в Галичині організувати таке віче, нема льудеј!“ Шчо до вічів почастино, то про два львівські віча, в котрих взяв участь Барв., ја вже говорив: вони пішли по гаммі *diminuendo*, а не *crescendo*, і ніякісінької вартости реальної дльа народа не мајуть. Таку вартість напроти мајуть віча 1883, далі 1886 р. коссівське, коломијське і станіславівське, — тає вони встројені власне на шими, ніж Барвінцьами; бо головні јіх впорядчики, це недавні Січовики, јак напр. звісній Вам привјатель мій Окуневський. Ја мају цілиј архів документів про ці віча і јак би ја міг Вам јого переслати, Ви б побачили самі, јаку мінімальну, а часом зовсім постидну роль грало львівське народовство в цих справах. Роскажу Вам тільки де шчо про перше ј про третє віче. Перше віче, коссівське, зјавилось з поводу стану громади Жабје, котре з колишньої гуцульської столиці повернулось через безстидніше мошенство уряду громадського і старости повітового в купі з жидами, повернулось в жебраків. Жабівці накінець не витерпіли і потребовали од уряду рахунків, требовали зміни віјта і т. н. Тоді староста коссівський видумује записать жабівців в соціјалісти, звернувши ініціативу јіх руху на Павлика і сестру, котру ј арестујуть і судять. „Дѣло“ з переполоху мовчить про жабівські кривди, мовчить про процесс П—ка, на котрому тој доказује, шчо він не був навіть в Жабју, јак јого сестра, а шчо в Жабју, мовляв, ось шчо робить сѣа, а не соціјалізм, тим менше бунт. Мовчить „Дѣло“ навіть тоді, коли суд увільняје П—ка ј коли навіть польські газети, висказујучи сѣа про процесс П—ка, торкајуть і жабівські справи. Скоро потім львівські народовці шльуть депутаціју до намістника жалітисѣ, шчо поліціја чіпајеть сѣа до читалень. Намістник,

протектер коссівського старости, каже, що і поліція мусить дивитись пильно, бо ось мовляв в жабівській читальні і в селі в загалі видно сліди агітації „звісної пари, котра на щастя тільки одна єсть в краю“. „Дѣло“, котрого редактор був у депутації, печата ці слова намістника. П—к пише коротке спростованье, в котрому каже, що суд признав, що ніякої соц. агітації не було в Жабю і він сам в Ж. не був. „Дѣло“ не бере цього спростованья на тім резоні, що, мовляв, по закону спростувати можуть тільки персоні названі, т. ј. в даннім случаю тільки жабівська громада (котра цілком написати в „Дѣло“ не може, а віт жеї не напише, бо він сам і видумав брехню, щоб своє шахрайство покрити). Так вијать промовчуєть сѣ справа, а тим часом староста і намістник брешуть про агітацію аж у Відень. Нарешті Жабяне знаходять якогось сердобольного Польака, котриј пише брошьюру про јіх кривду; брошьюру ту впрочім конфіскують. На силу на жабівські кривди наскакують станіславівські молоді адвокати, Січовики, котрі починають писати дешчо, впрочім нејасне, про це ј у „Дѣлѣ“, — і накінець надумують сѣ зібрати коло Жабјого, в Коссові, віче, на котрому поставити ј питања про устрій громад і про кривди в них. Так вијшло перше, справді народнє віче, на котре згодивсь із Львовјан пријхати ј Романчук, безспорно розумнішчј і чеснішчј з усіх львівських народовців, котриј в перших роках „Батьківщини“ приблизивсь було до нашої програми далеко більше, ніж Барв. (дивись моју статью в петербургьскім „Дѣлѣ“ 1870, Ноябрь, Литер. Полит. партіи в Галичинѣ), але котрого товар. народовці потягли назад. Всі три віча показали велику нещирість до таких діл власне поіствства, на котре покладали всю своју вагу львівські народовці.

Історія станіславівського віча показала, що власне еп. Пелеш противен пробам безпосередніх відносин інтелігенції (свіцької) з народом і независиміј організації народу. З його боку ввійшли можливі пута на ноги організаторів віча: по його кивку два його каноніки одреклись бути в комітеті організаційнім, після чого ще один піп почав коверзувати таке, що трохи віче зовсім не провалилось. На счастье організатори взьались просто до народу і там знајшли најшчирішчу ехоту піддержати діло (той мужик обіщав привезти з собою 30, той 40—50 чоловіка і т. и.). Тоді організатори (дієсні) просто сказали попам: „Ви не крутіть, а то і без вас обідемося“, — після чого тільки „душпастирі“ пом'ягчали і діло пішло. Я не знају, чи Вам звісні дебати цих віч, а надто станіславівського, на котрому потім поставили і справу про вибір громадами попів; коли звісні, то Ви мусите побачити, що ці віча виступили на дорогу, котра аж нічогоісінько не має спільного з тим крутіјством, на котре пішли львівські народовці з Барв., особливо з часів наумовичівського процесу. Ці віча прьамісінько переносять (хоч помалу) діяльність напр. партії на ту дорогу, котру власне ми радили (див. Громаду N. V, згадану статју в Петерб. „Дѣль“, статті про Галичину в В. Словѣ і мою остатнью брошуру „На канунѣ новыхъ смуть“). Ці віча тільки і спасли народовськіј прапор з того болота, в котре його втягли було Львовјане в останні роки і у котрому він лежав мајже до верху тоді, коли ја писав Вам свої листи і коли абсолютно нічим не виказувалось народничество в Галичині окрім льякејства перед Целешом та доносів на православіје і росіјську мову. Кригика, покази потреби виступати з працеју позітивноју, просто коло народа, стати на ґрунті реальних інтересів народу і т. и. чулись тоді од Галичан тільки в до-

писях Фр. та Павлика в польських (найдільше в Россіі!) газетах, на шчо львівські народовські проводирі платили Фр. і П. (а в купі і мені) скрежетом зубовним і клеветами. В цей час ја обернувсь до Вас, шчоб Ви подали свій голос, піддержали прогресівній (дійсно український) напрямок і по крайній мірі нагадали Львовіжанам своју декларацію 1873 р. 45-ти Правобережних. Ви не тільки нічого не зробили, а шче радили власне П—ові і Фр. *concordiam* з обскурантами. Тепер, після торішніх віч, можна сказати: Бог Вас простить, діло обійшлося і без Вас!

Мені особисто, як Вашому товаришчеві і як рос. українцеві не тільки гірко, а і жалко дльа справи прогрессу не в самій Галичині, а і у нас над Дніпром, — жалко, шчо діло обійшлося без вас, а навіть проти Вас, котрі держали себе з львівськими консерваторами проти прогресістів. Ја і тепер жду не тільки більш тихого розвитку галицького радикального руху, ніж би це треба було (рахујучи на всі неспријајучі обставини). Мало того, ја певнісінькій, шчо львівські нар. проводирі вјять постарајуть ся як мога ассімільувати собі новій рух, як це вони зробили в 1867, 1877 і 1880 рр. Вже і тепер українофільські клерикали вкупі з москалофілами допустили, шчоб на станіславівському вічу говорили про церковній патронат. Ваша поміч, хоч Ваш голос (бо львівські проводирі јавно покликајуть ся на солідарність з Вами) був би і тепер користивій дльа їх. Та обійдеться ся і без Вас, бо новій рух тепер објавляјеть ся не в самім тільки Станіславові, а в усіх провінціях Галичини. Не знају, чи звісно Вам, шчо в кінці Децембра був у Львові ајад делегатів од народовських кружків дльа нарад про реорганізацію партіі, при чому делегатів було 13, головно з „провінції“, а решта, душ 25, були львівські нотаблі.

Тут показалося, шчо голоси з провінції були о ціле небо більше поступові, як Львовјане і редакторь. Однакож не глядючи на те, шчо Львовјане мусили з гори мати більшість, все таки зјїзд згодивсь на програму, котра не має нічого подібного з Барвінщиною, а має в собі јавно хоч, дејакі точки, про котрі ја недавно написаву „Наканунъ“. Між инчим положено... „в) бути, аж доки не заспокојіть правительство наші жадоби, в опозиції, 2) објавляти опозицію ділами, д) лучитись з демократичними партіями в Австрії... ж) будити нарід до політичного життѣя, 3) стати у себе на ґрунті чисто-демократичним і мати на оці перед всім реалні інтереси мас народу. Окрім того положено: з польаків узнавати (спільниками) тільки таких, котрі суть правдивими демократами і працьують дѣля діјсного добра простого льуду. Против партії староруської уникати навмисної полеміки (читајте доносів), а поступати објективноју дорогоју і освѣдомляти нарід про ідеї украјїнської національності“.

Правда, „Дѣло“, вбільшанье котрого було одноју з практичних справ, шчо ними зайнявсь зјїзд, поки шчо звернуло увагу на останні, додаткові пункти, та ј то најлекшим способом: 1) полемізује з польськими газетами, в тім числі з недавніми пријателями, демократами (??) Kurgera Lwowskiego (даремна праця, — бо власне ј демократів „правдивих, діјсних“ ніяких між тепер. польськими публіцистами ј політиками нема; демократам Русинам треба просто самим обернутись до польського демоса, брошурами, мітингами, товариствами, і підняти самим реалні т. ј. соціјально-культурні інтереси польського хлопства ј робітників, — тоді вся теперішня польська машинерія, навіть національна, перевернеть сѣя до гори ногами; це моје ceterum censeo! Та цього не зробить сѣя, поки Русини не стануть рі-

шуче на безконфесійній ґрунт і не вискочать із виключного націоналізму; однако це колись настане!) 2) проповідує про Москву теорію Духинського (до „Дѣла“ тепер прилучилась і „Просвіта“ брошуру Ог. Огоновського про М. Шашкевича, в котрій сеї вченїї муж каже, що фінська Москва стала звати себе Русьсю тільки в XVII ст.), та бреше про стан Українців у Россії, де мовляв Українців раді зїсти не тільки уряд, а і народ — Москалі. („Н. Проломъ“ його ловить, показує, що в Россії ж виходять українські книжки, а „Дѣло“ перепечатало слова одного усердного, але не знаючого справи Болгарина, що мовляв у Россії за українську книжку, сорочку, слово посилають в Сібір і що в Россії, навіть в Петербурзі і Москві, гарьаче привітають укр. театр. „Дѣло“ одбіруєть ся кажучи, що укр. театр через те в Московщину заїхав, що в укр. містах йому грати не вільно. „Проломъ“ ловить його показує, що Кроп. трупа грала недавно в Харькові і на весну збираєть ся в Екатеринослав і т. д. і т. д.). Очевидно, що львівські народовці перш усього неuki (в справах історії, етнографії і т. в.) і навіть мають мало інформації в текущих справах нашої України, — напр. що власне забороня цензура печатати, де уряд не пуска укр. театру і т. в. Оттут і треба з Вашого боку помагати їм просвітитись книгами і кореспонденціями. Окрім того критично слїдити за їх тенденціями, виступати проти поверховности, крутіїства і т. в. Мусите ж Ви мати яку небудь логіку: а то Ви напр. робите овації Пелешу, а Ваші собрати у Львові викрикують Духинщину. Треба ж придумати яку небудь органічну формулу, котра б опредїляла Ваші і Галичан відносини до Великоруссїв і до рос. культури та навіть держави.

Додам, шчо на львівському з'їзді в Децембрі 1885 мусили говорити і про відносини Галичан до цілої України, та тільки на цей раз „не стало часу“ мовити і відложено на другий найближшій час. Volens nolens (і дльа Вас і дльа Галичан), а в Галичині не можна замовчати „відносин до цілої України“. Треба вибрати шчо небудь одно: або політичний сепаратизм з культурною віжною, на образ старого польського патріотизму, або без неї, або федералізм; далі треба вибрати або політичний консерватизм, на образ старих українофілів до Шевченка, або лібералізм і т. и. Так або сьак формула матиме вплив на щоденне показанья укр. патріотизму в текущих справах. Коли Ви не виберете собі формули і не перекажете її Галичанам, та вже з тим, шчо б вони її держали логічно, то за Вас вироблять її Галичане, котрі, конечно, не знаючи Ваших обставин і Ваших замірів, виберуть формулу хибну, Вам же шкодливу, — і Ви будете в стані најгіршому, бо не матимете навіть ні одної вигоди з мовчанья і всі його невидги. Jestь нарешті шче одна галицька справа, в котрій Ви б могли стати в пригоді, — це виробка modus vivendi між тамешніми партіями. Потребу звісної згоди почуваяють там навіть „сепаратисти“. Компромісу бажав навіть Барв. і виробив був його, — тільки дурний, безпринципний і ломкий, бо самі ж народовці при компромісі на горі доноси австр. уряду на союзнників подавали (напр. спільна депутація поїхала в Відень плакатиь на језуїтів за Добромільську справу, а народовські депутати подали записки проти москвофільства). Тепер після цілого ряду доносів самі львівські народовці добились напр., шчо б станіславівське віче непременно було виставлено јак спільне діло обох партій. Москвофіли згодились од себе на те (в тім впрочім була јих вигода, бо

по кр. мірі ја думају, шчо добре взъавшись за гуж, українофіли могли поставити віче на ноги ј сами) ј держали себе доволі коректно. Алеж Духиншчина народовців дратује јіх і робить дальшу і сталу згоду дуже трудноју. Не гаразд ја зробив, не написавши шче вишче, шчо львівські народовці резонъать сѣа, шчо воїни розірвали свіј компроміс з москальофілами під натиском Вашим, бо мовльав Ваши писали ј личчо говорили јім, шчо тепер најголовнішче діло в Галичині боротьба з московським впливом, котриј, мовльав, дуже став сильніј післѣа того, јак Вишнеградськвј дав 1,000.000 рѣл. на вирѣатунок (!!) крп-лошанського банку. Простіть, цѣј останніј мотив ја вважају зовсім најівним: 1,000.000 розікрали, — иназшого ј бути не могло, бо галицькі банкіри і кассіри веіх партіј шче більші злодъуги, ніж наші Сіоні ј т. в. Недавно напр. ј народовець Підльашецьквј получив з мужиків гроші дльѣа виратунку јіх закладів у банку, та ј втік з ними. Коли Вишнеградськвј такиј дурень, шчо дасть шче кому ј 3 мільони, — хѣј собі даје; теж розікрадуть, а політичного впливу цѣ ніјакого мати не буде. Впрочім, коли судити хоч напр. по статті „Варш. Дневника“ про те, јак „Галичане просто надули“ Москалів, ввѣагши мільон, — нема опаски, шчооб Москалі так піддержували свіј вплив в Галичині. Окрім того, јак ја вже казав і в „Наканунѣ“, в Галичині тепер зовсім не в тім діло, шчооб насажувати етнографічну малорущину боротьбоју з етнограф. московщчиною (цѣа вже справа скінчиласѣа на користь малорущини), а в тім, шчооб налагодити ту малорущину так, шчооб вона одповідала політ., соціјальним і културним потребам, котрі там видимо наростајуть. Цѣа Духиншчина тепер в Галичині тим більше дурна, шчо між москвофілами там тепер вже јесть на-прѣамок, котриј просто каже, шчо він нічогісінько

не має проти малорущини (див. напр. руковідну статтю в 1 N. Н. Пролома за 1867 р.) і проти независимих народоців. (Я документально знају, шчо деякі москвофіли вбачають найбільшу хибу в організації народовської партії в тім, шчо вона тепер репрезентуєть ся чиновниками, котрі зависьать од польської шкільної ради і хильать ся перед неју, — а шчо з другими, більш независимими, вони б могли і погодитись; і тут єсть богато правди).

Органічний компроміс між партіями можна встановити, по моїї думці, перш усього, коли поставлено буде над обома правдиво ліберальний принцип, шчо всьакиї має право думати шчо хоче в етнографічних і літературних справах, як і в релігійних, і шчо всі незгоди в крузі цих справ між Русинами — їх домове діло, до котрого поліції, а надто польській та німецькій ніякого діла нема. Ви, котрі і терпите од доносів своїх Пихнів та Жузефовичів, маєте найліпшиї авторітет, шчооб вдержати львівських українофільських Андріјашевих од проступів проти цієї ліберальної аксіоми. Далі згоду проміж партіями можна встановити власне розширятьючи знаньня про Росію (Україну і Московщину та правдиву росієську літературу, порьад с писаньнями моск. славјанофільської секти, котрі тільки доси і знають галицькі „москвофіли“). Останье треба тим більше робити, шчо це вже пробовано в Відні (бібліотека Січі) і навіть у Львові в Акад. кружку 1876—1877 рр., — а власне, шчо настояшча росієська література (демократично-прогрессивна, при всіх своїх хибах) плодить в Галичині українофільство, бо підрізує галицьку Тредьаковщину, котру там вважають за „руское направлєніє“, підпирає реалізм, демократизм, і вносить європеїські прогрессивні думки, котрих в рос. літературі не глядьючи на цензуру все

такі більше, ніж в якій небудь другій слав'янській. По останньому пункту ја мушу сказати: видить бог мою душу, шчо ја б раднішчяв, ј коли б і в Гадьачі читали більш *Forthnightly Review*, ніж навіть „Вѣстникъ Европы“, і перше питанья, яке ја роблю всьакому, хто приїде з України, це: а шчо, чи вчать сьа хоч студенти європејським мовам, чи все пробавляють сьа Петровим вікном в Європу? Та шчо ж будеш робить, коли мені віддають на першу половину питанья: „мало“ — а на другу ја вже ј сам можу одповісти, — шчо або набирають сьа мудрости з Петрового вікна (шче добре, коли не з Москви), або не јдуть дальше Наталки Полтавки та Глитаја. Не дуже лише стојіть діло і в Галичині, де по фран. зна мало хто, по англ. мајже ніхто, і де шчо з німецької літератури, — в загалі більш консервативної, шчо не пристала до наших власне свіжішча јејі частина. Та окрім того бува ј так, шчо напр. коли мені треба було, підбираючи дльа бібліотеки „Союза“ в Чернівцях колекцію книг по досліді асоціјаціјного елементу в нар. життьбу, творів англичанина Мена, то ја не знајшов јіх в німецькому перекладі (і тепер, адајеть сьа, нема), а по французькі знајшов тільки 1 діло з 3-х (тепер 2 з 4-х), а по московському ја најшов тоді всі три (тепер чотирі). І це не один тільки такий случај: в загалі російська література, не глядючи на своју бідність в порівнанью з німецькою, маје ту перевагу дльа Слав'ян перед німецькою, шчо вона стремить сьа втягти в себе рух і методу усіх європ. літератур, в тім числі переважно англійської, — і через те вона космополітичнішча ніж німецька. (На Сербях і на Болгарах можна бачити цілком чудну на першіј раз річ, а власне, шчо ті з них, шчо вчились в Россії, најбільші демократи ј ліберали ј најменші москво-(царьо-)

філи. Ті, хто вчив сь в Гер. Австрієській і Германії, по більшії части бюрократи; вони вноді вороги Россії, але тільки дипломатичні, підставляють замість Россії-держави Австрію-державу, і коли вітер повіє, то лубісінько стають за рос. царя, як Ристич; курьозно, що між Болгарами тепер найбільш консервативна молодіж, котра вчилась в американській школі в Константинополі; вона їде і сьуди, вчить сь на юристів, і не має на думці нічого окрім стати чиновниками, і тепер не дуже то показує запалу до патріотичного руху; „цанковісти“ майже всі бувші вченики англо-американських і польських шкіл в Румелії і Константинополі; Болгари-студенти в Відні не хотіли іти на зустріч делегатам нац. собранија, котрим руководить Стамбулов, рос. воспитанник. Я, звісно, не хочу виводити з цього абсолютних виводів, а всього менше проти того, щоб не вчитись в З. Европі, або не читати на З. Евр. мовах; на цей счот ја intransigent і думаю, що хто не чита на 2—3 европ. мовах і хто не бував у З. Евр., тої не може бути самостојачим громадським діячем. А тільки в цьому всьому щось єсть, на що треба звернути увагу. Думаю, що це щось у тому, що тепер, — ось вже років в 20—30, нігде в Европі нема стілько прихильности до меншого брата, як в російській інтеллігенції. В Европі виключити треба тільки Англію, де впрочім забота про меншого брата виходить з страху, бо цей брат так організуєть сь, що сам скоро про себе поклопочеть сь. На мене лично, — так це најліпше, так щож будеш робити, коли ми не в Англії. На континенті З. Евр. багатші класи думають тільки про себе; в Женеві напр. не побачите студента не то соціаліста, а і радикала; правда, і тут між самими меньшими братами, поки що тільки між городянами, єсть кадри своїх партій дльа власної.

помочи (радікалі, соціалісти), та вони так і стоять обі особно од того, шчо в нас зветь сьа „інтеллігенція“. Вп'ять ја ј проти цього нічого не мају, та вп'ять у нас не такі обставини: у нас треба, шчоб „панич“, „пан“ поміг „мужикові“ не то організуватись, а навіть прокинутись, — так у нас треба, шчоб јому школа з товаришчами ј книжка пробудила охоту „обняти најменшого брата“, будила в јому ту *charité*, котру підмітив і оцінив в рос. літературі Француз De Vogüé в книзі *Le Roman Russe*. Ја б нічого не бажав нашим землякам, јак лише шчоб вони поправили російську *charité* європейським, найбільш англійським націоналізмом і конструктивністю. Тепер всьа Європа зачитуєть сьа рос. класіками і галицька молодіж саме добре зробила б, коли б проковтнула б јіх в купі з деякими працьами рос. по етнографіји, статистиці, історіји, перекладами європ. писателів і т. и. Власне наші українофіли (щче починајучи з перекладів Нечуја з Шchedрина та Білика з Тургенева в Правді 1868—69 pp) вже почали це діло, та тільки без системи, а в таких случаях, јак переклади з шаманства Льва Толстого, і без розуму. Тепер треба взьатись за діло толком, почавши напр. хоч з того, шчоб поповнити рос. ділами бібліотеку напр. Академічного Братства у Львові хоч на $\frac{1}{3}$ так, јак це кслись зробили Ви дльа бібліотеки Січі, або јак зробив ја дльа бібліотеки „Сојуза“ в Чернівцях. Сама молодіж українофільська в Львові почувает потребу того. Недавно один з активнішчих братчиків писав до мене од імена своїх товаришчів, шчоб ја јім поміг добути рос. книг і журналів, і жаливсь, шчо, коли вони звертались з цією просьбою до одного з Ваших, то він, а також здаєть сьа авторитетна українофілка одповіли: „шчо вони з принципа противні тому, бо рос. література ташкентська ј цен-

традістична“. Коли б ја був у Росії, ја б зробив так, як робив в таких случаях не раз: здобув би то своїм коштом, то через своїх літературних знайомих дльа Галичан те, шчо треба, — тепер мені це маїже невозможно — і через те ја (де шчо впрочім зробивши) передају просьбу львівської молодіжі Вам, з моїми мотивами. Звісно, ја не стану на тому, шчо зроблено було багато зрау, — а тільки хај хоч буде намічена ціль, до котрої будете Ви јти і других вести хоч по троху, та постїжно.

Цїль та: вменшити незгоду між галицькимв партїями за національне питанње, підрїзавши виключність і јавнїј шовїнізм в галицьких українофілів і перетягти чеснїшчих і шчирих льудеј між гал. москвофілами (а ј там не без шчирих льудеј) а надто јїх молодїж дб демократизму і прогрессїзму, а значить і проти теперїшнього росс. уряду. В усьакім разі ја скажу: шчо коли Ви не схочете виступити на цю дорогу, то діло обїдеть сьа ј без Вас, хоч і не так скоро, бо вже ј між галицькою українофільською молодїжжью (навіть і між підстаршими) кружить думка об цїм ділі. На Духиншчину Огоновських, Партицьких і т. д. тепер цю молодїж не піймаєш. То Вам тільки самим, та на більшу біду ј постановї справи нашої ј у Росії буде гірше, коли Ви востанетесь в очах свїта солідарнимв з галицькимв Духинцьами-шовїністами.

Так бачите, шчо тепер вже стан діла в Галичинї доволї змінивсь проти того, як було тоді, коли ја писав Вам мїј лист (позаторїшнїј, котриј Ви називајете „без дати“). В тому листу ја власне нічого не прохав у Вас, а тільки звертав Вашу увагу на стан діла в Галичинї ј у Росії, спільно з З. Европоју, ј більш усього нагадував потребу авцентувати прогрессївну ногу в українофільськїм руху. Шчо до Галичини, то кажу, одно

обіжшлося і без Вас і навіть проти Вас; друге обіждеться і без Вас і проти Вас, коли Ви виберете дорогу пасивності, або ще і виключності і шовінізму національного. Щодо України з Росією, то я все стаю на тому, що зачепив у листах моїх і що розвив у „Наканунъ новыхъ смуть“, — а власне, що коли не хочете виступити рішуче з демократично-радикальним лібералізмом, то будете через кілька часу мати впіяті радикалізм нігілістичний та ще і московсько-централістичний, в котрій впіяті одбіжить од Вас најактивніша частина нашої молодіжї. Це одна з справ, в котрих зовсім не трудно бути пророком. Так колись я казав Суворину, що він полаєть ся з болгарами, а болгарам казав, що вони поб'ють ся з Росією: з обох боків мені казали: „Що Ви такий за пророк анаїшлись!“ — а тепер через 10 років в типографії того ж самого Янка Ковачова, тільки не в Відні, а в Софії, котрій з мною споривсь, печатають переклади тих самих статей моїх „Чистое дѣло требуетъ чистыхъ средствъ“ і др., за котрі ми спорились. Але в своєму листу „без дати“ я власне нічого почастного не тільки не прохав, а навіть не радив, ні навіть публікації політичного характера спеціально про укр. рос. справи.

Ви навіть в теперішньому листу кажете, що Ви „не зрікаєтесь політичних публікацій на завше“. А я сам навіть не ждав од Вас їх, ні не прохав у Вас нічого д'ля них ні в своєму листу, ні перед тим. Од того тим паче мене вдарив по голові Ваш лист з його „сверхбюджетная роскошь“, „минимальный плавъ“, — фрази, котрими Ви не тільки підрізували будуще, а „херили“ і бувше і котру я (як не прохавшиї Вас ні об чім, хиба об політ. піснях та Кобзарю, про котрих скажу далі), не міг ніяк инакше зрозуміти, як за чисту одставку. Коли вже в нас під-

ньалась (не з боку боку) розмова про бюджет, то зупинимось на цьому, щоб усунути деякі непорозуміння хоч у нових льудей, котрих певно тепер мусить бути в Вас не мало, бо те, що Ви пишете і в останньому листі, часто зовсім не зходить ся з тим, що власне бувало і що писалось од Вашого ж імени не раз по переду. Поставити мене під „бюджет“ Ваш, — ця думка појавилась не од мене, тоді як мені дано одставку з університета (Септ. 1875). Тоді мені сказано було од Вас, „Громади“, що за мноју застаєть ся сума царського жалуванья 1200 руб. з тим, щоб ја своју працьу обернув найбільше на прьамо пожиточні для цілів громади роботи. Ја подьакував тоді, — бо таке „жалуванья“ все таки мало вид філантропії, котра завше тьажка для чоловіка, і думав, що знајду собі заробок і так, а працьувати буду над громадськими роботами, котрі робив же ја і по приримських древностейах і будучи на службі. В мене ж тоді були звязки лігературні, а окрім того ја мав предложенья „служби“ напр. по транспортам (через Кучина) і навіть по судебній часті (!). Мајучи поки що гонорар за мої статті напечатані як раз в осени 1875 р. ја обходив ся без громадської пенсії і за кінець 76-го року оставив товаришчам Федьковича, Козаки і Татари і половину Малорус. Преданій (другу викінчив уже в Відні). В цей час мені предложено було видавати Громаду за границеју. Доведениј до великого скептицизма в лігературних прожектах братії пробоју К. Тел. ја опиравсь цьому прожекту і подавсь тільки in extremis. Тоді поступив ја і на бюджет, котрій мені положено було 1600 рб. тоб то по 340 фр. за 100 рб.). В свій час ја силав подрібні рахунки своїх видань за 1876 і 1877 рр., і з них можна було побачити, що ја не брав на себе більш 800 р., хоч заслужив ви-

товору за те, що видав передположеному соредактору — Галочанину¹⁾ вперед за роботу, котру він не зробив, 800 р. (вони пішли за довг за книги, котрі поступили в Січ). Цей виговор був першим відром холодної води, котра вилита була мені за шию в наших „бюджетних“ відносинах. З 1878 р. навіть коли ще зоставалась половина капітала „евангельського јуноші“, котрим найбільш держались наші виданья, вже почалась путаниця в наших бюджетних відносинах. Перед мною лежить така купа листів од імені Вашого з того часу (перед тим ми мали розмови через подорожніх, близьких до діла льудей). В тих листах можна прослідити всі переміни Ваших рахунків, хоч на щастя не можна ще бачити такого засуду „мінімалізму“ моєїї праці ј докорів, що ја робив јії не порадившись з Вами. Ось напр. лист од 28 Фебр. 1878 р., в котрому признають сьа довг мені 1614 фр. (вже при курсі 300 ф. за 100 р.), а путаниця појасняють сьа так: „первоначальная конституція осталась безъ примѣненія и была забыта“ (ја добавлю — перемінивсь третій вже посередник). В цьому листу нема сліду незгоди принципальної або скептицизму до Женевы, — а назначено сталиј бюджет: „По бюджету Вамъ будетъ высылаться ежемѣсячно по 300 р. или какъ теперь принято для большеј точности 900 фр. Эти 900 фр. будутъ высылаться ежемѣсячно послѣ нашего 20-го. Изъ этихъ 900 фр. — 450 должны отходить исключительно и прежде (курс. оригин.) всего на Вашу личную жизнь“. Далі јдуть похвали мојім замірам обсуждати слав. справи в звязку з українськими (що ја зробив в брошюрах і в II. т. Гр.), а також випускати „Листок Громади“ ј инші листочки, — що теж зробив. В „исполненіи“ же

¹⁾ Остапови Терлецькому. I. Ф.

ви́яти ви́шли „неточности“, як через те, що капігал јуноші став вичерпуватись, так і через нову переміну міністрів почт і фінансів, — так накінець і через провали 1879 р. Ја порішив вже жити без усякого б́уджета, аби викінчити початі праці та вилонити переказ од Вас, щоб „хоч несистематично, та подавати український голос в текущих справах“. В 1879 р. привезено було мені од Вас устнїй наказ: подавати голос, новий б́уджет редактору 1200 руб. окрім того, що буде на піддержку типографі́ї і на брошури“. Для піддержки типографі́ї привезено було „Хиба реву́ть воли“ 400 руб. (годі по 250 фр. — 1000 фр.). На типографі́ю ј брошури ја нічого не получив, а „Воли“ коштували 2000 фр. (В тім же році одеські товаришчі направили сюди галицького¹⁾ і вислали јому на життья — 15 рубл. один раз!). В 1880 р. при́їхала од Вас делегатка ј повернувшись прислала дві зајави: I) „отъ молодой компані“ (desiderata — з прибавкою зовсім щироју: „средствъ матеріальныхъ доставлять не можемъ“ і з обіцянкою „литературную помощь надѣмся организовать въ видѣ корреспонденцій, хотя можетъ быть не систематическихъ“ (не було ніяких) і II. од „старшей“. Ця зајава так не зходить съ з тим скептицизмом заднім числом, котриј Ви пишете в останньому листу, що ја перепису јејі мајже всю: I) Н—скіе украинцы роздѣляють основныя положенія программы украинської часописи Гр—ды, не касаясь подробностей, относительно которыхъ возможно разногласіе. 2) Укр—цы ассигнують 600 р. на 1871 г. на поддержку литературнаго предпріятія за гранцей. Задача предпріятія — критика нынѣшняго политческаго строя въ русскомъ государствѣ и розъясненіе принциповъ украинства.

¹⁾ М. Павлика. I. Ф.

3) Партія обязывается поддерживать литературное предпріятіе за границей статьями изъ Россіи по поводу текущихъ событій и корреспонденціями. 4) Составленіе и собраніе корреспонденцій не можетъ быть въ настоящее время правильно организованнымъ. 5) Доставка статей и корресп. въ редакцію можетъ быть пока только случайна. 6) Полученіе статей изъ за границы признается наиболѣе цѣлесообразнымъ по почтѣ въ конвертахъ (далі говорить съа, куди і кому посилати); 7) довго говорить съа про те, шчо ліпше видавати неперіодичні листки і брошурн, „для оцѣнки текущихъ событій и существующихъ въ Россіи политическихъ порядковъ, а также для принципиального розясненія началъ Украинства. 8) Если редакторъ находитъ необходимымъ предполагаемое имъ (?) періодическое изданіе и не замѣнитъ его выпускомъ отдѣльныхъ брошюръ, то партія приглашаетъ его удѣлять все таки трудъ и на составленіе брошюръ, а также на изданіе статей, присылаемыхъ изъ Россіи. 9) Языкъ брошюръ или украинскій или русскій литературный; на украинскомъ желательно видѣть такіе брошюры, матеріалъ которыхъ имѣетъ исключительно украинскій характеръ, или руководящія идеи, въ которыхъ (изложены) принципы украинства въ ихъ приложеніи къ Украинѣ — а не въ теоретическомъ смыслѣ федеративного устройства. Эти послѣднія ровно какъ и брошюры, трактующія объ общерусской злобѣ дня, желательнѣе видѣть на русскомъ языкѣ, каковы „Терроризмъ и Свобода“, „Было бы болото и пр.“ (NB. проти Лоріс-Мелікової еквилібристки). 10) Редактору назначается на 1871 г. 1200 р. 11) Украинцы очень бы желали, чтобъ изъ за границы высказывались въ пользу освобожденія малорусскихъ школъ отъ обрусителей и обрусѣнія вообще, высказывались и въ русскихъ легальныхъ изданіяхъ, какова НН.

в ZZ. Къ началу 1881 г. будетъ доставлено 600 руб.“

Всі бажанья ці „редакторъ“ виповняв в 1881—1883 рр., Українці ж не виповняли ні однієї своєї „обязанности“ і обіцанки. Шчо до бьуджету, то ні разу редактор не получив навіть 1200 р. сповна і дльа себе і дльа „литературныхъ предпріятій“. Корреспонденціі не було навіть тоді, коли чужі льуде посилали корреспонденціі в „Вольное Слово“. Тим часом редактор хоч зрідка получав звістки, шчо Українці похваляють його писанья. Так в 1882 р. переказано було йому, шчо він добре зробив, шчо представити в В. Слово. 27 маія 1882 р. одна посередницья писала редактору: „Часто вижусь съ Вашими друзьями; они съ большой радостію встрѣтили послѣднее Ваше произведение: „Истор. П. и Вл. Дем.“ Находятъ, что это chef d'oeuvre Вашихъ произведений. Сегодня собирается большая компания, чтобы читать сообща, такъ какъ получено всего три экземпляра, а каждому хочется скорѣй познакомиться съ этимъ трудомъ, старые и молодые, всѣ въ восторгѣ“.

Навіть скинувши великій процент на дамськвї паєсе, ја все таки мав (і тепер мају) право думати, шчо в виписаних словах було шчось правди. Аже ж і 1½ року опісля писав мені Окуневськї повернувшись з України, шчо там читають дуже „Ист. П. и В. Дем.“, — до чого Окун. в загалі додає: „А і у нас дуже жалують, шчо перестало виходити В. С. Тут и там рвали ся над ними“. (Лист 1 Новембра 1883 р). Як однеслась до „Ист. П.“ загранична публіка, це між иншим видно з листу одного Одесцьа з Парижу (де завше окрім еміграціі єсть завше з 2—3 сотні одніі вчашчї сьа молодіжї з Росїї, не рахуючи всьакого переїздного льуду): „Скрїзь тепер тільки ј чутъ, шчо про „Ист. П.“

и В. Д.“ Одні лають сьа (чого??), але другі заступають сьа і дуже жалкують, як ця стаття не буде видана осібною книжкою. Інші кажуть навіть, що ця стаття је најліпшим з усього, що така дорога робота роскинута по номерам та шче ј в такій часониси, до котројі душа великого гурту льудеј не лежить (все ж таки політиків, котрі перше лајали М. Петр. за те, що він не соціјаліст, а тепер лають за те, що він соціјаліст; от і по па ди!)

Кінець цієї цитати може бути доброју епітафіеју на мојім гробі. Ја завше прожив так, що мене по меншіј мірі з двох боків лајали ј навіть таке сам собі правило виробив, що јак шчо небудь напишу таке, шчо лають тільки з одного боку, то вважају за діло невдачне. З „Ист. П.“ мені дісно почастило, јјі лајали з усіх 16 точок горизонту: консерватори, радикали, ліберали ј т. и. Вони причинились до коначного розриву мојого з Россіеју, де навіть ліберальні журналісти в кінець надулись на мене, — так шчо ця праця одкликнулась в двоје і на мојім бьуджеті.

Але чога навіть і ја не ждав, так це того, шчоб саме після цієї праці ј після того „восторгу“, про котриј писала мені наша посередниця, наступив зараз же перьод та х і т и т'а (дослідіаолірованности мојејі од Вас. Саме од листа тіјејі посередниці в 1882 р. аж до нов. 1883 ја не мав од Вас ніјакого звуку. Навіть книжки про Украјину, такі виданья јак К. Стар. ја предплачував через Петербург, звідки мусив здобувати ј монографіјі бувших товаришчів, і навіть ј украјинські книжки, јак і пізнішче Кобзарья. Коли иноді ја обертавсь через посредство сестри за чисто академічними річами, јак напр. прохав копіј з пісень про Паліја в Цертельева або Срезневського, то ждав два роки, так шчо накінець здобував собі потрібне в Москви од кацапів;

більш двох років ја ждав копії з пісень про гайдамаччину, нарешті получив не копії, а оригінали, котрі мусив переписувати тут (тепер не добуєсь одповіді, кому і як послать оригінали). Чноді приходили гроші по јакомусь бьуджету, — але віколи ні слова, ні думки. Ви мене ј у остатньому листу остерігајете проти фантастичности дејаких буцим то мојіх сојузників на Україні; один з Вас в 1885 р. навіть писав мені зі Львова, шчо ці сојузники зрікајуть сьа всьакого фактичного доказу солідарности зі мноју; навіть зовсім ненадежні Українці, а просто „общеруссы“, котрі чноді балакајуть про українство. Це певно про тих льудеј, котрих, чув ја, звуть у Вас політ. ками в одміну од культурників-українофілів. (Систематика не дуже культурна!) Так ја мушу сказаати, шчо в часи В. Слова ја тільки ј получив укр. матеріали шчо од двох політ. іків (одного з К., другого з Петерб.) і шчо в 1880 р. третіј політ. ік прислав і гроші на діла, котрі Ви ж наказували мені робити в приведенних вишче пунктах 1880 р.: тоб то на брошури, а коли ја зхочу, то ј на Політ. пісні укр. народу (тоб то ва діло культурне і національне). І торік політики наказали мені писати історіју укр. літератури — культурне діло! — і наазначили за те по 600 р. на 2 роки, і прислали массу книг. К кінцьу 1882 р. показалось, шчо коли все патентоване, навіть в ліберальних і радикальних кругах, дулось на мене, а то ј злилось, льуде простішчі, „нерејестрові“ з ріжних загород псчали одкликатись прихильно на мій теж нерејестровіј голос: тут ја побачив кацапів, котрі прочитавши „Ист. II.“ говорили: на таке укр., на такиј „сепаратизм“ і ми підписуємось; були навіть подібні ј польські; познаходились Українці, котрі колись чули пропаганду Лівобережного Сліпця ј перебравлись в общерускі кружки, бо не могли вбгати својіх ідеалів

в ґрамки таких пропагандистів, а тепер повертались до України. Коло В. Сл. вироблялась купка шчирих федералістів, досить зручних робітників. Самі „патентовані“ почали говорити багато з того, за шчо на мене пльували (де далі цей процес іде все більше). Подібне зачалось в Галичині, де „Батьківщина“ і навіть „Дѣло“ почали висказувати наші јересі. Окрім того, коли спинили ся доноси і паніка, то в Галичину почали прибувати ј наші виданьґа.

Коли це земські конспіратори (котрим ја завше радив бути менше конспіраторами, на право ј на ліво, а бути більше агітаторами між середнім льудом) надумались прецінь прекратити В. Сл. як раз після того, як ја, по јіх настојаньу, згодивсь узьати на себе безпоседну редакціју, через шчо газета стала між инчим рівнішчоју (без скоків в німецьку соц. демократіју та ј у рос. нігілґатину з Аксельрадами, а порьад в консерватизм з „бывшими Дипломатами“, — инакше сущими прахвостами, котрі тепер пишуть в Суворинську газету), а вкупі ј дешевшоју. І в земців центральній комітет (більш патентовані) перемудрив, переґриз сьа проміж себе ј забастував діло, при чому через переміну міністрів і фінанси так заплутались, шчо на мене ліг довг (сплачено тілько місяців через 8—10 після забастовки, про котру мені навіть не написали). Так в Мају 1883 р. ја зоставсь вже зовсім як Робінзон Крузо в богоспасајеміј Женеві. Випровадивши жінку з дітьми на море (по конечному наказуваньу лікарів по меншіј мірі дльа двох), випровадивши на позичені гроші, ја оставсь з 30 фр. на все літо, навіть без обіда, з кредітом в молочарніј, як колись в часи студенства, і на волі предавсь ретроспективним огльаданьґам. Тут прившлось звести ј баланс „бьуджетних“ роскошів. По совісті ја виходив з компаніјі не з довгом і бьу-

джетним, — бо робив майже все по інструкції громадській, хіба що нежданно пришлося писати географію з Реклю, — так сподіваюсь, що за те мене ніхто не вдарить, а ја можу поплакати на те, що книги про Україну, котрі мусили прийти до 1 Жуня 1879 р., прийшли тільки 15 Сент., коли вже Подніпр'янщина була скінчена, — а до 1 Нов. уся робота мусила скінчитись, — так що над Подонщиною прийшлося вже робити по 16 часів в сутки), а також не тратив на себе навіть половини того, що громад'яне назначили. В 1879 р. видав при описаних вище б'юджетних пор'ядках: IV. і V. тт. Громади, Нові Пісні, окремі одбитки Ист. П., I. т. Політ. П., окрім того багато брош'юр, листків, доплатив пів ціни Волів, заплатив 480 фр. довгу Одесців, перевозчиків в Руминії, заплатив 780 фр. довгу за Подолінського після того, як батько-ї мати (котрі тепер печатають, що ја його обкрадав) довели його до божевільства, содержав справленого Одесц'ями гал. прив'ятелья, помагав галицьким виданьням (ја туди передав і своју долю премії за Ист. Пісни, котра по незнанію адреси свого собрата лежала в Київі два роки і долежалась курсу з 340 до 250) і л'юдям, содержав типографію, склад, розсилав книжки поштоју і т. и. Може це було і справді лит'є води мимо камін'я в річку, як каже Ваш остатній лист (ліпше б вже сказали: в безодню, звідки і луна не доходить) — так раніше ја не чув навіть і од Вас такого суду, — а чув попередю: роби, добре, — а потім після chef d'oeuvre перестав зовсім чути що небудь. (Навіть дама, що писала про тої chef d'oeuvre, переїшла до ворожого мені польського кружка).

От у такому стані, коли ја міг тільки проказувати собі: „вони з холери повмірали“, а далі заболівши зовсім навіть нічого не проказував, —

застав мене приїздив старий Collega. Я його не бачив з того пам'ятного вечера, коли його покликали по ініціативі одного з Вас на суд за його „буржуазність“ (проти моєї опозиції, бо я казав, що нехай кожний з нас сам у собі заморить буржуазність, а другим дасть дожити віку як вони можуть, під умовою тільки звичайної порядности) і всього менше ждав його візиту, тим паче, що саме тоді довідався, що вже коло 2 місяців сидить поблизу ініціатор суда і не обізавсь до мене ж словом. Collega показав до мене велику прихильність і нарешті розпитував мене про мій стан і плани. Я йому розказав, що в мене тільки ж на думці, щоб викінчити Політичні пісні, як діло мого організму, а потім хоч і в Леман! Він сказав, що береться вступити це діло. Я йому виразно сказав, що готов мати діло тільки з ним персонально: до ніякої колективности ні до Вас я обертаюсь безусловно не хочу (бо мені ж спомин про Вас всю душу вивертає!). Він обіщав дати звістку найдалі через 2 місяці і обнадєжував, що звістка буде позитивна. Місяців через 3 я отримав переказ, з котрого побачив, що вступать повертається на колективности та канцільарську переписку. Я одповів, що коли collega персонально не може взятись за діло, то ж скінчають переговори. Після цього отримав ж через Ок. 500 р. од політика на В. Спілку (при чому Ок. написав: „громада“ а вглядно (!) Політик передає Вам і т. д. Ок. очевидно перемішав „політиків“ з усіма Вами!) і вкупі давні звістки про мене самого ж нові плани для мене.

Тут ж мушу сказати ще кілька слів про В. Спілку. Я ніколи не думав, що вона вкладається по Вашій ініціативі (так ж я ж поправив помилку Ок.), але ніколи не думав також, що вона противна Вашим принципам, бо вона тільки

резюме положительної частини всього, що ја писав і єсть ограниченїй додаток (догматичнїй) до Ист. П., котра єсть власне критична сторона В. Сп. До того ж позајак В. Сп. єсть в значнїй частини тільки катехизис того, що писали земства, в тїм числі і наші, то ја тим паче вважав таке діло не зовсім вже лишнім. Мене в цїй думці піддержали і голоси льудеј далеко не належанх до сїбирникїв, а напр. одної дуже літературної дами, котра має великі звязки між земцями і котра б могла бути в великій пригодї для українства, як би в тих місцях, де вона жила і живе тепер, українофіли не були вже такі дикі і допотопні по думкам і вјалї по діјальности. Дама та читала В. Сп. шче в коректурі, похвалила жеї і перевезла перші екземпляри в Россїю. Тож само можу сказати про одного звісного пол. писателя, шче і юриста. Другїй вчениї українець-юрист написав мені лист, з котрого ја приведу Вам частину, бо там говорить ся і про можливі вплив В. С. на молодїж, про котру пишете і Ви. „Я придаю гораздо большее значение Вашей брошюры, чѣмъ Вы сами. Я вaju въ ней почти эпоху т. е. въ томъ случаѣ, если она слѣдается хорошо известной въ Россїи. Я думаю, что такъ посмотритъ на нее всякій легальный русскїй“. (Тут він говорить про непригодність програми і практики р. с. рев. народовольцїв). „Ваша ж брошюра, если она прїобрѣтетъ распространеніе, можетъ (и будетъ непременно, т. е. принципы лежащіе въ ея основанїи) соединитъ очень много людей и образовать весьма солидную russische freisinnige Partei. Подъ этой программой подпишутся не только „легальные радикалы“, но даже „либералы“, словомъ, вся сколько нибудь порядочная интеллигенція (хотя и не много мыслящая). Если бы и въ высшихъ сферахъ запахло хоть бы Лорисомъ, то я убѣжденъ, весьма много даже изъ „центра“ т. е. по просту „лысыхъ пре-

«франсизмовъ» заїшли бы подъ эту дудку». (Цей показ на Лориса дуже мене охоложа, — та впрочім ја думаю, шчо Лорис запах тільки тому, шчо після Плевни ј лисиј центр заворушивсь, і тому, шчо земства, найбільш навкруги Лориса (Харківське) подавали адреси. Шчо вијать це все не поновить сѣа, ніякиј скептик не скаже на вірне). „Словомъ, эта программа по моему въ эту минуту единственна, могущая сплотить всѣ элементы р. интеллигенціи и „интеллигенціи“ для правильной, не партизантской борьбы. Въ этомъ направленіи много говорятъ въ интимныхъ бесѣдахъ въ Россіи, еще больше думаютъ (боясь спектра горохового пальто). Вотъ почему я придаю ей огромное значеніе. Употребите все возможное, чтобъ распространить ее между обществомъ, между молодежью (чтобы честнѣйшіе не шли на плаху), чтобы движеніе и борьба находили себѣ адептовъ старше 25—30 лѣтъ, чтобы была программа, а не Лавровская метафизика IV-го т. В. Н. В. Если Вы не дожили бы до осуществленія господства Вашихъ мыслей, то онѣ приобрѣтутъ его. Періодъ этихъ мыслей російская исторія перескочитъ не можетъ. Она должна пережить его. Вотъ въ какомъ смыслѣ я называлъ Васъ учителемъ, а будущій русскій историкъ культуры и умственного развитія сдѣлаетъ огромный промахъ, если упуститъ изъ виду (Вашу) скромную книжонку“...

Замічу, шчо автор цього листу, хотъ чоловік і європейського образованья ј учениј, а зовсім не „заграничник“. Мајже теж саме казав мені про В. Сп. ј другіј рос. визначніј політиколог, навіть старшіј мене віком, котріј в добавок передав мені привіти патентованого лінгвіста за працю в Громаді дльа укр. прози. Він сказав, шчо В. Сп. даје „единственную програму, при которой украинф.“ може мати сурјозну ролью. Це все ја

пишу Вам, щоб запевнити Вас, що коли ја може помилъавсь уважаючи потрібною таку книжку як В. Сп., то помилъавсь тільки не сам, навіть не з самими тільки ініціаторами В. Сп. (котрі, звісно, винуваті вже тим, що під арешт дістались), а вкупі з другими, најславнішими людьми. Проти В. Сп. ја получив вирок в першій раз тільки вже літом 1885 р. од однієї звісної турістки українофілки, котра писала мені, що В. Сп. „никому не нравиться“. Коли ж ја спитав жеї, які ж резони приводять проти В. Сп., то вона мені одписала тільки: „резоновъ никакихъ не приводятъ, а просто не нравиться“ (textuel!). Звісно, що навіть колиб це ј був дльа мене резон не писати ј не печатати книжки, то ја б не міг јім покористуватись так вже пізно. В 1882—1883 рр. ініціатори В. Сп. були јединими людьми, котрі не були холодні ј до других нац. укр. праць; видно шче ј з того, що останки з грошеј на виданьня В. Сп. помогли мені протыагти виданьня ј Пол. Пісень. Оберцемось же до цих пісень. Пісьла того, як ја одповів, як показано вище, на темніј дльа мене лист в ціј справі, котра, вбачалось мені, пішла несподівано канцільарськоју дорогоју, ја получив листи од Ок. (24 Окт. ј 1 Нов. 1883 р.), з котрих довідав сьа, що тој з Вас, котриј прожив кілька часу поблизу ј не написав мені ні слова про Вас, ј не спитав мене ні про вішчо спільне, робив Вам реферат о мојім „невиносимом положеніи“ в Женеві. „Говорило сьа тут, — пише Ок. — що Ви через своју книжку Ист. П. etc, а головно через своје шчире пропагуваньня україньскої ідеї стали сілльу в очах „великорусской“ демократії, що Вам через те стало житье в Женеві досить невігідне“. „Ваші пријатели і товаришчі пересвідчившись о Вашім невиносимім положенью в Ж. позволили собі зробити Вам таке предложенье: чи не схотіли б Ви, добродію, перенести сьа на постіјнів пробуток до

Парижа або до Лондону? Якщо би Ви сьа на се фішили, то приобицьають они Вам на першій рік неперемінно, а на другій рік будуть конче старатись вислати Вам по 2000 рубл.“ В другому листу Ок. добавляв: „особливо але до Парижа, где бисте могли заньати посаду професора славянских літератур при університеті парижским“: (Замічу: заньату Французом і до котрої ја, зроду не бувши лінгвістом, зовсім не маю ніяких ні формальних, ні реальних кваліфікацій). Ја одписав Ок. про фантастичність всіх цих планів і про те, шчо ја ждав зовсім не јіх, а одповіді, — і то од одного чоловіка, про Пол. Пісні. Не знају власне, шчо писав Вам О. (мені він написав: „јак би знали про ті пісні, о котрих Ви мені пишете, то думају, шчо Вам би дали ті гроші на них, бо розположінья для Вашої особи було по тому“). Через 2 місяці поллучив ја з Віднья лист (од 8 Јанвар. 1884 р.). Звіщајучи мене, шчо він прибув в спокійній пункт јак „уполномоченний“, шчо б вијаснити бувші ј вопроядкувати будучі наші відносини, автор листу між инчим давав мені рахунок Ваших вислок в 1882 р. (1000 р.) і 1883 (1200 р.). В свіј час ја одповів на тој рахунок, котриј не згодивсь з мојими получками, і замітив, шчо причина тому ј признавајемих возможними ј делегатом Вашим пропаж на почті ј у банках виходила головно з того, шчо окрім посплок (котрих ні строки, ні реальности ја знати не міг) не було між нами ніяких відносин. Одну пропажу можна було ј констатувати, — а власне 380 р. через провінціалний банк, котрі потім і ловили через весь 1884 ј 1885 р., — а другі так і zostались невијасненими навіть. Наука проти неточности строків і безголосних товариських взајемин, на котрі ја завше жалівсь і жаліјусь зовсім не ради тілько својіх навіть бьуджетних інтересів! Наука, котра впро-

чим нічому Вас не навчила, як показали і 1884—1885 р. В зв'язку з фінансами „уполномоченный“ писав і про Пол. Пісні. Ось дословна виписка: „Вы черезъ NN. заявили NN—ской громадѣ (??), что желали бы въ теченіи двухъ лѣтъ получать три тысячи (чи перед словом пропущено словце по, не знају); изъ нихъ половина пошла бы на печатаніе за границею историческихъ пѣсень, а другая половина должна идти на личную Вашу жизнь. NN—ская громада гарантируетъ Вамъ содержаніе въ полтори тысячи рублей ежегодно, просила Васъ заняться обработкою историческихъ пѣсень имѣя въ виду русскую цензуру и обработанный матеріалъ переслать въ Россію для напечатанія. NN—ы рѣшительно не совѣтуютъ Вамъ издавать Вашу работу за границею. Это значитъ заранѣе обречь себя на полную недостижимость для громаднаго количества читателей, какихъ много доставитъ Россія. Вамъ вѣроятно неизвѣстно то обстоятельство, что „Пісні про гром. справи“ циркулируютъ въ количествѣ одного экземпляра. Быть можетъ, русская цензура что нибудь захочетъ урѣзать изъ того, что будетъ Вами приготовлено. NN—цы обѣщаютъ не пропущенные отдѣлы переслать Вамъ для напечатанія за границею и соглашаются печатать анонимно или же съ тѣмъ псевдонимомъ, какой Вамъ угодно будетъ указать“.

Я одповів, що давно вже настав час писати історію України, „имѣя въ виду“ тільки наукову правду, а не „русскую цензуру“, — і що в справі пол. пісень проба вже була зроблена Костомаровим в його статях в „Р. Мысли“, де весь XVIII в., де привішлось говорити про відносини України до россієства, абсолютно нікуди не годить ся і може (як більша частина праць наших істориків про нашу історію з к. XVII ст.) тільки протягати в публиці пануваньня фальши-

вих думок, шчо мовляв Українці на те тільки ј живуть, шчсб Польщчу розвалити, а потім благоденствовать під моск. петерб. царьами (при чому праці істориків-демократів і хлопоманів фальшуют діло најгірше, бо вони „катають в ус і в рило“ не тільки Маазеп, а ј Виговського ј Полуботків, а про Петрів і Катерин по меншій мірі мовчать, вольно, чи невольно, все одно). Позајак мені приходить сьа починати працьу з пісень XVIII в., то ја мају подвійниј резон прьамо порахувати увесь „отдѣлъ“ XVIII в. (три випуски) за не-пропущениј і бажать печатати јого за грьаницеју. Далі можна попробовати переслати в Россіју самі тексти пісень про крѣпацтво, а може ј про рекрутчину, тим паче, шчо ја коментаріј до них вже зробив у „Нових укр. пісн. про гром. справи“. Шчо ж до переходу книг через грьаницьу, то во 1-х ја навірно знају, шчо напр. в Петербург перејшло не 1 ека., а во 2-х таке виданьнѣа робить сьа не на один рік, а може на 50 і шчо, коли тільки мене вважають дотепним јого довести до кінцьа, то најмудрішча політика була б помогти мені зробити јого так, јак ја думају, ј најскорішче, поки ја шче живиј. Накінець вказував ја, шчо јак би наші товаришчі могли повліјати на галицьких украјнофілів, шчоб вони помогли ділові публікаціями і рецензіями (звісно, по науковій совісти) або хоч вменшили доноси на Же-неву, тоб Пол. П. мали хід в Австріји і звідти б проходили ј у Россіју. Шчо до фінансів, то ја казав, шчо најліпше б було, коли б пријателі знајшли серед двадцѣати-мільоннојі націји сумму 6000 р. на два роки, бо тоді б од разу була б готова збірка матеріјалу, котриј колись рецензент-Англичанин назвав „монументом національнојі гордості“; коли ж не можуть, то ја скажу те, шчо говорив і перше; ја прьіму всьаку подачку і вживу јејі до спромози, аби виданьнѣа посувалось јак

може". Через пів року це ж саме говорили ми з одним з Вас, як він загостив до мене, повертаючись з Парижа. Що в нас говорилося про пісні і Шевченка, я скажу далше, а тепер будемо говорити про бюджет. Гість зајавив мені, що на В. Сп. гроші ішли од Вас. Я сказав, що я не думав цього і в загалі не жду од Вас ніяких політичних публікацій, навіть коли б Ви їх і обіццали, а що я тільки держу за собою право видавати, коли буде потрібно і коли буде на що, політичні публікації в ідејах, котрі доволі звисні і Вам. Гість не протестував. Про бюджет він повторив, що більш 1500 р. на рік здобути не можна, на що я казав: коли це збір з братії, то і то багато, хоч це показує, що братія не вміє організувати навіть јавно украјнофільствујущу публіку, коли навіть на Пісні і Кобзаря не може зібрати потрібного. В усьакім разі я прохав видавати хоч і менше, та акуратними строками і посилати вірними дорогами, усьакій раз дајучи мені знать, що јде, — тоді б ја звіщав, що получу. Це потрібно јак дља того, щоб ја міг піддержувати свій кредит в поставщиків, котриј тут неаккуратностъю в показаннью строків більше пеујеш, ніж навіть суммоју довга, — так і дља того, щоб ја і Ви могли вести контроль, чи не пропала посилка. Все це було обіщане, — і гість предложив, що најлише, щоб најменше мати діло з почтами, пересилати в два строки: в Декабрі і в Јуні. Заблудші ж 350 р. обіщав вислати зараз вернувшись, бо вони мусили одшукатись. І діјсно вернувшись він написав мені, що одшукалось поки 200 р., котрі ја зараз получу через Париж, а решту незабаром. І Декабрь скінчивсь, а ја не получил ні заблудших грошеј, ні семестральних, — а так јак в тој же час діјсно пропала на почті посилка мојејі матері, то ја і опасавсь, що і Ваші посилки пропали. Ја об цім переказував кілька

раз, а все таки не получив ні слова і тільки вже в протязу першої половини 1885 р. наш рахунок вирівнявсь, ја не знају ј доси, чи з пропажеју в Парижі, чи де, — чи ні. Јунь 1885 р. пројшов без посилки. Ја спитавсь турістку, котра мені переслала книжки ј поклони од Вас, чи не чула вона чого про посилку? Вона двічі одповіла, шчо — „послано“. Ја вцять став бојатись, шчо пропало, і пробув так аж до кінця 1885 р., коли пријшли јунські гроші, і зараз піельа того в початку 1886 р. новиј бѹджет до кінця року : 1200 р. з заміткою про мінімалізм і свержбѹджстну роскіш і фантастичними (по теперішнім обставинам) проектами заміни мојејі праці тут — працеју в іностр. і росс. виданьнях. (Мушу сказати, шчо ја шче в 1884 р. послав в кілька росс. журналів својі праці, але ні одна з них світа не побачила, як об дејаких звісно було ј гостѹ). Јак же мені було не взяти цеј ультімадум инакше, як за чисту одставку, та шче ј мотивовану дуже грубо? Повторяју, ја б јејі пријняв мовчки, як би в ніј не поставлено було прінціпа про абсолютну невартість вольнојі печаті перед цензурною ј домовими словесними розмовами. Правда, Ви посилали тричі гроші по послідньому бѹджету; такі мовчазливі посилки ја, јіј богу, мав право назвати: „јак собаці“. Правда, один з Вас, певно прочитавши мій лист, написав мені, шчо б ја „не кидав својејі дороги, јединојі вірнојі і спасеннојі“, — та тепер Ви написали колективниј лист, в котрому шче більше засуджујете всѹ мою працѹ, мојі заміри, — вже не тільки јак роскіш, а навіть јак дльа Вас „шкодливе!“ Ј при цьому Ви прибавляјете, шчо Ви не ліквідујетесь зо мноју, шчо Ви будете посилати і далі мені запомогу, та тільки, кажете, „дльа Вас, а не дльа тих робот, шчо Ви захочете вести не по нашій теперішвіј програмі“.

Ви кажете: „Будемо помагати Вам, так як і Ви нам, хіба Ви сами не схочете“. Потожкуємо по пунктам: ја хочу получати од Вас запомогу тільки в тім случаю, коли вона підіде хоч під умову 1875 р. зараз після моєї одставки, коли мені сказано було, шчо Ви хочете, шчооб ја обертав своју працју як можна більше просто на літературу про Україну і дльа України, звичајно в тих принципх, до яких ја признавсь в тім шчо робив ранішче, але в формах, які ја тільки сам можу вибрати. Це з принципального, власне програмового боку. З критичного ж скажу, шчо ја прошу Вас назначити определенну сумму і строки запомоги, та і держить сьа назначенного точно (звісно, виключајучи те, шчо всі ми ходимо не тільки під богом, а і під генералом Оржевським). Ја тепер в рішучім стані: в мене двоје малих дітей, котрих треба привести до чого небудь јасного, — і дльа того або ја мушу сидіти з ними тут в скільки небудь јасних условіях, або як вам усім тут не вижити заробком ні писаньням в тутешні виданьня, ні россіјсьво-цензурними, то ми мусимо розділитись: жінка з малими нехај јіде в Россіју в хутір, — а ми в Лідоју підемо шукати тут роботи, котру мабуть таким способом знајдемо (хоч Ліда не скінчила својејі приготовки). Це треба рішити до літа, шчооб завчасу могла моја жінка перејіхати з дітьми. Ја не хочу брати од Вас запомоги ні філантропічнојі, ні неточнојі.

Обертајучись же до Вашого листу, ја не бачу точности, та не бачу і за шчо мені зацепитись, шчооб брати Вашу запомогу, котріј би могла бути еквівалентом моја запомога, тоб то моја робота. Ви хочете, шчооб ја робив по Вашіј теперішній програмі. Тільки ја јіјі то і не бачу в Вашому листу. Не можна ж взяти за програму: шчооб не було безцензурнојі та політичнојі печаті,

бо і Ви кажете, що не зрікаєтесь зовсім од такої печаті. Так ја під таку програму підвожу навіть і В. Сп. Скажіть же хоч напр. просто: чи вважаєте Ви противним Вашій програмі, чи ні те, що ја напечатав брошьюру „Наканунъ новыхъ смуть“, а перед тим протест проти Целешизма з поводу 25 роковин Шевченка? Це једині мої безценаурні політичні публікації за прошлий рік (третью з поводу Марії Шевченка, в Przeglądzie Społecznym вирізала польсько-клерікальна ценаура¹⁾, за котрі ја в Вас грошеј не прохав і котрі ја напечатав з тих грошеј, що Ви дали „дља мене“, а не дља „мојіх работ“. Ја публікував јіх, бо всеју душеју својеју був певниј, што вони потрібні іменно в теперішній час дља нашого спільного діла — і позволяју собі думати, што вони вже навіть і тепер вепіли зробити свіј вплив. Так мені треба знати: чи можна мені буде і уперед видавати такі публікації і бравши запомогу од Вас, чи ні?

Поки Ви одповісте мені на це питање, обернусь до тих точок, або ліпше конкретних річей, з за котрих у нас ввійшла незгода ј по думкам, про котрі можна судити ј об тим, чи објаснившись на чистому ми можемо бути такими товаришчiami, котрі можуть запомогати один бік другому, чи ми зовсім чужі вже? Ці речі: Кобзарь і Політ. пісні.

В тому, што Ви пишете про історіју Кобзаря, таке перекручуваньње фактів, така јавна софістика, што справди не знајеш, што ј казати. Пишете Ви, што почули од „де-кого з туристів“, што мовльав К. хоче зробити стереотипи на свіј кошт, штоб потім передати јіх компанії, — што зраділи тому і передали К—мі 200 р. на діло ј 150 на життља. Шчо післља діло стало, а коли

¹⁾ В моім примірнику Przegl. Społ. ся статья заховала ся і я в перекладі на нашу мову подаю її в додатку до сего тома.

Ви почули од мене, шчо шче треба грошеј на кінчаньня стереотіпів, то поручили дізнатись по-ясніньня цього питаньня, аж це дізнались тільки з мого листу, шчо ја хочу видати Кобзаря на своју власну відповідь, а послі того прочитали ј моју публікаціју до українців о запомозі. Ви находите, шчо ја поступав „не по товариському, не порадившись з Вами“ ј т. и. Але тут перш усього зовсім не дехто з туристів, а Ви знаєте, хто перевіз Вам звістку про Кобзаря. Јому були розказані точно умови ј рахунок справи: К. буде робити набор дльа стереотіпів дурно, в антрактах між роботоју в Гр., за котру він получав плату, — з набору будуть вироблятись форми ј стереотіпи — поки шчо на кредит, а потім книжку напечатаємо хоч ми, коли знајдемо гроші, хоч Ви, хоч Галичане, хоч у Сібірі, коли хто закупить одлитки стереотіпів і повезе туди. Ми так і робили, — і зміна ввійшла хиба в тому, шчо як вкоротивсь заробок К. в Гр., то пришлось мені платити јому за набор Кобзаря, бо треба ж јому було шчо јісти, а Ви ж самі знаєте плату хоч би ј у Россіји за набор, памьтатајете кошти Пражського виданьня і можете самі порохувати, чи можна було б оплатити 200 р. навіть + 150 р. і стереотіпи ј набор (на самім ділі од Вас получено більше: 500 р. на Кобзаря, та ј тих все таки, самі знаєте, за мало). В 1884 р. згаданвј вище Гість привіз сам 150 р. на Кобзаря ј ми з ним шче раз толкували про це діло. Ја вияснив, шчо справа приблизилась до кінця роботоју К—ми і мојіми виплатами за нејі і шчо тепер треба добрати кілька листів, виплатити до 600 фр. за стереотіпи, а потім вже печатати Кобзаря. Кому печатати? Звісно, нам скорше всего, бо не Вам же і не Пелешу з Галичини, котрі ж з својејі власнојі волі видали Кобзаря обкусанного не тільки проти пражського, але навіть проти львівського 1867 р. (А впрочім ја готов дати стерео-

тіши хоч самому Леону XIII, аби він тільки напечатав!). Гість сказав, що нема грошей окрім тих 150 р., що він привіз. Значить, зоставалось вжити їх на діло, — і дісне в антракт після викінченьня II. вип. політ. Пісень викінчив К. набор Кобзаря, перед тим ми заплатили довг за старі стереотипи, і тепер зоставалось одлити форми і стереотипи до кінця, а далі печатати. В кінці 1885 р. ја зробив рахунок, котриј К. одтиснув приватно в десятку копій, котриј ја розіслав близьким людім, щоб передали ј Вам (Фр. щось тричі затребував тој листочок, між ничим щось двічі од Вашого імені). Ось копіја цього *privatissimum*: „Незабаром скінчить ся набор стереотипного виданьня Кобзаря Т. Гр. Шевченка. На викінченьня стереотипів потрібно буде најм. 400 фр., на одтиск 2000 екз. треба паперу на 600, за друк 250, на оправу коло 600, всього 1900 фр. або з непорахованими видатками коло 2000 фр. Коли буде зібрана часть цієї сумми, то наборня „Гр—ди“ приступить до кінечного виданьня Кобзаря. Земляки, котрі дадуть запомогу до збору потрібној сумми, можуть получить одвітне число екземплярів за скидкоју 50% з ціни 7½ фр. за екземпляр (це тільки могло односитись маже виключно до галицьких кружків і корпорацій). Можна буде видати 3000—4000—5000 екземплярів, то ціна екзем. буде знижена“.

На цю заяву ја не дістав од Вас ніякої ради, ні слова. Тим часом ја бачучи, 1) що публіка таки требаје повного Кобзаря (ми не робили з початку секрету, що почали таке виданьня і навіть був пушчениј в оборот 1 вип. з заявоју, що вложили ми тут троје: К, ја і хто; тој випуск розкотивсь по світу в 500 екз., так що ми вдержали два листи 2-го випуска, за котрі заплачено гроші, поки незброшьюваними, 2) що власне тепер, коли обгортаје навіть українофілів Толстовська шаманщина ј Каблицовське

лакејство, тим паче потрібніј новиј Кобзарь дльа Россії, 3) шчо в Галичині українофільство повернулось на Целешофільство, і через те там вже єсть подвійна потреба людім нагадати правдивого батька Тараса, і по всім цим резонам ја випустив публичну відозву про це діло. Признаюсь, шьо ця відозва значила, шчо ја на Вас махнув рукоју, але хто ж Вам винен, коли Ви самі розірвали товариство не одповівши мені слова на моїй приватні листки, на перекази через Фр., котриј двічі був у вас післьа того, як діло дошло до викінченья Кобзарья, і навіть не одповіли мені нічогісінько на мій лист од Февр. 1886 р. писаниј за довго до мојеї печатної відозви? Цеју відозвою ја впрочім не думав осоромлювати вас і ніяк би ј не осоромив, як би Ви хоч помогли поставити на ноги діло виданья батька Тараса; може б привішлоь помогти якими небудь 500 рубл. та кредитом, бо з Галичан можна б було наазбирати 180—200 пренумерантів (Станіславівці обізвались, обіцяјучи взяти 100 екз.). Осоромивсь цеју објавоју најбільш ја, бо думав видати та не видав: ја думав зробити в Гадьачі фінансову операціју, запродавши (ідеальне поки) право на 25—30 десьятин батьківської землі, і тим видати Кобзарья ј Ш вип. Політ. Пісен. та зрівавсь, бо цього не можна зробити, поки мій брат не скінчить курс в універс., а невеличкіј аванс, котриј ја получив од матері на жеї вексель, розіjšовсь тут, бо треба було сплатити довги за уроки мојеї дочки та потім потратитись на домашні хороби, котрі наскочили на мою сімју в 1886 р. Якиј же Вам сором виjšов, з Вашої точки погляду, ја ј тепер не знају, навіть післьа Вашого листу, котриј, вијать таки скажу, не по моїї вині Ви писали цілї рік. По Вашому входить, шчо коли Ви не помагајете мені видати Кобзарья, то це Вам не в сором, а „ко славі“,

бо мій Кобзарь тепер не тільки „не на порі“, а навіть міг би тільки пошкодити Вашому ділу. Я довідуюсь про це аж тільки тепер (чи це по товариськи, судить вже самі), як ја вже осоромивсь. Тільки тепер ја взнав, що Ви перше думаєте дождатись цензурного Кобзаря в Росії, а потім вже видати за кордоном. Ја і після Вашого листу не можу собі вбити в голову Вашого строку; щоб безцензурний Кобзар був причиною того, що цензура не пропустить в Росії вихлощеного. Історія пропусків Пушкіна, Лермонтова, Міцкевича і самого Кобзаря має право ждати як раз противного, — бо цензура тільки тоді і мнякчала, як за кордоном виходили безцензурні видання. Та це так згідно з вселюдською психологією. Треба ж чим небудь зробити конкуренцію безцензурному слову! Та і то: не вже ж Ви думаєте, що цензура така дурна, що не зна, що окрім Тополі Шевченко написав інше, і Сон і Марію?! Коли так, то ја боюсь справди, щоб Ви в купі і не осоромили себе і не пошкодили собі, як напр. київські українофіли з Шевченковою школою в часи Лоріс Меліковської екілібристики. Пам'ятаєте, як тоді бувши географ, тоді думці, надумались подати проект назвати подольську школу іменем Шевченка, придбавши собі на підмогу кн. Репніна, котрий, звісно, сочувствовав Шевченку тільки обкусаному. Все виходило на око премудро і мов би то „во славу“ України. Коли це бомба 1 марта 1881 р. (котрої не міг задержати не тільки Репнін, а навіть і Л. Мел.)! Репнін на втікача од Шевченка, — тоді Кон. промовив перед думою, що, мовляв, не розуміє мотивів кн. Репніна, бо і Шевченко сочувствовав ділові царя-освободителя, бажав того ж, що і царь Ал. II. Звісно, дума не така дурна, щоб повірити, що Шевченко — Алекс. II., і школу провалила, а ті, хто підписав

проект, тільки подали сами на себе донос в со-чувствію автору Кавказа, а при тому ј у неза-висимих льудеј слави собі не нажили, ј нових льудеј до себе не притягли, бо хто зна, шчо таке справди був Ш—ко, тој міг тільки з оги-доју плънути, почувши, як Шевченка рівняють до Ал. П. та Достојевського; а хто не зна, тој певно подумав: коли так, то піду ја ліпше про-сто до Достојевського, ніж до хахлацького јого патрета. В цій штуці зі школоју Ш—ка ціла українофільська сістема, котру ја бачу скрізь од Петербурга, де Костомаров сам навязував Ака-деміји наук Максимовичівську правопись, — після того як держав під замком ту книжечку, котру Шевченко носив у хольаві 2 роки за Аралом, — до Львова, куди квјівські дописувателі пишуть, шчо ми б і штунду рознесли, як би нам дали укр. церковну проповідь і т. н. Ја бачу цю сі-стему навіть в „теперішньому“ Пипіну, котрій про-їздившись по Дніпру вже не так об тім стара-єть сьа, шчоб звести українофільство в „обще-ственнымъ движеніемъ“, як об тім, шчоб убі-лити јого перед начальством, шчо јому, звісно, не вдаєть сьа, бо недавно навіть „Кіевлянинъ“ по-сміявсь, шчо українофіли „напрасно стараються доказать полное отсутствіе политики въ ихъ уче-нів“. Ја всеју својеју душеју противниј цій сі-стемі. По мојому коли вже ми не мајемо сили чь відваги (котру ја зовсім не вважају обовязковоју дльа всьакојі льудини), показати отверто в Рос-сіји громаді, чого ми власне хочемо, то ліпше там і не висовуватись, а сидіти тихо, мовчки, звівши усьу своју літературу там тільки на ака-демичну науку (без котројі вже тепер і Россіја не може бути), та тільки, звісно, чисту науку, без поклонів перед усьакоју старизаноју, політич-ноју ј церковноју, — а всі свої інші думки ј писа-нья подавати без імени і без цензури за кордо-

ном, — најліпше в Галичині, де треба мати своје теж чисте гніздо. Тоді по крайній мірі хоч хто небудь, хоч на першій раз Галичане матимуть чисту страву моральну, а потім дізнають сьа про неї і Россіјане, котрі раз забажавши такої страви знайдуть собі до неї дорбгу. Як би такої системи українці держались шче з 1869 р. (тоді треба було почати з нового Кобзаря), то доси б вже українство було б шчо небудь і в Россіји, а ця система півлегальности, півхлопства, півопозиції нічогісінько доброго не дала; повторяју, це тільки донос на себе і в тої час одбиванья од себе ліпшої части громад. Кажу: пвного Кобзаря треба було видати шче по кр. мірі в 1862 р. і тим паче слід його видати тепер. Душевно радіју, шчо за остатніх шість років розішлись 20.000 екз. цензурного Кобзаря (бачу в цім прогрес проти того часу, коли, по отчотам Миргородської бібліотеки там Шевч. менше читали в 70-ті роки, ніж Некрасова, ј приписују це по части впливу нецензурного Шевченка ј на цензурного), — але цього мені було б доволі тільки тоді, як би ја справді бачив в Шевченку поета-діллетанта провінціоальної мови, як Клаус Грот або Містраль, а не шчось зовсім оригінальне (і поет і vates), як бачу ја шчось оригінальне ј в українському руху (осібне ј од польського, на який стріј його розуміють напр. Галичане, ј од провансальського або платдејтума). І через то мене болить, шчо публіка власне не зна настојашчого Шевченка. Вона зна лірика в роді россієського, навіть романтичних в роді Козлова, зна „поета скорби и печали“, ј „народника“ в роді Надсона; трошки зна про Ш. козакофіла, дешчо чула про Ш. бунтаря, а власне Ш. демократа-федераліста-гуманіста, Ш. пізнішчого, зрілішчого часу вона зовсім не зна. А про цього власне Ш.

Европеєць Реклю трошки поньухавши його сказав: un grand poète contemporain! Де далі, tempus іде вперед і Ш. отстає од його (і то великий його геній, шчо він все таки, без науки і школи, в миколаївському острозі міг стати contemporary 40-им і 50-им рокам). І тепер, після мене, українські націоналісти мусьять дякувати російській реакції, котра довела до двох Толстих, дякувати за те, шчо вона не дала рос. публіці так піти за Європою, шчоб Шевченко вже зоставсь зовсім архаїчним. Так треба поспішавсь тм більше, показати безцензурного Ш—ка, котрого публіці не показано шче і доси, бо пражське виданьне перше основано на фальшивому принципі: переділу організму поета цісарським (поліцейським) розсіком, а в друге — дуже мало власне 2-го тому (в Галичині його не зоставили більш 100—150 ека., там тепер пишуть мені: молодші льуде і не бачили його, бо старші, як мені писали кілька чоловік з галицької молодіжі, ховають. Це один з примірів українофільського servitude volontaire!). Боюсь, шчо пишу все це даремне, однако очищаю своју особу. В усьакім разі прошу Вас одповісти мені як најскорше: коли ж по Вашому буде пора видавати безцензурного Кобзаря? Шчо ж до нашого, то певно він не појавить сьа віјак ранішче цієї осени. Ось тепер його стан: позајак у мене з К. нема грошеј, і шчоб двигнути діло скоро, то ми поки докінчаємо основу, тоб то стереотипи. Вироблюють сьа вони чудненьким способом: К. најнявсь в одну типографіју (жидівську) виробляти білети на залізно-конку, за шчо йому дають франків 3 в день. Живе він в нашій типографіјі, в котрій тепер нема роботи, а за котру ја все ж таки плачу (бо там шрифти, станки, книги), хоч там і не здорово спати серед свинця (до роботи в жида він спав остатнім часом у мене в кабінеті-столовіј, але те-

пер треба вставати в 6 год., то це невігодно); окрім того він у мене вечеря (обіда) після роботи; на економію — Франків 25—30 в місяць К. вилива форми і стереотипи у одного маленького майстра, которий йому робить дешевше, як своєму брату-пролетарію. Цеї на ців філантропії-вий спосіб фабрикації стереотипів зовсім приличній „нашому Тарасові“, та має тільки ту невігду, шчо він дуже нескорій. В усякім разі він не пошкодить Вашому „товариському“ виданьню, особливо коли Ви справди кінчите його ще цієї зими, котроїї зосталось вже не більш 2 місяців, а ми своїм способом самі стереотипи не скінчимо раніше Августа-Септембра. Потім пожалуста не думайте, шчо ја чим небудь поламаю Ваші надії, коли візьму виданьня Кобзаря „на своју власну відповідь“, як Ви пишете. Вся ця відповідь тільки в тому може і бути, шчоб знайти 1600 фр. на виданьня 2000 екз. (або 1000 на 1000). Коли Ви схочете взяти на себе цю відповідь, то ми Вам оддамо і жеї, і самі стереотипи, а коли візьметьсь вберегти форми, то і форми. Коли який небудь патріот схоче мати осібні форми, то ми йому вильємо їх за саме олово та плату одливщику, а потім нехай він сам печата собі Кобзаря хоч тут, хоч у Львові, хоч в Царевококшаєську. Ії богу, мені аж смішно, шчо Ви мене дорікаєте за те, шчо розбив Ваші надії, написавши Вам, шчо ја думаяу видати стереотипи (!) на своју власну відповідь. Ви або завдались непременно знайти на мене яку небудь вину і в цьому чистісінькому ділі, або не розумієте навіть, шчо таке стереотипи, або те і друге вмісті!

Тепер до Політ. Цісень. Ви пишете: „багато разів ми переказували Вам про це діло, казали про те, чому нам здаєть ся крашчим видавати їх не там, так шчо тепер не будемо вже розпросторюватись про це, і скажемо просто: ми про-

хали Вас і показували дорогу, як можна виїти з цього стану, шчоб і Ваші думки справдити і наші не залишити, — це виданьнє матерјалу тут, а Ваші дуже багаті коментарі в формі статті, чи цілого раду статей там. Ви не згодились з нами і зробили по своєму — як же ми можемо допомогати Вам в цьому видавннью, коли ми певні, шчо воно пошкодить нашим замірам тут? — Пошкодить?! — це трохи несподівано в усій цій тираді! Але об цім далі! А перш усього скажу, шчо багато разів зводить сьа на ділі на 1, або вайбільше на 1½. Цей один раз — вище приведені слова в листу „уполномоченнаго“. Але і там предложеннї мені був виход зовсім не такий, який тепер Ви пишете і який зовсім неможливиї в такому власне ділі, як Ист. чи Пол. Пісні. Уполномоченнї писав, шчоб „отдѣлы“ непропущені цензурою печатати тут, — на шчо ја одповів, шчо отдѣлъ XVIII ст. напевно буде непропущенї і дльа того ја хочу печатати його тут, — а на других готов попробувати цензуру, готов послати зовсім без коментаріја. А шчоб ділити працьу так, шчоб печатати текст там, а коментарії тут, це така дивовижа, шчо мені і у голову не могло приїти, шчоб жеї предложили льуде літературні, котрі хоч бачили перші томи виданнєа, видані шче в Россії (власне без цензури, бо там пришлось гульати на кошт турок та ляхів!). Ну, возьміть напр. І том Ист. Пісень та і подумайте, як там одділити текст у одну книгу, а коментарії в другу, та шче і переробити в статті. Можна хйба написати статті так, шчоб перепечатати майже увесь текст (та і то будуть осібні монографії літературні, історичні, географічні і т. в., а не іллюстрація пісень, як чогось цілого, тоб то осібна робота, про котру і не було ніколи речі), або так і написати мої книжки тут: „Коментарії до таких то книжок, виданих там то“, —

так це значило б зробити мої книжки зовсім неудобочитаємими, та шче ї подати донос на тексти в Россії, і на того, хто поніс їх у цензуру. Окрім усього ї такиї одділ не всував би єдиноґо резона, котриї приводив мені Ваш уполномоченії, — а власне, шчо заґраничне виданьнѣ трудно роѣходить сѣа в Россії. Сказали б Ви просто: не треба нам твоїх „дуже богатих коментаріїв“, — тоді б ја хоч розумів шчо небудь! Коли так, то ја зајавляју Вам, шчо ја готовиї Вам переслати копії всіх текстів, які в мене єсть, — робіть з ними, шчо хочете. Коли ж ја помиляјусь, толкујучи так Вашу думку, то прошу мене простити і прошу придумати иншиї, більш літературниї спосіб, шчо б і Ваші думки справдити ї мої не залишити, ніж тої, котриї Ви написали в останнім листу і котриї ја в усьакім разі чују першиї раз.

Порівнявши текст Ваш з текстом Уполномоченного побачите, шчо цей не казав мені такого. В усьакім разі тоді вже був готовиї 1 вип. пісень (хоч шче з довгами) і ја показујучи на нього просив розсудити, чи правнї ја, почисливши увесь тої „отдѣлъ“ за нецензурниї, і додајучи, шчо ї II і III (кінець Січі) будуть такі ж самі, коли шче не гірші дльа цензури, ї прохав також усьакої ради і критики наукової, котрої ја в праві був ждати ї без просьби. Ја не получив ніякої одповіді, і в чистісінькоју совістю приїнявсь за печатаньнѣ II вип. Мовчаньнѣ Ваше ја мїг приїняти тільки за „знакъ согласія“ або індифферентизму. Коли приїхав Гость, то у мене з ним була розмова про пісні тільки з того боку, шчо ја, показујучи йому ї на пісні про Паліја, Мазепу ї Полтаву, вплиувавсь допевнити його, шчо зовсім не суб'єктивність јака, а најоб'єктивнїші резони примушујуть мене печатати пісні по кр. мїрі XVIII в. тут, або зовсім не братись за це

діло. При цьому ми згадували Костомарова працьоу і говорили про те, яка фальшива, кривобока виходить уся структура історії України, а значить і вся політика українська через те, що доси вільноју наукою неосвѣчені відносини України до Московщини і стан її в Росії. На цих розмовах, при котрих ми мусили споминати праць наших цензурних учених, ја висказав, що вважаю би дльа себе найбільшим счастьам, як би ја міг написати по європейськи історію цивілізації на Україні, і що мою роботу над пісньами і другими пам'ятниками нар. словесности (ја показував гостьоу матеріали мої дльа порівняного вивчення легенд, новель і т. и., нам првѣлось говорити ј про провал однієї моєї роботи такого характеру в однім цензурнім виданьнью) ја вважаю за вступ до цієї праці. Говорили ми ј про то, як би повліјати на Галичан, щоб вони не то не шкодили доносам, а навіть помагали моїм науковим роботам, як би можна було їх печатати у Галичині. Як приймав мої думки Гость, можете побачити ось з якого уступу його листа зі Львова: „Ця поїздка дльа мене цікава, і розбудила ј нагадала, що коли ми кажемо, що сидимо у Європі, то не треба забувати цієї Європи, котра тільки з Ваших уст і розказує про нас, чийі ми діти. Не знају, чи ја зможу докладно розповідати прѣятельам те, що ја чув од Вас про Ваші праці ј стан українського питання (вище Гость жалкував, що прѣїхав до мене не просто, а вже втомлений в Парижі, ј бојавсь, що не все розказав і розпитав), а про те усієју своєју енергієју, яка у мене єсть, буду старатись, щоб Ви видали пісні у тих р'ямках, у яких жадаєте, щоб Ви скорше їх скінчили ј сіли б за історію України, котру вѣять тільки Ви ј можете написати правдиво за кордоном, бо наші історики „с'я бојать“, як каже Ос. Т.“

Далі писав він, як говорив у Галичині в духу наших розмов. Потім того ја не получив абсолютно ні слова про пісні ј друге згадане в листі Гостя і міг думати по кр. мірі, шчо „молчаніє знакъ согласія“; про симпатію до мене і до моїх работ в принципі Гость мене запевняв як најгарячіше. Судіть же після цього, як ја був приготовлені до деклараціі про „сверхбюджетную роскошь“, до всього Вашого останнього листу і почасти до слов його про Пол. Пісні!

Бачучи тепер перед собою поряд ці слова ј листи Гостя, ја јї богу можу тільки пригадати Чуба в „Ночи передъ Рождествомъ“, котрї, побачивши голову в мішку Солохи, промовив: „І от такого чоловіка втѣгло в мішок! Та ј не обіjšлось тут без нечистої сили!“

А вже чим моје виданьня може „пошкодитъ Вашим замірам“, ја вже ј з нечистим не виведу з тих закидів, котрі робите Ви навіть в останньому листу проти нього! Але ж Ви ј там згожуетесь, шчоб печатати мої коментаріі тут. Будьте ласкаві, појасніть мені цю темноту, бо тепер ја можу тільки думати, шчо Ви або нещиро або не обдумавши написали, шчо коментаріј мій можна печатати ј тут, — а шчо головне діло у Вас ві мноју зовсім не в формі виданьня в суті, а в тім, шчо Ви не хочете, шчоб зајавлялись публично ті принципи, котрі лежать в основі моїх видань.

Поки ж ја од Вас получу јасну одповідь про цей цункт, — ја Вам мушу написати свої заміри про тој пісенній матерјал, котрї в мене је. Ја вже сказав, шчо ја обертавсь до кого слід з запитом, шчо мені робити з пісьмами про Гетьманщину од смерти Хмельницького до Мазепи, — ј про Гајдамачину, — але одповіді не получив. Далі з XVIII в. мені застајеть сѣ видати тільки ківець Січи з Чорноморцями. Це власне тільки

один випуск, котрий ја безумовно не згожуюсь ні стригти під цензуру, ні послати на вірну смерть до цензури, бо це найполітичніший випуск найполітичнішого в нашій історії періода. За тим з Козаччини застають ся тільки побитові козацькі пісні, про котрі ще треба роздумати, чи не звязати їх з салдацькими, бо майже всі вони переїшли в салдацькі варіанти, при чому страшенно поцувались. Найголовніший інтерес їх в тому власне, що по них видно, який козак був чоловік, а з салдата виробляють ся скотина під московську палкою у казармі. Ја думаю впрочім, що ліпше подати їх осібно, а послі вже в салдацьких піснях показувати на них. От цих то показів цензура не пустить, як і взагалі може не пустити навіть текстів салдацьких пісень. Впрочім ја згоджуюсь поспробувати дати в цензуру і ці салдацькі пісні, як і крпацькі. Остатні не потрібують коментаріја сложного ні літературного, ні історико-політичного і можуть піти в Росію з коротеньким літературним коментарієм. Ја б без великого труда згодивсь би пустити їх перш других јако пробу в цензуру, та тільки можу заньятись ними тільки збувши кінець Січез, бо навіть переписувати мушу сам, бо нікому. Далі з ХІХ в. виділ пісень про державні справи в Росіі і Австріі, як і виділ про національності, сучасні з українцями, а також пісні остатнього періода і з еманципації в Австріі в 1848 р. і Росіі в 1861 р. дуже непевні. Не думайте, що ја говорю тільки з гори. Ја пробував нарешті послати статєжки з таких пісень, навіть з самих текстів, і цензура, то цензорська, то редакторська не пропускала їх. Один раз мені одписали, що цензор знашов „оскорбленіє великорусскаго племени“ в самім сопоставленію пісень лакейських, взятих у Великоросіі, з піснями чисто українськими (в мене єсть кор-

фектура цього документа). В 1885—86 рр. ја не ждав, што мені Ви радили обернутись в росс. журнали, а получивши Вашу раду ще навмисне послав свої праці в кілька редакцій. Всі способи схову хвоста були спробовані најлегальнішим робом. Ось результат: в девјати статей було напечатано тільки 3, за котрі получено гонорару за одну (1¹/₄ листа) 95 рубл., за другу (3 л.) 50 р., за третью (4 л.) нічого. Про одну написали, што позајак редакція вже мала непријємність через одну статью про укр. пісні, то більше вже таких статей не буде печатати. Власне протекція льудей з „нашого гурту“ нічого зробити не може, бо позаторік один протектор покликав мене писати в одно виданьня, предлагаючи сам плату (перед тим ја сам туди посилав і плати не получив). Ја послав одну роботу, котру ј напечатали, але плату 50 р. за три листи прислали тільки через три місяці, коли ја послав другу, за котру рік цілиј не посилають нічого; третью цілого ¹/₂ року не печатають і ні слова не одписують ні редактор, ні протектор; 21 мају насилу напечатали, та змінивши навіть текст однієї пісні, чим приписано авторові јавну глупость; плати не приславо; словом, ні редактор, ні протектор не удостојили. З цього всього не можна нічого иншого вивести јак: 1) што писаньня в росс. журналах ні з јакого боку не може бути еквивалентом мојејі роботи тут, 2) што на пропуск цензуроју мојих скільки небудь препарованих пісень надіја најслабша. Прошлиј рік ја не міг тут видати пол. пісень, — і цей рік вијшов з усіх боків најбезплоднішчиј дља мене. Чи ж јесть јаквј розум тьагти дальше цју пробу-кавитель? Ліпше вже просто складати в портфелі мојі праці про нар. словесність, јаких вже не мало лежить в мене — до ліпшого часу! А не то ліпше мені ліквідувавши сімју, јак ја писав вишче, ліквіду-

вать і „науки“. До таких виводів ја првјшов пробоју, і зовсім не ради того, шчоб мені було тьажко, як Ви кілька разів кажете, заховати своје імја. Це дља мене најпустішча річ: імја, літературна власність і т. и. Ја сьгодніа ж оддам не то псевдоніму, а таки живому чоловікові у власність всьу своју працју хоч на віки, аби діло було. Коли ја стојав за імја, то хиба в Галичині, бо там вже пора людім боронити особисте право, а не зрікатись јого та шче навіть коли того зовсім не потребује закон. Та ј там ја стоју більш за діло, ніж за імја. Так біда, шчо власне діла то мені ј не можна робити, — по ріжним причинам, ні там ні в Россії. Зістајеть сьа або робити јого тут, або нігде.

Ја перебрав навмпсне мікроскопічно всі конкретні справи, котрих торка Ваш лист. Зостајеть сьа сказати про јого принципіальну часть (стор. 32—37), в котріј Ви пробујете вијаснити Вашу „теперішню программу та дорогу“, в котріј, як Ви кажете, „знајдеть сьа діло ј дља мене, стојашчого в окремім стані“. На лихо цју часть Ви вложили дуже абстрактно і місцьами темно, так шчо ја не знају, як мені бути з ціјеју частью, — хоч бачу, шчо треба јакось бути, бо Ви тут просите мене „шче раз објективно розсудити Ваші думки і бажанья“ ј кажете, шчо бажајете, шчоб ја зостававсь у Вашому товаристві. З усього того, шчо Ви тут пишете, јасно мені тільки одно, шчо Ви хочете, „шчоб ја не брав на свіј риск ј на своју одповідь діл, котрі торкајуть сьа і Вас, шчоб про кожне таке діло радивсь з Вами“. — *Ma foi, je ne demande que cela!* — могу ја тільки крикнути прочитавши таке. З мікроскопічного огляду конкретних діл, котрі робив ја доси тут, можете судить, шчо ја тоді тільки не радивсь з Вами, коли Ви самі мене зоставляли не тільки без ради, а ј без одповіді. Ја навіть не

ставлю Вам бажаньня, щоб і Ви радились з мною, котрому не раз приходить відповідати доволі конкретно навіть за самих Барвінських, котрі кивають на мене болотом без Вашого протесту, а трохи не з благословенія.¹⁾ І тепер скажу: пожалуста, подайте скорше Вашу раду в усіх тих справах, про котрі я пишу. Не забувайте тільки того, що jestь завше діла по суцтвеству своєюму ісполнительні, іноді спішні, в котрих требаєть ся тільки, щоб діяч робив згідно з зарані опрєдєлєним напрямком, іноді і без зараньнього спрєсу, — бо інакше виїде таке сміховищче, як звіснєвї авєстрїєськїй поход за Суворова, в котрому відєньськїй Oberhofkriegsgath командовав вїїною в Швєцарїї і сєрдєвсь, що лїудє бїють ся по своєюму під Цїурїхом, коли він написав план, як битись під Базєлєм. До таких напр. ісполнительних діл я зачисляю такі вїї торїшнїї протєст протв Пєлєшєфїлєства. Може цїми днїями менї прїїдєть ся зрєбїтї щєо нєбудь подїбнє нєодлєжнє. Дє ж тут радїтсь з Вамв, навїть коли Ви станєтє опрєдєдєтї на лїєтї справдї нє тїлькї по товарїськєму, а лє хоч прєстє по цївїлїзованнєму, а нє в Мафусажїловї стрєкї?

Тєго ж, що Ви пишєтє власнє про прєграммє-дорїжкє Вашє, в котрїї і менї хочєтє вдїлїтї мїстє, я зєвсїм нє можє зрєдєумїтї. Ви кажєтє, що Ви стєїтє, як і пєршє, прї наших спїлєвнїх прївїпцїях полїтїчнїх і соцїялєвнїх і культєрнїх, тє тїлькї Вам їдє тєпєр об тїм, щоб нє бєло фєрїсєєськєї рїжнїцї мїж жїтєм і прїнцї-

¹⁾ Ви кажєтє, що за грємєдськїми справамї нє можєтє слїдїтї, бо їїх нє звєїтє, а я з 1863 р. нє прєпустїв нїчєгє скїлькї нєбудь важнєгє в Галїчїнї, і Ви нїколї нє послєхалї моєїї радї, а звїчєїзнє робїлї напрєтї! А кєгє дєїуть за Галїчєвнє усьєкї Кїєвлянїнї, Рус. і Спб. Вїдємєстї, чї мєнє, чї зєгє внїшєгє?

нами (і чудно, ја могу тільки сказати) та шчо Ви хочете притягти до себе не тільки тих, хто підпишеть ся під усїеју цеју программоју, хоч кажете, шчо ці льуде дльа Вас најціннїшчі, а ј тих, хто може ділити з Вами хоч частину жејі, аби тільки доказував того ділом. Ја з цим завше згожувавсь і навіть уважају це за аксіому всьакојі політичнојі праці, — так шчо не розумїју навіть, в чїм тут новина, „теперїшність“ Вашојі доріжки. Ја може б більше зрозумїв Вас, коли би Ви написали мені конкретнїше: яких власне льудеј Ви тепер притягајете до себе, якими способами, до яких діл? Тоді б мені було ј яснїше, яку долю Ви знаходите в Вашому „практичному“ ділі і дльа мене, стојашчого в окремім стані. Ја як перше, так і тепер не ділив діл по прїнципу на легальні ј нелегальні, а на потрібні ј непотрібні. Јак перше, так і тепер ставив прапор во весь рост і в $\frac{1}{2}$ роста і у $\frac{1}{4}$ роста, јак де можна, пробовав говорити ј усю правду ј $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{4}$, навіть $\frac{1}{10}$, або самі тільки матерјали, з за котрих могла сама виходити правда; одного тільки ја не виносив і не виношу, це мішати до правди брехню, навіть в мінімальнїј пропорції. Окремість мого стану в тому, шчо тепер усьаке діло дльа мене стало неможливим: одні скасували обставини, других не признајете Ви. Јака ж моја доля в Вашїм практичнїм ділі? Ви цього не написали. Треба нам або вијти з цього нїгілізма, або чесно попросчатись! 12 февр. 1887.

19 Мају 1887. Лист до Вас не одправивсь через брак окказїї. І тепер ја не знају, коли і јак він діјде до Вас і зо страхом пускају јого. Мушу додати дешчо, чого вимагајуть новїшчі обставини. З новин галицьких најважнїшча та, шчо у Львові рїшуче одділилась прогрессївна частина молодїжі од народовцїв, котрі вважајуть ся за Ваших репрезентантїв (і Ви на це дајете право навіть

і в Вашому листі до мене). Через те прогресивні Галичане починають дивитись і на Вас так само, як Ви колись дивились на Сущкевичів, як ті показувались у нас з своїми поглядами каміаного віку. Розсудіть, на скільки це все вигодно дльа Вас і дльа справи солідарности з Галичиною. Між инчими замірами галицьких прогресивних кружків јесть два: 1) видавати наукову бібліотеку ј 2) популярну серію брошурок. Галичане схотили пријняти до праці ј мене. Дльа Н. Б. вони перевели статтьбу мою Die Kosaken з енциклопедіі Ерша і Грубера. Статтьја та написана по тим же ідејам, јак і Політичні Пісні; коли ја писав јејі, то думав, шчо ребльу діло, котрого Ви од мене бажајете самі. Тепер, коли Ви кажете, шчо Пол. П. Вам шкодять, виходить, шчо ја Вам шкоджу ј цеју статтьбу. Шкода вбільшить сьа, коли вона вијде окремоју брошуроју. в Н. Бібл. Порадьте ж, јак тут бути?! — Серіја популярних брошур маје на цілі провести, хоч і в рьамках австріјської цензури, та јасно прінципи європејського радикалізму політ., соц., культурного. Між инчим перші брошурки будуть знајомити гал. народ з правами льудини ј громадьанина. Перша брошюра, котра мусить незабаром јавитьсь, говорить про віча, — справа, котра тепер в Галичині на порьядку дневному. Ја написав дльа цејі брошури частину історичну: про віча самодержавні ј судові в старіј Україні (кньажіј, литовсько-польській і козачіј), про теперішні сільські сходи в Россіі, і про зріст права мітінгів в європејських громадах Швејц., Англ., С. Амер. Державі, Франц. револ. державі ј т. и.¹⁾; II—к напише

¹⁾ Ся брошурка справді була надрукована, але прокураторія сконфіскувала її. Статю Драгоманова з одинокого вратованого примірника передруковую в додатку до сего тома. Г. Ф.

про практику мітингів в Галичині. На дальше мене просять написати про політичний порядок у Швейцарії, а також про релігійні брацтва. В остатній брошурі ја думају розказати про старі церковні брацтва на Україні, про те, як вони не могли устојати без реформи церкви скасуванням архієрејства і тајнств, про те, як така реформа зробилась в Европі і довела до громадських і брацьких церков серед протестантів, як такі церкви виходили (в Голландії, Англії, Америк.) за границі христіанства і перејшли до руху коопераційно-соціалістичного (за Р. Оуена), — нарешті розкажу про штунду як новий початок руху протестантського у нас під впливом заходу. Після того, що Ви написали мені про мої праці, ја думају, що Ви мусите признати і ці всі мої брошурки шкідливими для Вас. Порадьте ж, що мені робити, бо иншого характеру ідеї ја в голову собі вбити не можу, навіть як би і хотів. Нарешті попросив би ја Вас переказати мені, хто власне редактор остатніх Ваших до мене листів. По деяким місцям, јавно недікатним і противним правді, ја ніяк не можу думати, щоб той редактор був старіј мій товариш, або мушу припустити, що він позабував те, що було в нас вмовлено і як ішли наші спільні діла. А ја ж сподівајусь, що між Вами јесть льуде, котрі на стільки задержали в себе з колишнього нашого товаришування, що не поставлять мені в вину, коли ја скажу, що мені дуже за тьажко мати діло з льудьми мені чужими або короткопамјатними.

Ще добављу: Після того, як ја писав Вам мій лист і броштуру „Наканунѣ“, два моїх предвішчування сповнились: 1) на Балканах піднялась завірюха, котра може довести і Росію з Україною до пригод ще сурјозніших, ніж у 1878—1879 рр. з усіми јих послідками.

2) в Росії виїать піднімають сьа „революційна молодіж“, та шче просто почина з динаміту. Дивіть сьа ж в обидва, шчоб виїать не зостатись ні в сиз, ні в тпх і ні в яких! Само собою лізе під перо третє предвішчуваньня: непременно пропустите момент, коли справді Ви всі одержимі тим духом, яквї видно в листах од Вашого імені до П—ка і до мене, коли Ви не одречетесь од того духа і не дунете і плъунете на нього! Подивіть сьа, як упадок політикофілософських ідеї в середині укр. руху одбивають сьа на упадку навіть поезії, беллетристики укр., котру модеранти українофільські вважають за своје најголовніше діло. Мирнії упав до Перемудрив, Нечуї до глупої казки в Ватрі, Русов напечатав цілу вїязку бездарних дуростів в Степу!! Не вже Ви думаєте, шчо така мазанина не може видержати конкуренції з сусідами, де тепер як навмисне појавляють сьа беллетристи і з українців, як Короленко? Дльа цього всього шче раз кажу: подумајте і Ви шче раз обьективно, куди може привести діло та безпрінципність і апатія, котру Ви звете „новоју доріжкоју“ і котра при всіх Ваших софізмах так і зостаєть сьа в очах всіх (та певно в глибині і у Ваших) просто безпрінципністю і апатією.

*№. 66. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14.
16 Февр. 1887.*

Шановній Добродію!

Спасибі Вам і жінці Вашій за клопоти і листи. Клопоту мабуть не позбудемось і на далі, бо ми з Киїанами ніяк не випутаємось на точну дорогу. Іводі подумајеш, шчо ми походимо од тпх „пошехонців“, шчо серед трьох сосен заблукали.

1) З Ков. стоїть діло так, шчо ја получив од нього 250 р. шче в Фебр. того року (з Галичини од приїзжого), а потім діставав книги через Вас, а також через прїїзжого хорого (шчо тепер в Корсіці), а ніякої баришні чи дівиці з книгами ј 125 рб. не бачив, — ergo боюсь, шчоб і книги ј гроші не пропали, јак було вже кілька раз з кїївськими ј петерб. послками через незвісних лїудеј. Треба б це діло вијаснити по гарьачим слїдам, не тільки дльа того, шчо тепер такі часи, шчоб 125 рб. та пачка книг, котра шчось коштује, нічого не були варті, а ј дльа того, шчоб не допускати вкорїньатись „ерундѣ“, „пошехонству“. Не знају, јак у Вас там стоїть справа коммунікаціј з Кїївом (ја все трепещу, шчо от-от „накрїють“), а коли можна безопасно, то звістїть К—ого ј попросїть одповїсти, јаких ждати плодїв од слїдства?

2) З громадоју теж виходить темнота тим паче, шчо ј Ви не в одно пишете з жїнкоју Вашоју. Ви пишете: „З громадоју рахунок Ваш ось јакїј: торїк лїтом вони передали Вам через Б. 200 р. (решту?) за 1886 р., а тепер тих 300, шчо переслав ја і других 300, шчо пересїла жїнка, се Вам громадські гроші за першїј пїврік 1887. Чи получїли від Б—у?“

Жїнка ж Ваша пише: „Будьте такь добры получїть оть меня 300 р. оть громады за (тут стоїть јакась дробь чи $\frac{1}{2}$ чи $\frac{1}{4}$ чи ише, котру важко розїбратї) г. 1887 я 225 р. оть К—я (за работы). Въ деньгахъ, присылаемыхъ ииъ, т. е. К—емъ, находятся 300 р. оть одеситовъ, назначенныхъ Вамъ на жизнь“. Будьте ласкаві перевїрте два рахунки окремо: громадський і К—ого і опреїлїть, јаку дольу послки за 1887 р. ја получив, — шчоб ја примїрно знав, чоґо менї ждати за 1887 р. За прошлїј же 1886 р. ја од громади получив так: зїмоју 400 р., од Б. 200, од

сестри за Юль і Август 200 р. (в Августі) і од сестри в Нојабрі 400 р. (певно громадські), разом 1200 р. Од К. получив зімою 250 р., тепер 225, значить за 1886 р. за ним 125 р. Теперішня по-лучка 300+300 мусить бути вияснена.

3) Все таки інтересно було б знати точно: 100 р. дльа Кузьми, — кому назначають сьа: йому особисто чи на типографію (котрої вдержаньня коштує — квартира, податки, страховка, без топлива, сьвітла і т. п. 300 фр.), чи на Кобзаря?

4) В плутанині з Леб. „Квијане“ ні при чому — окрім персонально Авт., котриј один і міг би јејі росплутати З Леб. у мене два періоди відносин, про котрі ја Вам роскажу, як беллетристу. Коли почалась К. Ст. (1882 р.), то мені ніхто про неї ј слова не сказав, так шчо ја јејі пренумерував через Петербург. Під осень там ја вила сьа статтьа, котра чпала одну моју роботу в В. Евр. Ја написав замітку і послав Л—ву, підписавшись псевдонімом М. Т—овъ (Толмачов), під котрим писав статті в В. Е. Л—ев надрукував мені јејі з великими компліментами і написав лист (а Monsieur Tolmatchow), в котрим прохав писати, але звиньавсь, шчо не посила грошеј, бо не маје, і обіщав, як розживеть сьа, прислати; питав, чи ја мају К. Ст. ј предлагав висилати. Ја подьаковав за себе, а прохав: коли вже хоче, то шчоб висилав Галичанам на імја П—ка. Про гроші казав, шчо јіх не ставльу як *conditio sine qua non* і буду висилати невеличкі статті ј матерјали без грошеј, поки Л. розживеть сьа, а шчо ја б хотів почати правильну серіју статей про „бродьачі“ теми в нашій нар. словесности (в піснях — баллади — і в прозі), то таку роботу можу взяти тільки при платі, хоч би 30 р. за лист, або ј меншіј та сталіј (тепер про баллади не можна писати не маючи виданьня Child,

а воно коштує 400 фр. На це мені Л. не одповів, а ја посилав йому кілька раз статті і матеріали, котрі він печатав безплатно в таких компліментами, як напр. „известный исследователь нашей старины“, котрі мусіли звернути увагу на автора. Нарешті ја послав йому переклад Коскена з примітками і вступом, котрі (вірите мені) вziali в мене більш 3 місяців скоків по варіантам (не рахуючи того, що треба ж було дознатись і де скакати). В переднім слові мені пришло виставити всю „тщету“ мудрованій наших збирачів і видавців казок і щоб позолотити пільульу та признати дісно користну працю, ја присвятив роботу свою „И. Я. Рудченку и А. И. Лоначевскому“, як першим сталим збирачам казок. Рукопись пішла Л—ву і пришла до нього через цензора „иностранный корреспонденції“ як бандерольна посилка, — позажак тоді цензор той був один з цензором печаті, — то і підписав на рукописі зразу: „печатать дозволяется“. Розумним людьям було б і печатать, а потім навіть коли б і вишло, що автор статті Антихрист, то одповідати: а по чім ја міг знати, коли він обличчя мав зовсім христіянське (чим М. Толмачов не христіанин і по чім справди Леб. мусив знати, що то Антихрист?) і пазурів у статті зовсім не видно? Так ні, почали мудровати. А тут саме пани подали на Рудченка донос Дрентельну, що він (котриј був тогді по крест. справам при канцелярії генер. губ.) соціаліст, бо колись присвятив Др—ву Чум. Пісні. (Опісля був у мене одесскіј профессор Мечников, біолог, котриј має землю коло гр. Бобринського, в тих містах де аграрні рухи були, і розказував мені, що пани казали в Бобринського, що в Київі генер. губернатором Драгоманов, бо Дрентельна водить Меркулов, правитель канцелярії, М—ва Рудченко, а Р—ка Драгоманов). Рудченка роспитував Дрен-

тельн і тої одповів правдиво, шчо ја вдбачниї Др—ву, бо він мене руководав при псчатку мо-
жеї літературної каріери, але ніякої політики
з ним не веду, не писав йому ні строчки з часу,
як він виїхав.

Дрентельн, чоловік зовсім не дурниї і на-
віть дльа росс. начальника порьадочниї, тим вдо-
вольнив сьа. Тільки ж українофіли редакції К. Ст.
почали мудровати, коли б посвьата Р—ку од ја-
когось Т—ва не пошкодила йому. Коли ја взнав
про це, то переказав, шчо б печатали без посвьати,
тим паче, шчо в Россїї јесть старе цензурне пра-
вило (котрого ніхто не держить сьа), шчо по-
свьата пишеть сьа за згодою особи Мецената і Це-
зарьа (це дльа Меценатів і Цезарів і видумали).
Так важуть: „не можна, бо цензор вже бачив
і підписав“. Поки так мудрила, поліція накрила
Мальованого з заміткою в книжці про коміссїю
од Вовка до Ант—ча з поводу статей Кондрато-
вича в К. Ст., в коміссїї, котру ја сам не радив
В—ку і Мальованому брати, шчо б не мішати полі-
тики і археологїї. Вијавилось, шчо Кондратович —
Волков. Тоді саме редакція К. Ст. пішла питати
начальство: як јїї бути з статьею Толмачова?
Звісно, начальство київське одправило діло аж
у Петербург „на самую висшую инстанцію“, як
писав Толмачову Леб—в, вертајучи накінець на
јого просьбу манускрипт, — „но результатъ вы-
шелъ одинъ“. Мало того, з цеї мудрої консуль-
тації вијшла нахлобучка ј. В. Евр—пы (котриї
помістив послідньу статью М. Т. аж в 1877 р.)
і наказ редакціям не містити праць емігрантам.
Аж в 1885 р. получају з Львова лист А—ча;
пише: „Л. радо буде печатати і платити, тільки
посилајте од Галичанина; ја вже говорив з Бел.
і він береть сьа“. Ја робльу по радї А—ча, Л. пе-
чата і не платить. Ја послајау другу статью
(через Вас) і цитају і про гроші, појасњајучи,

що мені їх треба на книги, котрих власне ја мусив накупити франків на 300—400. Получају 50 р. за першу статтю, але за другу нічого і одтисків не получају і ні слова одповіді. Пишу при третій статті через Окун. (бо тим часом Белеју одбирајуть дебіт, та ј Ви попадајетесь під надзор). Получају одтиски, але ні грошеј, ні слова. Третья стаття ось 5 місяців не јавляјеть ся. А—ч же в часу, јак утік од холери в Італіі наказав мені писати в Неаполь, 4 тижні просидів у Римі не звістивши мене, в Неаполь не појіхав, а втік просто у Львів і туди не скотивитребовати мого листу, де було писано јому ј про роботу в К. Ст. П е добре, шчо за таку храбрость¹⁾ А—ч не поплативсь власне поліціјеју, бо саме зараз після листу јого з Риму, шчо мовляв: після завтра јіду в Неаполь, ја получив од П—ка: ја арештованиј, скажіть А—чу, шчо до мене не писав і спалив листи з Россіі, котрі мусили пријти до нього на моје імја; ні слова мені не написав, ні переказав про К. Ст., ј певно не подумав навідатись, шчо власне робить „Протопопа“ (Леб.) з јого проте же! Тепер до Леб. ніхто з Кијан, резонно, не може обертатись окрім А—ча, А—ч же очевидно не хоче. Писати ж мені, або Б—ју, або Вам до А—ча нема резону, бо Л. на мојі листи не одповіда. Зостајеть ся писати до посередника, шчо теж даремно, бо посередник А—ч навірно втече од воображајемојі холери.

¹⁾ Ніјакојі холери тоді не було ні в Римі, ні в Неаполі, а була манусінька десь коло Генуі та коло Болоніі, через котру власне тінав А—ч. Торік в осени ја возив старого друга, зовсім хорого, мајучого 60 років, по Італіі; холера була під Неаполем, та ми рішили, шчо така холера, в котру 4 чоловіка заболіло в місці, јесть завше, а надто в Россіі, — пројіхали всеу Італіју, були в Неаполі і в Тогге Annunziata (де були ті 4 чоловіка) і холери не бачили.

Чорт з ними! Хіба написати А—чу дльа псіхологічної проби, щоб вияснити стан, — та щоб не вишло якої иншої путаниці, коли хто надумаєть сьа направляти те, чого не хоче А—ч. Скінчу цю комунікацію дльа беллетриста заміткою ј дльа публіциста: це Вам specimen sapientiae А—ча в загалі. Одна з основ јого характера просто якась пантофобіја, а позајак він розумніј, то він на всьакиј свіј, іноді јавно глупіј страх може придумати софізм, а позајак він справді чоловік цінніј, то всьаку јого најпостиднішчу крутню громада проща, бо дума, щоб вберегти tam sa cum sa put. Можете собі виобразити, скільки цеј чоловік мусив пошкодити моральному боку українства за всю своју карјеру. Як звести рахунок, то може вијти, що навіть всьа наукова користь, котру він приніс, не винагородить цејі шкоди. Додајте до того, що јого маньера держатись служигь приміром дльа других, котрі не мајуть јого вартости, і котрі зајраз, јак зроблять јаку пакость, то біжать до нього жалітись, јак јім хто замітить. Ја отверто колісь звав А—ча „камень прибѣжище заяцемъ“.

На лихо ј наукова вартість А—ча в остатні часи стала понижатись, бо він зоставсь при старіј „прагматичніј“ історіјі та при філософіјі національних духів (в українця дух демократичніј, в льаха — панськиј, в кацапа — царськиј). Через хибн својі ј через наукову старомодність А—ч почав звертати на себе скептицизм молодіжі, — од того між инчим і розстројство јејі, про котре Ви пишете. Серед старших же во первих не маје нікого стілько освіченого јак А—ч, а окрім того на основі јого „зајацізма“ можна стало викручувати ј узорн „політики“ Кон—ого. А позајак це вже дуже глупі узорн, то вони шче більше сердьать молодіж. А коли ј цьа, звичайно молодіж, та шче ј наша більше лајеть сьа, ніж ро-

бить шчо небудь (шчо јіј і резонно дорікають старші), то можете собі представить, јака з того виходить безплодна і сумна колотнеча! Лихо тим більше, шчо як ја недавно допевнивсь в розмовах з Корсикавцем, теперішні студенти в Кијіві, здајеть сьа, шче менше вміють поповнъать собі недостаток руководства, ніж перше. А—чем вони недовольні, знаходъать јого дуже вузьким, а в других профессорів не вчать сьа, бо ті „чиновники“; це ј правда, алеж дехто з них все таки науку своју зна, по кр. мірі матеріали, котрими вже б сами студенти могли розширити свої погляди; книжок європейських не читають, і виходить, шчо власне недовольні шче менше знають, ніж довольні, бо з тих дехто хоч акти А—чеві читають (хоч бачу по додатку до „Батьківщини“, не дуже). Одно слово біда. Од того ја ј казав Вам не раз, шчо треба покладати надіју на Галичину з Віднем, шчо звідси вијдуть Європейці-Украјінці.

Вертајучись до Конашчини і персполоху, ја не зовсім розуміју, чим він власне полоха: політикоју в Россіји, чи відносинами до Зорі — Галичини? Коли остатнім, то це б було власне проти Ков—ого. Ј ја таки певнісінькиј, шчо першій кнут дістанеть сьа Кијанам за галицьких народовців, за Духиншчину, котру тепер верає „Дьло“ і „Просвѣта“, та за јавні поклики Австріји до Wacht am Bosphorus, а то навіть і на Дніпро. Така Wendung була би „смѣшна, когда бы не было такъ грустно“.

А шчо, скажіть будьте ласкаві, як Ваша публіка дума про цю Духиншчину, котру кинулись розводити Огон., Парт. і т. и.? Не вже вона не заміча перш усього круглого невіжества цієї Духиншчини?

27 Марца. Аж ось коли дописују лист! Перэрвала мене було робота, а потім задумавсь

над тим, чи писати лист до А—ча і К. Ст., та далі чи посилати і Вам цей лист, в котрому про них говорять сьа. Окрім того думав, шчо моја жінка вепіє переписати копію з листу до громадян в одповідь на їх (дісно постидне по својій безпрінципности і безпам'ятности) посланіє. Та всьакі домові справи та хориби не дали жінці і систи за копію, а про А—ча і К. Ст. надумавсь: чорт з ними! Цей же лист посилаю Вам „по інерції“, шчоб не починати другого. Хаі Вам буде „матерјалом“ як беллетристові, „документом“ дурости людської, хоч і моєї. Тим часом получив звістку про „дівциу“, шчо мусіла одвезти мені книги і гроші (130 р.). Така „дівциа“ јесть справді тепер в Італії, — јій справді К. дав книги і гроші, та тільки коли вона одклала на місяць виїзд, то К. узьав у неї книги і гроші кажучи, шчо знајдеть сьа друга окказія, скоріше! Такої окказії певно не оказалось. Коли будете шчо переказувать К—му, то скажіть, шчо через страшенну неаккуратність в досилці книг (з котрих дејакі і часто зовсім звичайні, чомусь не можуть діјти до мене цілиј рік) ја не бачу можливости скінчить своју роботу до 1888 р. З поводу листу до громадян ја считаю Вас: чи можна сподіватись, шчоб у Вас під боком хто небудь зробив з нього копію дльа мене? Ја тоді зараз пришлю јого Вам.

Прочитав Вашу статју в II. т. Przegl. Społ. і дозвольу собі замітити: 1) шчо Гаршин, Ясинський, Веселовский — зовсім не Українці а 2) шчо osobiste urazy і т. д. зовсім не виходять з prześladowania, а з внутрової слабости самих Русинів, моральної і розумової. Давно б вже пора нам звернути більше уваги на наші власні хиби, ніж на побічні „преслідованья“; јак самі

порозумнішаєм, то і преслідованьнє легше звальмо.

Кланьяюсь Вашій жінці

Ваш М. Др.

N. 67. Лист в редакцію „Przeglądu Społecznego“.

Шановна Редакція. Дозвольте мені просити Вас умістити цей мій листок в цілі поправити маленьку неточність, котра вкралась в інтересну статтю д. Rusina в Вашому почтливому виданнью (t. III, Czytelnie Ruskie, стор. 362).

В зараз показанному місці д. Rusin говорить про виданьнє в 1875—76 рр. в Відні перших українських „соціалістичних“ брошюр (Парова Машина, Про бідність, Правда, Правдиве слово хлібороба до своїх земляків) і приписує мені участь в тому виданнью. На самім ділі ја не мав ніякої участи в цій справі, як по причинам особистим (тільки остатнє брошюра вишла при моїй присутности в Відні), так і по принципіальним.

Названі брошюри написані були в духу (як думаю) не стільки новішого європейського соціалізму, скільки т. зв. „українофільської хлопоманії“ 60-их років і великоруського „народництва“ 70-их років, т. ј. напрямків, по моїм думкам досить односторонніх і повних патріотичних ілльузій про краєвиј „проствј“ народ. Ја вважав користним дльа Австріјської Русі позичку українсько-россіјського хлопомансько-народницького руху тільки з боку јого гарьачојі лубови до „простого“ народу, а не з боку јого ідеј, замість котрих ја вважав більш одповідним дльа нашої України, а надто дльа конститущівојі Австріјської Русі — ідејі всестороннього європейського

радикально-поступового руху: культурного, політичного, соціального і економічного. Коли я вважав потрібним наважити на рух соціально-економічний, то не інакше, як в зв'язку з рухом культурним і на ґрунті політичних вольностей і одповідних їм інституцій. Такий свій погляд на справу соціалізму в нашій країні я виложив в „Переднім сліві до Громади“ і у IV томі „Громади“ в статті „Шевченко, українофіли і соціалізм“, — і одповідно їм видав уже в Женеві і популярні брошюри „Про багатство та бідність“ 2-е видання, „Про хліборобство (в редакції котрих я приймав значну долю) і своєю „Як наша земля стала не наша“, „Марія“ Шевченка з моїми додатками.

На кінці, думаю, буде не без інтересу для історії початків „соціалістичного“ руху на Українській Русі трохи подрібнішча звістка про згадану брошюру „Правдиве слово хлібороба“, котра подала привід до першого руського „соціалістичного“ процесу в Австрії. Брошюра та написана була членом одного з „українофільських“ кружків 60-их років, потім видного участника одного з великих „соціалістичних“ (народницьких) процесів у Росії в 70-ті роки. Найгострішчі уступи жеї були не шчо инше, як фрази з біблійних псалмів, переложених і наслідованих Шевченком! Познаюмившись з тією брошюрою допіро в останній коректурі, я радив видавцеві жеї викинути з неї власне ці уступи, котрі вважав з многих поглядів неслучними. Потім ця біблійно-Шевченківська брошюра подала привід галицьким реакціонерам і опортуністам усякого сорту і в першій лівії власне клерикалам і Шевченкофілам виступати спеціально проти мене і дісно поручених мені моїми „політичними привателами“ (як каже д. Rusin) видання і кликати проти них австрійську прокураторію, — тоді

як ја певниј, шчо ні в одніј конституціјніј державі не знајшлося би суду, котриј би міг забронити їх по закону ј після правильного процесу.

З пошаноју мају честь зостатись Вашим покірним слугоју

М. Драгоманов.

Женева 1887, Мају 8.¹⁾

*N. 68. Лист до I. Ф. Chemin Dancet 14 Genève.
20 Мају 1887.*

Ласкавиј добродію.

Вже кілька тижнів ја вагаюсь, чи посилати Вам моју Епістолу до бувших пријателів. Одно, шчо внутрішній голос каже мені, шчо це все — об стіну горох, а друге — бојусь, коли б Епістола просто не вскочила в лапи поліції ј не наробила біди. На лихо ја давно вже не мају ні слова од сестри ј не мају зовсім ніякого сигналу з України, по котрому міг би хоч гадати про стан воздухів там. Шчо днѣа льгају в думкоју, шчо завтра вранці получу лист од сестри, і тоді рішу, шчо робити з Епістолоју, ј шчо днѣа обманююсь. Тепер посилају Вам своје чудовище. Робіть з ним, шчо знајете, аби тільки воно полі-

¹⁾ Оця статя була поміщена в укр. текстї, та латинськими буквами в третім томї „Przeglądu spolecznego“ на стор. 447—448. Статя Rusina була написана М. Павликом Передрук брошури Волховського „Правдиве слово хлібороба“ з одинакого захованого примірника подаю в додатку; брошура була сконфіскована у Відні, до Галичини зовсім не дійшла і впливу, якого догадуєть ся Драгоманов, не мала. Народовці (В. Барвінський) виступили остро проти инших, далеко невинніших брошур. I. Ф.

ції не дісталось. Коли ж можете як небудь скорше переказати Ков., то б. л. перекажіть йому: 1) шчо ніяких грошеј (135 р.) ні книг через б а р и н ь у ја не получав, 2) шчо без книг не берусь написати своју роботу не то до кінця 1887 р., а ј ніколи, 3) шчо ја впјать сиджу без грошеј (К. Ст. і за нову статтьу не прислала, ј певне не пришло ј за третью, шчо оце ја одправив; з Петербурга ні чутки!).

Прочитав ја в „Дѣль“ про Наук. бібліотеку ј здивувавсь, чому ја не получив звістки од редакції, шчо туди моју роботу беруть. Писав мені тільки косвенно Ков. і потім П—к, а хто редакція, ја ј доси не знају. В усякім разі ја просив би дати мені переглянути переклад Козаків перед тим, як јого печатати. Не знају, чи можу ја сказати своју раду редакції, а коли можу, то спитају: чи не пождав би Гельвальд трохи хоч до дальших рочників Наук. бібліотеки, а уперед би хзј пішло шчо небудь близче до наших часів і нашого крају. Ми не такі багаті, як Німці, шчоб і про викопальні періоди книги печатати. Нам треба перш усього видати книги, котрі б сразу показували шляхи наші по політ., соц. і культурним справам, а Гельв. до таких книг не належить.

Дістав ја „Ватру“ ј повісив ніс! Окрім Вашојі повісти (простіть — не досить обробленојі) та самого В. Лукича Угорської Русі, та хіба деяких фактичних заміток в біографіях Ол. Кон. — все инше моглоб і не псувати паперу. А дурнішого од Казки Нечуја ја давно вже ј не бачив. В Угорській Русі філософіја зводить сьа впјать таки на лакејство перед католицизмом і Мадырами, хоч вони ј ненавидьать Славјан! Скажіть мені б. л., хто власне Вас. Лукич: чи молодіј, де вчивсь, чи був на Угорщині?

Про Коц. дуже жалко мені було прочитати в Вас, шчо до того вже в Вас дішло. Яому треба богато вибачити, бо він перш усього хориї, а до того дуже вже він мало світа бачив, дуже Львовіанин. Але все таки він більш других „Львовіан“ стремить сьа хоч вчитись, збирати факти, а не тільки глаголати по наїтію св. Духа. Треба берегти його та помагати доходити до лішшого розуму, а не дразнити та одпихати.

Сьгодні дуже ніколи і через те замовкаю. Кланьаюсь Вашій жінці.

Ваш М. Др.

Мені треба поповнити колекцію Ваших писаній, — а дльа того б. л. напишіть мені їх каталог з показом, шчо переложено на польське і инше. Тільки б. л. скоро.

Не знаю, скільки в Вас єсть тепер дорог до ред. Зорі, а то прохав би передати, шчо ја не дістав за цей рік Н—ра 2-го, а також од 6-го. Приїдеть сьа, коли не дістану, подавати челобитіє до Олени Пчілки.

N. 69. До I. Ф. 20 Юня 1887. Ch. Dancet 14.

Простіть, шчо кілька часу не одповідав. То було росписавсь над однією роботою (мвшам на сніданьне), а там лив воду в бездонну бочку (філософствовав з одним земляком про укр. справи і писав по його просьбі уваги про бібліотеку дльа молодіжі укр. і т. и.), а нарешті захорувала жінка і ја серед цих праць повернувсь в ньаньку і garde malade, а до того і сам хорују місяців уже зо 2. І тепер не зовсім зберу голову, та стидно вже далі мовчати на Ваш лист.

Скажу моїї уваги шчо до Н. Бібл., а там схочете, послухайте, не схочете, — ні. Я все таки думају, шчо Гельвальд може пождати навіть коли б його було всього ј 1 лист. Також може пождати ј анімїзм Шульце, тим паче, шчо в Тїлье буде голова про анімїзм. Через те скорше піде книжка про Галичину, в котрій і Ваша ј Павликова праця ј матерјал будуть цілком нові, будуть бити по головам. (А все ж таки Вашої бібліотеки цїль — таке битьтѣ, а не енциклопедїя наук; та піде своїм чередом, јак голови прокинуть сѣ). Скорше піде ј бібліјна критика. За Велльгаузена ја подав голос шче позаторїк, а окрім того держусь і давньої думки дати хоч маленькі статейки М. Верна. Вони мајуть вартїсть, бо писав јїх хоч попуљарно, та все таки спеціалїст. Длѣ маси публїкв поки шчо ј того доволї, а хто зацікавить сѣ, то візьме ј сам Prolegomena Velllgauzena або Рејса, чи Кьунена (Ви пишете про переклад Бліка, та ја його не бачив.) Подати повні переклади таких діл ваша бібліотека не зможе, а зробити з них резюме наврѣад хто у Вас ліше зможе, ніж Верн. В усьакім разї звервіть увагу на Kuenen, Introduction historique et critique aux Livres de l' ancien Testament (јесть і німецькїј переклад), а також на M. Vernes, Une nouvelle hypothese sur la composition et l' origine du Deuteronomie. P. 1887. А по части критики составу Нового Закону мајте під рукоју Holzmann, Lehrbuch der historisch-kritischen Einleitung in das Neue Testament. А по ісґотпїјї того часу: Lechler, Das Apostolische und Nachapost. Zeitalter (3 вид.), наврѣад чи не буде Вам бїльш в пригодї, ніж Hausrath, хоч і тој добре.¹⁾

¹⁾ Чи јесть у Львовї Volkmar, Jesus Nazarenus (Zürich 1882) і Keim, Aus dem Urchristenthum (ibid. 1878)?

Зверніть увагу на прецікаву роботу Vischer, Die Offenbarung Johannes (Leipzig 1887, 1875). Автор преостроумно доказує, що ця головоломна книжка перш була писана жидом, а потім перероблена христіјанином: звідти ж найбільш головоломна! Я, звісно, згоджуюсь редакторувати все, що Ви мені пришлете з Н. Бібліотеки. Сам ја як черга діjde пожалуј дам Вам частини з іст. літератури. „Дуалізм“ мій спинивсь через мого сотрудника жида, бо усьа сіль роботи в паральельях з Талмуду, котрого ја не вкушу. Шевченко спинивсь за стереотіпами. Коскена тепер треба цілком переробити, бо треба розібрати не тільки методу Грімма-М. Міллера і проти неї Бенфеја, а ще і Ланга (англч.), котрив добре перечепив по ногам обидві школи, підіжавши з мітологіјеју, казками і звичајами дивих, та все таки не дав собі ради до кінця. Ја, на скільки мојеји сили, справляюсь тепер у цім водовороті і як доберусь до чого небудь јасного хоч дља себе, то може і дерзну виступити на світ.

Спасибі за Ваші поезіји. Багато свіжого і справді поетичного, та місцьами ја не вхоплю в Вас стиха, мабуть у Вас таки зовсім инша прозодіја. Щоб јеји зрозуміти, треба послухати јакого доброго чтеця з Ваших. А мене колись пробував учити Верхратськвј, так ја втік, бо не міг витримати ні јого декламаціји, ні јого поезіји.

І за „Зорю“ спасибі. Тепер певно пријде сьа прохати і 11 номера і т. д. Напишу ще чолобитну до Лесі Украјинки, щоб справила свіј орган до јеји дьадька акуратно. Огоновськвј мене звеселив а потім засмутив: бідниј чоловік, очевидно сам не розуміје својіх слів, — а до того шчо ж можуть ученики, коли универс. професор не зна термінів і позволяје собі писати про речі, котрих він очевидно не читав і не бачив!

Ні Н. бібліот. ні В. Тілье шче не получив. Думају, шчо не вијшли.

Міј собесідник, звісній і Вам, просить спитати Вас, чи позволите Ви йому лишити частину його книг у Вас на вакації. Потім хтось забере од Вас. Я кажу, що про це нічого ј говорити, — так тој все таки хоче, шчоб у Вас поспитатись. Шчо ја ј питајусь. Жінці Вашіј кланьяјусь.

Ваш М. Драг.

Шче один резон за те, шчоб скорше пускати брошюру про бібліјну критику: в Россії про це нічого не вільно писати ј по московському. Через те такі речі будуть там читати јак новину, котру перше понесе туда слово українське.

Прочитав ја оце зараз Вашу рецензіју на Ватру. Дуже інтересне те, шчо Ви розкажује про мотиви, по котрим Ваші „естетики“ засудили ту чи другу пјесу в *refusées*. Не знају тільки, чи в Кијіві читајуть „Prawdę“, і чи второпајуть суть діла. Тільки ја з Вами не згожујусь в суду над Ватроју. Мордовцева повість уся чепуха і по деталям (не вірним) і по тенденції (клерикальній), Мирного Лови страшенно не оброблені, кінця навіть зроауміти не можна. А Казка Нечуја просто сором: нанизано, подвојено, потројено казкових мотивів без усякого глузду, не то потреби. Вже ліпше б просто взяв казку народню з Аенасіева або Чуба, коли вже не зна *folk-logs* на стільки, шчоб скомпонував зводній варјант та стислиј. Та інтересно, чим Вам одплатив рецензент „Зорь“ на Ватру. Інтересно також, шчо думајуть собі Ваші „естетики“, коли подајуть такі твори јак Ася або „Преступл. и Наказаніє“. Јак же можна потім буде до „Соколиків“ вернутись? А впрочім даје ж Н. Проломъ Бран-

деса, а послі дасть певно вп'ять шчо небудь по-
дібне „Шупакам“. Ні, справді, шчо воно собі такї
льуде думають? Як у них голова пороблена?

N. 70. Кореспондентка до І. Ф.

Я був такиј задурениј, коли посилав Вам
остатніј лист, шчо позабув за багато важних рі-
чеј: 1) В мене нема тих брошур німецьких, про
котрі Ви пишете. Пришліть на час. 2) Я радиј
писати рецензії в Kwartalniku. Пришліть ту бро-
штуру, шчо про неї треба писати. 3) Ні юбілей-
ного N. Зорі, ні N. 11 а також ні одного після
16-го в мене нема. 4) K. Lw. дістају дуже неак-
куратно: спершу доходив мајже шчо дн'я, хоч
з пропусками, потім самі недільні н-ри, а тепер
вже не звісно, по јакому систему. Чи так і треба,
чи се коверзують розсилачі? Шчо в Кијива? Чи
звістка в „Д'їл'ї“ N. 114 пријшла з певного дже-
рела, чи вз'ята з јакој австр. газети? В Парижі
готовить ся нове виданьня de Gubernatis,
Dizionario biografico, — тільки по французькому.
Чи Ви дістали запрос давати нові данні про Вас?
Коли ні, то пришліть мені їх по німецькому.
Я думаю обернутись до Зорі, Пролому і до См.
Стоцького, шчоб прислали звістки про своїх лі-
тераторів. Чи варто? Ваш М. Др.

*N. 71. Лист. до М. Павлика.¹⁾ Ch. Dancet 14.
Юнь 22. 1887.*

Тижнів зо два јак дістав Ваш лист, а оце
сьогодні ј вирівку з Ruchu²⁾ N. 12 (а ја ј 11 не

¹⁾ Друкую тут отсі два листи Д—ва до М. Павлика,
яких ориґінали знайшлись у мене, задля звязку їх змісту з по-
передніми листами, пропускаючи в них все особисте. І. Ф.

²⁾ Ruch, польський тижневник видаваний польськими
„поступовцями“ Болеславом Червінським (півнійшим автором

бачив). За віщо сконфіскували Вашу статтю? Хіба за те, що говорить про „заборонені письма“? бо в самому тексті нема нічого особливого. В усьакім разі спасибі Вам за пробу; мені самому було цікаво перечитати резьюме з писаніј, розділених на чималому протягу часу.

Після конфіскати не знају, чи буде що далі з Вашим планом дальших статей в Ruchu про нашу еволюцію. Мені самому не хочеть ся писати про себе (хоч колись безпремінно приїдець ся злагодити мемуари), а тепер до того боїюсь, що написане так і зостанеть ся мишам на сніданьня. От нехай трохи увільньусь (остатніми часами почав читати і ј. Ви думаєте, що? Самісінькиј Т а л м у д! Треба дльа генезіса укр. легенд!), то напишу Ruchowi рецензію на Огоновського Іст. Лит. про јејі наукову вартість і там трохи зачиплю ј јого погляди про „націоналізм і радикалізм“, — та тільки богато говорити не буду. Ліпше просто јти својеју дорогоју, видавати свої роботи, а тих мерців залишити јіх долі. Од того мене тепер најбільше інтересује, коли б скорше вијшли Віча. Тоді ј ја, побачивши синицьу в руках, сяду ј за Швейцаріју ј Брацтва. Коли б скорше ј так, шчоб через близьку окказіју переслати ј на Україну, де впрочім вже ј тепер настајуть вакації.

До Коц. прикладају листочок, в котрім прошу јого дати Вам лист мій. А Ви в ним' будьте мньакші зо взгляду на јого хоробу. Може јак діјсне зложить ся в Вас прогрессивнј гурток, то він до нього ј пристане, — а ні, то все таки в нього буде щось ліпше, ніж в Цеглинського.

писні „Czerwony sztandar“) і Болеславом Спаустою виходив у Львові півтора року. В ньому друкували ся статі П—ка Kronika ruskiego ruchu в ч. 10—12. I. Ф.

Листи Драгоманова. II.

7

(К слову: І чи був цей Цегл. в Січі, в Відні, чи не був? Я щось таке пам'ятаю подібне до нього.)

Прикладаю ї листа до Франка. Роблю це ради економії, та окрім того там нема нічого не то секретного, а навіть індивідуального, то даю Вам право навіть прочитати його. Ще посилаю ї лист до Вас Гулабчева¹⁾, котрого коверту їа порвав.

Вашій роботі про 50 р. прогрессу гал. літератури їа на лихо не можу помочи, бо нема в мене ані однісінького одтиску моїх статей з В. Евр. 1873 р. Колись їа давав їх Бучинському, чи не можна там здобути? Давав їа їх і Др. Лихв. і Просвіті, та в цих певно нема.

А Коцовському їа б сказав, коли б можна було без церемонії, що псевдонімів Дрозд і Красьученко їа не тільки тим не буду відкривати, що їа „чужих хусток з карманів не краду“, а ї тим, що в моїй книзі їа буду говорити тільки про самі талантливі ї характерні твори (це не буде певно бібліографічна історія), а ні зерна таланту їа ні в Дрозда, ні в Красьученка не бачу. В першому бачу тільки брак правдивого реалізму на стільки, що їа bona fide думав, що „Въ гостяхъ добре“ писав Галичанин, бо ніяк не ждав, щоб такий „Разговор в царстві мертвих“ міг хто небудь написати в Росії. „Горовенко“ трохи реальнішчиї, та тут друга біда: описував гімназії, студентів 60-х років, учительство, нігілізм і т. д. очевидно чоловік, котриї не знав нічого того близько; невірностей, анахронізмів і т. в. як „свинья в репяхах“; до того автор зробив свого героїа дурнем, хоч ви-

¹⁾ Спіро Гулабчев, Болгарин, тоді був студ. кнївського університету, приїздив літом 1887 р. до Галичини і написав лист до М. Др—ова.

димо цього не хотів. В кінці найшкодливша книжка: донос на себе (то б то на українофілів) публиці, шчо, мовляв, дурні; начальству, шчо хоч з неволі, то динамітчики (коли таких між українофілами в загалі, а тієї раси, котру Красьученко виводить, не було ніколи). Коли ж повернутись од творів до автора, то ја не знају противнішчого з морального боку дива, як чоловік, котрвј пишчить в „Зоряхъ“ нігілістичні біди, а в В. Евр. воспіва Пелеша ј у Галичині підпіра Андріјашевщину тамошню, хоч би ј проти Вас з Фр—ом.

Не знају, чи варто таке говорити Коцовському, навіть мьбакше, ніж ја написав. Ви з ним бачитесь, то розсудить. Звісно, добре б було, як би Ви јому розтовкли, шчо треба ж мати собі јаквј небудь культурно-політичній minimum ідеј в голові, а не кидатись јак Марко по цеклі од Пипіна до Пелеша, аби вискавчать јаку небудь прихильність до укр. націоналізма, та розтовкли јому, јаку шкоду він приніс підпірајучи народовських обскурантів проти једино свіжого елемента в Галичині. Та наврьад! Хоч би Ви до чого небудь і дотовкли цю тупу голову, то вона навтра все забуде і впјать почне свої викрутаси. Prz. Spolecznu з своїм листом ја не получив. Та здајеть сьа не получив і 10 N. Rusku, бо чогось не знахожу јого (бачив у читальні польській), а 11—12 і не бачив. Ваш М. Др.

Чи не можна Вам мені позичити у Дѣд. „Поэтическія воззрѣнія Славянъ на природу“ Аванасьева усі три томи?

*N. 72. Лист до М. Павлика. Chemin Dancet 14.
5. Авг. 1887.*

Оце пережив цілиј мајже місяць перескоків через Женеву всьаких соотечественників, розмов,

спорів, конфіденції, конспірації, сьурпризів, в роді того, шчо один тут волосься на собі рвав, думаючи, шчо його кузину по дорозі звідси арештовано або ж убито локомотивом, бо од неї чотири тиждні не було звісток; бідолаха ганьав мене помісцьу ж Леману посилати депеші, писати до других, шчо б довідались про панночку; ја казав, шчо вона лубісінько сидить в Полтавщині та жіть вареники, — а все робив те, шчо од мене требовано; нарешті зопсували ми до біса крови, нервів, електричества, грошеј, — а вишло на моје: баришња жіла вареники, а не писала тому, „что нечего было писать“. Були, правда, розмови ж інтересні, в усякім разі поучельні. Вывод: лубде не так то вже подуріли на Україні, як можно було думати хоч би ж по дурним листам патентованих українофілів, моїх колишніх пријателів, — та на тепер не можна шче ждати там нічого енергічного, шче менше рішучого. Нічого робити, треба з цим примиритись і зачекати, поки нові зростки підростуть. А нові зростки все таки жіть. Правда, можна опасуватись, шчо вони впјать пристануть не до нашого прапору, коли наш (??) будуть держати кїївські Огоновські ж Вахнянини, та ж з цього боку зјавляјеться шчоєсь нове. Недавно тут пројавилась програма „нових“ терористів-народовольців. Та вони звуть себе федералістами, зрікајуться „захвата власти“ ж т. и. і тепер делегат жіх пријшов до мене, засів читати В. Слово, В. Спілку, висліджувати конституції Швейцарську ж С. Американську і т. и. По всьому видно, шчо аж тільки тепер наступаје публіка дльа наших ідеј, бо ранішче ні українофіли, ні всероссіјці до них були не приготовлені, кождому було в них шчоєсь проти шерсти, а всім вони були за надто „западні“, європејські. Спеціально ж кажу про пријательський кружок, то коло нього побуд до критики, до звороту до евро-

пејцѣ дали між инчим і консервативні (власне нігілістичні, од nihil) листи патентованих до мене, так само як у Вас уразила свіжішчих льудеј консервативна декларація Цеглинського. Консервативниј нігілізм почина збуджати проти себе реакцію, серед котројі ј самі конс.-нігілісти почувують себе не дуже добре, тим паче, шчо всі вони добре розуміють і самі, шчо теоріјі своєму нігілізму вони всеж не можуть виробити.

Думајучи таке, ја дуже охолодів до доли того листу, котриј Ви так клопочетесь переслати на Україну. З особистими справами, котрих він торкаєть ся, можна ј пождати, тим паче, шчо літо вже скінчилось, і вијаснилось де шчо, котре трохи инакше направљає наші сімејні справи. (Про це дальше). А принципіальні речі в тому листу ја писав більш дльа себе, шчоб ставши на папері не давили мозку, ніж дльа пријателів. Як би можно було пустити лист в більшу публику, то він би може ј привернув кого до нашої програми. Та пустити јого пријателі не схотять, навіть коли б це ј можно було. А јіх самих переконувати не варто, бо діло тут не так в принципах, як в інстинктах: чоловіка перельаканого, ј нерухливого як Ви переконајете теоріјами діјства? До того кивівська компаніја ј завше була не дуже міцна з боку теоріјі: про членів жејі можна було завше сказати, шчо вони льуде доброго серцѣа ј чесні (не ташкентці, як усі обрусители в Кіјіві). А власне розумниј і скілько небудь образованиј чоловік у них був і јесть тільки один В. Б. А. Так то чоловік до болісті похиливиј, по принципу брехливиј (не встијивиј), а до того в остатні роки зовсім одставшиј од Европи навіть науково (він все стојіть на теоріјі „національних духів“ і „фактів“ і новішчі методи соціологічно-порівнѣвані зве „плаваніємъ по безбрежному морю“). Він зо мноју і споритись теоретично не стане; навіть коли припертя јого до

стїни, то скаже, що в усїм згоджує ся ї пообіщча все (як це робив у листах зі Львова), та тільки все таки зверне на своє: щоб нічого самому не робити, окрім мінімум навіть обов'язкового офіційно, і другим не давати робити більше. А так як він все таки своєю долєю робить (про других і то сказати не можна), та до того сидить там на місці ї товче щоденно в голови, то проти нього случаяними листами з заграниці нічого ї не поробиш. Одна надїя тут на те, що загальній прогресс покаже свіжішим людьям навкруги, як авторитет цей тікаючи од безбережного моря, влія у болото моральне, політичне ї навіть наукове. Початок такого одуманья вже єсть.

Не багато вдїяли б і Ви своїми словами на Україні, хоч звісно, поїздка Ваша була б дуже добрим ділом через то, що Ви побачили б край і лудей, але навіть дльа спеціально галицьких Ваших планів. Ви б були адвокатом справи Українцьям невідомої, а дльа консерваторів шче ї пристрасним адвокатом. Перш усього Вам з приятельями треба самим щось зробити, заосновати в Галичині, та потім вже ї притягати до того Українців. От через що мене аж за серце здавило, коли ї прочитав у Вас, що навіть виданья про віче одкладено та шче ї *ad calendarum graecas*. Одно те, що ї вже написав декому в Россію, що ось мовляв таки починаєть ся в Галичині систематична акція свіжої компанїки, та ї збрехав, — а друге, що коли літні вакації пропали дльа пропаганди брошюри, то пропав цілий рік. А так небагато треба було, щоб видати хоч Віча! Ї думаю, що ї Батьківщина скорше не втекла б од Вас, як би були вже на світі брошюри Вашої компанїки. А впрочім Ви ж самі, памятаю, одреклись од Б—и, коли Вас ввеліміновало „Дїло“, так що винувати Р. ї. Н. за те, що не оддали власне

Вам „Б—ни“, нема резону. Друге діло, шчо вони оддали жеї Л—ому післѣ всѣх його скоків і пѣдлостів. Ја не знају, чи виходить далі Додаток до „Б.“? Коли так, то Ви мусите остерегти Добр. і Комп., шчо не влопались так з Л., як Куліш оставивши йому на руки свої папери. Ја з свого боку перекажу на Україну, — але не знају, чи скоро мій корреспондент здибаје Добр—еву і Комп.

Тој філософ, на котрого Ви рахували, шчо він перевезе мій лист, певно ј не појавить ся у Львові. Ја сам прохав його не брати лист, бо в теперішні часи најінтересніше дѣла наших справ мати живий переказ між Женевою і Україною; а дѣла того він мусить јіхати через границю чистив. На нього ж наведено вже підозріння через те, шчо Львовјане безупину говорили про нього з іменем, як про чоловіка, котрий перевозив книги. Теж саме зробили і з Добр. Скажіть про це Фр. і Коц. Хоч у Вас і конституція, а все таки можна б знати, коли розпускати јазик, а коли держати за зубами. Може бути, шчо ја напишу Вам, куди вислати мій лист, шчоб перевіз його другий хто. Так коли хочете знімати копію, то треба, шчоб вже була готова. Та ј копіја не јесть публична власність, як це роблено з позаторішньою, котру мені цитировав Коц. Нарешті шчо таке передано в Bibl. Ossolińskich, коли і на яких кондіціях? Чи можна видерти звідти те, шчо там зложено? ¹⁾

Ну, на сьогодні буде з Вас. Ваш М. Др.

Чи Ви пишете шчо химіјеју на тих білих листках, шчо вкладајете, чи ні? До Вас може зајіхати видавець Трудів Ефименкової. Це гарний чоловік. Скажіть йому, шчо не треба ніяких клопотів про „барішню“. Знајшлась!

¹⁾ Тоді ходила чутка, що Коцовський передав свої папери бібліотеці Оссолінських; чутка оказала ся неправдивою.

*N. 73. Лист до І. Ф. Ш. Dancet 14.
15. Авг. 1887.*

Шановній земльаче! Давненько вже нема од Вас звісток. Певно нові заботи на службі батька одбирають Вам час. П—к писав мені, шчо у Вас родивсь син. Поздоровляју Вас і жінку Вашу з тим і бажају Вам усякого добра, а найбільше молодіј мамі здоровља, та все десь піде гарно.

А все таки ја мушу потурбувати Вас дејакими біжучими справами.

1) Послав ја недавно на адреси Скор. і Шух. по дві пачки книжок і лист дља К. Н. в Акад. Гр. Пора б вже мати звістку, чи діјшло все благополучно, та такојі звістки не получив, то ј обертајусь до Вас.

2) Скор. мусите получить од Зан—ча кілька грошеј, — то дља мене зворот довгу, котриј ја јому покредітував.

3) Чи ві Львові Коц—вј? Ја все жду од нього одповіді хоч про те, які книги ја мушу вислати дља Нар. Дому?

4) Лист міј ad Kіanos передавајте тільки тоді, коли мајете певність, шчо переносчика не вхоплъать на границі. Кажуть, у Вас пријатели дуже необережні ј не вміјуть держати секретів, так шчо досить, шчоб чоловік з Россіјі повертівсь у Львові, шчоб зараз же були звісні ј ті діла ј у Россіјі.

Ваш М. Др.

Чи не був у Вас недавно один молодіј чоловік з мојеју карточкоју? Це дуже добриј хлопець.

Буде в Вас цими дньами земљаєк В. П. Дајте јому прочитати лист ad Kіanos.

*N. 74. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14.
15. Okt. 1887.*

Шановній Добродію.

Прошу Вас переслати листок до П—на.¹⁾ Коли схочете, то можете його і перечитати; там побачите причину, через що я довго не писав ні до кого і до Вас. Сподіваюсь, що Ви на тому нічого не стратили, бо зо справ порушених Вами в остатньому листу хиба тільки Вовкова мала трохи „діловій“ характер, та і то не спішна. В. готовий дати дльа Н. Б. своју працьу, та каже, тепер треба јејі дуже переробити. Це він по троху і зробить в Парижі, куди тепер він поїхав (там знајшлась йому робота). Пита Вовк, коли власне можно б сподіватись, що Ви пријметесь друковати його працьу? Я думају, що не дуже скоро, бо коли ще Ви вправитесь напр. хоч з Читальнями?! Од того і про мою Історіју літератури говорити ще тепер зарані. Про замір видаванья газети чи в Львові, чи в Станісл. мені писав Окуневський, та тепер щось нового не чују. Я до будущојі газети так само берусь відноситись, як обіцьав до „Поступу“.

З Кониським і про Кониського багато нічого говорити. Добре йому миритись з панами і попами, як він увесь свій вік скаче по верхам усяких справ, — а хай би попробував хоч одну скілько небудь глибше, науково зацепити, то і побачив би, який мир зробили б з ним самі пани чи попи. Мені здаєть ся, що так треба одповідати всьаким мирольубцьам. Про земляка ја з Вами не буду споритись: ја еуджу про його по своїм

¹⁾ Полувіна, тай же Корсижанець.

І. Ф.

вразиньням, а Ви по Вашим. В усякім разі він мусить бути чоловік щирій, а мінбають ся наші земляки частенько, як до місця, а то і до мухи, яка вкусить. Не слід би тільки брати все на рахунок Українців у загалі, як їм на рахунок Галичан. — А шчо такого Араб. у Вас розказував? Я од нього так листа і не получив. А Ви чи маєте звістку хоч про те, чи він благополучно пробравсь у Россію і чи довелось йому перевезти і багаж свій?

Получив ја оце лист од якогось Jana Zalplachty (były gimnazyalista lwowski) об тім, шчо мовляв Павлик чи Budzynowski мусіла мені писати об тім, шчоб пересилати книги в Гал. через Руминію і предлага свої услуги.¹⁾ Чи не можете дати світла до цієї справи, бо ја ні од кого з Галичини про це не получав ні слова. А мій лист ad Kijanos чи взяв хто, чи так він і лежатиме у Львові? Великої біді з того не буде, а все досадно, коли даремне пропаде праця на писаньня.

Ну-те, вибачте на сьогодні, бо зовсім ніколи писати багато. Шче лежить на душі відповідь на Бельгію Гінсові (Hins, професор в Athénée Royal в Charleroi), котрій оце прислав мені початок Légendes chrétiennes de l' Oukraïne, з моєї збірки. Хочу вговорити чоловіка, шчоб і Чубинського матеріал узяв до своєї праці, — та на лихо Чуб так пороскидав свій матеріал, шчо трохи за багато примушувать чужинця збирати його до купи, треба це зробити самому. Не пам'ятају, чи писав

¹⁾ Ян Жальпляхта, один із польських молодих еспіанстів львівського гуртка, шкільний товариш Будзиновського, був сином Поляка-емігранта, шчо став досить важним урядником при руминських залізницях. Здасть ся, шчо через нього йшли якісь транспорти женеvських видань у Россію. Молодий Жальпляхта стрічав ся мені ще 1898 р. в Відні, де, здасть ся, і вмер.

я Вам, шчо цей же самий Hins переклав (про-
зоју) Катерину Шевченка і надрукував у одній
бръуссельській Revue?

Ваш М. Драгоманів.

*N. 75. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14.
21 Окт. 1887.*

Шановній добродію.

Оце зараз дістав Ваш лист. Спішусь одпо-
вісти про Н. Б. Коли буде скоро печататись Верн,
то чи не добре б додати до нього і програму історії
релігії, котру він переробив з голландського? Коли
згодитесь у принципі, ја зараз пришлю книжку.
Программа не візьме більше 1½ листа. Вовку ја
одпишу Ваші слова, та навряд він скоро виго-
товить свою роботу. Для того, а також і для
всього инчого беріть ся за Остапову роботу. Од
мене теж не ждїть на цілій 1888 рік нічого окрім
Козаків, котрі, як писав мені П—в, давно вже
перекладені і на котрі було ж уже об'явлено або-
нентам.¹⁾ В загалі не ждїть помочи од Россіян,
а покладайтесь тільки на власні сили. Та на скільки
мога не гайтесь з такими річами, котрі можуть
заманіфестувати Ваші наукові принципи. Зовсім
не дивно, шчо „молоді консерватори“ бујствујуть
позаду старших, бо все таки вони мајуть за со-
бою хоч папер друкований, коли вже не справж-
ню роботу старших, а ми мајемо тільки добрі
заміри.

Напишіть мені, шчо таке справді робить ся
в Брацтві. Не розумію ја, як таки взяти тај ви-
кинути книжки тільки через те, шчо вони россіј-

¹⁾ П—ів рукопис сего перекладу десь затратив ся і я
так і не дістав його. І. Ф.

ські? Хто ж перешкаджа Вам додати од себе німецьких, англійських і т. в.? Чудасія робить сьа в нашій Славянщині! Уряд россієський робить все можливе, шчоб задурити р. літ. і по части вспів, а тим часом Ваші консерватори гнівають сьа на цю літературу за реалізм і позитивізм, — а недавно розказувала одна розумненька німкеня з Берна, котра прожила 10 років у Харькові і Криму, шчо книгарь у Берні, котриј видав кілька перекладів з россієського (Л. Толстого), казав, „шчо він би більше видавав, та між Німцями појавилась партія, котра жалієть сьа, шчо вже за дуже богато перекладають з россієського і шчо череь те за богато революційних думок вносить сьа до німецької молодіжі“. Те, шчо Ви пишете по словам Ар. про українців, мабуть правда. Сумне те, та нема на це ліків, бо коли льуде самі добровольно хотять бути дурнями, маючи все таки під боком європейські літератури, то тут нічого не поробиш. Найсумніше те, шчо по всьому видно, шчо все-россієський рух, а також польський вїяють прокидаєть сьа, хоч і всероссіяне не можуть похвалитись мудростью, а шче менше образованностью. Треба впрочім сказати, шчо дејакі Россіяне, котрих ја бачив тут, не сердьають сьа, коли чувають, шчо перше ніж писати політико-соціјальні програми, треба хоч одну європейську конституцію прочитати, і беруть сьа навіть до того, шчоб вчитись. Правда, бувшиј тут „політик“ теж саме обіцавав за себе і за товаришів, та тільки по всьому, шчо ја знају про них, вони јакось в усьому вїялі та ј дуже зайняті своїми особами. А до наук јім трудненько приступитись, коли навколо домове „самобитництво“ опираєть сьа на авторітет најрозумнішчого і највченішчого чоловіка, котриј сам колись став із Польака Українцем че-

рез Руссо та Прудона, а тепер „самобитність“ сіє. Того ради впіять важу, шчо коли Галичина не вивезе наш рух, то довго сидітимемо в болоті.

Чи звісно шчо небудь в деталях про крах транспорту Ар.? Чи не вхопили кого персонально? Я боюсь за Пцілку, хоч правду сказати, коли б не жаль було дітеј, то радиј би був, як би јејі посіпали трохи. Шчо за дурниця перепроваджувати рукопис Товаришок (в котрих, к слову сказати, все набрехано проти діјности) немов јакиј папірус часів Рамзеса II.! Передајте поклін живці Вашіј.
Ваш М. Др.

Передајте 6. л. мій лист П—ку. Боюсь, шчо його вже нема ві Львові. Я в листах трохи спізнавсь: треба було јіздити в Лозану, а потім писати цілиј мемуар дльа Петербурга.

*N. 75. Лист до I. Ф. Genève, Chemin Dancet 14.
10 Нов. 1887.*

Ш. Д. Перш усього: помилујте і пожалујте: заведіть європејськиј звичај писати на кожнім листу Вашу адресу, а то завше треба шукати по паперах, а в мене јіх більш, ніж піску морського. Посилају Вам книгу Верна. Программу, про котру ја писав, знајдете на стор. 230—249. Вона далеко не першиј сорт, та коли ж готова, а окрім того авторітетна, може ј дльа цензури. На тепер з нас доволі буде, коли пустимо в публіку самиј принцип, шчо релігіја річ не постіјна, а еволуціјна. Дльа $\frac{3}{4}$ публіки ј цього доволі, а $\frac{1}{4}$, коли схоче довідатись деталі цејі еволуціјі, то ј без нас потім знајде собі раду. Ја думају, шчо аби перша брошюра (з науки про релігіју, — чи јак јејі назвати?) була собі цільєнка, безпремінно треба в ніј помістити Верна ж про Євангеліја по

Рејсу та статейку *Les origines des évangiles* (чи шчо), котра в *Revue Politique et littéraire*, шчо ја Вам јејі послав N. вкупі з *Mélanges* (сьогодні ходив дивитись колекції цејі *Revue*, то саме ті роки (1881—1882), де мусьять бути ті статї, забрані в нашій *Société de lecture*). Коли агублено тој N., то швидче пишїть, ја добуду новиј. А тїльки цю статїю непременно треба пускати порьад з статейу про Пентатевх. Коли хочете, то ја напишу коротеньку передмову до книжки, сважу про вагу і стан науки про релігїю і про те, чому наука про жидївсько-христїянську віру, можно сказати, сконцентрувалась коло питаньна про зріст Пантатевха і Евангелїї. Про другу релігїјну брошьюру, Рејса, шче мајемо час поговорити, а надто про мою передмову, котрој Ви хочете і котру ја бојусь писати. Коли мені дозволите подавати голос в цїј справі, то ја б радив Вам подати післья Читалень зараз же Верна, а потїм Козакїв.

Так би були поставлені стовпи і стовпчики на головнїшчих шльахах, по котрим хоче јти пропаганда бїбліотеки. Про Україну нїчого не можна печатати, поки не подано огляд јејі полїт. історїї, котра чи так чи сьак нашкїцована в „Козаках“. „Козаки“ ж не зајмуть богато мїсцьа і пригодьать сьа і патріотам, а то може і скоро розїдуть сьа. Чудесно, шчо „молодо-консерватори“ провалились. Та чога вони власне хотїли? Чи вони коли небудь росказајуть в деталях своїї прїнципи? Адже ж і сам винаходчик укр. нац. консерватизму, здајеть сьа, не напечатав својеї промови торїшньої.

Критики Дашкевича на Петрова ја сам не бачив. Обїцьали мені прислати од самого автора, та на тому і стало. Це академїчна рецензїја (Петров подав книгу в Ак. Наук. на уваровську премїју, як нашї Ист. П., Житецького Звуковая

ист.), Академія поручила рецензію Дашкевичу і надрукувала в трудах Академії наук за відповідний рік (1884-го 5-вї), а в окремій продажі не було: *inde difficultas!* Як шчо Вам пощастить сьа добути, то позичте ї мені.

Коли Вам Корсиканець писав? Я од нього дістав назад тому 5 тижнів лист, в котрому він обіцяв писати докладно, та ї не пише. Це може значить: або вмер, або хориї, або арештованиї, або просто не пише! А все таки дльа догадів, — цікаво б знати, коли він Вам писав, значить, був живиї і цілиї. Ваш М. Др.

Коли схочете, шчоб їа написав передне словце до *Vergnes*, то зверніть мені швидче книжку його, шчо посилаїу.

*N. 76. Лист до І. Ф. Chémin Dancet 14.
24 Дек. 1887.*

Давно вже слід було написати Вам, та все не скінчив пер. слова до „3 науки про релігії“. Треба дешчо на ново перечитати, та окрім того получив нову книгу *Chantreux, Lehrb. d. Gesch. d. Religion*, то ї затяглось діло. Впрочім бачу, шчо задержки не буде, бо шче ї Читальні не појавились. В усьакім разі, коли дуже треба, то напишіть і тоді їа скінчу своїу долїу на парох і зараз же пришлїу. З цікавостїу читав їа обмін скубок між Вами (Краї), Н. Проломомъ, Дѣломъ, та скажу, шчо цього всього за мало. Коли вже Ви стали до того, то раз на завше треба висказати всїу правду, котра по моїему ось де: 1) не може бути потрібної [згоди?] руськоїї інтелігенції, поки там яка небудь партїа буде ставити етнографічно-літературне питаєньє фанатично і робити з його справу політичну, та шче ї справу

вірності династії Габсбургів (чи рикошетом Романових), 2) теперішні народовці, по крайній мірі їх львівські проводирі нарobili чимало доносів і нечемностей против старих (напр. за спиною донос в Відні на І. Головацького), які колись робили проти них старі, тоді як і „козацька мова“ вважалась ізміною Австрії; 3) ті ж народовці показують себе тепер таїми ж реакціонерами, як і старі в усіх реально-культурних, політ. і соціјальних справах і також нетолерантними до прогресистів; при чому вживають тих же способів інкрімінації (напр. Ви тепер дльа „Дьла“ польск); 4) Русини мусьять згрупуватись в партії не по поглядам національним, а по культурно-суспільним принципам. Хај іде реакціонер до реакціонера, а прогресист до прогресиста. Та ceterum censeo: час би вже обновити заходи до унії молодих товариств, котра пробувалась в 1876 р. Чи не можна б було поспробувати жеї з поводу рефератів, про котрі Ви пишете в Ак. Гр., шчоб товариші обох корпорацій взаїмно ходили на реферати?

Дістав ја звістку про конфіскату Віч. Не вже ж так вони ј пропали, а „Читальні“ чи проскочили зовсім? Багато в них интересного, хоть можна б було систематичніше обробити матерјал, та тону різкого псзбавити. Бојусь, шчоб ради яких фраз не сконфісковали. Треба б було, коли вже почали розмовльати про мене ј про вплив других Россіян на новіј рух в Галичині, то сказати про це трохи докладніше, напр. нагадати хоч полеміку Просвітъян з К. Телеграфом і ившим, з котрої видно, 1) шчо власне ми докорьали Просвітъянам, шчо вони не видајуть реальних книг, навіть господарських і јуридичних, а самі „византійські“ книжки, на шчо Просвітъяне одповідали, шчо „треба перше зробити народ моральним“; 2) шчо ми ж докорьали за те, шчо Просвіта

і Тов. Шевченка нічого народу про Шевченка не говорять і нічого з нього не дають народу. Може це буде можливість сказати при нагоді в полеміці, або в кореспонденції.

Посилаю Вам коректуру з адресу публікованого тут з поводу университетських розрухів у Росії. Перепечатайте його в Курґер-і замітивши, що він надрукований по франц. в женевських газетах. Підписів поки що не печатайте, а скажіть, що між підписаними єсть Росіяне, Українці, Польаки і Кавказці; дльа Росії шче виробляють сьа екземпляри адресу і може будуть нові підписи, а поки з публікаціею французькоју треба було поспішитись.

Чи маєте які звістки з Київа? Я ні слова не маю. Навіть Д—ва¹⁾ з Ментони не пише. А кореспонденція, котру К. Lw. напечатав про Москву, з помилками. Також і цюрихскиј адрес, котриј похвалив К. Lw. — безтактниј. Студенти в Росії стоять не на політичному полі, а на академічному, їм через те менше боїть сьа сочувствовать публіка і професори, і заграничним студентам не треба сходити з акад. ґрунту, хоч до часу, коли царськвј уряд рішучо покаже, що він не згідниј задовольнити студентів. Тоді тільки можна виступити з політикоју, та і то треба б, шчоб з неју виступили батьки, а не студенти. По правді, ја мало на це маю надії, і через те печально чекају після свьат, коли одчиньають университети і впьають почнуть сьа розрухи. Та треба б зробити пробу: вдержувати студентів од політики, а підбивати батьків, а окрім того ми вже нераз бачили студентську політику в Росії, та шчо з того вишло? Там треба вирости ліберальніј

¹⁾ Доброграва.

публиці — з студентів, а дльа того треба, шчоб вони, поки студенти, то не політикували.

Дуже ја поспішајусь скінчити лист, і через те пишу недокладно і навіть нескладно. Та Ви мене зрозумієте. Шчо у Вас кажуть про *Wolne Polskie Slowo* і його замітку о *Rusi*? Жінці Вашіј кланьајусь. Доброго нового року.

Ваш М. Др.

Рік 1888.

*N. 77. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14. Genève.
1 февр. 1888.*

Шановній земляче.

Цими днями пошлю до Вас передне слово до релігійної брошури, а пови шчо звіщаю, шчо посилку Вашу получив. В ній тільки нема тієї етнографічної книжки (збірки пісень), про котру ја мушу написати дльа Квартальника рецензію. А як мені писати про Етнографію Славян, ја ї не думаю. Там така Духинщина, шчо терпіти її не можна, та ї поївщина. Як же моју рецензію приїме „Квартальник“, польський та шче ї поївський редактор? Спробују написати зразу про Стодольського і Петрушевича та „змазати“ обох: одного за москвофобію, а другого за москвофілію — обох во імја науки, — то побачу, шчо з того буде. Тільки навряд буде добре, бо науки також не треба польським патріотам, як і всьаким иншим.

Не без страху приступав ја до автобіографії О. Пч. та успокоїв ся: неприличного там нічого нема, деякі деталі лишні, а взагалі історія пропачі киявських її праць навіть типічна: маїже всьакї український літератор шчо небудь та втратив, іноді најважнішче з своїх праць. Се-

стра моја могла б розказати, згадујучи про нашого батька, шчо більша частина јого збірки пропала, завезена на Крим на показ тамошнім виселенцѣам з Полтавщини (звісно, панам) ніким инчим јак матірју мојејі жінки! Ја иноді јак згадају про цѣј товстѣучиј зшиток, котриј писав сѣа між 1839 і 1841 роками, коли шче зшитки старих пісень були цілі, і котриј ја бачив, будучи дитиноју, то мені аж хочетъ сѣа помститисѣ над мојеју жінкою, наслідницеју виновнојі. Та јак подумају, шчо остатні зшитки пропали просто в домѣ батька, а саміј остатніј привезеніј мноју вже студентом у Квијів і переданіј Судовшчикову, пропав уже в нього, то ј подумају, шчо нас би всіх 20,000.000 украјінців треба б вибити, а за неможливостѣу такојі операціјі треба простити. А одмити таку полосу в нашіј громадскіј історіјі все таки слід.

Ваших планів на дальші випуски Н. Бібліот. критикувати не стану. Коли схочете видавати книжечку дльа характеристики історіјі галицькојі громади в 70-ті роки, то ја дам свіј вклад тільки на переднѣе слово, јакѣ Ви просите. Обридли мені передні слова, та нікого вони не навчајуть, а хочете Ви, то ја Вам дам докладні спомини мојі про австріјських Русинів з 1867 по 1877 р. З горяча ја вже почав писати ј написав вступну голову: коротку еволюціју мого украјнофільства ј мојіх праць про Галичину в росс. журналах, і другу про мојі відносини з Галичанами у Львові, Відні ј Цѣуриху від 1873 до першого мого пријзду в саму Галичину. Виходить довгеньке оповіданьнѣ. Та нічого робити, треба јого колисѣ написати, а там і буде воно напечатанѣ чи ні, — не моје цѣ діло.

Будѣте ласкаві напишіть мені возможно більше про Нар. Раду. Чи буде там хто небудѣ з Ваших?

Ваш М. Др.

*N. 78. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14.
22 Фебр. 1888.*

Шановній земльаце.

Накінець посилају Вам рецензію на Стодольського. Не знају, що з неју буде робити пан Ліске (здаєть ся він ксьондз?). Я тільки прошу це перемінвати в мене нічого, а коли редакція з чим не згідна, то хай приписує примітки. Я за своје ручајусь фактами, котрих берусь виставити під усякоюу тезоју. Та що такиј цей Ст.? Для Галичанина він усе таки досить начитаниј в россієському, — а для Россіјанина дуже вже „народовець“. Не вже це вијать Кон.? Кумедно б було. Посвјативши цілих 16 сторін Ст—ому ја вже бојусь, що не буде мені місцьа для Петрушевича ј через те одкладају јого на другиј раз, — а може Ви мені зовсім јого простите, а дасте мені замісьц јого тој збірничок пісень, про котриј перше згадували та не прислали. А на далі напишу вже про самих Европејців: нові творя про folk-lore (Andrew Lang, Cosquin і др.). Так скажіть і редакції. Та добре б було, як би мені прислали хоч один N. Квартальника, щоб ја знав, в јакому стилу туди писати.

Простіть, що ја спізнавсь з рецензією, а шче більше з Пер. словом до Релігії. Живу в великіј колотнечі. Ввишла така комбінація, що ніјак не можна одкласти праць над корреспонденцією старшого Герцена, котру передав мені јого син. На першу дољу пішли листи Огарева з 1833 до 1848, страшенно цікавиј матерјал для Kulturgeschichte, та написаниј маком, без дат і т. п. Дні ј ночі проводимо ми з жінкою за цими листами: копіјує жінка з Лідоју, а ја коментаріј пишу. До того розум неспокійниј: до

Швшманова в Лејпціг прїїхала мати дорогоју з Россїї, та тѣажко захорувала. Ш. тратить голову в Лејпцігу, Ліда тут, за неју Лѣудмила, а з ними ј ја. А тут треба не запускати роботи. В усьакім разі будѣте певні, шчо ја не задержу печатаньња книги з науки про релігіју. Коли треба, то начинајте печатати, Передне слєво можна набирати ј послі.

Зо споминами про Галичину виходить таке, шчо не знају як і бути: велике виходить, а скакати через сѣужети не хочеть сѣа. Склонѣајусѣ впрочім к тому, шчооб писати про все докладно, а там уже побачите самі, чи шчо треба викинути. А дѣа мене ці мемуари будуть „очисть со-вісти“.

Спасибі Вам за звісткн про Н. Раду, тим паче шчо од Окун. шче нічого не мају. (Як він був у Львові, то чи дав він Вам кілька примірників про Бунѣаку? ја јому писав про те; коли ні, то витребујте: мені шче він не прислав нічого). В загалі мені здајеть сѣа, шчо збори вијшли розумнішчі, ніж можна було ждати. По кр. мірі подлости ніјакојі нар—ці не зробили, а навіть одчинили дверці і дѣа „прогрессу“. Спрагді жалко, шчо ніхто з Ваших тих дверець не розсунув далі. Ја тепер не получају Черв. Руси ј не знају, шчо вона говорила про збір і про програму.

А „Дѣло“ так шче пустішче стало, ніж було. Фельѣетони Уст—ча чисті *mauvais ton*-и. „Зорѣ“ 2—3 N. ја не бачив, хоч кілька разів писав про те сестрі. Не знају, шчо ј подумать, шчо од неї не мају листів. Не вже поліція хапа? Шчо в Вас чути про Россїян? Чи пишуть шчо небудь Вам?

Ја абсолютво нічого не мају з України, окрім листу короткого на моје „широковѣщательное посланіє“, котрїј хтось мені прислав з Ніцци, та листу од Лисенка, присланого теж

невідомо ким з невідомого місточка в Австрії. В першому листі говорить сьа, шчо позажак між лист против моїї волі став маїже отвертим і ві Львові і там, то одиовідати мені на нього важко, а потому одповідь і одкладають сьа до ліпшого случаїу (певно дорога вже не через Львів, а Ніццу не ліпша). В листі Д—ка всьакі особисті лірізми. Од П. — ні слова! Von Paris nichts Neues, — або на Шикєв все спокійно! жак хочете. А можна і таке додати: воду вари, вода і буде.

Кланьяюсь жінці. А жак Ваша дінастія? Посилаю Вам листок „Самоуправленіє“ з правом про його писати в К. Lw.. Треба Вам росказати його історію *privatissime*. Певна купка задумала було видавати цей листок у Россії, та на рещті не вправилаь з трудностями і переслала матерјал сьуди, шчоб надруковати і раптом перевести в Россію першиї N—р. Другиї думають або печатати там, або рішучо перевести виданье сьуди. В усьаїм разі все маїже виданье N—ру 1-го вже в Россії — і publice говорить сьа, шчо воно там і виїшло. Шо моїому всі передові, россієьского походу статті — темна вода во облацїх; характерно тільки те, шчо недавні „народовольці“ взяли імја дльа свого журналу з багажу „вольнословців“, шчо похваляють „Письма эмигрантов“, в котрих теж курьоз: всі недавні росс. рев. зішлись з реакціонером Др—вим, навіть протестанти Освоб. труда, котрі тільки приплутали до своєїї загальноїї программы деталі в роді N. 1 і 2 про вибори в парламент, мов би то завтра Аксельрода і Плеханова будуть баллотировати, та напутали нелогичностей в роді того, шчо в §. 6-му виголосили рівноправність, а в 8 му вцять говорять про „уничтоженіє сословных подраздленій“. Інтересно і те, жакїї смирниї соціаліам у террориста Степняка. Прочитав ја в Киг. Lw. виписку про панславїзм Аксакова.

Чому б Вам не напечатати в К. Lw. програму Костомарова, котрої як навмисне в Галичині ніхто не зна; навіть Огон. в Истор. Литер. показав, шчо не бачив автобіографії Кост—ва. Звісно, ні галицьким Полькаам, tels quels, ні народовцѣам та программа не подобаєть сѣа, та треба жеї перш усього знати. Посилају Вам виписку, всуньте жеї в К. Lw.

25 февр. Получив лист од 22. Посилају, шчо готове. Прикладају і замітку про правопись¹⁾, шчо написав, коли думав, шчо будете скоро печатати. Робіть з неју, шчо знаєте, може де за реферат буде. Мені тепер і переглянути ніколи. Цими днями ја зовсім хоріј, та ј домові клопоти не впадајуть, а шче вбільшујуть сѣа.

Ваш М. Др.

*N. 79. Лист до I. Ф. Chemin Dancet 14 Genève.
14 Apr. 1888.*

Шан. земляче.

Ви певно сердитесь, не мајучи од мене одповіді, ні роботи. А ја мушу Вам написати, шчо ні рецензіј, ні Пер. слова Вам не пошљу ј тепер, бо мені так важко, так гядко на здоровју, на шчастју в сімжі, а через те ј мојому, шчо не то писати не можу, а не знају, як на ногах держусь. Та простіть, переждіть, може витримају, то впрятъ буду до чого спосібниј, та ј надолужу свіј пропуск.

Для Отто²⁾ все рівно в цім році не міг би робити, бо ј так набравсь роботи через силу,

¹⁾ Друкуєть сѣа в додатку до сього тома. I. Ф.

²⁾ Ottův Naučný Slovník почав тоді друкувати сѣа в Праві, а до нього просив Otto через Фр. Ржегоржа до співробіт-

щоб сур'язно виповнити. Вовку писав, і од нього Ви мусите отримати лист в цій справі. Інші, котрих Ви думаєте притягти до праці, не годять ся до неї.

Не вже ж так про „панславізм“ Вам і не можна писати далі? Які власне точки звели на себе конфіскату? Кланьајусь вашій жінці. Коли вона вже в Болехові, то перекажіть, що ми скоро будемо писати Кобр—ськиј.

Сестра моја певно через те мовчить, що вона родила дочку. То, що розказують Зор'яне, будім то всна писала, що згожують ся з ними, а не з Кобр., конечно, брехня. А що вона в остатнім куснику „Світла“ (бесіда українофіла і соціяліста) вилила води на млин Зор'яна, це правда. Ј перша біда, що вона зовсім не бачила універс. молодіжі українофільської і соціялістичної. Хиба росс. соціялістів була в тому, що вони не були европ. соц—ами (котрі не мислили без культури ј політ. волі), а були бунтарями—народниками. А бунтарство—народництво, то ј видумали власне українофіли (Гај-дамак, бунт. Ст. Разина, Мордовцева моногр.) ј подали ј Россіјанам, котрі трохи помагали јого интернаціоналом і Парижської Комуноју. А тим часом укр. сучасної програми не дали, а гај-дамацтва перелькались, і ввійшло, що між укр. ф. і росс. рев. тільки була ріжниця, що перші були гіпокрити, а другі щирі. Звичајно укр. ф. навіть не спорились з росс. рев., а говорили: та ј ми того ж хочемо, тільки не казали, јак. Ја цеб міг доказати документально, бо в мене јесть навіть укр. бунт. прокламації, котрі М. Вовчок і К-о писали дльа Бакуніна ј Нечајева.

Ваш М. Др.

ництва Драгоманова, Хв. Вовка й мене. Тільки Вовк надрукував там декілька статей та я дав пару дрібних нотаток.

І. ф.

Питаєте, шчо таке „Свобода“? Видавець Турськеї, на $\frac{1}{2}$ польак з „Набата“, індивідуально мошенник, котрого навіть фр. поліція шукає за *escroquerie*. Сотрудники — одні такіж, другі навіть і на *escroquerie* нездібні. Вся рос. еміграція од їх одвертаєть сьа. „Самоуправленія“ ініціатива jde з Россії, та дурні вони j тупоголові. Тепер друкуєть сьа 2 N. теоретично шче дурнішчвї, та хоч з фактами.

N. 80. До I. Ф. *Chemin Dancet* 14
26 *Junьa* 1888.

Шановнїй земльаче.

Получив ja Ваші посилки, лист і 1 арк. Товариша. Дуже всьому радї, окрім, звісно, кумедї Гр-ча, од котрих мені спати хочеть сьа. Печалить трохи j те, шчо К. Ст. jde через Вас: шкода часу, праці j грошеї. Вже ж стариї редактор, хоч був і „крутопопа“, а все таки посилав Толмачову в Женеву, — і скінчив дні свої на постелі в Кїїві, а не на ешафоті ні в Сїбіру. J на яких це кондіціях і од кого К. Ст.? Пшитају через те між инчим, шчо Кузьм-вї маје шче від того року велику працьу (Буддїйскіе элементы вь легендахъ о Палїи и Маркѣ Богатомъ) і наперед дума послати молодїї редакції дві невеликі статїї, та не зна, як jому бути, чи соватись?

Гладиловичїяду в „Дѣлѣ“ читав¹⁾, але ніяк не міг пригадати, шчоб тут був в ділі j Кон. Така вже охота до крутіїства! Полтавець! Та

¹⁾ Забавний епізод, як лист Гладиловича до В. Б. Антоновича попав у руки Афіногена Антоновича, урядовця й не Українця, проф. політ. економїї, а сей опублікував його в „Кїевлянина“ на велику радїсть гал. москвофілів. I. Ф.

мене в усій справі ції більш усього інтересує, що буде з Волод. Антоновичем. По теперішнім часам в Россії його мусьять вигнати з професорства. ја навіть склонніј думати, що Аєногенъ Яковлевичъ А—чъ дльа цього ј цью всьу бучу головніше збив, хоч возможно, що він, знајучи характер Вол. Бон. розчитував, що він і сам промовчить і Дьлові зведить мовчати і через те клевета на народовців вијде гарно. В усьакім разі по логіці наших і Ваших обрусителів і то добра виграшка, коли такого стовпа „укр. ф—ства“, як Ан—вич В. Б. виженуть з університета.

Ја, як буддійськїј монах, або Богородицьа в апокрифах, і плачу ј сміјусь при ціј пригоді. Жалко буде, коли Ан—вича діти потерпльять на тому, що батько посаду стратить, але жалъ також архівној праці студентів з А—чем. А теоріја укр. ф—ська може шче ј вигра, бо А—ч в остатні роки зовсім в старомодну дудку гра (мені навіть плакавсь на нього один Харьківець, на $\frac{1}{2}$ вчениј), а окрім того наганьав на все укрф—ство київське страху, шчоб не сміли компромітуватись. І треба скомпромітуватись власне на львівських народовцях, котрих А—ч і Кіјане взьали в своју опіку проти нас з Вами. Памјатаете, що ја писав в остатній Epistola ad Kia-pos, шчо вони не втечуть од політ. одвічальности: коли не хотьять бути з нами прогрессистами-федералістами, то будуть volens-nolens Пелешо-сепаратистами з Дьломъ. Комізм вијшов крајніј; шче в тому, шчо В. Б. А. здавна член комітету памјатника Б. Хи—го, за статтьбу з пьоводу котрого в „Дьлѣ“ вчепивсь Аєноген Яковлевич (а хто писав статтьбу: чи Белеј, чи Александр Яковлевич?)

Але пора до Товариша перејти. Нічого говорити, як ја јому радїј. Зміст 1-го N-ра ви-

дить сьа мені вдячним. Ваша новелька мені подобаєть сьа. За своју ж статтью трохи бојусь, особливо за кінець про Білорусів. Яа тоді поспішавсь і бојавсь, шчо б не дуже довго вијшло, та ј не знају, чи јасно ја сказав те, шчо Білорусь власне для слав. етнографіјі дуже важна річ, бо в ній звязь Польщі, Московичини ј Украјина, — та тільки до науки про нејі треба не Стодольського заходу. Думав було вже попрохати в Вас цього кінцьа до перегльаду, та вже нехај іде так; коли треба буде, иншим разом напишу. Тільки шче бојусь, коли б заголовок статті не пријняли за претензіјниј. Може б Ви в кінці зробили примітку, шчо готовилась статтья дльа другого виданьня, јак часть критична, ј шчо заголовки дали јіј Ви.

Дуже жаліју, шчо мушу скоро вијїздити на село, та шче в таке місце, звідки не то шчо з звісного Павлику Шетьера, важко діставатись до Женеви, а то ја б засів писати статті дльа дальших NN—рів Товаришча. Хотілось би мені дешчо з етнографічних матерјалів обробити, а також написати статејку „Націоналізм і космополітизм в укр. нар. справі“. Логічно вона б мусіла јти за рец. на Стодольського. Та нічого робити: хај вже јдуть Правопась і Попи, коли вони Вам подобајуть сьа, а ту статтью пришльу в осени. Тепер посилају мілкі замітки: Лист Шевченка ј Сміх і горе. Може шче видасте јіх до 1 N. Посилају також дльа Вас поправки до 167 N. Кур. Lw. Поправку про Кур. Разумовського треба б і напечатати.¹⁾

Посилају ј 3 статејки Куз—ого до К. Стар. Будьте ласкаві, одішліть јіх в ред. К. Ст. з листом, шчо коло јіх. Дуже противно обертатись до цих кијівських Сушкевичів. Покіјник Леб. ні гро-

¹⁾ Були в Кур. Lw. і друкують ся в додатку до сього тома. I. Ф.

шеї, котрі сам обіщав, за роботу не платив (раз-прислав 50 р.), ні навіть на листи не відповідав; нова редакція не попросила сотрудничать, та ще журнал перестала висилать (тепер мабуть іде через те, що ја прохав сестру абоніровать сьа). Та куди дітись з матерјалом, що набравсь? Лишити його мишам на сніданьє? Приходить сьа жебрувати, щоб добитись мочи служити својїй же країні. Воно б і нічого, та в самого себе під-риваєть сьа пошана до себе.

Ну, та буде об тїм! І в загалї на цей раз буде. Кланьајусь жінці і Павлику. Останньому покажіть цей лист. Ја јому особно написати ма-буть не встију раніше, јак через тиждень. Та що воно за справа, по котріј Ви можете приї-хати сьуди? Напишіть, јак будете виїздити, щоб нам не розминутись. Хоч впрочім ја не певниј, що ми виїдемо на село: помешканьє замо-вили, а грошеј на переїзд нема. Јакось то буде.

Ваш М. Др.

Поправки до Kurj. Lw. N. 167, стор. 2,
кол. 2.

Kir. Rozumowski не був зовсім człowiek nie posiadający żadnej oświaty, вчивсь і в Петербурзі, а потім в Кенігсбергу, Берліні, Геттингені, Страсбурзі, обїздив Париж і Італію, знав мови франц., німецьку, латинську. В Берліні вчивсь він під доглядом звісного астронома-математика Ейлера. Hellbig, Russische Günstlinge 215 каже про нього, що він був вихованїй добре, мав познаньє, говорив прегарно по франц. ј по німецькому. Перовські були незаконними дітьми Олексїя Кириловича Розумовського (сина гетьмана і президента Академії). З них три здо-були титул. Лев, що був міністром внутр. справ

в 40-ві рр. і Василь, шчо був оренбурським ген. губернатором в 1835 р., ходив на Хиву (а не на Сибір), але нещастливо, а в 1853 р. взяв хоканську кріпость Ак-Мечеть, котру ц. Микола I. звелів назвати фортом Перовскіј. Графом зробивсь в 1835 р. Третіј брат Олексіј писав романи з українського панського життя під псевдонімом Погорільського. Гр. Борис Пер. нічим особним не звісниј. Софіја Перовська не походила ні від Льва, ні від Василя, ні від Бориса, а також здаєть ся не від Олексіја Перовських, а від Миколи II-ого, теж сина Ол. Кур. Розумовського, але од другојі матері.

N. 81. Лист М. Др—ова до Кониського в справі співробітництва в Правді. Chemin Dancet 14. Genève. 5 Жульа.

Шановнвј Добродіју.

Лист Ваш получив ја вже кілька днів назад, та не міг зараз же відповідати, бо треба було виїхати, шчоб поховати доброго пријателя, Левка Мечникова (тіло всеж козацьке, тај душа європейська-українська). Та таки ј завдали Ви мені нележку завдачу своїм листом!

В такіј справі, як та, з котроју Ви обертаєтесь до мене, відректись важко, тај пристати мені не легко, мајже неможливо. Звісно, як ја шче з роду не відрік ся від роботи ні в одніј русько-укр. часописі, котра хотіла мојејі роботи або навіть не відкидала јејі, то не може бути і сумніву, шчо ја буду робити і дльа „Правди“. Але друге діло стати в „головах“ видавньа або навіть написати програмову статтью. Дльа першого в мене тепер за багато роботи коло історіјі укр. літератури (ось напр. ја більш двох місяців сижу в апокріфах, гностичних сектах, легендах усьаких Азіатів, без чого ја не можу написати

голови про укр. нар. легенди та колядки — і кінця не бачу цьому морю). Але і дльа програмової статті треба перш усього хоч знати, з ким у спілку їдеш. А потім треба бути певним, шчо має сьа хоч невеличкиї гурт льудеї, з котрими в основах сходиш сьа думками.

Ви ж не пишете мені, ні хто „ті льуде, шчо наказали вам удатись до мене“, ні хто буде в редакції, навіть в діреkcїї (бо Ви кажете, шчо Ви за це не беретесь), а ја не можу собі аздумати навіть трьох чоловіків в Галичині, з котрими б аздивсь в думках про політичні справи, а до того пригадујучи те, шчо Ви самі писали в Галичині і навіть в В. Европи, думају, шчо між нами наврьад можлива така згода, јака потрібна, шчо б в купі вести політичне виданьня. І в Вашому листі ті вілька слів, в котрих ви натьакајете на напрьамок проєктowanego журналу, мьало мені надаје надїї на згоду. Ви кажете, шчо хотіли б „наперти на об'єдинителів“. А ја думају, шчо боротьба з „об'єдинителями“ в Галичині і Буковині ведеть сьа так нетактовно, починајучи з терміна „об'єдинителі“, проти котрого Марков і К-о досить зручно виставляјуть термін роз'єдинителі, а часом так навіть гидко і мајже завше з такоју ненауковістю, шчо по країній мірі на першій час новій орган мусів би по моїї думці дати спокій публиці з усьакими напорами на об'єдинителів, а нальагти на вијасніньня положительних принципів своїїх, політичних, соціјальних і культурних, — або коли вам вдарьати на кружок львівських псевдо-об'єдинителів, то заразом бити і псевдо-українофілів. Окрім того ја думају, шчо „Наумовиччині“ в Галичині даје хід по часті вандрујучій рубль, котрого звїсно ніјакоју полемікоју не випреш, а по часті ј найбільше польська політика, котра не дурно ж колись і Богдана Хмельницького і Палїја до Москви пхала, — так зна-

чить випирати усю долю об'єднителства треба не полемікою з нею, а зміною обставин. Нарешті ја думају, шчо основу регресівному пан-русизму робить најголовніще церковщина, котру, значить, і треба випирати новоју европејськоју наукою.

Далі Ви кажете, шчо треба „вказати австріјському урядові, які помилки він робить полагаючись об'єднителів“.¹⁾ Ја ж думају, шчо дльа нашої всеї нації австр. уряд як навіть уся австр. Русь маје не так то велику вагу, бо все таки нас більше 80 раз живе в Россії, і треба мати дуже палку фантазію, шчооб думати, шчо з них навіть половина може коли небудь одірвати сьа до Австрії. З цього виходить, шчо укр. національна партія мусить најголовніще думати про те, як би її добитись волі в Россії. Ну, а цього австр. уряд, поки він таквј як тепер, буде завше бојатись навряд чи не більше шче, ніж теперішнього москвофільства, бо Галичина навіть з Краковом можуть потягти за водоју Висли ј Сьану та Дністра до Варшави, до Одесси і таке інше. Був уже час перед 1863, коли власне украјнофільство і kosakische Sprache вважались в Австрії staatsgefährlich. Окрім того ја тієї думки, шчо ј австр. урядові ј Польнякам нічого не вкажеш, а треба јіх просто привчити до того, шчо ми јесть на світі і живємо дльа себе, то вони хоч чухатимуть сьа в потилиці, а будуть подаватись, ось як нап. тепер подајуть сьа не тільки перед Чехами, а ј перед Словінцями.

Шчо до Европи, то в урядової Европи дуже мало до нас інтересу. Треба бути таким моральним нулем, як Діло, шчооб тішитись тим, шчо јака небудь Post пише про кивівське коро-

¹⁾ А Ви ж чого ж јіх полохајетесь, коли хочете напирати на них? М. Д.

лівство, та ще таке пише, що трохи свідоміє чоловік просто засмієть ся. Урядовіє Европі інтересні ті, хто тепер силу (армію) має, а не ті, що за них ще треба кров лити, гроші платити. Літературна Европа (котру ја напр. трохи знају і в котроју пробував говорити) справді було почала інтересуватись нами вбачајучи в нас початок нової прогрессивно-демократичної сили, і охоче слухала, коли її говорили про Костомарова та Шевченка. Але тепер вона вуха відвернула від нас, коли ми не тільки не пішли вперед після тих старих (власне ще 1847), але посунулись назад та боїмось навіть надрукувати старого Шевченка без цензури царської, а ще гірше добровільної (Просвіта). Тоді, як наш рух спинили а то і змертвили неучтво, страхи іудејські та поверховній націоналізм, літературна Европа довідалась, що в Москалів єсть живі льуде, котрі не думајучи бути непременно „націоналами та орігіналами“, хапајуть ся просто за все-світні моральні задачі та говорять про них як уміјуть і невольно зјавляјуть ся орігіналами, хоч часом і плетуть дурницю. От Европа їх переклада, чита. Воиа дльа цих Москалів забува навіть Польаків, котрих звикла по головці гладити і котрих націоналізм колись підходив до того ліберального і національно-автономного руху, котриј обіјмав в 30—50 роки всю культурну Европу, та ще і мав за собою ефектні і сміливі вибухи — повстаньня, еміграції і т. ин. Навіть спеціалісти етнографи та фольклористи європейські, і ті від нас відвернулись; недавно можно було хоч товщиною коли не толком копиць Чубінського їх заінтересувати, а тепер і того нема. А тим часом ја знају льудеј, що в Парижі та в Флоренції читајуть, хоч і крјахтьять, напр. Москаля Веселовского, — а хто стане читати

навіть Сумцова або Огоновського, не кажучи вже про Горленка або молодших етнографів, котрі не знають навіть того, що в Чубінського копицях нагребано? Так і тут і перш усього ми мусимо стати чимсь у себе дома, стати дома Європејцями, тоді ж Европа нами заінересуєть ся. А тепер по крайній мірі ја за себе скажу, що особливо з тієї пори, коли мені українські націонали-культурники сказали, що виданьня повного Кобзаря та політичних пісень укр. народу їм навіть шкодять, то в мене јазик не повертаєть ся говорити з Европоју про укр. справу.

Оттакі мої думки! Тільки одвітно до них міг би ја написати програмову статтью до Вашојі „Правди“, а Ви б безпремінно забраковали таку статтью. Чи ж писати јејі? Коли хочете, на пробу напишу. Де моје не пропадало? А може на таке пристанете: ја напишу свої јересі, а Ви чи хто иншиј хай јіх опровергне, то шче послужить дльа вијасненьня програми.

З матеріалів того сорту, про котриј Ви питајете, єсть у мене дешчо про відносини украјнофілів до Герцена і Тургенева і т. п. (та на лихо найбільше про Марка Вовчка, котра шче жива), про перші проби закордонного революційного виданьня українського, рев. прокламаційі. Можно б з цього матеріалу вивести і філософіју, та впјать доволі јеретичну. Ждатиму тепер Вашојі відповіді, а в усьакім разі дякују Вам за те, шчо згадали мене. *М. Драг.*

Р. С. Получив лист від Фр. і бачу, шчо Ви великали јого до участи в Правді, хоч все таки не знају, хто там шче буде писати і хто буде в редакційі. Цеј міј лист посилају через руки Фр. з тим, шчо б він показав јого і Павликові, котриј переслав мені Ваш лист. Думају, шчо

Ви не знайдете в цьому нічого злого. А ја всьаки літературні справи в Галичині звик обговорювати з цими людьми.

N. 82. Лист до I. Ф. Montrées, commune Ouches, H. Savoire (France), pension Gallay. 6/VIII 1888.

Листи Ваші дістав, але Т—ша ні; кудись запроторили мої женські коміسیونери. Вступного слова до статей ролігійних не можу прислати раніше, ніж вернусь в Женеву, т. ј. через місьаць. Там же подумају ј про рецензіју на Петрушевича. Тільки ја хотів би јејі не писати, бо треба б детальніше знати гал. історіју, ніж ја. По змісту 1. N. Т—ша, шчо прочитав у „Дьлѣ“, бачу, шчо він вже дуже виключно літературниј окрім хіба статті Павлика. Чи не можна б здобути економічного матерјалу з тепер. нар. життя? Навіть з корреспонденціј можна б шчо небудь зшити нового ј поучајушчого. З „Правдоју“ Кон. покрутив більше шче, ніж можно було ждати. Може бути, шчо шче ми ј у одвіті за нього будемо. Та шчо робити? К. тим више других укр—філів, шчо хоч крутитьсяся. Через те не треба јого одпихати, та тільки не слід јому піддаватись. Коли в јого така маньера, шчо він каже: та ја ж з цим згоджујусь, то нехај і печата, шчо Ви јому дасте. Ја своју долю зроблю, напишу вступну статтьбу, јак думају. Пропаде, то де наше не пропадало! А піде, то нехај здоров зносить і К. і Барв. Ховати ж мої особисті статті під псевдонім чи анонім ја не згожусь, та ј Вам не раджу. Це значить піддержувати крутіјство і туман, котрого ј так в українофільстві більше, ніж можна терпіти.

З К. Ст. не знају, шчо ј робити. Впрочім матерјалів ніяких за старим редактором в мене

не зосталося, а зівстав тільки довг його за статті (навіть по ціні, по котрій оплачено Стар. драм. сцени, рублів з 350), та цього вже нічого ї згадувати. В мене тільки зосталась незалічима біль в душі з цього powodu через те, що посередник наш, премудрий Одиссеї, котрого влопали Кон. з Гладилловичем, навіть не відповів на лист Кузьм—го. А біда, як далі бути з новою редакцією: перш усього, що вона не відповіла на лист, — це ја вважају за свинство, котрого дарувати не слід. А далі як же буде з тими двома статтями, що Ви переслали від Кузьм—ого? Так вони ї пропадуть? Але ж то людська праця — не водиця. Коли б Ви могли це појаснити редакції, то зробили б добре діло. Слід би појаснити ї те, що велика стаття Кузьм—ого „Буддійські елементи въ укр. преданіяхъ о Паліѣ и Маркѣ Богатомъ“ прямио привјауєть ся до „Буньаки“, так що переміна „многоуважаемого изслѣдователя“ буде досить глупа. Окрім того така переміна більше збудить поліцейську увагу, ніж продовженьє життя К—ого, котрий, її богу, не розуміју, кому в чому шкодив, щоб його в гріб класти. На решті як же таки „многоуважаемому“ вмерти без некролога? Без шуток, може пријдеть ся Вам хоч в Т—шу некролог написати. 20/VIII. Перервав лист, бо напившись води прямио з глетчера на Mer de Glace заробив було таку біль в зубах і в усі, що чотирі дні крутивсь як скажениї, а потім дістав лист від Олекс. Барв., в котрім він плачеть ся, що не дістав від мене обіцяної (!!!) мноју програмової статті. Мусив ја статтю дописати ї сьогодні висилају жеї, але прошу не печатать зразу, а дати на обраду сотрудникам, котрих після мене треба појименовати. Пишу ї К—ому ї Б—ому проти анонімів (звісно не Россіян, і в політичних статтях). Пишу Б—ому, що почивати журнал, поки К—ві

не вернеть ся, не раджу. Шчо з того виђе, не знају. Дуже жаліју, шчо не мају часу зробити копію з своєїї статті, шчоб. прислати Вам з П—ом. Прошу Б—ого, коли він сам перепише жеї, то оригінал переслати П—ові, але впяť не знају, шчо з того буде.

Кланьяјусь Вашії жінці. Ваш М. Др.

Читају ја в Кур. Лw. і в „Дѣль“ про Дрентельна, та ј думају навіть оступитись за цього царьского слугу. Звісно, він був ц. слуга ј обручитель, але нічого спеціального проти Польяків як нації, а шче менче проти Українців не робив, а ненавиділа јого пани польські як і россієські в Київщині, бо він держав сторону мужиків в аграрних справах. Він навіть написав царю, шчо дельановські правила в гімназіях противні русским інтересам, бо богатші кляси в К. В. Под. губ. — Польяки. Пани навіть один час пустили про Дрентельна такиј анекдот (коли він не хотів під воєнній суд підводити крестьян за аграрні розрухи), шчо мовляв у Київі тепер генер. губерн. Драгоманов, бо Дрентельном править Меркулов, М—вим Рудченко, а Р—ком Драгоманов. І в справі універс. јубилеју Др—н держав себе прилично. На свіј лад то був россієський Стадіон, — як і Безак. Inde igræ. Так чи личить і демократам і Русинам за польськими панами лаятись? Ја мају кілька анекдотів за Др—на, та вуди јіх дати? К. Лw. не візьме. А чи візьме К. Лw. статтьбу з поводу консервативних деклараціј Тихомирова?

*N. 83. Лист до I. Ф. Chemin Dancet 14.
7. Сент. 1888.*

Шановниј земльаче.

Вернувшись кілька днів тому назад до Женевы, застав „Товариша“. Усе легеньке ј повер-

ховненське, але свіженське і заціпливе, так що мусить розворушити трохи Вашу публіку. Коли піде другий N-р? Я Вам скоро пришлю пер. слово до реліг. статей, а також першу частину австроруських споминів, — але поки що замість остатніх радив би, коли хочете чого мого, печатати замітки про правопис і церков (остатнє в Павлика).

Про „Правду“ пишу Павлику. Попросіть у нього, щоб розказав. Нудно писать двічі про нудну справу.

Про Дрентельна писати не буду, бо все таки ја про нього мало знају, та і чорт з ним: все таки він був царськїй генерал. А про Тихомирова коли писати, то треба б трохи довше, бо не хочеть сьа тільки репортером його „доморошченої“ мудрости јавлятьсє. Чи пријняла б редакція K. Lw. три статейки в роді Ваших про панславїзм: 1) реэюме катавасїї Тихомирова і його антіфонів, 2) Огляд еволюції „народновольства“ в Тихомирові, 3) критику відносин між рос. соц. рев. рухом і справоју політ. вольности в Россїї. Та шче дізнајтєсь делікатнєнько, чи може Kug. Lw. заплатити за статїті, чи ні? Звісно, ја напишу і без плати, а коли б були дејакі гроші, то здались би на книги, бо ја багато вже потрібного з галицьких виданьє не мају (напр. бібліографїї Левицького), а грошеј чортма. Мені таку міну, вдајетє сьа, підвела цензура, що 3 мїсєаці праці мојејі і жінчинојі до послїплїньєа очєј пропадајуть марно.

Ваше подорожжє в Америку мене дуже інтересує і ја жду від нього користи і дльа Вас і дльа справи, хоч бојусь, що на перших же порах Ви попадете в конфлікти з попами. Вже одно те, що Ви појїдете, неперемїнно викличе проти Вас јаку небудь „Червону Русь“, а далі

діжде ї до митрополіта. Ну, ї піде. Та вовка боїатись в ліс не ходити.

Про Вашу дорогу нічого не маю порадити, бо не маю жадної ідеї, як їдуть в Америку окрім того, шчо читав иноді в газетах. Тут єсть коло Женеви один Американець, з котрим ја недавно познаюмивсь (він до мене обернувь з поводу моїх літер. робот і сими дньами він буде в мене), то ја його поспитаю хоч про те, в який сезон најліпше їхати через Океан; не думаю, шчо б глибокоју осінньу або зімоју.

Про шчо спитати Вашїї жінці ї П—ку, як поїде в Россїю, з моїх справ, пишу окремиї листочок, котриї прошу Вашу жінку ї П—ка добре прочитати, шчо б привезти мені по возможности точні відповіді, хоч ја практичного наслідку з того ї не жду, бо, як чују, Н. В. К. дуже хориї, так шчо наврѣд виживе. А другі... Хаї їм вибачить бог та свѣата мати!

До того, шчо ја написав в листку, додам просьбу як небудь видрати в Петерб. у Цвітковського статтью „Изъ народной словесности и старинной письменности“, ї переказати йому, шчо ја дуже препрошују його за те, шчо понепокіїв його својеју коміссїеју і шчо ја б сього ніколи не дозволив, як би він сам мене до того не вїзвав.

Так багато треба писати, шчо цей листок так і обірву. Кланѣаюсь дуже Вашїї жінці. А шчо Ваша династїа? Моїм дітьам добре повелось у горах.

Ваш М. Др.

Шче одно запитаю: чи К. Lw. вѣав би серїю статїюк про політику українську у відноснах до Польшчі з поводу напр. апокріфічних прокламації, шчо польські газети вѣали за настоїашчі? Шчо Ви думаєте про ті прокламації? Звідки вони дістались до редакції і т. и.?

*N. 84. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14.
28. Сент. 1888.*

Що з Вами робить сьа, що нема звістки? Може вже в Америку вибрались? І від Вовка мају аж два листи, в котрих він питаје про Вас, каже: він вислав Вам роботу дльа Otto, получив від нього подьаку за ту роботу і просьбу далі робити, але не мајучи від Вас звістки, він не зна, що мусить робити. Вдовольніть його, будьте ласкаві. Я одно про Вовка скажу, що як побачите Олесницького, то скажіть йому, щчоб написав до Вовка лист, в котрім би запрохав його до сотрудництва в „Правді“. Треба, щчоб редакція обходилась по льудському з сотрудниками.

Мені писав Барв., щчоб будучи ві Львові бачивсь з Вами і щчоб Ви обицьали писати в „Правду“. З мојеју статъеју він зробив не по мојому, але і не по першому својому, а власне напечатав жеї за підписом „Видавництво Правда“. Чи додержить редакція консеквентно всіх тих јересів, які написані в тій статъті, а надто як пријіде автор „Оповістки“ (котру ја вилајав на всі боки в листі до Барв.), не знају. Але ніколи старші народовці не робили стільки уступок нашому напръамку, то ја думају, щчоб нам треба держати себе так, щчоб не можно було сказати, щчоб ми не помогли „Правді“ стати на ноги. Звісно також, щчоб треба нам добитись того, щчоб наша часть в редакції була гварантована. А дльа того як пријідуть Б. і К. у Львів, то треба влагодити коллективну редакцію, в котріј ачејже Ви і П. пријмете дольу. Щчоб Ви скажете про думку передати в „Правду“ богословські статъті, коли на нх знајдуть сьа осібні гроші? Щчоб також скажете про те, щчоб программу Правди дати в Kurj. Lw. як в најширших витъагах? До мене оберта-

лись недавно Польаки в Галичині, доволі впливові, а запитом про те, яка може у них з нами бути згода? Хај знають, чого ми хочемо, та хај розберуть нашу программу і покажуть при цьому і своју.

Послав ја Вам сьогодні N. 7 Journal de Genève зі статтьєју про Штроссмајера. Дуже б прохав Вас перевести јејі усьу в K. Lw. Резонів, ја думају, розказувать нічого. А коли хочете, ја Вам розкажу другим разом про посередника між Римом і Штроссмајером, Італіјанца Tordeni de Quarenghi, котрїј був і в мене і переклада Шевченка на іт. вірші. Як будете перекладати моју статтьєју, то зробіть увагу, шчо половину јејі підтвердив, сам про те не відајучи, Побьедоносцев.

Шчо ж Ви, їдете в Америку? А Ваша жінка чи поїхала в Кијів?

30. Септ.

Получив Ваш лист і бачу, шчо дејаки мої слова про „Тов.“ і „Правду“ не до діла. Коли Ви починаєте печатати N. II. Товариша? Посилају Вам дльа нього першу голову моїх Споминів. Думају, шчо вона приїдеть сьа до ладу при теперішнім настроју до згоди партіј коло практичних справ. А впрочім віддају їх Вам на суд. Дальшу голову пришльу незабаром, та ја думају, на 2-їј N. T—ша досить буде і першої. Візьміть у Павлика лист мїј про церкву, — частину того, шчо ја писав до NN. (Смалья Стоцького) в нашїј переписці про правопись. П—к мені казав, шчо цей лист буде друковатись вкупі з рец. на Стоцького і статтьєју про правопись. Може б тепер же пустати його за статтьєју про правопись, — звісно, написавши додаток від редакціјі, котрїј би прив'язував одно до другого. Воно можна відкласти це на 3 N-р, та коли јесть місце, то ліпше

вже цю мою публіцистику викинути в публіку за разом, а на З N. ја дам щось більше гелертерське. Вп'ять таки ј це все віддају на Вашу волю.

Про Багацтво шче јесть у нас, а Хліборобства зовсім не маје. Б. ј книжки Ваші цими днями вишљу.

Чам боліје Ваша жінка? Чи шчо гострого, чи другого чада ждете? Незабаром вишљу Вам початок французької праці мојејі ј дочки мојејі про болгарські легенди, — подібні до українських.

Статті про Тихомиріаду сьаду писати скоро, треба пождати, поки вијдуть шче дві брошури нігілістьачі про це. Ваш шчариј М. Др.

Забув написати про Дашкевича: коли Ви не можете мені здобути јого книгу, то ја ніяк жејі не здобуду. Зостајеть сьа одно: напишіть јому, шчо знајете одного писателя, котриј спеціально интересујеть сьа справоју і не незнајоміј із самим Дашкевичем, та не свије обернутись до нього просто, та ј просить через Вас дати јому екземпляр. Будьте ласкаві, напишіть це скорше.

Ваш М. Др.

*N. 85. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14.
30. Окт. 1888.*

Шановниј земльаче.

Посилају Вам цілу в'язку паперу. Вона вже давно готова, та за хоробоју, шче ј всьакими клопотами ніколи було перечитати та таки ј від Вас чекав звісток про Товариша. Аж ось сьогодні дістав лист від Павлика, — шчо Товариш уже не Ваш, — так ја думају, шчо моје писанье пропавше, то посилају јого Вам, прочитајте, — та

хоч викиньте, а замітку про казки попросить Вашу жінку пореписати та пошліть у К. Стар. (Можеї жінки письмо ще перельака наших мудрих заїців). За одно попросить, щоб вернули статтю про вдову, коли не хотять печатати. Получив сьогодні (тільки після того, як написав Ол—ому) Правду. Що його робити з тим дурнем Кон—им? Я уже думаю просто про те же писати Б—ому, щоб помістив у Правді. В усякім разі треба, щоб був редакційний комітет, а то сьупризів і сорому не обберемось.

Поки що проберить Ви в будучім N-рі Львівській Січовій комітет за те, що зьлакавсь покликати мазурських крест'ян. На тому стала справа „польсько-руського демокр. товариства.“

Простить, що сьогодні більше не пишу. Очі болять.

Еге, згадав. Прохав мене Кормош з Перемишля прислати йому книг mit Nachname. Я послав йому просто, а гроші прохав післяти Вам. Думав через Вас закупити книжок (мені б хотілось Карловича (Литовські?) казки, а також другі подібні відбитки з крак. Wiadomości та Левіцкого Бібліографію). Та не маю ж звістки від Кормоша, чи получив книги.

Брошур наших про Бог. про Бідність і т. и. нема зовсім.
Ваш М. Др.

*N. 86. Лист до I. Ф. Chemin Dancet 14.
Genève 11. Нов. 1888.*

Шановній земльаче.

Кумедно оце, як ми під р'яд на очі заслаблв. Чи не закласти нам сліпецьку спілку? Ви ж можете у нас і за ліриика јтн, ј навіть нові думи складати. Воно б і з того боку було б

добре, шчо могли б з честью викрутитись із тої плутанини, шчо натворилась коло Товариша j Правди. От уже свѣтата правда, шчо лїпше з розумним згубити, нїж з дурнем знайти!

Комбїнації Вашї з рукописьами, котрі назначать дльа Т—ша, наврѣад практичні. Дїлити Сміх і горе між Тов. і Пр. неэходно; то все писане під одним тоном і мусить ітти в купі, найлїпше як би в „Т—ші“. Мемуари, як Ви кажете, до козаків нїяк не вѣажуть сьа і у Наук. Бїблі. не їтимуть. Та j мені писати їх частинами було б невиходнїшче, — в антрактах житьтѣа (Ja П—ові писав, шчо ja викїнчив до приїзду у Львїв у 1878 р.). Правда коли б і згодилась печатати Спомини, то з четвертої голови певне розсердить сьа, як дїїде до Вол. Барв. Все звертаєть сьа до того, шчо найлїпше б печатати в Тов. — так коли ж ja старшїї від Вас, а туди треба молодих? Хїба підписати це все замїсць М. Др. Світовор або Зорька Др—в? Како будет сїе? З Правдою зовсїм мені темно. Ja писав П—ові, шчо послав лист Барв., л и с т до р е д а к ц ї ї з п о в о д у москвофїлії j доноса на Червоноруссїв; ja приложив привїтнїї лист Б., в котрїм кажу, шчо коли того не напечатаять, то муситиму заявити, шчо ja на просьбу ред. написав програмову статьтѣу, але тепер зрїкаюсь Правди ради вопїїушчойї неконсеквенції. Писав також, шчо консеквенція б N-ра примушує мене настоювати на тому, шчо казав ранїшче, шчоб був ред. комїтет. Коли б повернуло на те, то прошу Вас, підпирайте j Ви цю думку. Ja писав Б—ому j К—му, шчо подаю голос у комїтет за Вас і Павлика; коли ж обом Вам там не можна бути, то ja прошу Вас, підпирайте кандидатуру П—ка. Резони ось якї: Ви вже і без того пишете в Пр. j зходьучись з Правдѣанами матимете свїї вплив, а окрім того це піднїме духа П—ові, котрого јавно обминають

Правд'яне. 13. Нов. Вчора дістав лист Кон. спеціально посв'ячениї моєму протесту. Каже, шчо пише його по балаканьї з Франком. Яке було те балаканьє, чи таке, як розмова одного панка з царем Миколаєм, котрий йому сказав: „Пошелъ вонъ, дуракъ!“ а потім той пан хвалив с'я, шчо „рогговариваль съ Государемъ“, — чи инша, К. не каже. Пише ж, шчо як мій лист надрукує Правда, то зараз же вмире, а як надрукују ја, то вмире на 3-му N-рі, бо в першім случаї ті, шчо піддержујуть Правду, образять с'я, а в другому шчо буде, нічого не каже. З першого преміссу можна б подумати, шчо ті, хто піддержујуть Правду, сепаратисти і москвожерці з принципу, — так ні: сам К. каже, шчо опротестовані мноју дописі — помилка, на котру йому вже показувано і без мене. А над цими всіма мудрими консідераціями К. пише таку загальну: „З того шчо я чув і бачив на Україні, я конечно запевнений в великій потребі органу, котрий би не зразу, а повагом будив сонних людей і проводив хоч по троху поступові думки. Я запевнився, шчо такий орган на перший час, коли значить собі життя і впливу, то мусить чимало де в чому (детальному) не зходитись з Вами (Як Вам подобаєть с'я це — чимало де в чому? Мені воно дуже мило, бо нагадує молоді часи, коли ја дратував одну полтавську панночку, дуже покірну, котра написала своїї матері: „можетъ быть, пусть Марья привезетъ мнѣ платокъ“). Яким робом з цього виходить, шчо ја мушу взяти назад свій протест проти москвожерства і доносів австр. поліції, ја ніяк не второпају. Ја відповів, шчо протестовані речі не деталі, а оснвні і через те ја пропустити їх не можу і шчо смерті „Правди“ не бачу непременно; коли редакція стојатиме на тому, шчо національну ненависть треба ширити і доноси треба подавати, — вона

тільки дасть мені чесну одставку, — та і житиме собі як схоче. А про загальний *considerant* К. пишу таке: „Це все, простіть, зовсім не по моєму адресу. Я навряд чи не найсмирнішчий, найпоміркованішчий з усіх українських „воздыханцевъ“, котрих я ще і доси маіже всіх знају особисто, з гори і з низу; та тільки в мене нема двох јазиків: одного дльа шепотіньня, а другого дльа голосу, одного дльа поезіі, другого дльа прози і т. и. Я завше стојав і стоју за тим, шчоб іти повагом, та тільки в один бік, а не скавати на всі боки. Дајте мені гурт, котриј би згодивсь на таку політику — чесно, безповоротно, то ја готовиј стати ще смирнішчим і навіть згожусь, шчоб мені гурт відмірвав кожний міј ступень, аби тільки в певниј бік“.

Виписав ја Вам слова К. і моји, шчоб показати Вам маньєру крутіјів россієських і галицьких, котрим коли вкажеш на јіх крутіјство, то вони відповідајуть: „та, бачите, Д—в занадто великиј радикал“. А в решті шчо тепер буде робити зі мноју К. і јого „Правда“, господь видаје, бо з такоју лемішкоју, як у К—го і К—о, може бути все як раз несподіване.

Як же Ваше Польсько-русько-де мокр.Товар.? Ја радиј, шчо воно не закопало сьа у пісок, — та тільки гльадіть, шчоб ні в програмі, ні в прокламаціі не було мови про відбудова нье Польщі від моря до моря (Польаки так вже привикли, шчо все мусить робитись дльа того), а просто шчоб справа була поставлена на практичниј ґрунт — поправу стану обох народів у Галичині.

Чи Ви думајете поговорити про програму Правди в К. Lw.? Чи можно буде сподіватись, шчо К. Lw. надрукује міј лист, коли Правда не схоче?

У нас тут справа виданьня россієського органу з децентралістичним напрямком посува-

јеть сѣа на перед, та јіј пошкодили арести в Москві, про котрі аж сміх і горе було читати мені в Дѣлѣ: панславист Гольцевъ, а далі Гольцевъ та все таки панславист. А Русская Мысль же не за горами!

Спасибі Вашіј паніјі за клопіт і за обіцѣанку; стидно мені влопотати јејі з маленькоју дитиноју мојеју пересилкоју. Буду тут обходитись; тілько ось біда; руку мојејі жінки самі Кијане знають, то ј бојать сѣа, — а дочка, котра писала за К—ого, через 5—6 тижнів јіде в Болгаріју. Давати кому чужому переписувати — псевдонім відкривати. От тобі ј знај. Будьте здорові.

Ваш М. Др.

*N. 87. Лист до Ол. Кониського. Chemin Dancet
14. Genève. 12. Nov. 1888.*

Шановниј Добродіју. Оце получив Ваш лист і поспішајусь відповісти на головне. Лист мій, котрого надрукованьня ја прошу в ред. Правди, торкаје не деталі, а оснівні речі: 1) москалежерство (після чого хто вишиј піде в Правді за ляхожерством, жиждојідством і т. д.), 2) і полиц. донос на осібну від нас партіју. Дописі, котрі ја опротестовују, просто виступають проти прогр. статті в јејі основі, — значить, просто рвуть основу умови редакціјнојі і вже через те шкода јіх пропустити. Але це шче најменше. Дописі ці ставлять Правду так, шчо вона не може сповнѣати своју службу, котра ж левно в тому состојіть, 1) шчоб винаходити способи, јак би наш народ розвивати, јого справи влагожувати, а не в тому, шчоб дражитись та лајатись з сусідами, та шче ј з брехнѣами на них, 2) шчоб наш народ вести до автономіјі, а не дльа того, шчоб вбивати в нього вірнопідданство ав-

стрієське, чи россієське, чи може ще яке инше. Коли „Правда“ закладалась не дльа таких цілів, то не варто було ї закладати. Так не тільки ја думāju з тими Галичанами, котрі ї Вам вказали обернутись до мене за програмовою статтьєю, але видалось, по Вашим листам, і Ви, бо инакше досить було б Вам і „Дьла“, хоч і „Дьло“ не доходило до цінізму дописі з Кіїва. Коли, як можна думати з Вашого листу, недокладности N. 1-го „Правди“ виїшли через те, шчо „добре ще, шчо ї такий виїшов N-р“, то Ви б перші мусіли б ті скандальні дописі опротестувати чи обговорити так чи сяк. В усьакім разі ја не міг не виступити з протестом, маючи на те резони як гуртового, так і особистого характера і після Вашого листу не бачу резону брати мії протест назад.

Ви кажете, шчо після мого протесту Правда вмире. Але перше: Правда редагована цілком по тим думкам, які вилазьать в опротестованих моїх дописях, або навіть в такий мірі строкато, як 1-її N-р. — просто шкодливе виданьње (строката навіть ще шкодливіше), і ја по кр. мірі не маю ніякого резону бажати їїї віку, та ще ї нести за неїї відповідальність; а вдруге ја зовсім не бачу, чоґо Правді вмирати після мого листу. Одно з двох: або теперішньа редакція згоджуєть ся в основі з моїм листом (то б то з програмсју самого 1. N-ра) і тоді вона прибере як небудь формальну сатісфакцію тим, хто змістив і написав опротестовані дописі, або вона має собі иншу программу, більш згідну з тими дописями, ніж з старою программою, — і тоді вона так і напише під моїм листом і тим даєть одставку мені ї тим, хто згоджуєть ся на стару программу. Ця операція обіїдеть ся редакції вєсього коштом двох сторінок! Від цьоґо журнали не вмирають. Тепер про те, шчо Ви звете „по-

хвалкоју“, і шчо јесть тільки показаньнє конечности, на случај, як ја не мало дізнавсь в стосунках з галицькими редакціями. Шчо ж мені справді робити (за себе і за тих, хто згоджує сьа зо мноју), коли б Правда не напечатала мого листу, як не печатати јого осібно і не прибавити до того, шчо ја автор программовојі статті (бо без тојі прибавки ја вискакују як Филип з конопель)? То, шчо Ви пишете про спенсіонуваньнє Барв., лихо дльа Вас, навіть мене дивује; аже ж коли ја протестују проти доносу на Маркова і Мончаловського, то не дльа того, шчо б доносити на Вас і Барв. Коли ја буду змушениј печатати мій лист осібно, то ја додам історіју прогр. статті тільки в оснівних зарисах, — то б то скажу, шчо ја получив запросини від ініціаторів справи стати на чолі виданьнєа, написати программову статтю“, шчо ја не хотів братись за те, опасујучись незгоди, але получив запевненньнє, шчо незгоди не буде, — аж ось вона вијавилась, — і ја мушу розпрошчатись з Правдоју і објаснитись перед товариством. Ја думају, шчо ніхто не заперечить, шчо це моје право і навіть обовјазок.

На кінці мушу сказати про ред. комітет, про котриј пишете Ви, — шчо „комітет тіж льуде, і коли він вестиме „Правду“, то не обіждеть сьа без помилок“. Ја не знају, хто вкладав 1 N-р „Правди“, але певно не комітет. То коли і Ви признајете, шчо в ньому багато помилок, то значить, справу треба јакось перемінити. Ја радив і раджу комітет избраниј сотрудниками, і подају голос за те, шчо б у тому комітеті були Франко і Павлик, або хоч один з них. Подају ја голос за то, бо вони мені видајуть сьа між відомими мені Галичанами најздібніјшими, шчо б придати Правді тој новіј, европејсько-науковіј характер, котрого бажаје і оповістка і про котриј објавлено і у Россіји (через Од. В. н-р. і т. і.), а також шчо б

забезпечити Правду на далі від таких ветхо-завітних ідей і змагань, які проскочили в 1 N-рі.

Ось, здає ся, все, шчо треба було сказати а поводу справ, котрі мають т. ск. юридичний характер. А тепер переїду до більше теоретичних, хоч теж ґрунтових.

Ви ж у остатньому листі двічі говорите мені, шчо ја здалека не знају дісного стану річеј, а через те не можу вірно судити про справу Правди. Ја вдруге прошу Вас детально вказати мені, чого ја не знају ж у чому помиляюсь, а то, простіть, ја буду брати такі слова за звичайну фразу, котру говорять емігрантам, коли нічого сказати. Ја нагадају Вам, шчо Ви, не-емігранти, власне проти моїх способів роботи, причинились до того, шчо на 3 роки спізнались з новим органом в Галичині; проволочались і других проволочили „Зорями“ та „Дѣлами“. Далі скажу Вам, шчо ја ж мају очі на то, шчо всі можуть бачити, та не так то вже ж відрізаниј і від Украјіни. Ја бачу напр., шчо в Россіјі украјнофіли лубісінько вживають ся, хоч би ж у К. Ст., не тільки з Будановими, а ж з Лашкаревими. Знају ја ж те, шчо напр. ті земці, котрим і Ви писали статті, не сепаратисти-ж, не москалежерці. І тут коло мене живуть троје Украјінців, котрі прибули сюди з крају; з них один член черниговсько-земсько-учительського украјнофільського кружка ж навіть сотрудник „Зорѣ“, — і всі вони і не сепаратисти і не москвожерці, а власне сотрудник „Зорѣ“ назвав опротестовані мноју дописи в 1 N. „Правди“ — „чистим скандалом“. З Галичини ја мају теж звістки ж можу документально показати Вам, шчо в молодчих, і в старших навіть, та не львівських нарсовців (зовсім навіть не отрујених космополітизмом і соціалізмом, котрих теж тепер в кешеню не сховајеш, бо за них власне час і Европа) — зовсім нема москалежерства ж навіть воно вважаје ся

просто шкідливим. Так напр. думають організатори вічів у Станіславові і Коссові (я читав усьу кореспонденцію з powodu одного віча, між инчим і з Марковим, котриј писав зовсім не глупі речі про те, як львівські народовці шкодять справі солідарного виступу перед народом за живі справи). Ось на днях ја получив лист від краківських акад. Громадѣан; кажуть, шчо тепер јім би најбільш придалась дльа розвитку здорового народовства — россіјська беллетристика. Ја в цьому переконав сьа власними очима і в Січі і в Акад. Кружку ві Львові, з котрого вијшли Фр. і Ц—в. Нарешті прочитајте голос і в саміј „Зорѣ“ 1888 р. ч. 20 стор. 342—343. З цього всього виходить, шчо москалежерство, не кажу вже про доноси на проступки проти австроруської нелојальности, зовсім тепер не в моді навіть у Галичині.

Теж, шчо Ви кажете в словах, шчо Ви впевнились на Україні в тому, шчо новіј журнал мусить не зходить сьа зо мноју чимало де в чому (детальному) — бо там думають, шчо треба не зразу, а повагом будити льудеј і т. д., це все, простіть, зовсім не по мојему адресу. Ја наврѣдчи не најсмирнішчиј, најпоміркованішчиј з усіх українських „воздыханцевъ“, котрих ја шче ј доси мајже всіх знају особисто, з гори і з низу: та тілько в мене нема двох јазиків, одного дльа шепотінньа, другого дльа голосу, одного дльа поезіі, другого дльа прози ј т. и. Ја завше стојав і стоју за тим, шчо б іти повагом, — та тілько в один бік, а не скакати на всі боки... Дајте мені гурт, котриј згодить сьа на таку політику, чесно, безповоротно, то ја готовіј стати шче смарнішчим і навіть згоджусь, шчо б гурт відмірѣав мені кожніј ступень, аби тільки в один певніј бік.

Більш на сьогодні не маю шчо сказати окрім того
хиба, шчо ј у мене очі болять, — ergo вибачте
і пр. Ваш М. Драгоманів.

N. 88. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14.
З. Дек. 1888.

Шановнвј земльаче.

Отце тільки тепер мају час відповісти Вам скільки небудь докладно. Про мій лист у Правду і про јејі редакціју уже огадло ј говорити. Звісно, навіть ліпше, шчоб поправив тој хто пошкодив, то б то редакціја, хоч воно ј смішне. Хтож Вам винивј? Де Ваші очі були? — спита публіка. Та які ј јејі гарантіји, шчо завтра того ж не вдієте? Ну, та це діло самојі редакціји, коли вони вилазе смішити льуд. А ја бојусь, шчо Вам вважуть јаснішчі місцьа, замітки або шчо, Ви як не Россіјанин не гавважите дејаких точок, котрі безперемінно треба зачіпати. З таких точок најголовнішча — спомин про те, шчо Костомаров вирік анафему тим, хто проти Перејаславської унії, та про те, шчо Антонович сам монумент порядкував і під „единою нераздільною Россією“ (котру переложив Юзефович з јакобінської *La république une et indivisible*) підписавсь. Кажуть, шчо Кон—му не подобајеть сьа мій спомин через те, шчо він понаписував у Дѣльї про Кијівські юбилеји. Так не зоставляти через це публіку в тумані. В загалі один з најперших обовязків укр. журналу вивести справу укр. сепаратизму з туману. Коли справді јесть сепаратисти, то нехај вилазять на світло, хоч не з іменами (то було б најчеснішче і в усьакім разі најліпше), то хоч з јасними програмами. А коли јіх нема, то нічого світ баламутити. Про состав

редакції писав мені Барв. Про Павлика не згадує. Дивний мені цей радикальний комітет, в котрому засідають торії, і в котрим в двох радикальних кандидатів про одного ї слухати не хочеть ся. Зостається ся тільки доповнити пісню.

Ої ти брате, ти Мусію,

Чи бачив ти чудасію? і т. д.

новими куплетами, котрим впрочім в нашій справі і казати не передбачить ся.

Про Ваш новий плян науково літер. бібліотеки можу тільки сказати шчо можно ї так! Аби виходила! Я вже писав Павликові, котриї вмовляв в мене, шчо б ја не протививсь окремому виданьню моїх споминів, шчо прошу прислати мені коректуру споминів.

На ваші запити відповідаю

1) Тредьяковського в мене нема.

2) Про Сам. Кішку можу написати, та тільки по новім року, матеріалів ніяких мені не треба, бо після мого коментаріја в Ист. П. појавились до того тільки Науменка работа в К. Стар.

3) „Петрусь“ безспорно wandernde Geschichte, написати про це не трудно, та треба б шче переглянути, чи нема європейських варјантів в виданьню Child, та јого за божевільною ціною (400 фр.) ја шче не бачив II-го і III-го томів. Приїдеть ся прохати Вовка, шчо б глянув у Парижі.

4) III-ї вип. Політичних пісень у мене готові до печати, коли печатати в Женеві, та не готові, коли де инде, бо самі пісні переписані сотнею орфографії і јіх чортова безодня: одних про руїну Січи більш 100 варјантів. Објем книжки мусить бути подібній до I та II-го випуску. За Левицького і другі лубязности Ваші і жінки Вашої дуже вдячний ја в Лідоју, та Ліда поїде в Болгаріју сама через Відень і Пешт. Жених

її стріне тільки в Царевроді (коло Драгоманівського пассу!!), де вони будуть вінчатись. Значить, в Галичину можуть загостити тільки за рік, коли може поїдуть у Росію. Я було думав, щоб хоч у Відні як небудь притулитись Лідії на день два в якій галицькій родині. Мені писав був Яросевич з Кракова, що обертав ся до посла Озаркевича, та це чвтају в Дѣлѣ, що сам Яросевич помер¹⁾. Шість раз жалко, бо по листам видно, що був шчиріј і розумніј чоловік. Будьте здорові.

Ваш М. Др.

Чи буде шчо в Киг. Лw. про программу Правди? Я написав дльа росіійського журналу, шчо буде виходити тут, статтью: Земський лібералізм в Росііі 1885—1883. Вона буде листів на 3, коли б її напечатати брошьуроју. Я думају видати її і по англійському, але найкористніше б було пізнати росіійській земській рух — Полькаам. Шчо б можна було зробити дльа того?

¹⁾ Була така чутка, коли Яр. у Кракові сильно занедужав, та вона оквала ся неправдивою.

Рік 1889.

*N. 89. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14.
февр. 25, 1889.*

Шановній земляче, коректуру І. частини споминів послав ја Вам на другій же день, як получив, а з листом опізнавсь між инчим через II-гу частину, котрої ніяк не зважувавсь випускати з рук. Вона мені дуже не подобаєть сьа, бо мені ніяк не вдало ся в ній видержати гомеричній тон, який мусить бути в мемуарах і який хоч трохи та вдержав у I-ій частині. А ця II-га виїшла місцьами просто зла. Бив сьа ја, бив сьа направляјучи, та здаєть сьа, шче гірше зробив. То посилају Вам, шчоб хоч з рук дати та за другі роботи взятись. Досадно мені, нічо така вилилась ця частина і бојує ја, шчоб і дальші виїшли не такіж, коли не гірші, бо хоч мајже усе українське мені лубе (ја себе чују безмірно щасливим, коли напр. працьују коло пісень і т. и.), та все українофільське мені противне, галицько-народовське все рівно, шчо ріцинова оліја, з душі верне. Так як тут бути Гомером, навіть коли б мати моја породила мене гомерідом? Зрештоју прошу Вас, перегляньте уважно цю несчасну голову і як шчо дуже вже не до ладу, замітьте, то ја поправљу. Часу до 4-го випуска буде. Думка

Ваша притягти в Вашу бібліотеку старих писателів, мені подобаєть ся. Я беруся обробити 1) Гаваттовича, 2) Вертеп, 3) Вірші різдвяні і пасхальні. 4) Йоанна з Вишні і 5) Апокрифи. Тільки моја робота буде їти поволеньки.

В усьакім разі не задержу так, як пер. слово до Верна. Це чистий скандал. Та бачите, одвик ја писати цензурно, а надто дльа цензури галицької. Написав ја давно аж два пер. слова, так одно за довге, а друге за коротке. Скінчу тим, шчо пришльу Вам скоро остатнє. Нічого навязуватись публіці, а то і прокураторіји самому. Хаї Верн одбуваєть ся сам і за себе і за нас.

Книг, про котрі Ви пишете (Закр., Труды Общ. Нестора і т. и.) у мене шче нема. Запорожців скоро получу з Петербурга, куди посилају ті 25 р., шчо дістав від К. Ст. через Ок— (решту викльучили за два рочники журналу). Ну, а Нестора як кивівське виданьнє, звісно, не скоро побачу, а коли там не даї Боже єсть робота Антоновича, то навряд чи і побачу. Ја 2 роки добивајусь реферата про печери на Дністрі. Може у Вас єсть, то пришліть на час. Та пришліть мені Казки Карловича, шчо вишло. Там, чују через „Wisła“, єсть варјант одної казки дуже мені потрібної до роботи, з котроју вожусь вже більше 2 років (Буддійскіє елементы въ сказаніи о Паліѣ и Маркѣ Богатомѣ). Хочу жеї вигнати з дому, а то не даје другого робити. Коли у Вас єсть під рукоју переписчик другий, ніж Ваша жінка, то пришльу скоро скінчену роботу: „Укр. легенды о пожертвованіи собственнымъ ребенкомъ“. Може за неї заробльу хоч по тарифу К. Стар. (2 р. стран.), то розплачусь з довгом у Львові, Вам першому. Посилају вам 2 листи газети женевсько-россієської, котра все „налазе“, та не видізе. Скажіть мені, чи можно б було пустити з неї моју статтьу в польськїм перекладі

в Now. Ref. чи окремо? Поговоріть про те з Гіршбергом з інститута Оссолінських; коли б пішло в газету, то деякі довгі примітки можна б було переписати в текст. Перегляньте листки, та рішіть справу в принципі, а ја незабаром пришлю Вам статтю мою в брошурі, з ліпшою коректурою, бо в газеті через мудрость одного наборщика ј незручність новичка редактора јесть скандальні опечатки. Гаваттовича добре б було, коли б П—к дістав у латинській транскрипції з книг, шчо в Крашевського, бо Лебеденців сам переписав кирилицею, а мені копії Крашевського не звернув.

Будьте здорові. Кланяюсь Вашій жінці
Ваш *М. Др.*

Дурень ја! Пропустив справу Вашого переходу до Відня — в студенти до Јагіча. Звісно, шчо було б добре! Та про практичний бік діла ја не можу судити. Шче одна комісія побігла до Вас. Посилају шче манускрипт повісти Не доразумѣніе. Передајте јејі в К. Ст. видумавши якого хочете автора, та тільки накажіть, шчо б скоро рішали, чи будуть печатати чи ні, а јак напечатаять, то шчо б не барились вислати гроші авторові; коли ж не схотять, то хай би послали назад, написавши мотиви, чому не хотять печатати.

*N. 90. До І. Ф. Chemin Dancet 14.
12 Марця 1889.*

Получив оце К. Lw. NN. 63 - 69. Трохи Ви поспішились, а Св. Р. запізnilась, бо 4 лист вјде тільки сьогодні. Коли шче час, то зробіть деякі зміни на стор. 12, а власне в 3-му рядку 1 колона після менше удачный поставіть „во всѣхъ отношеніяхъ“, а далі и въ свое время..

аж до общества (включно) виклиньте. Потім же в рядку 20 після см ы сл'в поставте „Письмо исполн. Комитета Нар. Воли къ Александру III-му читается на росхвatz во всѣхъ слояхъ общества“. В 2 колонні в примітці **) переставте рядки, слова „Эго довольно широко, да на Аксаковскій ладъ“ поставте на самій кінець після 5 февр. 1880 г. На стор. 15, в 2-ї колонні, в прим. **) в 8 р. при общемъ дѣл'в добавте N. 54.; далі в р. 10 замість переговорахъ поставте либеральныхъ начинаніяхъ, в р. 16 замість Тигрисомъ, поставте и Тигромъ (Левъ Тихомировъ); в р. 21 замість N. I. поставте N. III.

Я хотів би написати передне слівце до окремої брошури польської.

Почав був писати Вам довгий лист, та вп'ять біда наскочила: Радка моја тіф захопила, добре, шчо легка форма! Вчора лікар сказав, шчо cela ne sera rien! Цими днями писатиму. Пришльу листи Желиховського до IV. вип. Спомянів.

Ваш М. Др.

Пришліть 1. частину замітки про Sw. Ross. в 2 примірниках і II. в одному.

*N. 91. Лист до I. Ф. Chemin Dancet 14 Genève.
12 Apr. 1889.*

Поспішаюсь написати Вам два слова: Завтра посилају Вам 30 NN. Св. Р. Не думају, шчоb воно могло бути заборонене в Австрії, і сподіваюсь, шчо Ви жеї получите з комори. Як получите, телеграфуйте. (Завтра пошльу Вам 20 фр. на росходи). Jestь думка послати Вам більше на склад. Дья умови приїде до Вас знакомиј. Чи не мајете на оці дорог у Россію? Колись були такі у Коц. Коли це все Вам не на руку, то скажіть просто. Сьгодні ніколи більше писати.

Ваш М. Др.

№ 92. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14.
21 Apr. 1889.

Шановній земльаче.

Хоч з Галиції завше треба ждати якогось сурпризу, але все таки ја здивувавсь, діставши Вашу депешу про конфіскату текста. Чим могла завинитись Своб. Россія перед австр. урядом? Це просто фантазіја провінціальних чиновників і дозволити јій торжествувати було б просто злочинством з нашого боку. Того ради зробіть Ви кому слід процесс. Беріть адвоката і хай почина, а ми заплатим кошта. Мені здаєть ся, шчо ініціатива мусить бути Ваша, бо пакет јесть дісно власність Ваша. В усьакім разі пишіть про цю справу докладно, пишіть і скільки грошеј треба на процесс. А јак він почнеь ся, то треба најбільше галасу варобить в газетах.¹⁾

Шчо за причина, шчо К. Lw. перестав печатати „Земск. Либер.“? Чи нема тут впливу Мілковского, котриј дуже „ро koleżeńsku“ змазав нас в Р. Woln. Sl.? Чи Вам попалась до рук та змазка? Виходить, шчо і крестьян у Россіі освободила Польшча. Мабуть і Мертвья Души написала Польшча! В загалі нічого не мају зі Львова окрім газет, і не знају, шчо там робить ся цікавого, — напр. з виборчоју агітаціеју. Чи дістали листи Желих. і шчо думајете робити?

Сам ја дуже заклопотаниј, та з хоробами вожусь. Очі зовсім не годьять ся. Кланьајемось Вашіј жінці. Доброго здоровја з дітьми!

Ваш М. Драгоманов.

¹⁾ По „объективнім“ процесі, який відбув ся за для сей конфіскати, львівський суд затвердив її майже без мотивовани.

Коли адвокат буде нас боронити, то накажіть йому, щоб він не розписував нас як дуже консерваторів, антисоціалістів і т. н., а хай стоїть на одному, що в Св. Росії нема нічого противного австр. законам.

*N. 93. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14.
2 Мају 1889.*

Шановниј земльаче.

Посилају Вам, што всів виготовити: поправки до напечатанного *Z dziejów*, а також фінал. Ради Аллаха і Шайтана помістіть і одно і друге. Та добре б було, як би вже скорше те все спускалось у публіку. Я мају надіју, що буде і німецьквј переклад. Прочитавши в Вашому листу тільки спомини про листи Жел., а ні слова про лист (один) М. Буч., котрвј теж ја, здајеть сьа, послав Вам, обицяјучи прислати коротеньку увагу, ја перельакавь: листу М. Б. у себе і не знајшов. Не вже пропав?! Заспокојте мене, або в усьакім разі напишіть хоч картвоју, що не мајете. Буду шче шукати. Як напишете, що лист у Вас, зараз пришльу увагу.

Більше не буду писати сьогодні і далі до понеділка. Ніколи навіть і не підсліпуватому. Кланьяємось Вашіј жінці. Як діти?

Ваш М. Драг.

Получив VII кн. „Правди“. Зовсім таки вони дурні — редакція. Кому вони служать? Про цьурихських бомбістів, котрих слід вилајати, та не так — зовсім гидко читати. Курјозно, що ці бомби навіть більш польське діло, ніж росіјське, та шче і польське властиво старо-патріотичне, прикрите тільки інтернаціоналізмом. Читали Ви

„Walka klas“ кн. III. та брошурки Na Dziś NN. III. і IV.?

Дуже жалко, шчо примітка про яacobинство викинута. Шче раз скажу: переклад, так переклад, а не подобаєть сьа, то хај перекладчик не бере сьа, або сам пише про те своју брошуру. Навіть маленьку примітку, — шчо В. Сл. також дивилось на політ. уб. як тверськвј адрес, і ту не слід було викдати, бо автор на вішчось жејі писав.

*N. 94. Лист до I. Ф. Genève, Chemin Dancet 14.
19 Јуньа 1889.*

Шановнвј земльаче.

Прочитавши в „Дѣлѣ“ звістку, шчо вже II-га голова мојіх споминів вијшла, ја сів писати III-ьу, а тепер поспішајусь послати жејі Вам, шчоб не лежала перед очима ј не одбивала од других праць. Вијшла вже не така зла, як II-га, та все таки сумна. Та це вже не моја вина. Пишучи жејі ја знову пережив ту задуху, котра мене давила, коли ја спустив сьа з вишин европејського побуту ј својіх мріј на дно львівське. Тепер певно у Львові трохи инакше, але шчоб було зовсім инакше, треба показати дзеркало тодішнього Львова як можно правдивіше, без страху, шчоб не образити когось. До спомину прикладају лист Буч. Надрукујте јого, тільки без імені ј без тих особистих річеј, котрі ја перечеркнув. Це тој самј лист, про котриј ја Вам писав, чи не в Вас він? Јому б ліпше було бути при II-ј голові, та коли не так вијшло, нај іде тепер.

За лист Качали ја Вам дуже вдячниј. Дуже він мене смішать; ја јого перечитују чисто дльа розваги. Јого треба напечатати при IV чи V го-

лові, там де буде розмова про мої стосунки з „Другомъ“... Та передайте мені, шчо робити з Листами Українця до ред. „Друга?“ Приві- деть сьа робити з них так довгі вигьаги, шчо чи не ліпше передруковати зовсім, тим паче, шчо тепер і з собаками „Друга“ не здобудеш.

III-у голову Споминів оддају на Вашу волю. Але ліпше б јејі довго не задержувати, бо вона їде до теперішнього стану Галичини.

Ждете Ви чого од виборів? Чи так миль- ним пухирем і скінчить сьа? Так нігде навіть не поставити сьа розумна программа русинська?

Шчо кажуть у Вас про Чудака в Зорі? По- силају Вам лист Дебагоріја. Будьте ласкаві зро- біть йому можливу сатісфакціју. Може візьмете який галицький адрес? Не пишу більше, бо стра- шенно втомлений і заклопотанпј. Скоро може роз- кажу, чим.

Жінці Вашіј кланьяјусь.

Ваш М. Драгоманов.

*N. 95. Лист. до I. Ф. Genève, Ch. Dancet 14.
Юльа 7. 1889.*

Ну, міј голубе, скинув ја з себе камінь з плеч і написав нарешті вступне слово до бро- шьури З науки про релігіі. Простіть, шчо так спізнавсь. Як би Ви гльанули на моје жить- тьа в остатні часи, гльанули в моју голову, за- турбовану сборами ј у Париж на фольклорнај конгрес, на котрому ја хотів би выступити з ре- фератами, ј Болгаріјеју та војноју з хлопчиками, котрі хотьять з себе виставляти „свободную Рос- сію“, та всякого роду домовими справами, вкључно до арихметики з мојеју Радоју, котру земляки Кальвіна ј доси вчать так јак у XVI ст., — та

обширноју перепискою, то б не дуже винуватили мене.

Перегляньте добре Вступне слово, чи нема там причіпки дльа прокураторіі, — та тільки постарайтесь як најменше змінвати, а шче менше викидати шчо небудь, — а в усьакім разі пришліть мені корректуру. Посилају ј ІV частину Споминів. Спішу написати як більше наперед, бо в Софії не буду довго мати галицьких і старих россієських періодиків. Прошу Вас неперемінно викинути в ІІІ част. примітку про мої особисті відносини до Подол. Вони там не на місці, а натомісьць додайте в Прилозі, де слід, замітку з поводу Кистьяковського, котру посилају тепер. ІV частину прошу напечатати як јесть і неперемінно перепечатајте з Правди 1872—1874 р. обидва листи одкриті і примітки редакціі. Так буде видно, на скільки ми посунулись за 16 років. (Зовсім не посунулись, і читајучи тепер хоч би ј Правду можна сказати, як візниця в оповіданьнью Горбунова: „16 лѣтъ и все на эфтомъ самомъ мѣстѣ!“ Хај Вам жінка розкаже цю сцену. Безперемінно треба ј прилогу про Чуба напечатати з усіма виписками в ніј. Дехто буде сердитись, та шчо робити? Історіја тым нікого ј не вчать, шчо јејі дуже запіано подајуть лудім.

Сестра пише мені з поводу Споминів, шчо в Кіјіві „они много способствуютъ просвѣщенію и что мысль написать ихъ и замѣтки въ Зорѣ — счастливая мысль“. А моју ж сестру зовсім було втягли в українофільське болото. Будьте ласкаві, скорше звістїть мене, в јакому порьядку ј коли будете печатати дальші книжки Наук. літер. бібліотеки? Та чому б Вам не брати двіјну ціну (20 кр.), коли книжечки виходять двічі більшими прсти норми?

К. писав ја про пересилку. Ја бојусь, шчо коли зачаствать посилки на Ваше імја, то шчо б

до Вас не причепились. Найліпше б як небудь перетягти транспорт через Румунію, чи що. Жду од К. і од Вас ради. Книжки Ваші поси-лаю, але зо страхом бачу, що їх стоїть в мене на полці тільки 2 і в них не знахожу Стоюнина, і помишляю з неменшим страхом: чи не захопив його сам Хведір Вовк іменно ради Стоюнина? Буду пильно шукати.

Жінці Вашій, К. і П. кланьяємось.

Од П—ка дістав звістку про його розрив з Батьк. Скоро злетіло з Нагірного швейцарство, а з М. Буч. віденство! Не вже таки не можна в Вас закласти гурток дльа свіжої нар. літератури? — Вчера прочитав рецензію на I вип. *Этнографическое обозрѣніе въ Москвѣ*. Ось уже і москаль випередив нас, як і Вісла! А ми колись, ще в 1882—3 рр. проєктовали *folklore* — не виданьне у Львові. Чи не заснувати нам наш фольклорні курінь вже під дахом болгарським? По крайній мірі моја стаття одна вже там друкуєть ся. Як буду в Софії, то чи не станете і Ви з П—ком писати в виданьнях болгарських? Чим це гірше польських? А в „своїй хаті і в своїй Правді“ зостануть ся вовки і пугачі! Кумедно!

Ваш М. Драг.

*№ 96. Лист до Б. К.¹⁾ Софія, Капанска улица
13/25 Нојабр. 1889.*

Шановній Богдан Александрович. — Дуже жа зрадів Вашому листу, раз як голосу пријате-

¹⁾ Один із Россіян арештованих у Львові 1889 р. разом із Деґенами, Павликом і зо мною. І. Ф.

ля, котрого засадили не знать за што в Дьадків хутір і котриј на силу визволивсь, а в друге через те, што Ви оповідаєте про дуже цікаві річі. Ваша характеристика галицького болота як раз підходить до того всього, што ј ја про нього знав. Поступ впрочім јесть, хоч дуже невеличкій, а јесть. Коли б Ви знали, як ја, Галичину назад тому років з 15, то може б навіть шче ј похвалили теперішніх Галичан. А все таки јіх треба підганьнати і може б добре було, як би Ви написали свої замітки дльа печаті. Зробіть це не одкладаючи, бо після процесу, як појідете в Россіју, то ја непевній, што з Вами там буде. Скільки јесть правди в тому, што писало „Дьло“, буцім то Новицкіј дістав виговор за своју ревность в арештованньу Араб. і К-о? Коли б це було правда, то значило би, што звідкільсь повіјав розум у дурні голови політїків россіјських, бо навіть коли б вони надумали сьа без усякого синтезу, а просто втерши носа станчиківській поліції по принципі „пикировки секретарей“ (котриј колись був свого рода habeas corpus в Россіји), то ј це б було дуже розумне дльа теперішніх правителів наших. В усякому случаји Вам не важко довідатись, звідки бере „Дьло“ звістки про виговор. Також Ви певно маєте звістки про Араб. і др. Не вже јім так таки нічого ј не зроблять, навіть не випхнуть Ар. з університетських стипендіјатів? Будьте ласкаві напишіть мені про це, та додајте ј про те, што Ви знаєте про „старих“. Ја зовсім не можу зорїєнтуватись навіть у тому, што Ви писали мені перед арестом, а в тому, што Ви тепер пишете про „доноси“ Ваші мені, так і подавно. Коли там гору взяв О. Ј., то скажіть мені, — на бісового батька він мене втягав у „Правду“ і што він може про те говорити? Як він појасньа ріжницьу програми

„Правда“ з своєю „політикою“? Коли ж там на О. J. дивлять ся як слід, — напр. як давнись, коли ја шче там був, то чого вони з ним плутають ся? В додаток, звідки виходить те, шчо в остатніх відносинах братїї до мене нема ј слїду не то особистої прихильности ј шчирости, котра була ж колись і в котріј зо сльозами на очіх присьагались льуде, котрі були не так давно вже на женевському озері, — а нема навіть елементарної товариськости, а пројавилась якась софістика, навіть прокурорська, а далі після того, як ја поставив питаньня ј прохав шчирої відповіді, навіть вказівки, шчо ж мені робить? — вступила більш ніж двохлітня мовчанка, під кінець котрої товариші підпали дієним інтригам, і коли не доносам, то наглому перекручуваньню О. J.?

З літа ја шче менше став розуміти галицько-українські справи, бо не мају навіть „Зорѣ“ ні „Правди“. Після виходу з „Зорѣ“ Борковського ја не діставав газети, аж ось тепер прислано мені остатній н-р сьуди, після листу мого до Ок., котрого ја просив здобути мені всі недоставлені NN. „Правду“ в мене теж одібрано після того н-ру, в котрім вона виганьбила Чудака. Пирав ја ј про це Ок., та шче відповіді не получив.

Мају тільки „Дѣло“, хоч страшенно неаккуратно. Нова делегація руська держить себе досить добре, по крайній мірі на погляд з далека. Дурницю на стариј лад пустили тільки одну — в справі катехитів. В усьакім разі виступ на дорогу економічно-демократичну та шче ј спільно з хлпством польським єсть новина для Галичини. Звісно, можна б усе робити більш рішучо. І в справі арестів навіть один Ок. міг би шчось зробити, та јавляється ся питаньня, чому поль-

ська „лівниця“ сама нічого не робить в справі висилаємих процесу Вислоуха?

Передайте Франкові окрім поклону і подяки за К. Стар. (Сентябрь) просьбу справити сьуди Киг. Лw., бо ја його тепер вже від 1½ міс. не мају навіть через Женеву.

Хотів би написати Вам дещо про себе, та мажже нічого. Ја страшенно заньатиј. Позајак ја викладају по россіјському, то видају студентам записки, котрі вони перекладајуть і літографујуть по болгарському. А це в мене забира багато часу, так шчо від коли ја приїхав сьуди, то не знајшов хвилини навіть, шчоб переглянути дльа печаті мій парижськиј реферат: *Les origines bouddhistes du Dit de l'Empereur Coustant et ses traces dans la folk-lore slave*. Jestь, бачте, стариј франц. роман про імп. Константина Вел., переіменованого в Coustant, подібниј до наших казок про Марка Багатого і счасливу дитину і параллельниј до казки сербської про початок Цареграда, подібној до нашої легенди про Паліја, а цьому всьому jestь параллельні дві болгарські пісні про „дѣте самотворно“ і „Царь Константин“. Так ја цей увесь матерјал вивожу од буддійських легенд про Чандрагупту. Французам дуже подобалось, коли ја читав јім мій реферат, а довгий дослід ја був думав дати в К. Ст. Та мені треба стільки клопоту витерпіти, поки доберусь до К. Ст., та шче нова редакція стала стільки задержувати мої роботи, шчо ја жејі тепер дам Болгарам у Збірку Мін. Нар. Просьвіти, јак уже дав легенду про милосердну пару, роботу, котра теж стільки, а може і більше торка укр. матерјал, јак і болгарськиј і котра походила по Россіјі даремне з рік. Поки шчо це једина користь дльа мене з мого побиту в Болгаріјі, шчо ја можу збути болгарському виданью Мін. Нар. Освіти готові вже својі етнографічні праці. На нові нема

часу. Може далі буде, а може і ні. Коли ні, то буду дуже жалкувати, шчо поїхав сюди. Та мені не можна було инакше поступати, коли з одного боку Болгаре прохали послужити їм, а свої находити мою роботу шкодливою їм і навіть з працями археолого-етнографічними таке витворяли, шчо не можна инакше витолкувати, як нехитітьу до космополітичного методу, шкодливого для їх націоналістичної школи. (В Петербурзі так одну роботу по просту істребили).

Кланяюсь землякам, шчо з Вами, а також Фр. з жінкою і Павлику.

Ваш шчиріє М. Драгоманов.

*№ 97. Лист до І. Ф. Софія, Капанска улица.
13/25 Нојаб. 1889.*

Дорогій Земляче.

Зараз дістав Ваш лист і дуже йому зрадів, між инчим і через те, шчо з нетерпільачкою ждав звісток зі Львова. Я відповідав Павлику і післяв 100 фр., а також відповідав Кист—ому, та від обох не мају звісток. А тут пошти такі неаккуратні, а надто корреспонденція з Галичиною до того непевна (Діло ја дістају через N-р, та шче так, шчо пријде N. 247, а потому через 2 дни 245), шчо ја непевній, чи дішов до П—ка навіть грошовпј лист. З Вашого листу ја нічого не довідујусь про П. і К., та хоч від Вас слово почув. На лист Ваш треба б відписати диссертаціјеју, на шчо в мене нема і часу, а головніще матерјалу, бо вса моја бібліотека лишлась шче в Женеві і навіть папери мені звеліло вишче начальство (жінка і Ляхоцькиј) не брати з собою в дорогу з Женеві в Софіју, — власне паперів,

бо їхав ја саме після того, як Вас і К-о арештовано ј по думці начальства могли вхопити ј мене. На лихо шче ј жінка моја тепер не в Женеві, а в Montreux, куди втекла через ковлюш нашого хлопця, так шчо ја можу відповісти на Ваші листи тільки мало, з чистої пам'яті.

Апокриф „Никодимове Еванг.“ надрукованіј в грецьких і латинських вар'янтах в колекціїј Tischendorf, котру звеліть начальству Оссолінських купити або шчо, бо без цього кита наука стојати не може. З праць про апокрифи мені були підручні звичајно Tischendorf, Thilo (Corpus apocr. N. Testamenti), Migne, Dictionnaire des Apokryphes, Brunet, Études sur les Évangiles Apokryphes, і Hoffmann, Das Leben Jesu nach d. Apokryphen.

Книжка французська про легенди мусить бути певно Alfred Maury, Légendes pieuses du moyen âge. Це неододама річ, хоч тільки просто до Вашої роботи теперішньої Ви ј не богато там знајдете. Та јејі не купите тепер, хіба случајем у антикварья. Ја мав з женевскої Société de lecture, та тепер ја вже не матиму. До Никодимового јевангелія, Хожденія Богородиці по мукам і т. д. пекельних сюжетів раджу Вам проштудујте Maury, статті в Revue Archéologique.

До Рахилів і т. п. треба прочитати текст церковних драм французсько- ј німецько-латинск. Тепер не мају під рукоју точних титулів виданьнь (здајеть сьа головнішче ја назвав у замітці про вірші). Загляньте в Ploesz чи Ploets, Geschichte des Dramas I, і в його ж Geschich. d. Dram. Kunst und Dichtung in Deutschland. (Раджу також Морозова, Начала русскаго театра). Ці речі теж мусить мати бібліот. універ. міста, qui se respécте. А дльа дому раджу Вам взујнувати своју кассу на 2¹/₂ франки та купити Ga-

ston Paris, Histoire de la littérature français au Moyen Age. Це золото, а не книжка дльа всеї старої літератури в Европі — скрізь маїже одинакової по темі; там за кожним словом сидить по 15 років вченої праці, не кажучи вже про розум і талант і спеціально парижськїй тонкїй ньюх.

Раджу Вам також переглянути Голубинського Ист. Церкви прав. в Болгарїи, Сербїи и Румынїи, і його ж Ист. Русской Церкви, а також Ист. Р. Церкви Митроп. Макарія, а надто томи про Запaдно-руську Церкву. Він будучи в Вільні мав случаї спеціально застановитись над сьбужетом, і між инчим дає інтересні покази про книги по монастирбах, церквах і т. и. Окрім того певно в Ваших москвофілів єсть Холмскїй Мьсяцеслов, Холмская Русь Батюшкова (?) і т. п.

Про рукописі і в загалі про галицьку старовину XVI—XVII ст. мені в Вас вчитись, а не Вам у мене.

Про збірник Головацького Вам може сказати Антонович. Я його і не бачив. В часи рїзду Голов. на мене дививсь як на чорта і водивсь хиба з Ант., котрїй мене не посв'ящав у таїни своєїї дипломатїї. У Антоновича мусить бути і другїй збірник, книжечка галицька в сап'яні з XVIII ст. Там чимало кантичок рукописних і віршів. Мені жеї подарував Ів. Левицькїй (бібліограф Ваш), як ја був у Львові в 1876 р., а ја виписав з неї кілька віршів більш простонародних і між инчим і пісню-віршу про Гонту, певно сучасну 1768 р. Та на біду копію ја зробив не дипломатичну, а фонетично. В 1880 р. ја дав книжку Антоновичу, та потім коли ја писав про неї Лебединцеву, то тої мені відповів, що в Ант. нема. Чи це дипломатїя, чи справді книжка згубилась, не знају. Поспитајгесь. Там певно знайдете щось. А ја Вам своїї копії здобуду з Же-

неви, як жінка вернетъ сѣа. Загльаньте шче в Wackernagel, Gesch. der Kirchenlieder in Deutschland та в Goedeke, Grundriss. d. G. d. Dichtung (нове вид.).

6 Дек. Спинивсь з листом на якийсь день, а там настав час великої облоги: дочка родила мені внука, при чому виївилось, що ја мушу не тільки історію, а ј акушерію читати та шче ј віденській gergrüfter Hebamme. Горе з цім Віднем тутка: все нікчемне збува сьуди!

Голова моја не своја. Через те наукові питаньня на кілька часу залишу. Про „Правду“ ја нічогосінько не знају, бо јејі мені не посилајуть з Юнга (остатній N. був а заміткою про Чудака в Зорі) — і через те не можу відповісти Вам на питаньня, що з неју робить? Може буде Ваша ласка пришлете тој N., де нас лајуть, то ј побачу. Скажу Вам тепер, що таки Ви приїняли гріха на душу, не піддержавши мене аразу, коли ја ставив умову, щоб був комітет ред., а в нім Ви ј Павлик, а потім тоді, коли намовляли ј мене не настојувать, щоб непременно мій протест з поводу 1-го N-ра був напечатаний буквально. Крутії ј побачили, що з нами церемонитись нічого.

Шчо сталось з П—ком? Чи дістав він мій лист і 100 фр.? Тут почти пренеаккуратні. Од К. дістав депешу і 2 листи з Румунії. Як би було він написав мені зарані, то ја б јому здобув пасе сьуди. А то ја не успів навіть одповісти јому на важні питаньня. Просить одповісти через Вас. Пождіть трохи. Одно тільки скажу, що не розумію, як можна питати мене, чому ја не хочу одступити Кобзаря нашого Просвіті, або К. Громаді, коли в мене ніхто того Кобзаря не просив?

Поклін Вашіј жінці.

Ваш М. Др.

Про ціни на земљу тутка ніхто з моїх знайомих (філософів) не зна; кажуть тільки, що дешево. Радьять піти в міністер. внутр. справ, до самого Стамбулова, та тепер він заньатиї великоїу політикоїу в парламенті. Треба перегодити.

*N. 98. Лист до І. Ф. Софїїа 4/21 Дек. 1889.
Капанска улица.*

Шановниї земльаче.

Получає оце наша школа замовлену мноїу серїїу богословських підручників, а в нїї книгу Köstlin про церковну службу, — то ја посилаїу жеїї Вам, може знаїдете там шчо дльа Вашоїї праці. Докладаїу Вам і росеїїську книгу про Св. Марїїу. Можете держати усе мїсьаців зо 2. Коли хочете, то пришльїу Вам Тїшендорфа Аросгупхі і Hoffmann, Das Leben Jesu nach d. Aroskryphen.

Цими дньами був у мене одиї земльак, емїсар звїсного Вам бородатого приїятельа, і богато ми з ним розмовльали. По всьому видно, шчо на Україні таки зростаїуть купки „нових льудеї“, не подїбних на ті „старї“ і „молоді“ громади, якї доси ми знали. Певно за років 2—3 там складе ся шчось зорганїзоване, таке, з котрим можна буде мати діло. Поки шчо нам треба не кидати своїїх початків. Ја думаїу найбільше про Літ. Наук. бїбліотеку. Брошурочку про рел. науку треба пускати скорше, а далї ј Спомиїни, коли не хочемо, шчоб вони були зовсїм уже „старїноїу“. Напишіть менї скорше, скїлько треба на те грошеї. Ја може, а не навірно, бо дольа оце уже в третїї раа післїа того, як ја лишив Жеїневу, бїе мене по дїтьах, а значить і по кешенї, не рахуїючи вже голови: то було хлопчина зацо-

пав кокльуш, і жінка мусіла виїздити в Mont-geux і жити в пансіоні, там Радка захопила катар в легкому і доси не виправилась і в Женеві, а тут австрійська культура в образі акушерки (gut für den Orient) ускладнила роди Лідіни так, що окрім усього иншого ја мушу бути вдячний, коли вся історія обіде сьа мені тільки в 300—400 франків. В усьакім разі треба віддати почати вже літературні праці. Напишіть же скорше Вашу думку.

Так Ви певно маєте статті Дегена і Маршинського і розмови редакції про їх. Пришліть мені на час. Хочеть сьа побачити, чи справді в Россії навіть Піхня і А. Я. Антоновичі починають до розуму доходити.

Все жду від Вас вказівок про Правду, що вона власне про нас пише. Сестра мене звіща, що крутії щось скомпонував про мене особисто, так то не интересно, тим паче, що коли його приперли до стіни в Одесі, то він звернув усе на непорозуміння, котре виходить з того, що льуде розділені географічно і не можуть обмінятись живим словом. Ја сьогодні посилају Ол. Барв. лист з поводу того, що Скобельський (хто се за один?) спалив відповідь Правді Чудака. Коли Барв. не схоче печатати в Правді і то скоро, то б. л. напечатайте в Kur. Lw. Та ја все таки не дістају Kur. Lw. Скажіть, що ја радий заплатити пересилку, тільки треба знати, скільки?

Листок передайте Павликови. Жінці Вашій поклін.

Ваш М. Др.

John Sulka

1890.

*N. 99. Лист до І. Ф. 1/16 Фебр. 1890.
Софія, Капанска ул.*

Шановний земляче.

Получив ја позавчера Народ, N. 2—3, Коляди ј К. Ст. За все дуже дьакују, тільки дльа порьядку спитају: чи Ви послали цей пакет франко чи ні, бо болгарська почта взьала з мене 2 ф. 30 с. Ја не сам получив, а наш розспльнвј, то він мені не дриніс паперу, в котрому був пакет. Ја војујусь з поштоју тутешноју, котра не маје ніяких правил і робе дурости безмірні, то хочу знати цей факт докладно.

Тепер до важнішчих справ. В Вашій праці про коляди богато мене заінтересовало, тільки скажу, шчо вона трохи розкидана, а окрім того на вішчо Ви назвали жејі „Наші коляди“ в загалі, коли говорите про один тільки вид коляд і до того, як у нас, то не самвј розширенвј. В посилајемих книгах знајдете більш бібліограф. вказівок, ніж ја міг дати Вам.

Простіть, шчо запізнивсь посилкоју. Окрім того, шчо ја був заклопотанвј, дејакі книги тільки були мноју замовлені в Лејпцігу, і коли ја писав Вам, шче не були прпјшли. Коли можете, не за-

держуйте їх довго, бо Ев. аросурна напр. і тут потрібні.

В яким стані Наук. літер. бібліотека? Непремінно треба пускати скорше 3 науки про релігії, бо де далі, моја стаття запізнить ся перед новими працями, а Верн так навіть зовсім грає нам, видавцям, штучку і в нових своїх працях він дуже відходить від голландсько-німецької школи і пристає до тих, хто понижа часи складу Нехатеуч'а і пророків на після-вавилонські часи. Методологічна суть не зміняєть ся, звісно, але деталі дуже змінюють ся і треба поспішитись з нашим 1-м випуском. На далі прийдець ся дати переклад Верна ж статті з *Revue Historique des religions: Quand la Bible fut elle composée.* Треба б не дуже пізнитись і з австроруськими споминами, щоб наростаючий рух в Галичині і на Україні мав під рукою матерјал, котрий показав би йому, як 15 років тому назад наші громадки проходили власне подібну ж кризу і через шчо тоді не вигоріла також справа, про котру тепер пеклудєть ся Народ і навіть старі партії в Галичині. Напишіть мені, як стоять фінанси Бібліотеки. Може ја вмудрьусь зекономізувати 100—200 фр. дльа неї, коли долба перестане мені сьурпризи робити. Доси вона так зі мною росправльалась і в Женеві і тутка, шчо ја при 1.000 левах, котрі мені дає Булгарія, не вспів навіть заплатити книгарьам, котрих мају шче на 400 фр. А в перспективі шче переїзд зовсіеју мојеју компаніеју, за котроју ја мушу сам јіхати в Швейцарію, звідки мені на прощаньнє з Европоју безпремінно треба поїхати в Лондон, де ја не був. Та не знају, чи вдасть ся це мені.

14/26 Фебр. Бачите, аж коли кінчају лист. Наскочили ріжні клопоти і роботи, між ничим рецензіа на одну глупу річ, котру подав один

тутешній філософ міністерству, щоб напечатати. Міністерство передало її мені на рецензію. Дуже прикра робота, на котру жалівсь щче Б'єлінскій — „и все затѣмъ, чтобы сказать, что ихъ не слѣдуетъ читать“. Я би радий був заплатити, щоб увільнитись від таких робіт, та коли вже так випало, то добре, що хоч міністерство заплатити мені, то я оберну гроші на Літ. наук. бібліотеку. Тим часом прийшов кінець Вашого „До світла“. Прекрасна річ. Чому б Ваша жінка не переклала її? Може б я вмістив її в В. Евр. з Вашою біографією і бібліографією.

Прийшла і 5 кн. Літ. н. бібл. Я на Вас дуже розсердивсь, що с'єте змінили мій заголовок статті, не вмовившись зі мною. Це вже в другий раз і обидва рази „не в'є попад'є“. Далі, коли вже за моєюю статтєю поставлено не Верна, а Ф. Гамелья (що може і ліпше), так треба було змінити кінець моєї статті, а то читач жде про Рејса, а йому дають Гамелья! Це таквј недогляд, котрвј понижа пошану публіки до видавців. Я не берусь судити, на скілько практика вимагала зміни загального заголовка З науки про віри на З публичного вихованья, тільки не розумію, як Ви вбгаєте під остатній заголовок статті Верна і друге подібне, що не викладають с'є в школах, а просто друкують с'є. Що Ви думаєте довести в 2-ій вип. с'єї серії? Коли Верна, то іа б радив після тих двох статей, котрі у Вас є, дати його ж *Quand la Bible fut elle composée?* Я напишу коротку примітку, щоб звязати одно з другим. Коли думаєте пускати 3-ій вип. Споминів? Шоки що пришліть мені 25 екз. остатньої брошюри. Тут вона здасть с'є студентам, котрим іа викладаю тепер історію Жвдів. Я на пасхальні вакації троха буду вільнішчвј, то подумаю, може можна деякі кус-

ники жеї ужити в Галичині. А тепер цілком ніколи думати.

На скільки єсть шанси, шчо лист до Кист. або Араб. діjde і їм не пошкодить? Я б одповів їм через Вас.

Бувајте здорові з жінкоју і дітьми.

Ваш М. Др.

Хто такий Тріцця в листі К.? Запитајте Бележа або Зорьу, чи не помістили б вони. моју статью Пожертвуване дитини? Адже ж вона мабуť чи не більш дльа Украјини, ніж дльа Болгаріји писана. Я міг би прислати манускрипт россієвкї.

*N. 100. Лист до І. Ф. 29 Марца — 1 Апр. 1890.
Капанска улиц. Софіја.*

Дорогїй земльаче.

Вчера дістав Вашу посилку, а перед тим лист. А ви певно дістали збірник. Коли можна, вишлїть мені або в счот 20 фр., шчо здајеть сьа јесть у Вас моїх, а коли ні то в кредит 3-ї том Kolberga Рокусіе. Там јесть, кажуть, легенди, між инчим про сотворїньња сьвіту. А ја Вам вишльу Н-р Revue des Religions з статтеју Верна про початок Бібліји. Воно власне не буде дуже противне тим, шчо у Вас јесть, бо Верн тільки не згоджујеть сьа на те, шчоб Второзаконїе ј т. п. могли написатись до першої рујини Јерусалима, а сьуть діла признаје ј дося не дуже одмінно од Кьунена ј К-о. Ја хоч і діллетант, а дозволяју собі на $\frac{3}{4}$ згоджуватись з Верном навіть в виступах проти „раціоналістів“, або ліпше раціоналістів не досить радикальних. Сьвѣату бајку треба так просто ј признати бајкоју, а не підчищати

їєї і перекручувати, щоб вона мала фігуру історії, то б то стала і не байкою і не історією. Навіть і в спеціальній справі про Второзаконіє ја дозволяю собі згоджуватись з Верном в тому, що нема резону вірити, щоб справді при Іозії знајшли „книгу закону“, бо напр. легенди єгипетські розказують про знаходи навіть в часи династії великих пірамід. Та шче ја питаю: а коли б і справді знајшли, то чи ж то неперемінно буде Второзаконіє? Зрештою про цю книгу ја думаю (всьміхаюсь), що вона новітча од Priesther-Codex-а, в чому не згоджуюсь і з Верном, а думаю, що чорта за хвіст лише всіх гебраїстів-раціоналістів ухопив Havet (L' origine du Christianisme і De la modernité des prophètes). Шчо мене дивує у Верна, так це вибрики проти тих, що дуже розривають цільність біблеїських книг, — коли він сам на кожній стороні каже про une autre plume. В усякім разі ми пустимо Верна і те, що у Вас єсть і те, що ја пришлю, тільки треба буде примітку зробити. Напишіть мені, на який срок думаєте пускати цей томичок, а також скільки б ја мусів Вам і коли прислати субсидію на Гал. Р. епомви? Мені болгарське міністерство винно гроші за роботу, правда, шче не скінчену в печаті, та ја соображу, коли в нього требовати. До Вашої повісти допліть коротке curriculum vitae, де не забудьте сказати і про те, що з Вашого було напечатано по польськи (і де), по німецькому, а також і про той процес, з поводу котрого Ви дістались в „арестанти“. Як тільки получу це все від Вас, зараз пошлю в Петербург Вашу повість. Тому, що Ви видаєте збірку Ваших новелл, ја ради і за себе і за публіку, і звісно радий буду написати переднє слово (гріх Вам казати, що це „честь дльа Вас“), та тільки чи воно Вам потрібне і чи не пошкодить воно Вам перед

цензурою в Росії? А сама книжка може як небудь переїде через иностранную цензуру, напр. через Полонського. Напишіть мені, як у Вас стоїть справа виданьня Шевченка, між инчим, коли думаєте, воно виїде? Бачите, мені треба знати, що робити з женецьким виданьням. Потративши стільки часу через те, що земляки не схотіли скінчити „шкідливого“ того виданьня, ја задумав тепер скінчити його своїм власним коштом. Тільки ж дістав з Женеви звістку, що од часу (а ја думаю і од безпорядку) багато стереотипів поцувались. Хто винен, довго розбирати, а тільки готові стереотипи просто треба покинути, а з ними стариї план. Жінка моја і Кузьма тепер підхопили один з моїх планів, а власне видати тільки II том пражський маленькою книжечкою, і вже набирають. Мені зостається сьа тільки заплатити кошта, котрі, конечно звернуть сьа в свій час. Щоб Ваша цензура не заборонила, треба буде обернутись за фірмою до Грегра (з котрим вже торік умовивсь Георг), звісно, одступити йому 50%, котрі б могли піти якому небудь Галичанину, як би той осмілившись поставити свою фірму. Так де такого Галичанина взяти? А тепер ја прошу Вас сказати мені, які по Вашій думці дурно приписані III—ку поезії єсть в II пр. томі в роді Полуботка, і які єсть пропущені? У мене під рукою нема ні нотаток ні книг, ні газет галицьких. В загалі це буде зовсім не моє виданьня, а жінки моєї та Кузьми, так само як і перше було не моє, а Кузьми та Антоновича, а потім Вовка, з привіздом котрого власне діло почало їти к чорту. Ја тільки докладав гроші після того, як прислані Ан—чем виїшли, та під кінець узяв на себе увесь сором недоведеного до кінця діла. Побачу, як то буде тепер! В усьакім разі доброго виданьня не буде, а коли б хоч повторити глуповате пражське ви-

даньня та без вопіючих його дурниць. А вже Ви з Огоновським возведете Шевченку та і собі momentum aere perennis.

Кланяюсь Вашій жінці, і поцілуєте дитей.

Ваш М. Др.

Kur. Lw. получаю страшно неаккуратно. В „Зорі“ не получив початку повісти Левіцького. „Правди“ останнього N-ра не получив. Дѣла не маю з ч. 8 сего року. Говорили Ви Белеју про мою статтю (Жертвоприношеніє дитини)? Вашого Р. Фукса не читав. Дзвінка в мене нема.

*N. 101. Лист до І. Ф. 12/24 Мају 1890.
Капанска улица, Софія.*

Дорогий земляче, оце вже днів з 10—12 збираюсь писати до Вас, та все перешкоди виходять. Таки Јехова, чи хто там, гнівен на мене, хоче пробити. Тепер пригадав наслати на мене лихорадку, формальну malaria, таку як у мене бувала в Квіві та Італіі, і про котру ја забув у Швейцаріі, 13 років не бравши в рот хініну. А ось сеї весни вже два рази насакувала на мене „треска“, і це мене ляка за будуще. Та шчо його робити? Не тікати ж відси. Ну, до річєй цікавіших. Про Пражського Шевченка не можу Вам написати нічого „ко славі“ видавців, навіть мало можу написати сурјозного. Ембріологіја цього глупого виданьня була ось яка: київській книгар Федоров, один з тих мошенників, котрі завше підлазять до Антоновича, задумав був в 1870 р. видати Кобзаря, і купив те право в родичів Ш. за 500 р. Обернувся до Антоновича, шчо тої йому дав редактора виданьня. Ан. дав йому Волкова, тоді студента-натураліста.

В. не довго думавши взяв виданьня Кожанчикова 1867 р. (не знају ким упорядковане, але казавше в пер. слові, шчо воно держить сьа рукописів Ш.) і пришив до нього таке зо львівського виданьня (котре теж претендувало передавати рукописі, але котрого глупости Вам відомі), шчо можна було надіятись, шчо цензура пропустить. Тимчасом цензура відповіла Федорову, шчо не пустить нічого. Так пройшло років з 3, аж ось у Кijіві наступила ера Чубинського, усякої еквілібрістики і скоропалительности і т. в. Задумано було провести Кобзаря через заграничну цензуру, то б то через Полонского, приятеля Ш—нка і Чуба. Люде трошки з глуздом казали, шчо коли вже так, то треба видати нового Кобзаря за границеју. Думка осуществилась в 2 томах Вам звісних. Для неї здобуто в Костомарова рукописі, головно 2 маленькі книжки, шчо мусіли носитись в хальвах ($\frac{3}{4}$ міхвологія). Тільки ж до діла не приступлено критично, а просто до Вовкового елаборату, котріј вернувшись од Федорова (за 500 р., котрі були дані Ф—ову акціонерами-громадьянами, одкупившими у братів Ш—ка право власности на Кобзаря) виріс, вмiстивши в себе усе, шчо зоставалось в львівського виданьня і шчо добавлено з рукописів, а потім навіть опечатки і јавні дурости з Лејпцигської брошури „Стихотворенія Пушкина и Шавченка“. З того і вишло таке, шчо оснiвниј текст напечатано не знати по чому (частіше по львівському), а в низу добавлено раз „по рукопису“, далі: „по першому рукопису“, а шче далі „в другому рукопису“, „по власному рукопису“ і т. д.

Звісно, тепер критичне виданьня треба б зробити зовсім независимо од пражського і львівського, по печатаням при Ш—ку та по рукопи-

сьям. Але де рукописі? Я можу тільки сказати, шчо Руссов передав було ті рукописі, які були в його в Празі, на виставку слав. пресси в 1876 р., і шчо потім їх забрав Вовк і одвіз у Россію, де вони мусіли достатись у руки Беренштама з Рубінштейном, јако властителів творів Ш—ка, по контракту з братами Тараса. Але де вони тепер? — питајте в Россіји. Може бути, шчо Вам їх дадуть, а може і не дадуть.

Шчо Квіјане недовіряјуть Львову в цім ділі, ја розуміју, — хоч звісно, тут і не без обструкціонізму. Огоновський не може зробити нічого розумного, а коли шче почне виповнѣать тој план, про котриј Ви мені пишете, то б то довести шче і естетичну оцінку Ш—ка, то просто насмішить льудей. Того ради постарайтесь Ви вибити з його голови подібні плани, бо таки і независимо од Огоновського і його естетики не слід мішати два діла. Видавці творів јакого автора мусѣать подати текст творів, реставрованиј як најточнѣше кригвичним способом, а всѣаку оцінку мусѣать зоставити на окремі праці. Так по кр. мірі скрізь на світі робить сѣа і нічого тут вигадувати своји мудрости. Та воно скорѣше і діло піде. Впрочім, ја не думају, шчо б у Вас воно пішло скоро, і через те рад, шчо все таки в Женеві вијдуть „Поезіји Шевченка заборонені в Россіји“. Правда, виданье не без дуростів, бо Кузьма (alias Ляхоцьквј) не міг пропустити случај показати своју мудрость — на цѣј раз індивідуальну, напр. уперто не посилав мені корректури, ні навіть спису, шчо печата. Ну, та ја вже привик, шчо наші справи не обходѣать сѣа без сорому, котриј непремінно паде на мою голову (виші бо, бачите, всі be a ux masques!). А все таки појавить сѣа на світ 4.000 ека. Кавказу, Маріји і т. п.

Ваша автобіографіја цікава, ја жалују тільки, шчо вона не довша, та в В. Ер. жеји цілу помі-

стити годі, бо вона виходить довше повісти. Як би Ви згодились не підрізувати ходу в Россії Вашій будущій книжці (В поті) моїм переднім словом, то автобіографію ја б помістив у критичну статтю в поводу книги. А тепер уже нічого не видумаю дльа В. Е., як короткај витяг з автобіографіі. А мені б хотілось, щоб публіка прочитала всьу біографію. Подумајте, чи не пустити б жеї при кінці В Поті, сохранивши жеї форму, листу до мене, про що ја б сказав і в переднім слові?

Та коли В поті вже печатають ся, то присилайте мені листи, а то ја через б тижднів виїду звідси і почну кружити по Європі, бо думка је скочити аж у Лондон на прощаньня з Западом. А чи не можна б нам тепер зїхатись у Буда-Пешті? Ја думаю виїхати звідси 2 або 3-го Јульа старого стилу, значить, коли не спиньусь в Білграді, то буду 4—5-го в Пешті. Подумајте.

Цими дньами вишлю вам 100 фр. на Бібліотеку. Не вислав доси, бо не мав, одіславши всі свої гроші жінці, а болг. уряд мені ще не заплатив за побічні роботи. Цими дньами обіцяють дати, то ја перед Вами буду чиствј. В усьакім разі рахуйте на мені вірних 100 фр., котрих коли б не вислав тепер же, то пошлю в кінці місяца, як получу „жалованьне“ за Мај!

Ну, що чуть про Правду і Циклопа? Якось оце получив Давінок NN. 1—9. Од чвјіх це шщедрот? Од Ваших? Од Барв. получив тој N. Правди, де міј лист на окладці. А перед тим 2 N-ра і послі не получив. Одиссеја теж. Ја прохав Вас через Павлика пренумерувати мені Правду за 1890 р. і Одиссеју, при чому оповістити, що ја мају 1-вј N. 1890 р., а тепер і тој, де міј лист. Будьте ласкаві тепер не забудьте та напишіть мені, скілько ја буду винен Вам, коли

20 фр., шчо казалисьте, мати моїх на текушчїм конто за виїмкою III т. Покутьа не вистарчить.

Шче які новини маєте з Київа? Чи згоджуєть ся Белеї печатати моју печену дитину? Бувајте здорові з сімјеју.

Ваш М. Др.

Можете мені написати скоренько документальні резони, чому приписујуть Гарно твоја кобза граје Чужбінському, а Полуб. Руд—ому? Останье, памјатајеть ся, ја бачив у манускриптах Руд—ого. А Наум. і К-о в покажчику до Петерб. вид. Кобзарья лічать обидві річі до Шевченкових.

*N. 101. Лист до І. Ф. 23 Юнѣа — 5 Юльа 1890.
Капанска улица, Софіја.*

Шановниї земльаче.

Не писав Вам довгенько через те, шчо був зовсім дурниї. Наскочила було на мене 3-їй раз за весну треска, та така, якої і в Італїї ја не мав. Чи через те, шчо ја в Швейцарїї забув був, шчо то таке лихорадка, чи через те, шчо тут вона сурјознїшча, тїльки ја зовсім був одурів од трески ј од хїніну, котриј јїв кїнськими дозами. А тут шче ја взяв був собі 2 години лишнїх лекціј на тиждень, шчооб хоч јак небудь скінчити курс. Так Ви простїть, — зовсім ја був дурниї і тїльки ј мїг машинально читати книги про речї, до котрих звик, та автоматично вичитувати з катедри. На Вашї запити одповїдају: 1) в Европу хочу виїхати 3/15 Юльа, значить 4-го коло 4—5 годин по обїді можу бути в Пештї, а на нїч у Відні. Коли хочете бачитись у Пештї, то прибігајте на це число. Готельу ја там вијакого не знају, бо забув, де ја жив у 1876 р.

(Пам'ятаю, що в Hotel National). Найліпше стати денебудь зараз коло двірця та написати звістку на poste restante (і Вам і мені), то ми обидва і получим взаємні звістки. Мені резонніше спинитись на 1—2 дні в Білграді тепер, ніж коли ја буду їхати з жінкою і дітьми, — то може ја прибуду в Пешт тільки 6-го (18) Жул'я. Ја про це Вам напишу звідси. А Ви мені поспішіте одповісти ще на цей лист. Коли Вам тепер ніколи, то одкладім нашу conjunctionem на Август, коли ја буду їхати назад в Азію. 2) Переднє слово тоді напишу, як получу всі листи Вашої кнвжки. Не задержу жеї, будьте певні. Про Народ і т. п. пишу П—ові. Що Ви заплатили довг „Правди“, сему дуже дивуюсь. П—к мені радить христіянське незлобіє в Споминах, а Ви, бачу, мабуть чи не в буддизм уже обернулись, ще дітеї оддасте паскудного виду брамінові, як царевич Вессантара. Буддизм діло добре, та не треба забувати, що по теперішнім часам иноді навіть смішне, так що плачевна колись джатака про заїц'я-Будду тепер у Шчедрина зовсім не сльози, а сміх будить. Ја ніяк не можу собі прибрати најдалекшого навіть резону, чому Ви мусите платити за Правду? Ви певно получили 300 фр. од мене. З них 100 моїх на Літ. Наук. бібліотеку, а 300 на „Народ“ з тієї 1000 фр., котрі мені дав у Парвжі тої земльак, котриј викладав мені недовольство громади за москвофільство і космополітизм статей в „Зорѣ“ і мусів мені об'явити: un kehr gen! Осталось тепер у мене тих грошей 300 фр., котрі б ја хотів задержати в запас на 1891 р.

Буду говорити з Г. про „Народ“, тільки надії ніякої не покладаю на ці розмови. Дльа росс. Українців така справа як Народ дуже проста і скучна: ні українофільських викрутасів, ні динаміту нема! Встроюјте собі ґрунт у Гали-

чні, тоді ж Українців притягнете, хоч не скоро. А перш усього вирвіть таке погане зілля як те, що Ви пишете про Терл., котриј не хоче оддавати 200 р., та тих радикалів, що зібрали з пренумерантів 80 р. та не дослали редакції. Поставте їм просто питаньє про свинство. Які тут прогресси, коли льуде елементарних обовязків порьядности не сповняють! Ну, пока шчо бувајте здорові з жінкоју ј дїтьми.

Ваш М. Драг.

№ 102. Лист до І. Ф. 29 Јуња (11 Јуља) 1890.

Можу ввїзати звідси тільки 3/15 Јуља. Мушу бути в Бїелграді 1—2 дні, так шчо буду в Пешті тільки 17—18 н. ст. Житиму в Hotel Orient. Туди хоче прибути ј Г.

Ваш М. Др.

*№ 103. Лист до І. Ф. 3/15 Јуља 1890.
Капанска улица. Собїја.*

Дорогиј земльаче.

Дуже жалко, шчо тепер не побачимось. Книги вишљу з Женеви, тільки в мене не всі је, шчо Вам треба. Посилају Вам *curriculum vitae*. Раджу Вам напечатати јого в початку повісток після мого пер. слова. Листи повісток шліть у Женеву (14. Ch. Dancet).

Ваш М. Драг.

№ 104. Лист до І. Ф. 8/20 Дек. 1890.

Про Народ і т. в. пишу Павликові. Мало маю надії, але треба якось держатись. Вам посилаю Печену дитину, та тільки без хвоста, бо його згубив очевидно переводчик. Впрочім, як побачите з болгарського тексту, пропало не багато. Додайте в усякім разі і дописку редакції Сборника. На мене, коли вже печатати сьу печену дитину, то по німецькому, шчо не буде протавно характерові Чернов. університета, а пустить в ширшій світ славjanськїй матерїал, котриї славjanська публіка може взнати і з болгарського „Сборника“.

II і III том Сборника Вам будуть послані.

Книжки Ваші розшукаю празниками, коли буду порьадкувати свою бібліотеку. Тепер абсолютно нічого в нїї не найду.

Звинїть, шчо мало пишу. Зовсім ніколи. Також вишлїть мені Огоновського вип. III а то і IV, коли виїшов. Та зведїть мені рахунок, шчо б ја Вас не обмошенничав.

Довершїть благодїянїє і пришлїть копію з Sw. Grzegorz із Баронча. В мене єсть 2 екз. книжки (єсть і Grimm, Dän. Heldenlieder), та тепер не одшукаю в хаосі, котриї був колись моїєїу бібліотекоїу. Напишїть замітку, звідки Grimm взяв пісню.

М. Драг.

Рік 1891.

*N. 105. Лист до І. Ф. Софія, Владайска
улица. 17 Марца 1891.*

Дорогий Друже! Зараз принесли Ваш лист і посилочку. М. Верна прочитав, переклад добрий. А Јуліјана шче не читав і може не скоро зберусь. В оригіналі ј у Тургенева перекладі мені сьа річ не прїшла до смаку. На яку мову переклали Ви печену дитину? Зверніть увагу, шчоб у свїј час була мені вислана Р. Школа.

Дуже радїј, шчо Константин зацікавив Вас, та тільки закид Ваш, чому ја не дав огляду Буддїзму і інд. літератури, не можу признати вірним. Моја працьа — монографічний дослід, котриј мусить у читателів предполагати загальні знанья, а надто про Буддизм. Досить того, шчо ја вглядно на славјанську публіку розказују, шчо таке напр. Сукасапаті або Sinhasana-Dvatrinçati, а вже говорити, шчо таке Lalitavistara не смїју. Тому, хто трохи зна діло, цитати мої не покажуть сьа случајними, бо вони јдуть з усіх переложених на европ. мови джерел, котрі можуть мати в собі певні варјанти.

Тимчасом бажанья Ваші, шчоб Вам дали докладний огляд інд. літератури і жеї интернаціонального впливу. Такого огляду нема, а треба

його собі зліпити. Санкритська література оглянута повнішче других (A. Weber і M. Mutter, History of ancient Sanscr. Literature і The Renaissance of Sanscrit Literature). Інші діалекти оглянуті монографічно (будд. канон у Kern'a, R. Davids'a, новітчі діалекти у Garcin de Tassy і др. Добрий огляд казково-фольклорисї літератури зробив Barth у Мельюзіні. Я його ціную. Напишу Вовку, шчоб купив 2—3 н-ри Мельюзіні і вислав Вам. Огляд релігій індійських все таки найліпшиї Barth (одбитка з Dictionnaire des sciences religieuses Lichtenberger'a; повнішче по англійському таї дорогше), De Miloué (в Bibliothèque de vulgarisation du Musée Guimet) доповня дешчо про Джаїнізм і т. в. і картинки даїе. Про старі релігії не мало єсть і в Lefmann'a, в котрого до того цінні картинки. (Замічу, шчо можна б було написати по статуїкам, рельєфам і т. в. хоч би тим, шчо єсть в музеїах Лондона, коли б за діло взявсь не тільки вченїї, а і образованїї чоловік, шчо дуже рідко бува в купі).

Вовка стаття¹⁾ в *Mélusine* мені не подобалась. Назва не сходить сьа з змістом, порівняння переходить в аккумуляцію, до того вивод нежданнїї: після того, як, навіть великоруські биліни вдержали побратимство наше, підготить сьа свіжі признаки, шчо ті сліди побратимства, які приводить Вовк із Новороссії, занесені Сербами. Цілком се не неможливо, та треба це доказати. Ось про весілья Вовча стаття справді прекрасна. Тепер він переводить жеї на французьке і містить, здаєть сьа, в *Revue Anthropologique*. Де Ви думаєте писати Ваші рецензії?

Прочитав Юліяна — переложено добре, на скілько можу судити не маючи оригіналу.

¹⁾ Мова про статью „La fraternisation en Oukraine“, що була перекладена також на укр. мову. І. Ф.

*№ 106. Лист до Вас. Н. Ковалевського
18. Маја 1891.*

Кілька місяців назад писав ја Вам з цејуж самоју окказіеју, але недавно довідав сѣа, шчо лист мій був Вам не переданій. Тим часом ја рахував на те, шчо „мовчанка — знак згоди“ і з великим задивуваньням почув про деякі несподіванки, котрі розбили багато планів і поставили справу видавництва в дуже небезпечній стан. Тепер пишу не стільки дльа того, шчо обсягнути певних практичних результатів, скільки шчо вјаснити стан річеј. Почну з того, шчо скажу знов дешчо з того, шчо говорив у листі, котрвј не діјшов до Вас.

Там ја шче раз пробував впевнити Вас, шчо план Ваш, по котрому ја мусив бв, мајучи од Вас певну сумму, організувати літер. працьу в справах европејських і словјанських, не одповіда діјсному стану річеј. На лице је всего двоје пишушчих земляків: аз грішній і парижанин. Ја ј без організації пишу, шчо знају і про шчо мені вважаје сѣа потрібним писати. Парижанина¹⁾ ја прохав написати про крестъанські асоціјації во Франції, котрі розрослись ціслѣа закону 1884 р. (справа, котра ціслѣа мого переконаньнѣа стала шче інтереснішчоју дльа Галичини, бо тепер обіцъано видати якийсь закон про подібні асоціјації в Австрії), але п-нин не зміг сѣа виповнити мојејі просьби.

Окрім того думка здобути од сторонніх інтересну літературу, навіть при великих грошех на це ассігнованих — фальшива в основі. Інтересна література росте тілько на ґрунті громадських інтересів, котрі пхајуть писати самих заінтересованих. Ерго — пишеть самі. Сторонні можуть тілько печатати. Шчо до мене, то ја писав

¹⁾ Парижанин — Хв. Вовк. — I. ф.

і пишу, але правду кажучи, стратив надію заінтересовати закордонну публіку. Може ја ј стравді-ніколи, а тепер тим паче, не розумів жејі інте-ресів.

Тількож по цей бік кордону стан річеј дльа мене јасніј: в народі і в інтеллігенціјі галицькіј: виробльајеть сьа поступовіј рух европејського характеру. Ја чују обов'язок помогати јому тим паче, шчо самі крајеві льуде просьають об тіј помочі. Значить, і Вам ја мушу сказати: тој кре-діт, котріј Ви шче мајете до мене, перенесіть на тој рух і на тих, хто вже стојіть на чолі јого в Галичині. Поможіть јому најенергічніше.

Звісно, Вам трудно слідити за тим рухом і через те він може вважатись Вам не так інте-ресним, тим паче, шчо він дльа Вас все таки за-кордонніј, хоч јак не багато в Вас говорить сьа про једнось націјі. До того в початку својему він мусить Вам вдаватись занадто вже крајевим. Навіть те, шчо ја пишу в остатні часа, мусить Вам показуватись далеким од Вас, хоч ја вже по роду својему можу ставити всьакі справи ближе до Вас, ніж Галичане. Але розберіть діло уважно.

Перш усього новому руху в Гал. треба пу-стити коріні в свіј ґрунт, і дльа того він мусить мати крајеву барву. Далі — ледви він почав пу-скати такі коріні, јак наскочила політична справа: угода частя народовців з польським панством, при умові підданства уніјатським архієрејам, а далі вибори в віденськвј парламент. Ці дві справи потребовали боротьби по кілька місьаців і шче потребујуть не мало. Алеж не думајте, шчо все те спеціально галицька справа. Угода була переведена ј од имені рос. украјінців, і в ціј, прьамо замішані најважнішчі јіх інтереси, а окрім того најважнішчі інтереси загальні: політичні, соціалні ј культурні. Угода — рішуче ренегат-ство од усіх ліпших традиціј украјінських, почи-

наючи з Шевченкових; єдине оправданьє дльа неї (коли це оправдательне) це, шчо вона не шчира, а єсть тілько проба „одурити Льаха“ ј Австріју, видурити в них дејакі маленькі полекшіньна. Так і дльа того, шчоб угодовці получили јіх, треба, шчоб була оппозиція, котра б потребувала більшого, бо инакше 57 польських послів просто задавить 7 Русинів і зробить з них лакејів тај годі. Орган мусить робити таку неперестанну оппозицію і при тому будити массу, шчоб оперти на ній політику рішучу, принципіальну замість політики рабського дуриньна сегодньа Москаля, завтра Льаха, з котројі дурнями правдивими виходять тілько наші. Можна вже ј тепер сказати, шчо орган добивсь дејаких резульатів: певна частина народу, мајже всьа молодша інтеллігенція за него, тај між старшими принципіально єсть згідні з нами. Окрім того єсть резульат, котрого Ви може зразу не оціните, а він важнів: молодіж москвофільської партії переходить на наш бік, а це найбільше ј заріже цю власне партію. Цьа молодіж, звісно, не піде на українофільській націоналізм, але ловить сьа на думки демократичні; а раз тілько вона стане на демократичній ґрунт і почне працьувати, то фатально стане ј українофільськоју в тіј долі, на скілько це треба дльа діла.

Тепер Ваша поміч потрібна дльа того, шчоб зібрати до купи хоч коло справи літературної та виборчих агітацій ті радикальні сили, котрі вже росли ј нарастајуть. Тепер уже, бачите, справи стојать в Галичині так, шчо навіть боротьбу проти радикалів ведуть в „Дѣлѣ“ екс-радикали, котрих тут беруть (бо своїх нема) на чорні роботи. Пригадајте, шчо з 60-их років народовство виступало у Галичині з радикалізмом... *(Кінця нема)*.

№ 107. Лист до І. Ф. 23. Юня 1891. Владайска ул. Софія.

Дорогий земляче, Ваш лист получив ја серед клопоту домового, бо всі мої, не рахуючи вже мене, на різні лади розхорувались, — через те Вам доси ј не писав. Впрочім за лист Ваш зоставалось тільки подякувати, а факти јого „принять къ свѣдѣнію“. Непоправні коміки наші К. пријателі. Ну, а Б. мусить же ј сам знати, шчо те, шчо він там говорив про академіју — брехня. Не розуміју ја такої псіхіки.

Получив ја лист П—ка, котрвј пише, шчо јого заміткою „На чужім празнику“ зоставались недовольні товаришчі і взьали јого під дозір. „Діло не так зле“, каже П—к. А по мојому дуже зле.

Перш усього всьака неправда — зло. Якіб не були „такгичні“ резони пол. соц. ходити в патріоти „Истор. Поль.“, навіть јак би мав подібні резони ј хто з Русинів — а в цілому ні Русини, ні соціјализм не мајуть шчо робити з 3 Мају, 30 Новембра ј т. и. польськими старомодними свјатами і коли при всьакіј нагоді не будуть того говорити польським патріотам, то зле прислужать сьа і јім самим, бо підопруть у них тој елемент, котриј заїсть у них всьакіј соціјалистичниј рух і поверне всі јіх заходи на старісінькі дороги. П—к сповнив свіј обовязок і перед своїми ј перед Польяками, і за це заслугував подяки, а замісьц того дістав догану. Це гірко. Далі јака шче буде колективна редакціја, — треба побачити, — а П—к все лъудина випробована. В партіјних ділах треба так, шчо б на чолі ј перед лъудьми ј дльа справи зоставались Ви ј П—к. Правда, над Вами обома висить јакась фатальність, про котру Ви самі згадујете в автобіографіји. Ви мусите спори-

тись з П—ком, як він з Вами. Простіть мені, з примірів, про котрі ја знају, виходить, шчо прінціально правішчій був П—к. То Вам слід застосоватись до того і удержувати свої нерви. Пора вже всім нам точно знати і свої сили і свої хиби. Шчо до П—ка, то він маје свої хиби, але це најконсеквентнішчій і через те најнадежнішчій з усіх Галичан. Тим то справа буде найбільше забезпечена, коли він зостанеть ся в середині Народу з вільною ініціативою і з особистою одвічальністю, котрі в загалі потрібні дльа всьакого діла. Ја Вам пишу отверто свою думку, припускајучи, шчо ја можу і помилватись, та шчо Ви звернете увагу головно на замір. Од Вашого такту буде залежати, як угодить ся справа на ділі, не гльадьючи на те, як вона поставлена формально. В таких справах ја вважају најліпшими порьядки англійські. Партія вибира лідера та вже јему лиша волю ініціативи і виконаньня, вибору најблизших політиків і т. п. Це одповіда ј законам природи, бо рубајуть гострим кінцем сокири, а не обухом. А вже ж в Англії самі загал партій складаје ся з людєј випробованих. А у Вас? Мајже всьа партія — студенти, а студентам так легко бути радикалами, шчоб потім стати Белејами або шче гірше. Ја дуже жаліју навіть про те, шчо П—к мені не сказав зарані про думку назвати Народ органом партії. Ја б тому противив ся по праву, котре, думају, ја мају передавши П—ові 1000 фр. на заклад Народу і тепер служачи посередником між Народом і Українцями. Шчо „партія“ доси зробила дльа „Народа“? Чи дала хоч статі чим небудь цінні? Тај у загалі чи дала хоч більше 3—4 статей? А редакторсько-адміністраторські таланти вже показали ся по „Товаришу“. Ја дуже бојусь, шчо ј Народ також само заріжуть, як і Товариша. В усьакім разі ја не беруь висту-

пати перед Українцями за редакцію дльа мене невідому ј непевну, замісь за Павлика ј Вас, котрих ја знају добре. Тај Вас і П—ка знајуть індівідуально на Україні, а других не знајуть. Дльа того хто хоче добра Народу, тој мусить вести — *(тут бракує кількох рядків рукопису, що був на окремій картці. І. Ф.)* Посилају статью. Коли у Вас уже јесть друга на подібну ж тему, то можете закинути јејі. Але подібне треба сказати.

Дужеб хотів побачитись, та хоч час нашого ввізду близить сьа, а все не знајемо, куди појідемо. Мені можно буде јіхати коло 3-го Јульа ст. ст. Чи можна буде тодіж пуститись і жінці, не знају шче. Куди јіхати? — Кажу шче темно, бо кожному з нас треба ишого. Певно тільки, шчо не минемо Пешта, а може ј Відня. Ја згоджуєсь оселитись зовсім в Бадені коло Відня, та може појіду в Штирїју, а може в Тіроль чи Зальцкамергут. В усьакім разі коли ми мусимо перејіхати через середину Австрїї, то нам не трудно буде побачитись хоч тепер, хоч јак будемо повертатись до дому.

П. писав мені, шчо Ви думајете написати рецензіју на мої болгарські праці. Рецензіју мені булоб интересно прочитати, бо Ви б шчо небудь зауважили, на чому ја не спинив сьа. Але Вам певно не скоро знајде сьа час на докладну рецензіју. Ја б бажав скоріше чисто бібліографічної звістки, шчооб на Україні знали, шчо ја не гульају і не забувају укр. наукової праці, а то певно правдъане там брешуть на мене. Мені ж хотілось би мати дејакїј авторітет, шчооб служити ним Вашим справам. Ваш *М. Драг.*

Ја не памјатају, чи послав Вам „Славянскитъ варіанти на една евангелска легенда“. Може б јејі пустити в Р. Школу пісьла печенојі дитини?

*N. 108. 23. Aeg. 1891. Salmansdorf bei Wien.
Hotel zu den 3 Löwen.*

Дорогий Друже, зараз дістав Ваш лист з виписками. Дуже вдячний за виписки, тільки дещо в польській не розберу. А казкоју, записаноју Охримовичем, Ви влучили прьамо в мою теорію: поповнили недостачу між староруською писаноју історією і фінськоју устноју казкоју. Жінка, котрій ја сказав про свою радість, сміє ся і каже, шчо Ви навмисне сочинили кавку. І можна б подумати, шчо так, як би Ви знали мою теорію. Про попів-магарів або волів ја послав Вам мою статею позавчера. Jestь ще варіант у збірочці Шејковського, та тієї збірочки ја не знайшов у своїй бібліотеці, шчо ј доси в Софії в хаосі через мої хориби, і з Росії не міг добитись. Можете докорити мені в рецензії, шчо ја не знају всіх українських варіантів. Про рецензію Вашу ја вже писав П—ку. Дуже вже Ви мене захвалили: так не треба з своїми, — а окрім того вбільшили мою роль і в школі і в Сборнику.

Вашу статью про Шумлянського ја читав. Мені подобалось, шчо Ви все таки зробили інтересною цю досить заврьадну фігуру. Та здаєть ся, Ви пропустили його віршу про стаи України, напечатану, здаєть ся, у Величка¹⁾.

Про Кобилицю, конечно, буде ще інтересніше і зовсім нове. Ја про нього нічого од Федьковича не чув, хоч, памјатаєть ся, він мені обіщав був щось написати. Добре б було, як би Ви взагалі сказали про роль мужиків-русинів

¹⁾ З вірші Шумлянського подано у Величка лише 3 строфи, і то не з початку, а з середини. Сю віршу в повній формі я віднайшов у Жетоти Паулі, *Pieśni ludu ruskiego* і опублікував у Зап. Наук. Тов. ім. Шевч. I. Ф.

у віденському парламенті 1848 р., про промову Капушчака і др. У мене десь єсть виписки тих промов з протоколів парламенту. Єсть чудові міста!

Про Вашу збірку приповідок можна тільки сказати: кріпите сьа та кріпчайте та нікому на цензуру не давайте, а там „може бог дасть та св. Микола“ (як казав мені Гуцул про будущу війну на жидів), як небудь видасть сьа. Може і Кијане пријмуть у свою „академічну“ збірку, бо шчоб вони примусили Тов. Шевч. видати, то не віригідно: не в звичајах Кијан показувати енергіју за порьадних льудеј проти прахвостів.

Reed'a книги ја не знају, а Ви англ. мови не біјтєсь: трохи провчіть граматіку, а там беріть книгу тај читајте. А без англ. книг справді не можна.

Про містеріјі напишу Вам з Софії і можу дешчо прислати своје і з учит. бібліотеки. Мені памјатајетє сьа, шчо коллізіја подібна тіј, шчо у Вашіј містеріјі, єсть і на Западі, та дуже вже давно ја читав тој матерјал і то переважно різдвјанськиј, хоч з вірш наших виводив, шчо у нас мусіли бути містеріјі і пассіјні і воскресні.

Новаковича і Караджича розшувају вже в Софії. А може, коли мені поліпша, то вертајучись у Софіју спиньу сьа в Білграді. Жаль буде, коли ред. дасть сконфіскувати моју статєјку без протеста перед судом. Значить, усьа кампаніја зраау програна, навіть без вистрілу. Це вже буде дуже по рутенському.

Про партіјні і редакціјні справи писав П—ку і Јаросевичу і не хочу повторьуватись. Скажу тільки: робіть як знајете, тільки доводіть до того, шчоб редакціја Народа зоставалась хоч підписана Вами і П—ком, бо инакше в Украјині важче буде здобути поміч. А шчоб льуде, все

таки вже згідні в основному, не могли порозумітись, ја того не можу собі вбпти в голову.

Про квестіонар скажу, шчо він заразом архистудентський і рутенський. То питають льудеј трохи не про битіе боже (§. 1—11), то про сполученье дворів з громадами і навіть про целібат. Учора були в мене Січовики і ми вкупі гірким сміхом сміјались над тим квестіонаром. Говорили також про Наумовича. Не можна зоставити публіку між панегіриками „Гал. Руси“ і негаціјеју „Дѣла“, між инчим не можна через те, шчо тоді панегіристи візьмуть гору. Треба непременно помістити в Народі хоч коротеньку замітку, де вказати на дієні заслуги ј хвби Наумовича. Схему замітки посилају.

Дуже б радиј з Вами побачитись, та тільки коли ја буду німвј. Тепер впрочім голос мій трошечки ліпшиј. Аби мені можно було лекціји читати, то махну рукоју на заказ Нотнагеля: nicht sprechen! Schreiben können Sie, aber nicht sprechen. На всьакіј случај скажу Вам тепер, шчо як појідете в Кијів, то скажіть Arbeitgeber^у1), шчоб готовив гроші на III. вип. Політ. пісень, бо як тільки ја могтиму говорити і жити в Софіји, то зараз же пријіхавши почну виправльати дља друку ті пісні, — і ачејже чорти-боги дадуть мені кілька місяців віку, шчоб кінчав Рујину Січі. А коли не могтиму говорити, то вже хај вибачать, бо дља мене тепер говорити — р о б и т и — ј і с т и — синоніми. Бувајте здорові.

Ваш М. Драгом.

Шчоб не забути! Дајте мені слово, шчо в К. скажете по кр. мірі 5 громадѣнам, шчо коли ві Львові вијде Наукова Збірка при јіх участи,

¹⁾ Так проввали були в нашім крузі Вас. Мик. Ковалевського за його власною радою. — *І. Ф.*

то непокликаньня мене туди до праці ја вважаю за смертельну обиду, котрої ја нічим не заслужив — ergo за первокласне свиство з їх боку¹⁾.

N. 109. Лист до І. Ф. 23. Авг. 1891. Salmansdorf bei Wien, Hotel z. d. 3 Löwen.

Дорогий Друже!

Посилаю Вам 20 рубл. і фотографію дльа Павлика, котрий певно виїхав із Львова, про що мені писав, але адреса не подав. Фотографія софійська, знята дльа колекції по случаю першого випуска з нашої школи. Це пробний екземпляр, то скажіть свою думку, чи годить ся. А позаяк П—к прохав фотографію, то хай йому зостанеть ся, коли Ви одобрите, бо Ви все таки бачили мене торік.

Чи побачимось цей рік? Ја во всякім разі зостанусь тут ще місяць. Голос мій трохи поправив ся, але чи це конституція природи, чи результат тільки досить софічного (?) ліку, котрий ја вживаю і котрого довго вживати не можна (ерготів, котрий здавлює мускули і напружа нерви, його дають жінкам, щоб родили або викидали) — побачимо.

Ја забув в остатньому листу сказати про Armer Heinrich. Ја його переглядав 15 років назад, як читав Gregorius auf dem Stein, — і зробив виписку із уступу, — але епізод про лік прокази кровіју не звернув на себе моєї уваги, тим паче, що власне лік прокази кровіју досить розширена думка в середні віки. Б. л. тепер ви-

¹⁾ Про якийсь Науковий Збірник український, що мав бути виданий у Львові, я не чув нічого і він не вийшов ліколі. — І. Ф.

пишіть мені цей епізод; треба глянути на деталі, щоб судити, чи це так собі совпало з моєюю темою, чи це заблудша дитина моєї теми, як і казка про св. Туїну.

Хотів би я почути Вашу думку про партійні і редакційні справи. Моја рада: редакцію укладайте як знаєте, та тільки так, щоб вона справді робила шчо, а не так як в Товаришчі, а окрім того так, щоб по формі не змінъать нічого, тоб то, щоб Ви і П—к були підписані, як було, та шче щоб в усяким разі були в ред. комітеті. А про партію скажу, шчо квестіонар даје лиху прогнозу архиабстракційности і архистудентства, кружковщини! Треба рішити, чи бути Вам першою справді політ. партією (і тоді треба програму виложити в роді виборчої), чи академією соціально-космографів, та шче і дуже зелених?

Мушу зараз їхать у Відень до лікарья і через те вмовкају.

Ваш М. Др.

Поправте в остатньому N. Народа: збірка луж. пісень Гаупта, а не Германа.

Б. л. зайдіть у ред. Зорі і спитайте, довкони будуть мене мучити? Вже днів з 12 ја послав їм 10 рубл. і прохав вислати Зорю за 1891, Нечуја Над Ч. морем, і Огоновського I. том літер. і вип. II. другого тому і далі, а доси нічого не получају. Вже з Нью Йорка б получаив. О Рутеніја!

N. 110. Лист до I. Ф. 29. Авг. 1891. Salmansdorf bei Wien, Hot. zu den 3 Löwen.

Не турбујтесь з Бідним Генріхом. Учора був ја у Відні і купив переклад з бібл. Реклама. Стоју на тому, шчо до моєї печеної дитини власне

це не їде, бо нема власне мотива приношеньня дитини в жертву батьком. Це стрічний мотив ліченьня прокази кров'ю, але просто такий, котрий треба взяти на увагу трохи більше, ніж ја це зробив. Туїна більше підходить до моєї теми, бо хоч там дитина попарилась і сама, але подає її мати, а окрім того там єсть старець, котрий треба їти дитини, як у блг. і укр. варіантах.

Получив запросини на зїзд. Спасибі. Звісно, не приїду, але замітки б радїй був послати, та шчо мені робити? Ја радикально не згоджуєсь на характер програми, котрий видно шче більше в квестіонарі. По програмі виборчїй мож було думати, шчо партія поверта на земљу з небес, куди залетїла на програмі виробленї торїшнім зїздом, але по квестіонару видно, шчо вона тепер летить шче дальше в небеса, навіть не самої нашої планети. Мої уваги можуть показатись ловцям партії за шчуку або навіть за рака. Окрім того ја рішуче проти того, шчо у партію приїмати студентів, тобто лїудей без сталої професії.

Лїкарья свого не застав у Відні і не знају, шчо казати про своје здоров'я. Говорю трохи лїпше, але болить в руках і грудїх мабуть шче більше. Ходити ја не гідний. Ревматизм в обох руках, та шче і на оці ячмінь. Псклін Вашї жінці і Вам од моїх дам. Ваш М. Др.

Посилају 100 рубл. в тієї субсїдії, котру ја обіцав „Народу“, се мусить бути сума в 285 фр. Та Ви мені пренумеруїте Правду, і зараз же хаї пришлуть остатній N. Ја мају до 1890 р. тільки вип. I, IV, VII, VIII. Прохав Вас, пам'ятаїть сьа, пренумеровати, та Ви шчось в часи замиреньня Пр. знаїшли в тому невдобне. Тепер пожалуста виправте мені ті N. N., шчо не стаїє,

а далі хай редакція шле правильно. Бісові Зо-
р'яне книг не шлуть. Трачу час.

Ваш М. Драгоманов.

N. 111. Лист до I. Ф. Salmansdorf bei Wien
6. Сент. 1891. Hotel zu d. 3 Löwen

Дорогий Друже! Помиримось в науковому
спорі трошки по Маниловському. Признаймо, що
ї Туїна і Генрихова дівчина однаково одскоки
моєї теми, в котрих основа вже поламалась. Це
не буде примір ізольованих власне серед релігій-
них легенд, котрі заїшовши з Азії — досить цільні,
або коли змінюють тему, то органічно в слав'ян-
ському світі (переважно восточному, богуміль-
ському), ламають с'я в романців і германців.

А магаре і по болгарському осел. Варіант
укр. до Чуб. єсть у Шежк. в особному збірничку
казок, котрий єсть в дебрях моєї бібліотеки.
Впрочім пам'ятають с'я, там нічого особного не-
ма. Я б душевно рад пошукати в Азії оригіна-
лів поза апокріфами. Та де? Звісні мені буддій-
ські приміри метаморфоз, а також показані жи-
дівські не такі.

Прислав оце мені Ярослав лист одного мужи-
ка, з котрого видно, як зачинається с'я противу-
попівський рух по селах і як він приймає грубі
форми — те і друге більше через самих попів.
Це мені ще раз нагадало мою погибшу статейку
в Хліборобі. Невже вона конечне погинула? Чи
не можна б її переробити та повторити в Хліб.
або особної брошуркої, котру можна напечатати
напр. в Відні? Тільки в остатнім разі треба, щоб
хтось узяв за неї юридичну одвічальність. Не
вжеж так цілій кампанії і пропадати через фан-
тазії львівського прокуратора?

Повість про Юду. бл. пришліть. Як раз до ладу буде!

Що таке власне случилось на Україні, що нагнало страх? Алеж власне там беззаконного тільки і творить сьа, що правдьянська угода. От би було кумедно, як би „наші“ відповідали за правдьян, хоч воно було б „въ порядкѣ вещей“. Коли Вам не можно їхати в К., то чи не могла б Ваша жінка поїхати?

Од „Зорѣ“ не получив ні газети, ні книг. Брешуть вони: нічого не послали. А може винајшли рутенці таквј спосіб посилки, що по нему 2 місьаці треба буде ждати. О роде лукавиј!

Про редакціју „Народу“ ја все таки скажу, що треба, щоб Ви з П—ком там заставались, а окрім того може бути і комітет, коли члени його будуть дієсно представляти які групи, що хотять активно підпирати газету і коли вони індивідуально компетентні в літературній роботі і літерат. справах. Ваш М. Д.

N. 112. 12. Cent. Salmansdorf bei Wien. Hotel zu den 3 Löwen.

Позамовкали Ви всі, а Павлика так ја і адреси не знају. Тим часом мене кортить получить звістки, а також хоч лист Народа. Та не знају, що і з Хліборобом конечно стало. А ја, щоб не думати про свої болісти, усе пишу, між инчим написав 1875 р. своїх споминів Австроруських (подорожжья по Австр. Руси), а ще зараз кінчив популярну статејку „Шість сот років Швейцарської спілки“ дльа Хлібороба або дльа брошури, або дльа того і другого вкупи.

Напишіть, що думаєте може зробити в цій справі. Зорью і книги ја дістав накінець вкупи. Вам брехали, що послали. Тільки не получив

чч. 3 і 5, ані Вересаја. Б. л. нагадайте. З Зорі довідав сьа, шчо Ви видали Сурку, а ја жеї не получив. Коли ввійшли ві Львові Повісти Чајченка, то попросіть Зорьян вислати мені в мій рахунок. Та шчо нового в Росії? Ваш М. Драг.

*N. 113. Лист до I. Ф. Salmannsdorf bei Wien
22. Сент. 1891. Hotel z. d. 3 Löwen.*

Дорогий друже.

Сьогодні ја поборов Вашу копію з Кольбера, окрім двох слів, котрі Вам посилају на дешіфровку. Б. л. скорше відпишіть. Та пришліть і Народ цілиј N., певно вже давно ввійшов.

З поводу пропавшої статі в Хліборобі ја б з Вами поспорив. Дльа народу простого так писати не можна, як Ви радите. Це ми, книжники, вимуштровані факти в однім місці читати, а вводи в другім, або „читати проміж рядків“, а прості льуде цеї науки не мають. На мене, то ја б шче раз дав у Хліборобі статтьбу з випуском місць, котрі образили прокуратора, а потім, коли б конфіскували, то приїняв би процес; публікація, при котріј маїже всьу б статтьбу репродуковали, зробила б більше, ніж Хлібороб. Напишіть, чи пристаєте? Друге: може в Женеві перепечатати? Шчо про се думаєте? Також напишіть скорше про Швейцарію. В ній 30.240 букв, значить, найбільше 1½ листа. Ја б міг заплатити кошта, і хай би печаталось і в Хлібор. і окремо. Та вже як прокураторіја сказить сьа, то ліпше печатати в Женеві, хотья в моїї статті нічого противоконституційного нема. А чи не можна так зробити, як в Кобзарем, то б то виставить накладчика Львојанина?

Споминів далі писати не можу, бо тепер треба вагати про переписку з „Другомъ“, а дльа того треба мати журнал і листи під рукою. Це в Софїї? Шчо Ви думаєте, чи не слід передруковати в цїй частині Споминів листів моїх з Друга? А може більше слід додати спомини Ваші і П—ка об тїм, як ішла всьа цьа справа. Я за кулісного з того нічого не знаю, але здаєть сьа, за кулісне грало досить велику роль. Посилаю, на случаї буде треба заштукувати дірки в слід. NN. Народа, свої дві замітки. Простіть, шчо послаю нефранковано. Пошта звідсі за 1¹/₂ кілометра.

Ваш М. Др.

Перед тим, як печатати замітку про Певного, гляньте в який кльасичний лексікон, шчо б провірити, котриї імператор почав будівльу Колізея. Пам'ятаєть сьа, шчо Веспазіан.

Я маю звичаї завше провірять всьакі дати, та тут ні по чому.

Приїхав Шишманов і каже, шчо в Софїї получив остатнії N. Народа. Це Ваш експедитор туди послав, а ја тут не получаю.

Передайте б. л. листи Яросевичу. Напишіть мені скорше, чи Псалтирь Куліша був виданий у Львові, чи де инде? Лист адресуйте в Відень, Hotel de France, Schottenring, бо в п'ятницю ми туди перебираємось, а в понеділок або ві второк їдемо в Софїю. Моє здоров'я поправилось мало. Голос став троха ліпшиї, та нікуди не гідниї, а болі мабуть чи не більше. В Софїї матиму одпуск до 1. Нов. ст. ст., а ліченьня хронічне можна робити і там. В Відні без сімї мені ніяково оставатись, а діти мусьать ходити в Софїї до школи.

Приїхав Гриневецкиї, і ја йому передав усе моє Сальмансдорфське „Литературное Насл'дїе“, шчо б зараз же переслав Вам. Робіть, як ліпше,

та најскорше ја б хотів побачити друкованоју Швейцарію. Може Ви хочете печатати у цьому N. Хлібороба? В газеті мого имені не підписуйте, а тільки на книжці, або в газеті на самім кінці.

*N. 114. Лист до I. Ф. Wien, Hotel de France,
Schottenring. 5/10 91.*

Мині везе! В п'ятницю переїхав у Відень, а в суботу Рада заболіла крупом. Маїже все моє поліпшеньня за тиждень набуте під впливом енергічного ліку пішло к чорту. Та добре, шчо хоч сегодні лікар знайшов, шчо процес крупу іде *diminuendo* і шчо можна буде виїхати після завтраго. Чи поправлюсь у Софії, чи впаду в кінцець, в усьакім разі матиму місяць хоч лежати на однім місці, в своїй хаті — хоч без сил, без волі, бо про правду вже ї говорити нічого, — тим паче, шчо мені лікарі виразно заборонили всьаку політику ї публіцистику, а дозволили тільки фольклор, а коли голос буде, по троху лекції. Один навіть каже: об'явіть про це в галицьких газетах, то льуде Вас оставлять у покоїї ї Вам кораблі будуть одрізані.

Ну, буду терпіти. Випрошу хіба право написати рецензію на роман Чаїченка, та він не скоро скінчить сьа, то ја або поправлюсь знов троха, або вже зовсім нічого не писатиму.

Получив Вашу депешу. Спасибі! Та не одповідају телеграммоју ж, бо треба їти якийсь кавалок на станцію, а ја поклав собі кілька часу навіть не ходити. Через теж не посилају ї Швейцарії. Пошлю вже з Софії, — шче за одно там перегляну деяку статистику і може добавлю.

З мојеју статейкою про мову в церквах робить, шчо хочете. Ја на авторство не претендују і дивлюсь на цю пробу тільки як на *ballon d'*

essai, а окрім того хоче сьа перебігти дорогу на-
родовцям, шчо не вони перші, а ми упоминались
за нар. мову в церквах. Пришліть скорше в Со-
фію Ваш перероб.

А сурьознішчу серію почну з Старо-персід-
ської віри. Далі піде Будда, а потім і жида.
Іран інтереснвј дльа нас, бо мајже всьа попу-
лярна есхатольогіја у нас — іранська (богумиль-
ська). Зрештоју про це поговоримо. Про книги
напишу з Софії. Звідти пришльу і фотографію.
Ваш М. Драг.

N. 115. Кореспондентка до І. Ф. 31. Окт. 1891.

Знов до Вас просьба. Виписав ја собі Wisła
Карловича і К-о, та шчось не шльуть; певно,
повнојі колекціјі вже нема, бо в редакціју Сбор-
ника прислали тільки V. том. А мені до зарізу
скоро треба т. II, де на стороні 762 і 766 надру-
ковано Bystroń і Karłowicz, Poleskie podania
spokrewnione z legendą o św. Grzegorzu. Чи не
можете Ви де видрати цей випуск і прислати ме-
ні на тиждень? Ваш М. Др.

Як Павликова Influenza? Мені не шльуть
ні 17 N. ні 19 і т. д. Зорі, хоч ја двічі писав.
Попредстательствуйте за мене.

*N. 116. Лист до І. Фр. Софія, Владайска ул.
18 Нов. 1891.*

Дорогий земльаче. Простіть, шчо довго не
пишу. Ті невеличкі хвильки, коли мені дозволя-
ють сьа сидіти і писати, јдуть на екстренну ро-
боту — виправку Едіпа. До того про книги, шчо
Вам треба, не міг ја написати, бо Нар. Бібліо-
тека була замкнена через переробки, хоч на пе-
ред ја знав, шчо напишу Вам: тих книг нема.

Так і пишу, прибавивши, шчо В(ука) Кар(аджі-ча) ја заставляю виписати, та тілько коли він прибуде при звісних (або і незвісних Вам) канцільарских порьадках !

Спасибі за виписки і уваги. З поводу Семи мудреців ја скажу таке : оповіданьня про Александра і Льюдовика јесть тілько варіант *Amiles et Amis*, воно јесть в кількох лишень, і то европејських редакціях Семи мудрих, котрі пішли із *Calumpnia povercalis* і через те нічого не појасня в генезі печеної дитини. Ја јего резервував на окрімну статєјку про Віраварові еха в наших і др. казках. Тепер — да не соблазнят сьа хто, зроблю маленьку примітку в додатках до своїх статєј. Про Сім мудреців у мене јесть на лице : 1) росіјське виданнє, певно переробка з польського (котрого ја ніколи не бачив), 2) *Clouston, The Sindibad Namah*, магістерська праця, 3) *Landau, Die Quellen des Dekameron*, 5) *Teza, Le tradizioni dei sette savi nelle novelle magiare*. Окрім того десь у дебрых мојејі бібліотеки скривајуть сьа 6) *Comparetti, Ricerche intorno il libro del Sindbad* і 7) *D' Ancona, Il libro dei sette Savi di Rome*; 8) Пыпинъ, Очеркъ исторіи сказокъ и повѣстей русскихъ. Німецьких і франц. виданьнь ја не купував, бо були в Женеві в бібліотеці. Мудрецьами варто заньатись взглядно до нашої нар. новелістики, та тілько виводи будуть негативні, здає сьа, бо подібних новелл у нас не багато, тај ті мајуть редакції дуже одмінні. Думају ја, шчо властиво книга про 7 мудрих на нас впливу мала не багато, а новелли до нас ішли устною дорогоју і більше з Азії. Тим то і треба звернути увагу на азіацьку новеллу, а дльа того непремінно сїдајте за англійську мову.

З мојеју істор. літерат. не знају, як і буде, бо в лїпшому случају ја мушу лічитись 2 роки,

для того, щоб потім зробитись уже до натуральної смерті. Властиво огляду історичного старої літератури ја не мав на плані, бо думав написати огляд того, що написано або ј говорено ј наспівано на справді нар. мові. Інше все входить мусило у вступну частину: історія літературних мов на Україні вглядно до історії національної самосвідомости. Для того Вам тим паче вільна воля писати Вашу працьу, а коли ја можу Вам чим стати в пригоді, буду радісінькиј.

9. Дек. Од П—ка знајте, чому довго не одслав листу.

М. Драг.

1892.

*№ 117. Лист до І. Фр. Софія, Владайска ул.
17. Фебр. 1892.*

Дорогий земляче. Вчора дістав Ваш лист і виписку Кольберга. Спасибі. Тільки додайте, в якій провінції записаній тої варіант К-га. На ньому видно вплив українських варіантів. А про тої Дрогобицькій вар., шчо в Вас був, розстарајтєсь. Цікаво, чи він пішов од латинських проповідєй, як моравськїй і 2 польськї, чи самостїйнішчїй і бїльше привязуєть сѣа до восточних варіантів? Я тепер власне пишу про це дльѣ Сборника, т. ј. бїльше номерују, а писатиме Шішманов. Треба заробити грошїй, шчо б їхати літом лічитись в Париж, коли дотѣгну до того часу, а коли не дотѣгну, то хоч зоставльу по собі шче 1—2 монографїї. Менї дуже погано! На всьому гїрше, тїлько голос лїпшиј. Шчо воно за знак, нї ја, нї мої лїкарї не розберуть.

А лист Ваш з Јудоју пропав. Јакась Јуда підхопила мабуть по дорозї через Руминїју ј Дом-Паланку. Це прокльатиј тракт! Або вмістїть Јуду в рецензїју, або јак буде довга, то дошлїть менї. Знајшовєсь шче болгарськїй варіант історїї Павла Кесарїєського (котриј обїцьано) і пісньѣ болгарська подїбна до датської ј украинської. Окрїм

того жду з Россії шче одної рукописної історії кровосмішенія. Вийде повненька монографіжка.

Проти Вашого плану приповідок не мају нічого закинути ані доповнити. Радив би тільки не вживати тієї дурної алгебри, яку запровадив Чуб. без мене в Истор. П'єнях. Нудна робота, а як трапить сьа помилка писаря чи друкаря, то варіант пропав, тај результату мало. А в приповідках навіть місця не багато виграєте. Ліпше означати подібні слова в варіантах особними шрифтами. Про порівняні замітки ја не знају, шчо Вам і казати. Це безконечна робота, котра потребує бібліотеки. Попробују глянути в тутешні книжки, чи је шчо. Тільки навряд, шчоб знајшлось. Далъа шче знајдете в Россії, а Снегірева вже не купити! Колись ја писав Вам про *Albo Vanucci, Proverbi latini*. Недавно вишло шчось про еллінські приповідки, та не одшукају в својому хаосі усіх фольклорних бібліографіј, які в мене єсть. Може счастья поможе. Шче як би посчастлило Вам дати скілько небудь повні параллелі з Біблії, классіків, Арабів, Німців та Славjan, то добре б було. Та ідеал порівн. науки — показати не тільки спільне, а особне. А дльа цего в Вашій темі треба років роботи та шче ј не одного!

Брошурки ј Зорю получив. Спасибі. Гејне читају з приємністю, а другим невдоволениј. Дон Кіхот виходить тільки дурень, а тимчасом полковник Ньюкол у Теккереја ставить Дон Кіхота в числі книг, котрі він лъубить читати, шчоб „бути в товаристві джентльменів“. Тај Ви фінал книжки написали не до дурня. Казка за довга, нелогічна і конкльузія не витіка просто з Ваших картин; та ј науку — працювати нічого мужикам проповідувати, вони ј так працюјуть. Ја все таки думају, шчо ј на Вас, як і на Нечуја ј Мирного, це гр. Толстој пустив казкову маніју. Так і в Тол-

стого часом науки шкандибають, але при всему Толстої має нѣх на казку і вона в нього коротка, проста, аллегорії прозорі. Найбільші майстри в сему старі Азіати і дльа того ја б радив нашим лубителям дидактичної поезії — Jatakas, Avadanas, Панчатантру, Калілу-ва-Дімну, Талмуд. В мене колись була думка вибрати звідти первотипи найбільше звисних у нас бајок, шчоб показати, на скілько ці первотипи ліпші од нових Лафонтенів. Два-три приміри ја показав у своїх монографіях. А прогос, як Ваша англійська мова?

Хотілось би мені написати скорше рецензію на Промінь Чајченка, та не знају, як мені позволить моја аорта. З цеї ночі шче шчось причепляють сьа. Бојусь, чи не інфлюенца. Ја жеї певно не видержу. Бувајте здорові з жінкою і дітьми.

Ваш М. Драг.

*№. 118. Лист до І. Ф. 24. Јуньа 1892. Сербія,
Владайска ул.*

Дорогиј земляче! Так провинив сьа перед Вами, шчо вже хоч топись, як би тут річка була. Спершу мою відповідь задержали справкв в редакції „Сборника“ і в міністерстві, котрих своєвременно було годі здобити, бо Шипманов виїздив на 1½—2 міс. у Відень, та в бібліотечі, куди ја міг добиратись лишень у Середу, бо в другі дні в мене лекції, а ја не можу двічі на день здиратись у вищі етажі по сходам, — а нарешті як почали мені скакати через голову, досить придурену, усьакі справи, хорови і т. в., то зовсім і глуад утратив. І тепер напишу тільки про головнішче.

1. Вашу працьу про болгарські апокрифи в малоруських списках приїме „Сборникъ“ і за-

платить по 100 фр. за 16 сторін. Ви перегляньте Срезневського Замѣтки о малоиз. памятникахъ, Тихонравова, Пыпина і Порфирева видання апокріфів, М. Соколова Матер. и зам. о старослав. литературѣ — зробіть список „болгарських басень“ і выпишіть з Ваших колекцій ті, котрі підходять. Добре, як би можна було підхопити і болгаризми в мові (В К. Стар. Ви пропустили хранима, котре поправлено хранина, а воно болгарське храни; хранима — пища).

II Що Сборника Вам не висилають, про те плачу і стараюсь, шчоб вислалі, та тут на все такі формальности, шчо скоро справа не робить сьа. Діло в тим, шчо т. I—III уже майже розійшлись і можуть видаватись тільки за дозволом міністра. А дальших томів не висилають чекаючи II—III; ја сам прохав у міністра дльа Вас томів II і III і він дозволив, але годі (не було Шішм.; тепер він је, а міністра нема. Пријде сьа шче чекати.

III. Казку про ангела ја вжив у статі, котра вже печатана, хоч шче книга Сборника не појавилась. Про Јуду помішчу в додаткову статью про Едіпа. Коли можете, то присилајте все, шчо мајете до того мені в Париж (29, Avenue de Wagram chez M. Dr. Holstein). Про Григорія тільки спомјану, бо то варјант повісти Костомарова = Gesta Romanorum.

IV. Збірка, а котројі Ви написали Григоріја, дуже цікава. Ја б Вам радив „болгарську історіју“ не чекаючи других послати в редакцію „Сборника“, а решту в К. Старину.

V. До рецензії про мојі праці мају дејаки уваги. Напр. ја вважају історіју перевертаньња поців у волів, ослів і т. и. вьатоју не з історіјі перевертаньња дітеј в кози (те само собоју јесть у нас, як ја показују), а з історіјі молодца-осла в апо-

кріфах. Індійські оповідання про метампсіхозу зовсім другого характеру, ніж апокріфічні метампсіхози.

VI. Охримовича статі не бачив, бо чомусь мені VI кн. Етнографического Обзор. не присилають, таї годі. Також не шльуть і Вісли с. р.

VII. Хочу виїздити звідсі в Париж між 3/15 і 5/17 Юльа, а в Відні бути два дні (Schottenring, Hôtel de France), та не знају, як шче буде, бо наскочила нова хороба — катар живота, котра мене ослабила сама, примусила перервати лік аортної хороби і т. д.

Жінці Вашій кланьяјусь дуже. Ваш *М. Др.*

Наврѣад, шчоб ми могли побачитись тепер у Відні, та ја Вас і не кличу. Нова хороба — в кишках — наскочила на мене і ослабила сама по собі, а тут шче мусів придержати ліченє аортної хороби, так шчо зовсім став нікуда не гіднїв знову. Не знају, чи буде ліпше на Септембер.

N. 119. Лист до невідомого Українця, без дати.

Прочитав оде виписки з Вашого листу. Не буду боронити Wochenschrift¹⁾, бо хто не спотикає сѣа. Ја сам не в усім згоджујусь з ред. і говорю свої уваги, та требаж і за неју признати право, при жеї обставинах, мати своју думку і волю. Ја буду говорити про головне.

Ви требаєте наукового розвоју программы, та шче максімальної. На перше скажу, шчо науковість — діло відносне. Може робота мати форму „газетну“ (в газеті тим паче) і бути науковішча од диссертациї. Не все схолястичне — на-

¹⁾ Wochenschrift очевидно „Народ“. I. ф.

укове! Не все „публіцистичне“ — ненаукове. Про максимальність же скажу, що це найліпший спосіб зарізати орган і справу. Максимально: досить звісно тим, хто його шука, і з німецьких оригіналів і з рос. перекладів і з укр. популяризації. Та тепер в усій Європі певна справа перейшла на питаньня мінімальні, котрі в усьакім краї поки що инші. В Австрії тепер чергова справа наймінімальніша — реформа вибору в усьаких товариствах, щоб усьакій член мав голос. Коло таких справ мусить стојати Wochenschrift. Позајак оппоненти јого стали по противному боці, то ј мусила наступити полеміка. Ја стоју на тому, що полеміка веде сьа Wochenschrift'ом ganz wissenschaftlich, хоч звісно, не таким способом јак в курсах, а таким, јак в клініках, а надто амбулаторних. Јакого хорого привезуть, про ту хоробу ј говорить сьа. Іноді ј окрикветь сьа на слуг, котрі не держать порьядку, або на знахарьа, встриј трохи не вморив хорого. Тільки така полеміка ј допускајеть сьа в Wochenschrift і без нејі жива справа не обходить сьа. Мовчатнж про најважнішчу справу, котра стојіть коло Wochenschrift під боком, значило б видавати схоластичне, а не живе письмо. Жалкувати хоч на форму полеміки Wochenschrift Ви можете хйба через те, що не бачите Monatschrift¹⁾ і др. Оттам полеміка: перекручуваньня чужих думок та напади, клевети на особи. Пријїздив тут один миротворець-угодовець, котриј перед прихильниками Wochenschrift хвалив „угоду“ ј наклоньав јіх до „науковости“ ј одмовльав од полеміки. Тільки ж він не предложив своїм напр. не ставить Gegen-Kandidat'a против д-ра Даниловича і навіть не порадив Monatschrift'ові перемінити свої способи полеміки. А він вважајеть сьа в угодовців і в

¹⁾ Monatschrift очевидно „Правда“. І. Ф.

Monatsschrift за великій авторитет. Після цього боротьба мусила піти натуральною ходою. І коли в угодовців наука не оберне ся зовсім в ancillam Theologiae, то тільки тоді, коли вони будуть під сталим дозором критики-полеміки Wochenschrift-у. Коли Wochenschrift упаде, справа піде гірше. Противна сторона зовсім піде з назадняками, тим часом, коли молодіж і масса та навіть і частина старших все таки хоч під впливом Відня ітима вперед, — і через кілька років злости буде більше. Тепер Wochenschrift мусить переробити дві старі партії та звести до купи дві молоді, без чого одна з них піде просто на Восток.

Так Ви про це добре подумайте. Коли Ви не довольні тим, шчо Woch. більше говорить про своїй краєві справи (хоч у них власне фундамент дльа сили партії), ні тим, шчо пише ся в нему про Ваші, на це нема иншого ліку, як пишть самі. Не диво, шчо льудина говорить про полтівську пропасницю, коли живе над Полтвою, а мовчить про ветльанську чуму, коли жеї не бачить.

Я все зводжу до одного: возьміть свою долю в праці, а краєвим льудьам в Wochenschriftі признайте автономію. А коли першого не хочете робити, то тим паче признайте друге, піддержіть Woch. рік-два, поки він цустиє корні, виробить нові напрямки, та тоді і побачите, чи шкоду він приносить, чи ні? Коли ж Вас така завдача Woch. не вдовольа, то доповняйте жеї Вашими власними працьами. Перше, шчо ніхто так не потрапить вдовольнити потреби льудини, як сама вона, а друге — нішчо так не мирить чоловіка з працею другого, як власна робота. Шче скажу: старайтесь з прьамих джерел познакомитись зо справами, про котрі говорить Wochenschrift, бо Ви очевидно знаєте про них через дзеркала дуже невірні і навіть навмисне брехливі, а тим часом

діло jde про справи важні, наслідки котрих будуть даватись в знаки на 10-ки років.

Лист прошу показати Arbeitgeber'ові.

Р. S. Чужу, шчо Wochenschrift-ові приходить сьа доволі трудно вистојати без помочи з боку. Справди без неї јему важко буде вдержатись, але коли він на якийсь час навіть замре, то власне дльа него це може мати навіть добрі наслідки. Незабаром він устане власноју ініціјативоју најблизчојі громади. Стратить тілько справа братів сусідів, на котрих упаде сором, шчо вони не зроауміли стану річеј, потреб часу ј не схотіли зробити малого, шчоб помогти напръямку, котриј једино може вивести јіх на світлу дорогу.

*N. 120. Лист до I. Фр. 16. Авг. 1892. Paris 29.
Avenue de Wagram.*

Дорогий земльаче.

Вже більш јак днів 10 получив Ваш лист, та весь мій писательський час забирали викінченънъа статі про чортів (Дуалістичні космогоніји), шчо мусив уже з тиждень одіслати в Софіју, а ј доси не одіслав. Посилају Вам Соколова. Ви јего мені в Октобрі вернете. Про Вашу „болгарську басню“ не можу нічого сказати, бо книг під рукоју нема. Здаје сьа в устній слов. Славјан јејі нема, а в писаніј мусить бути. Треба подивитись в Ципіна. „Опытъ ист. р. повѣстей і пр.“ та Кирпичникова Варлаама и Іоасафа. В мене в Софіји вони јесть, та все рівно, шчо нема, бо потоплені в морі нерозкладаних книг. Ципіна апокріфи — розуміју III. т. Памятників, вид. гр. Кушелова-Безбородко, а IV—V. т. т. цего виданънъа, памјатаје сьа, не було. Костомарівські легенди робльять I—II. т.

План Ваш їхати в Відень, звісно, добрий, навіть коли б в кінці екзамена ј не вишло (Чому Ви в Черн. не кінчајете?). Тај в Москві ј Петерб. знајшов би багато цікавого. Та ба — гроші! На дурне јіх багато в світі видаје сьа, а на розумне чорта.

З мојеју фотографіеју не знају, јак бути. Всі порьадні ательје поставлені дуже високо, — ја туди не зліау, а до того парижські фотографі не так то ј знамениті, хиба шчо дорогі. Не знају чому, після Італіји најліпші фотографіји в Россіји. Не злі фотографіји ј у Софіји, де ја знімав сьа, јак бачите. Чи не пристали б Ви на таку комбинацију: або ја знімусь у великому форматі в Софіји, або один парижський мальар зробить по фотографіји софієвськї, подібнї до Вашојї, масляними красками скільки треба портретів по 15 фр. за штуку. К новому року він зробив дльа Раді один — прекрасно. Більшиј формат коштује по 30 фр. за штуку. Може јак буде більше, то зробить скидки, напр. за 70 гульд. 12 портретів кабінетових.

Жалко, шчо Народ спинив сьа, а ја не ждуци цего, вже приписав у Free Russia, шчо ред. Народа пријма збори на друк дльа рос.-укр. баптистів. Ја вступив в переписку з одним із ліпших ораторів баптистких у Англіји Клиффордом, до котрого справив і Степняка. Окрім того Ст. мусить бачитись з секретарем Baptistich Union, јак тільки тој поверне сьа з моря. Клиффорд заінтересував сьа справоју штундистів і возможностью прищепити баптизм в Галичині. Певно, в осени вони пошлуть соглядатаја в Галичину, а м. б. ј на Україну, а потім отворьать спеціальну міссіју дльа наших сторін. Ја хочу написати ряд брошурок про баптистів і др. поступові прот. секти, а також біографіји таких сектантів, котрі заслужились працеју дльа практичного

христіянства, то б то гуманних справ до соціалізму включно. Почну з Roger-a Williams-a, основателя першої держави (Rhode Island) на підставі толерантності. Перше, загальна брошура вже в мене готова. Що Ви скажете про всю цю справу? Народ якось мусить бути, хоч вкочочениј, бо инакше обірветь ся зв'язок Укр. з Галвчиною у поступовому напрямку, з чого виграє москвофільство. Це треба витолкувати українцям, тільки хто за те візьметь ся? В мене ще буде окаяія переказати де що в Петербург, а з Київом не мају зносин, і навіть Яр. мовчить. Де він? Для комплету мушу сказати про своје здоров'я. Держав ја консультаціју з тутешньоју знаменитостью, Potoin-ом, котриј мене заспокојив, але чи тим, що в мене справди не так зле, як Віденці гадали, чи тим, що він далеко культурніше (сумлінніше) ніж Німці, котрі все таки барабаншчики в нутрі і в маньєрах — не знају. Тільки в усьакім разі нерви мої в Парижі дуже піднялись, — чому безспорно причиноју ј дуже пријатна і пријазна до мене компанія. А ходити все таки не можу і болить у мене в руках і боках скрізь, хоч говорити далеко легше. Кажуть терпіти ще рік-другі, а далі стерегтись до кінца віку. Ну, і терплю!

Смогннів тут не можу писати, бо власне тепер треба Друга листів і т. д. Книжку V і Чудаккі Думки піджидају. Жінці Вашіј кланьајусь.
Ваш М. Др.

*№. 121. Лист до редактора „Правди“. Paris,
29, Avenue de Wagram 7. Окт. 1892.*

Високоповажаний Пане Редакторе, маю честь послати Вам в купі з сим листом замітку з поводу напечатаної в „Правді“ статі д. Черниговця.

По всему видно, що д. Черн. писав свою статью не для особистої полеміки, а для того, щоб висвітлити справу дискусією. Через те я думаю, що Ви зробите щось приємне самому д. Ч—цю, коли напечатаете мою замітку в Правді. Колиж ні, то прошу Вас продержати мою замітку у Вас на схові, поки я попрошу кого небудь узяти її у Вас. Маю честь зостатись Вашим покірним слугою.¹⁾

М. Драгоманов.

*N. 122. Лист до І. Фр. Paris, Avenue de Wagram,
29, 9. Окт. 1892.*

Дорогий земляче, Ну, ја в Відні — а коли ја там буду, мабуть і Бог зна, бо ја не думаю, щоб його премудрость могла потерепити ті скоки, котрі робить холера, а при тому такі дурниці, як Балканські карантани. Мені пишуть із Софії, що в Сербії і в Болгарії приїде сьа одбувати карантин в купі 11 день і що в Цариброді такий карантин, що мені абсолютно там помирати без усякої холери. Попав сьа ја з Болгарієју, як заяць у тенети! Окрім карантинів ось јака виїшла чепуха: контракт між з болгарським міністерством скінчив сьа 1 Авг. с. р. В контракті сказано було, що розрив його мусить бути мені вимовлені од $\frac{1}{2}$ р. до кінця, тоб то 1 Февр. 1892. В Јулі мені сказали, що, памјатаје сьа, вже мін. нар. осв. писало в мін. раду про те, щоб контракт поновити шче на 3 роки. Ја з тим виїхав, коли вже в Августі мені пишуть, що міністер нар. просвіти не певні, чи рада згодить сьа продовжити контракт, але в усякім разі хоче мені задержати і просить, чи не зостав сьа б ја без контракту і з платоју по лекціям, як јесть у нас бувшиј міністр Балабанов, і з тим, що ја можу писати в Сборнику, скілько хочу. Потім пи-

¹⁾ Правопись орігіналу.

шуть, шчо мін. рада одкинула поновліньня контракта і шчо міністр просить мене зостатись на инших умовах. Я одписав, шчо дльа мене контракт — пусте діло, бо за мене ніяке посольство не заступить сьа, але шчо ја держусь за дві умови: 1) ранг ординарного професора і 2) старе ж жалуванье 12.000 фр. в рік, бо инакше ја трачу авторитет у товаришчів і професорів. Я знају, шчо сего по правилам звичайним, тоб то без ніякого контракту, не можна зробити, і готвлюсь зоставатись у Парижі, тільки плачу, шчо моја бібліотека, мебель, папери і Рада зостались у Софії. Мені пишуть спершу, шчо мої умови не підходять під правила, але вчора получају лист: міністр говорив з колегами і ті готові зробити зо мноју контракт на рік, коли ја згоджусь. В мене один тільки мотив: жіхати в Софію, шчооб за рік ліквідуватись, привести в порьадок папери і т. и., але діти тратять шче рік, бо Болгарами жім усе рівно не бути, а од Франції жім шче на рік треба одрізатись. А Зорьку ми вже вчора записали в 9 кл. ліцеју. Шчо јего робити? А тут шче карантин. А тут зіма надходить, а наша навіть тепла одежа в Софії. Хиба до ворожки јди! А поки будем філософствувати про наші громадські справи. Не раджу ја Вам дуже поспішати сьа з початком друку кварталника. Вам тепер і без него буде чимало роботи, тај Ваша работа в кварталнику буде ліпша, коли Ви попрацьуете в Відні дльа чистої науки. Жаль Вашого таланту, читајучи такі речі, як замітки про Співомовки. Коли Ви будете писати таке дльа кварталника, то жаль буде ј Вас і јего. Вам не багато зосталось молодости — не тратьте јејі. Далі „Шевч. і Міцк.“ мене льакајуть. Бојусь, шчо се буде балаканина. Охр. і Лев. не дали дльа Народа нічого діјено вартого друку (а надто Охр., бо Лев. хоч дав звичайні газетні статєјки), тој не

бачу, чому б вони могли б ліпше виступити в кварталнику. Їм би ліпше вчитись, а потім писати. Зостається сьа одна праця О. Терл., та чиж жеї коли небудь автор пустить у світ? На решту ја не розумію, чому б не можно було і в Народі напечатати, як би шчось знайшлось вартного?

П—к мене трохи посвјатив у справу Окуневського, його вступу в клуб і його безгласїя в соїмі після того, як він обіщав коломиїцям сказати промову, в котрій скритикував би стан річей у Галичині. Сумна річ дьа невидержка Окун.! Вона показує, шчо він зовсім не має нъуху на стан Галичини. Тимчасом еміграційнїй рух показує, шчо настрої народа став рішучо гостриј. Коли справди Австріја ј Росіја готујуть сьа до віјни, то австр. уряд не поправить діла малими дарунками Романчуковому клубові формально-національного характера, тоді як Росіја буде оперувати на ґрунті аграрного пессімізму народу. Лік може бути тільки один: проти радикалізма мітологічного, церковного поставити радикалізм реальнїй, європейскїј. Поки австрієскїј уряд це зрозуміє, треба нашим лъудім голосно своје вигукувати. Коломиїці говорять про те, шчо в борці зајавили Ок. недовірья. Ја не раджу того, але раджу отверто скритикувати стан народу і недогляд послів, в тім числі ј Ок. Спеціально Ок. мене не дивує. Він і перше хотів јакось проскочити проміж дощч. Але треба, шчо об осібно од нього, а таки чутно було правдиво-радикальнїй голос, а инакше так не варто і писатись радикалом. Ліпше просто „возвратитись на блевотини“ народовецькі. На сегоднья буде. Ваш М. Др.

Јаке шче митарство мусить проходити справа забраного Вікліфа? Чи не пора вже јого напечатати в Женеві?

*N. 123. Лист до І. Фр. 28. Окт. 92. Paris,
Avenue de Wagram.*

Дорогий земляче. Я ще тут і пробуду ма-
буть а тиждень, Про арест Кістьяк. писав уже
мені П—к. Жалко в двійні, бо ја певнісінькиј,
щчо К—му нічого було плутатись у польські
справи. Це вже така звичка в наших льудеј: ро-
бити мінімально дльа свого діла і путатись у чу-
жі. А з чужих діл најчужішчі мусили б бути
справи тих Польаків, котрі а Маркса вивели нову
шляхетчину і нову колонізаціју. Хтів би знати,
чим власне скопрометовані Косачі, і чи в Дерпті
просто (там М. Косач), чи в Волині?

Де власне знаходить сьа Воронцова, не знају.
Бојусь, щчо навіть коли вже і в Парижі, то ту-
тешні Лавровці ј Плехановці не пустьать жејі до
мене, або збрешуть, щчо мене вже нема.

Пишть мені ще сьуди. Може зберете га-
зети, щчо пишуть про еміграціју галицку. З N.
19 Народу бачу, щчо вона вијать підньалась, та
тільки тутешні газети ні слова не кажуть про те.
Цьа еміграціја — јавний доказ, щчо ніјакі „уго-
ди“ в Галичині лиху не поможуть. Треба раді-
кальних ліків. Невже про це не можна писати
в німецькі газети? До скорого побаченья.

Ваш М. Драг.

*N. 124. Лист до І. Фр. Paris, 29 Avenue de Wa-
gram. 4. Нов. 92.*

Дорогий земляче. Хотів би ја вијізати звідсі
в Недіљу (7 Нов.) і значить, бути в Відні в се-
реду (зостанусь на 1 день в Цьуруху в Hôtel
National). В Відні вијду в Hôtel de France, Schot-
tenring. Поки щчо посилају Вам рахунок типо-
графічнај і пишу дејакі відповіди.

Cosquin естатейка про Варлаама і Йосафата приложена (як і про єгипетських 2 братів) до його казок, котрі вже в мене і приїдуть зо мною в Відень.

В чім зага о Пшемиславі, ја забув, а може і не знав ніколи, а варјантів слав. про великого грішника багато. Деякі показані в естатейках Карловича про Мадеја в Віслі. Ја думају писати про них, вернувшись в Софіју, де в мене богатенько зібрано про це матеріјалу.

„Русское Богатство“ виходить в Петербурзі. Ја його иноді бачу в Софіјській бібліотечі. Це народництво тіпа В. В. Колись Р. Б. нічого не платило за статті; чи тепер платитиме, не знају.

Антикварів так упорядкованих як німецькі, тут нема. Та все ја розстарајусь каталог тих, шчо је. Ліпшого благодітеля по нашим спеціальностям як лејпцігський Коehler нема. По фольклорам тут багато маје Rolland, так не друкује каталогів. Виріаки про еміграцію дістав. Спасибі. Вже спорудив Post-scriptum до статі, шчо мусить појавитись в Децембрі або в Јанварі. Сподівајусь, шчо буде „изрядная пимфа кь носу нѣкоторыхъ благородій“. А шчо собі думајуть квівські угодовці в поводу еміграційного руху? Не вже думајуть звојувати його, а за одно і москаля, фонетакоју або і хоч новоју катедроју у Львові? Чи не розказували чого приїзжі Ваші Росіјане? (Шчо се за льуде?). А про еміграцію, ја думају, треба пустити в великі німецькі органи, або в англійські. Јак би хто склав добру естатју по німецькому, то јаб узьав сѣа знајти јїј місце в Лондоні або в Едінбургу в великому журналі. Тілько звісно, дльа Англичан треба написати з деякими прелімінаріјами. В усьакім разі пора підняти крик про галицькі справи на всьу Европу, бо, по правді кажучи, говорити перед самими Русинами та Польаками не варто, — все рівно, шчо про-

повідати камням. Та про це поговоримо. До побачення.

Коли що екстренного буде, то пишть ще сюди. Хто зна, чи виїдемо ми так скоро.

Ваш М. Драг.

N. 125. Лист до І. Ф. 25. Нов. 92. Владайська ул. Софія.

Дорогій Друже. Вже 7-мий день, як ми вискочили зо чрева китова, і вже ја ј лекції почав, а все голова не пријшла в порядок після дурости карантинної. Треба јејі будити навмисними намовама. З таких намов одна з перших: чому ти не пишеш Франкові? як тобі не сором? Хсч би двома словами подякував јего за ту прихильність, котру він тобі показав ще раз у Відні і т. д. Таке казала моја совість голові мојій вже днів з 4, аж таки голова не одмовилась і звеліла рукам брати папер, перо і писати, — шчо руки роблять дуже повільно, мов працьу дльа них дивоглядну. Ну, та все таки роблять, і може по троху згадајугь стару науку. А поки шчо пождить і зразу од мене не требајте нічого мудрого, а вдовольајтесь тим, шчо все таки ја живий і не здурів, як ті два хлопці, котрі здуріли в карантині при нас.

До того ја поки шчо не багато мају розказати Вам. Најцікавіше — лист полученій мноју од Мордовцева з Пітера. Розказује, шчо було, як він зібрав громаду, шчоб обсудити мій лист про стан партіј у Галичині і про потребу помогти радикальній партіјі. „Прочтав Ваш лист — пише М. — „Добре, добре!“ А другі мовчать, ждуть. Коли один схопивсь, мов Пилип з конопель. „Э, нам, братці, воно не тее, а тее як єго. Коли йти сюдою, то ми пошкодимо тудю. А вони й там за зуби взьали ся, вони там бьють ся, а ми

їм канчуків мусимо посилати“. Та ще й натяка на якогось Р. Я. у Вѣстн. Европы, що пише про Галичину. „Це, каже, його пальці тут знати — у свою руку тьагне“ (се б то Ви, добродію). Так і розбилась наша череда: усі пішли за бугаєм і оставили нас тров куцях“.

Позаїак більше ја не можу Вам дати, як даје документ, то ј розсуждајте далі самі. А ја скажу, шчо все таки добре, шчо справа поставлена ребром у Петербурзі. Шчо скажете про статью Р. Я? Ја в усьакім разі безмірно вдячній Стасьулевичу, бо та статья не подобаје сьа всьаким угодовцьам починаючи од Спасовича, јо-го пријателя а часом і Егеріі.

Вам оберну дуже смішну просьбу: напишіть мені коротенько, в чому справді Ваш парламентськїй кризіс і јакиј смисл јого кінцьа, а також јаку рольу тут грајуть Русини і чи буде јакиј вплив на Галичину? В часі карантину ја не читав газет, а тепер нічого не розберу з N. Fr. Presse. То вже наставте і вразуміть.

Ваш М. Драг.

Жінка дуже шчиро Вам кланьаје сьа і дякује.

N. 126. Лист до Ів. Фр. 10 (22) Дец. 92. Улиця Денкоглу (Владайска), Софїя.

Дорогвј Друже! Прнесли оце Ваш лист з патретом дітеј, — а то ја було починав сумувати, шчо з Вами. За фотографіју дуже велике спасибі. Павлик помилив сьа, вивівши з мого листу, шчо ја захорував. Не знају, як сталось, а ја видержав карантин досить благополучно, хоть це була не проста штука висидіти 8 день в такїј дурості, де під стіноју вода мерзне, а коло печі шкура репајеть сьа од жару і де треба було че-

рез кожну годину будити слугиньку, шчоб під-
кладала углів. А шче ми були в привілегірован-
ному стані і навіть остатні 4 дні провели в кон-
сульськїм бараці! Не опишував ја Вам цієї по-
гани, бо нехај јїј біс, шче приснить сьа або Вам,
або мені.

Про Вашу притчу написав Стојану Новако-
вичу, та шче не мају відповіді. Це не так ве-
лика вгајка, бо друк VIII кн. Сборника спинив
сьа через брак паперу (жовтого), а на кн. IX Ви
поспіјете¹⁾. Гоммеля книжка — уви! — не те,
щчо ја згадував; то Die erste christliche Redak-
tion і т. д. Погльаньте у Gaston Paris у примітки.
А ја не трачу вадїї знајти в своїх нотатках. А
щчо китајська повістка вијшла подібна до слав.,
то бува шче ј не таке в фольклорах. Поки щчо
треба такі пригоди занумеровувати.

Погано буде, коли Ви свїј скепцизм дове-
дете до того, щчо не напишете статїї про Гали-
чину до англ. журналу. Справа зовсім не мудра
і досить јасна: сісти тај писати. А прогос: в чо-
му власне Вислоух мїј противник?

Цікавльусь на інд. легенду. Вложити јїї
в уста Будди трохи сміло, ну, та тут рїшаје еф-
фект праці на публіку. Побѣдителя не судять, —
јак написала Катерина на раппортї Потемкина
об тїм, щчо Суворов узьав. Ізмаїл проти при-
казу головнокомандујушчого.

Мају до Вас просьбу: одішліть посилајемї
рукописи в К. Старину в закритїм пакеті. На се
посилају Вам 1 рубль, котрїј вже років в 5 ле-
жить у мене в портфелі.

Кому Ви здали тој куферчик з дамськими
рїчами, щчо дала Вам жїнка? Тепер уже про-
пускајуть такі речі в Білграді без дезинфекції,
і в Відень поїхав кузен Пішманова, котрїј му-

¹⁾ Поспів одначе аж на XIII. I ф

оать узвати куферчик. Я дав йому до Вас картку, та боюсь, що як Dienstmann Вас спита і дістане відповідь, що відїхав, то тим і вдовільниться і куферчик не приїде до свјат і т. д. Як сему запомотти? Веселих Вам свјат з сімјею.

Ваш М. Драг.

Чи не могли б Ви мені посилати NN. Kurj. Lw. з цікавими даними про еміграцію і Kulturkampf? А шчо ж Ви мені не шлете мого екземпляра статі Арабажина про Галичину? Не по правді Ви з П—ком зробили, що задержали, а шче ј доси не шлете. Напишіть, б. л., кому Ви послали в Росію Чуд. Думки, і пришліть мені 5 ека. комплекту Австрор. Споминів. По мојому треба всі наші виданьња посилать в Петерб. в Имп. публ. бібліот. і в бібліот. Имп. Акад. Наукъ і в усі університетські бібліотеки, а також в ред. Вѣстника Европы.

Поки Ви у Львові, зайдіть у ред. Зорі і візьміть у неї моју статью Интерес укр. літератури, та напишіть мені, чи варта вона чоґо¹⁾.

¹⁾ Була друкована в „Народі“ 1893 р. з підписом автора: М. Гордієнченко. — І. Ф.

Рік 1893.

*N. 127. Лист до І. Ф. 10 Лип. 93. Улица
Денкоглу, Софія.*

Дорогій друже, Насилу діждав ся Вашого листу. І Ви не поспішались його писати, тај боги насипали стілько снігу в Угорщині ј тут, шчо ми 5 день не бачили пошти. Одновім Вам в порядку матерії у Вашому листі.

Інструкції Ви дали Вашій хазяјці у Відні про куферчик дамськиј премудрі, та тілько на лихо не звістали про них нас. Війшла проста річ: пријшов Dienstmann з листом мојім до Вас, јого ј одправили! Тепер буду ждати, поки получу од Вас звістку, шчо Ви в Відні, тоді напишу, шчо робити в ціј справі. Тоді вишльу і Cosquin, котриј добрав ся до нас купно з другими парижськими книгами.

Статью з ред. Зорі б. л. видеріть, а то ја не дуже на них покладајусь. При случајі спитајте В. Лукича, чи дістав він недавно послану мноју брошуру „Забвльжкв“ і пр. і чи дістатав і попередні подібні брошури і чому він не вдостојује звістити про них в бібліографії, коли вони не менше тичать ся України, ніж багато других книг, про котрі Зорья звішчаје.

Листи Драгоманова. II.

15

Сербських виписок раджу тепер добиватись самим з Відня, а то при теперішній катавасії та чорних кабінетах навряд ја добьюсь чого небудь звідси. На шчо Ви пишете: die erste kirchliche Recension, коли ја написав Вам заголовок: Braunnholtz, Die erste nichtchristliche Parabel des B. und J. (Halle 1884). З премієєю поздоровляю. Тільки хтож получив перші дві?

Книжки од Вас получив, а газет шче не маю. Случајно мав одну Вашу statejкy з зашчитою поців і трохи здивував сьа. Своју думку про це ја сказав у statejці, котру П—к хоче надрукувати в ч. 1. Народа. Про Ваші будущчі драми покишчо боюсь говорити, бо власне програмів драм не бачу, а тільки зацеплені характеристики моментів.

Записок Тов. Шевченка не бачив. Хто б мені јіх прислав прокльатому? Писав мені про них Вовк з Парижа, бо він маје фавор у Львові, куди јего навіть кликали в часи угоди, коли мені Вовк писав угодовські листи під впливом „откровеніј“, які јему робив А—ч з Відня. Коли Ваш роман буде печататись в К. Lw., то звеліть мені висилати NN.¹⁾

Араб. статью получив. Гарненька, хоч не без помилок. Не думају, шчоб вона мала дуже великіј вплив у Россіјі, бо дуже коротка. Та все добре.

^ Як буде час, то прочитајте Vernes, Du prétendu polytheisme des Hébreux. Там јасніші јего думки і мусить бути богато вірного, хоч в спеціально релігійній часті він загарьачив сьа:

¹⁾ Мова про повість „Для домашнього огнища“, що була написана мною первісна по польски, аже не друкована в тій мові
I. Ф.

політезіам усе таки видно в Біблії. Але католикам радіти з Верна нічого.

Поньнятно, шчо Чуд. Думки розходять ся мало. В Галичині всі, кому вони інтересні, вже читали в Народі, а до Россії їм добратись трудно, таї мало там про них звісно. Кому Ви послали їх? Я першого имени не розібрав. Пипин? А Будилловичу ја послав шче з Відня. Тепер пошлю шче „Кіевлянину“. Хаї вилаїе і зробить рекламу. Жаль, шчо Слав. Обозрїніє закриваїеть ся, а тоб і воно вилаїало.

Послав ја на Ваше имїа (т. ј. жінки) 2 листи. Один реком., бачу, приїзжа земльачка получила, а другого певно ні. Шчо з ним буде?

Ја думаїу, шчо в Жит. стане великодушїа напечатати моїу заміточку. Мене јого разглаголіїа з поводу дум і т. в. просто сердьать. Нема в нього власне *étouffe d' un savant*, а јесть тїлько „комонь красворѣчїа“, јак про него казали товаришчі шче јак ми були студентами. Куди јого тої комонь занесе, туди він і попаде, і через те крутїть ся.

Ну, а шчої буде тепер з катедроїу історїї ві Львові? Ја сумніваїуся, шчооб тепер ляхи вїзали кого з Россії.

Ви мені купїть Зап. Тов. Ш., а ја Вам пришлю гроші у Відень. В мене засталось кїлька гульденів. Кланьаїемось Вам і жінці Вашїї.

Ваш М. Драг.

Ја пишу Коцовському, шчооб або скорше послав мені статїту, або передав Вам. Коли він передасть Вам, то пошліть заїаз статїту Павлику, а одповід Ком. Т. И. мені.

*№ 128. Лист до І. Ф. 16/28 Jan. 93. Улица
Денкоглу, Софія.*

Дорогві Друже, Думаю, що Ви вже в Відні і пишу Вам на скоро з поводу звістки, що Ви послали П—ку статтю: „Пошівство і цивілізація“. Для дипломатичної точности випишу слова П—ка: „Фр. прислав у Народ полеміку зо мною п. з. „Пошівство і цивілізація“, досить льуту. Я відповідаю коротенько і по змові супокійно“. Ціль теперішнього мого листу: попросити Вас іще раз передумати сьу справу, раніше, ніж печатати Вашу статтю. Коли вона написана в духу тиєї статєкн, котру ја читав у Kurj. Lw. (Вашої посилки ја не получив), то мені здає сьа, що Ви в ній висказуєте несталу свою думку, а „увлеклись“ полемікою попереду против намістника, а далі против П—ка. Думаю так, спомінаючи те, що Ви мені писали посилаючи для В. Слова статю: „Яким культурним елементом суть гал. попи?“ при чому в листі писали, що гал. попи — просто сьмітьтєа. Подібне говорили Ви нераз і після і навіть недавно в Відні. Ја боюсь, щоб теперішньа полеміка Ваша не була Вам же на перешкоді і щоб Ви самі не пожаліли, що написали жеї, як це було нераз з Вами, коли Ви давали волю своїм хвилевим „увлеченіям“, а надто полемичним. Через те ја прошу Вас, передумајте шче раз справу, і звісно, коли зостанетесь на тому, щоб Вашу статтю печатати, то надишіть про це П—ку.¹⁾

¹⁾ Статя, про яку тут пише Др—ов, навіть не статя, а маленьке спростованє, надрукованє разом з поясненєм Павлика в ч. 2 Народа з р. 1893. Ніякої „лютости“ там нема і питанє поставленє там зовсім на цивільному ґрунті: чи мав, чи не мав намістник право мішати ся в руські церковні обряди, вдавати ся в контрольованє руського богослуженя і звалювати на руське духовенство вину за еміграцію селян.

І. Ф.

Дуже жалко в загалі, шчо між Вами і П—ком виїшла воїна. Позаїак почастно до сего причеплено і мене, то іа мушу сказати і своїе слово. П—к ніколи не переносив до мене „дрягів“ про свої відносини з Вами, і Ви можете пригадати, шчо іа ніколи не писав Вам про такі „дряги“. П—к писав мені про ход справ громадських, котрі іа мушу знати, шчо б моїа праця не була основана на вітрі. Вчєра напр. він мені написав про вступ Ок. до клубу Романчука, при чому дописав, шчо Ок. оправдуєть сьа тим, шчо і Ви йому порадили.¹⁾ Іа і по сеї день не знаю, чи правду сказав Ок., а тільки написав Вам, шчо думаю про помилку Ок. Ви мені одповіли, шчо і добре виїшло, шчо Ок. одчипив сьа од Вашої партії (з богом, Парасьу!). Одно з двох: або Ви не радили нічого Ок—му, або передумали, і в такім разі добре виїшло, шчо П—к вдержав прапор чистим і не пішов за Ок. То йому треба подьакувати і узьати сеї случаї за примір, шчо б і в других уважніше поводитись. Коли правда, шчо всі теперішні „устої“ гал. австр. житьтєа гнилі, і шчо одна надїа на просьвіту і організацію народа, то П—к робить велику прислугу тим, шчо консеквентно держить себе непримиримим. Це може сердити того і другого — в тім числі пноді і Вас, — але розваживши требаж сказати, шчо П—к правиї, по кр. мірі стоїть на дорозі, на котрії најменше може бути помилк. А всего менше резонно і навіть гуманно тогож самого П—ка бити і винити його в якнх-то-сь „дрягах“.

¹⁾ Се о стільки неправда, шчо др. Окуневський почав зо мною розмову про резони приступленя або неприступленя до клубу, а при кінці признав ся, шчо вже приступив до клубу. Тоді я запатав його, чи він приступив на основи нашої програми, та він відповів, шчо про се не було мови і він зробить се півнійше.

І. Ф.

Простіть, коли Вам видасть ся, що ја не в своје діло мішаюсь. В усьакім разі чистіше буде, коли кожний з нас скаже одверто своју думку. Ја писав Вам недавно пче ві Львів. Чи получили лист?

Ваш М. Драг.

Дами мої просять Вас тој куферчик, що Вам zostавлено, вислати по заг. дорові як Frachtgut на адрес Івана Шишманова, ул. Бѣлчевъ, Софія, оплативши пересилку вперед. Довг зараз вишле ся.

*№ 129. Лист до І. Ф. 20 Яанв. 1 Февр. 93.
Улиця Денкоглу, Софія.*

Дорогві друже, Вчора в вечері получив Ваш лист. Дуже жалкују, що доля так скубе Вас на здоровљу сімї. Мені теж саме в ці дні достались дві нові скубки: 1) напав мене страшенивј кашель, кажуть, через те, що ја забагато јім мојого јодістого лікарства, а без него моја зорта бунтује ся! До того Рада заболіла; певно простудилась на скобзанці. Кажуть: анемічна, нехај більше буде на повітрі, а на повітрі простудилась! Крути-верти! Добре, що сегодні читају остатнью лекціју перед семестр. екзаміном і потім вакаціями в 2 тижні (1—15 Февр.). А Рада сегодні встала з постелі.

Біда нам з попами! Ја бојусь, щоб Вам не подумалось, що ја так чи сяк хочу одньати в Вас слово. Але завважте, що рік тому назад Ви в Народі ж з поводу Собору епископів казали, що целібат дльа народу вијде вигіднішче. Це показује між инчим, що справа страшно нејасна, а надто в будушчому. Проти П—ка, котрого замітки ја впрочім не читав, бо не получив Народа, ја можу сказати, що податинити цер-

ков і Відень хоче або може хотіти, і тепер жеї латиньять, а поділ церкви і держави все рівно приїде, і коли він буде вкупі з передачею церковного маїна громадам (як цего треба програма радикалів), то громадам вільніше буде латинитись, рутенитись і повертати до штунди. В усьакім разі нам треба вести своју лінію і не плутатись серед намістника і попів. А поки бачу, Народ більше до намістника підходить, а Ви до попів. Що роблять „Віденці“, не знају, бо тільки з листу П—ка дістав натяк, що в Відні було якесь віче, а яке, що говорено і т. д., не знају. Не знају, кого ї попросити, щоб мені написали, а тим часом, коли доля на мене складає посередництво між Галичанами і Українцями, то мені треба б більше знати, ніж ја знају.

Моја раца — зоставте Соломона і кінчіть Варлаама. Соломон не втече. Памјатајетъ сьа, в Веселовского јестъ про Вашу легенду, а коли ні, то глянтьте в жидівські джерела Tendlau і т. и. В 1001 ноци ја памјатају геніја в сосуді, та, здаје сьа без Соломона. Ја в Женеві держав сьа перекладу Lane, The Arabian Nights, здаје сьа, з index-ом. А порівньанах коментаріјів ја не памјатају. Тепер ввјшов јаквјсь англ. переклад з 1001 ноци, та може тој же Lane, тільки богато картинок, бо дуже дорогвј. Ја мају собі немудриј франц. переклад, куди ї глянуну, а Ви в Відні певно достанете бреславського Habichta.

Спочувају Вашим замислам і фантазіям, котрі навіваје Romania, та не раджу дуже розкидатись. Поставте собі за ціль обробити кілька наших національних сюжетів інтернаціональним способом, то з того виїде колись і інтернаціональна робота і користь. Так власне робить і Gaston Paris і Веселовскіј і др.

В загалі як би моја воля, то јаб шчо небудь зробив Вам, шчо б Ви менше розкидались.

І так доля Вас примушує досить розкидатись, працюючи то дльа хліба, то дльа партії. Концентруєте себе хоч в науці, тим паче, шчо в Вас шче не видно — простіть — того, шчо фр. звуть une methode serrée. Мені іноді дуже жалко читати напр. Ваші рецензії на мої праці, як Ви кидаєте оснівне, женетесь за побічним, зводите до купи ріжне ј т. и. Мені один читатель Народу, на $\frac{1}{2}$ фольклорист, казав, шчо Франко показує сьа ученостью, — то неправда, але може мати такий вид через брак методу.

Не беріть мені за зле цих усіх слів. Ја Вас лублю јак брата ј бажав би Вам најлішого дльа Вас і дльа праці ј слави Вашої.

Ваш М. Др.

*№ 130. Лист до І. Ф. 2/14 Февр. 93. Улица
Денкоглу, Софиа.*

Дорогий друже, Учера дістав Ваш лист, а сегодні № 3 Народу, і хоч плач! З Вашого листу і одповіді П—ку видно, шчо Ви таки „лютьі“ на П—ка. Остатнє замітив і Шашманов, читаючи Вашу замітку в 2 № Нар. Він не знав нічого прелімінарного, а просто читав јак најдалекшиј од індівидуумів чоловік, і спитав мене: шчо таке? Фр. з П—ком посварились. Воля Ваша, а в кількох місцьах тон роздразнениј! Тепер абсолютно безтактна одповідь П—ка в 3 № Народу мусить підлити масла, і мені, котриј попавсь у середину, застає сьа тільки плакати не тільки через те, шчо прїятелі мої бють сьа, а через те, шчо діло псує сьа. Јак мені вмолити Вас обох жалити один одного, і не знају! В справі того, шчо ја обернув сьа до Вас з поводу Вашої статейки, ја страшенно бојусь, шчо на Вас робить вражїньнє, будім то П—к жалїє сьа мені на Вас. На

ділі ми з П—ком давно звикли один одному все писати, може шчо ј не треба, немов думајучи в слух. Мені показалось, шчо ліпше буде спити полеміку між своїми з за справи побічнојі (інакше ја б бажав, шчо б усе вијшло на верх; напр. јаб радив помістити статътьу Буда., котру тепер П—к одквнув); ја Вам і написав, — а вијшла шкода. А тепер уже не знају, шчо ј вијде. Можу тільки молити: бијтєсь, коли вже треба, та не забувајте, шчо нам обох Вас жалъ, коли вже Вам чомусь не жалъ одному другого. Ја думају, шчо тут винні в обох нерви, котрі самі виходъать з гірких обставин обох Вас, і так виходить, шчо Ви замість жаліти один одного тим більше — бјетєсь.

Ніјакого N. 12-го Зорі 1892 р. мені не прислали. У них страшенній безпорядок в експедиції. Мені напр. не дослали багато н-рів за 1892 р., в тім числі N. 23 з інтересною ст. Нема грошеј, котра каже дешчо з того, шчо ја казав у конфіскованіј статті. Шчо мені робити? Ја писав навіть Коц., просив јєго скорше або прислати статътьу або передати Вам. Не вжеж він знівечив моју роботку?

Вашојі посилки шче не получили.

Коскена посилају, а вкупі ј Зап. тов. ім. Шевч. Ваш екземпльар ја пописав замітками, а цеј получив недавно зі Львова з печаткою тов. друкарні. Чи це Ваша жінка замовила, чи друкарня удостојіла?

Жидівшчину ја залишив, абсолютно ніколи. А Щерб.¹⁾ радвј буду бачити з лексиконом і без

¹⁾ Мова тут про рос. князя Сергія Іпполітовича Щербатского, що був тоді у Відні на університеті як індолог, слухач проф. Білера. Через д-ра Мурка я познайомив ся в Щербатским і в переїзді Драгоманова через Відень познайомив також їх обох. Драгоманову Щерб. дуже подобав ся і він часто в листах розвідував ся про нього. *І. Ф.*

него, та мало надіюсь, шчоб він добрав сѣа до нас такою довгою дорогою. Поки шчо дуже-jemu кланьаюсь.

Зараз мені принесли од Тов. ім. Шевч. новий статут і вмісті просьбу вступити в члени. Не знају, шчо робити. Одмовити — скажуть народовці: бач, прожали, сам не зхотів, — а пристати: противниј Барв., тај Вас і П—ка вони не приїняли. Напишіть мені, як це сталось: хто Вас предложив у члени, хто не пустив, шчо було говорено на загальних зборах Товариства і т. д. Я надумавсь так зробити: поступлю тепер у члени і на загальні збори подам записку про потребу безпартійности товариства і т. и. — новому виділу предложу в члени Вас і П—ка; коли одкажуть, виїду з товариства. Треба знати Вашу думку скорше, бо 26 фебр. не далеко.

Ваш М. Др.

Напишіть мені адрес Шчерб.

Получив листи з Галичини. Виходить війна між Коломиїцями і братією. Біда. По моїму оба боки винні: Кол. тим, шчо поцілувались з намістником, а віденці тим, шчо за попів дуже стали; но, конечно, коломиїці цілком праві, коли не хвальть танців Буда, і бр. з Марковим та з віденськими москвофілами і всієї політики „тактичного вбиванья клинів“ (між попами і єпископами, ріжними народовцями і москвофілами) і забуваньям принципів. Я взагалі не дају багато ваги цій віїні — аби Народ вдержав сѣа, — а держить сѣа він більше з Россії, ніж з Австрії, і в Россії більше приносить користи (як бачу по листам). В Австрії ж головне діло — мужики, т. ј. Хлібороб. Сам ја, зо взгляду на Россію мольу П—ка і Вас тільки об одним: робіть шчо знаєте, та тільки заставайтесь обоје при

Народі, а то ј ја подам в одставку — по безсильности!

Дајте мені адрес Јаросевича.

*N. 131. Лист до І. Ф. 3/15 Апр. 93. Улица
Денкоглу, Софиа.*

Дорогј друже, Давно писав Вам. Був хореј. Два місяца мајже пропало. Од мого јодистого лікарства став у мене катар горла, а до того прискочило шчось подібне на інфлюенцу, та таке було, шчо нікому не хочу: кашель, головоболіје, нудота etc. etc. Сидить навіть не міг, а серед того всего мусив читати лекціји, задихајучись од кашля. Перед пасхоју троха полекшало і ја сів писати запушчені речі.

А з Вами шчо? Чому таки Ви мені слівца не написали? Ажеж могли догадатись, шчо коли такиј говіркај мовчить, то значить, не може вже ј јазиком повернути. Тепер ја власне не знају, куди Вам і писати. Чи Ви в Відні, чи вже в Львові?

Писав мені П—к, шчо Ви з січовиками задумујете видавати кварталник. Писав також, шчо Чајч. і др., котрих цензура притиснула в Зорі і котрі не раді јти в „Правду“, готові посилати свої повісти ј поезіји в Народ, — так Народ не маје права печатати беллетристику ј поезіји по декрету св. собору 1891 р. Тај не маје за шчо. Ја вважају декрет собору глушим, та тепер пісьла того, јак собор нічого не робив і не робить дља Народу (тај у загалі шчо він робить?), зо-всім не обовязковим. Друге діло argumentum а ресипіа. Ну, а Ваш кварталник јакі маје літературні ј грошеві?

З Тов. Шевченка ја скінчив написавши, што в теперішню хвилю не можу до него приступити. Головніј резон — председателство Барв. Післьа проби в Правді і при політиці Барв. хто зна, куди вступиш з таким шефом.

Шчо Ви робите цікавого?

Ја написав кілька дрібниць дља Народа і V листів на листи Варгового в Буковині — окрім індивідуальнојі одповіді, котру послав у саму Буковину. Ред. обішчала напечатати, та не знају, чи зважить сѣя містити міј терпквіј суд про Нечуја, Кониського і т. в. начальство? В Листах, котрі послав у Народ, јесть дејакі прибавки до Чуд. Думок, та на біду нема в мене під рукоју матерјалів. Не міг ја розшукати в својому книжному хаосі Ралєва і Исторіи Руссов.

Ну, поки шчо бувајте здорові.

Кланьајусь Щерб., коли Ви обоје шче в Відні.

Ваш М. Драг.

Хтось мені присла зі Львова К. Стар., котру ја получају својім порьадком з Кијива на імја Шішманова.

Не вже не можна одібрати в Коц. моју статтьу „Интерес укр. література“? Ја писав Коц., та він „не восхотѣ разумѣти“.

*Н. 132. Лист до І. Ф. 7 Јунѣа 93. Улица
Денкоглу, Софїя.*

Дорогві Друже, Ја не занедужав знову, а так багато діл, шчо иноді аж нічого не робљу — діло діло перебиваје, думка думку, і иноді мозок не вндержује, рука бере Шекспира або Пушкина,

та хоч би вегетувати, шчоб не давати льудім зовсім спати та скрізь сон народовствувати. А в Галичині нема надії ні на шчо окрім на мужиків, та до них треба заходу хоч 5—6 душ „інтелігентних“, так і тих не набереш!

Та се вже не новинка!

Пишіна „Очеркъ ист. р. повѣстей“ Вам не можу прислати, бо в мене не 2 екз., а 1, тај того знајти годі в хаосі. А пришльу Вам і у подарунок Dunlop-Liebgecht, бо учора получив нове англійське виданьня, зрештоју не важне. Я набирају дльа Вас книги з своїх дуплікатиw і набрав би чималеньку колекціју, јак би кому јејі зашакувати ј вислати.

Тепер певно Ви вже екзаменујетесь і бачите, шчо чорт зовсім не страшнїј. Кінчајтеж швидше. А дисертаціју Ви певно будете писати спершу по німецькому.

Писала мені двічі Кобринська. Просе статі дльа јејі збірки. Ја радїј і навіть обіцьав, та послі вже получив N. 4 Зорі і прочитав дурницю јејі про радикалів. Позајак вона сама про те заговорила зо мноју, то ја јїј сказаав своју думку досить прьамо про чепуховатість і непримістність јејі вибрику. Тепер не знају, јак і бути: і не хотів би рвати з неју, і противно мені, шчо так вона „убухалась“.

12 Јуньа. Одібрав Вам дејакі книги. Всего не знајшов з того, шчо одклав, бо на тих полках серед фольклору шукав собі дечого Ш. і водворив порьадоk. Тепер треба робити пакет, а се візьме часу. Тим часом шчоб лист не задержував сьа, посилају. Простіть усі мої дурниці. Јїј богу, сил нема серед 10 діл, робіназонівшчини і непорьадку, та шче ј хорому.

Ваш М. Драг.

Пишіть скорше про екзамін і т. и.

Вас мусить розшукати Вульф, доцент мінералогії, котрий пробуде в Відні кілька місяців. Сам він льудина ординарна, учений чиновник, рождений рос. чиновником (дірект. гімн.) в Польші. Але жінка його симпатична, хоча більше пташечка ніж льудина. Добра музикантша. Гсловнож приятелька наших приятелів: Гольштејна, Гревса і др. — і в неї ж через неї можете вдибати з досить інтересними льудьми з Россії типу Шчербацького. Шч. кланьяюсь. Він може познакомити Вас з В—ами. Я оце шукаю листа В—ої з адресом, та не знаходжу.¹⁾

*Н. 134. Лист до І. Ф. 4/16 Лунья 93. Улица
Денкоглу. Софья.*

Дорогий Друже, Спасибі за звістки і за прокламацію „москаликів“. Цікавий ја, шчо то видумають січовики. Боюсь, колиб не дополітикувались до нової національної свјатошчі — церкви. Дља мене в усїй катавасії најцікавішча звістка, шчо кілька газдів у Тучапах виписались у Confessionslos. Коли церков не поділено од держави ж нема громадської автономії в церк. справах, то одно остаєть ся навіть тим, хто якусь віру маје, але не хоче слухати поліції і поліцейських посів — виписуватись в Confessionslos, а там собі бути чи православним, чи буддїстом, чи еволюціонїстом.

Од Гр. вже получив листи з Рима. Петербурський укр. приятель пише сумно і сум наводить тим, шчо показује, як в суті діла далекі од них укр., а надто галицькі справи. Плакати вони за Україноюю вмїють, а реальну працьу дља неї

¹⁾ З Вульфами менї не довелось познаймити ся. І. Ф.

навіть здумати не можуть і через те ще більше плачуть. До того їм, як і всім россіјанам хотілось би праці в оперних формах, з прапорами, оркестрами і т. п.; щоденна „сіренька“ одежа їм скучна, — ну, і тим наче плачуть. Се все мені не нове. А нове наріканьня на те, що ми занадто полемизуємо з народовцями замість того, щоб виробити з ними *modus vivendi*. І се пишуть льуде, котрі бачили на очі Корнила Сушкевича і чули самі його афоризм про хлопа „під грушкою“. Я вже їм нераз казав: попробуйте намовити народовців, щоб виробили і вони *modus vivendi* з нами. Так якось одскакує.

Пригода з Русовими і Комп. сумна. Зостає ся молитись богу, щоб далі Харькова арешти не пішли. Та може так і буде, бо Харьков у загалі не дуже то має звязків навколо.

Щерб. кланяюсь, коли ще застане між лист його. Я получив од січовиків лист, щоб збирати їм книги од авторів з Россії. Скоро одповім. Тепер тільки і можу переказати про се декому через Гр. А Ви скажіть Щерб., хай поговорить з Вернадським.

Може з Вами через місяць побачимось у Відні.

Ваш М. Драг.

*N. 135. Лист до І. Фр. 6 Авг. 93. Paris,
29, Avenue de Wagram.*

Дорогий земляче, Одповів ја вже був Даниловичеві, коли получив листи Ваш і П—ка. Приходить ся поспиратись, по кр. мірі дльа Вас. На скілько ја знају, воля значить і в Галичині, а в усякім разі на Украјіні теж саме, тоб то

має 2 значіння: 1) libertas, 2) voluntas. За остатнє поцітују ціснью:

Ој циганочко та Солошечко
Та воли моју волю.

Не мају спеціјально прикарпатських джерел тут, а тоб певно поцітував би Вам. До того вистроївши під ряд всьакі пројави „народництва“ П—ка, не кажу вже про других коломийців, ја певнісінькиј, шчо вони самі перше мали на думці власне наперти на voluntas. Та діло і не в тім, шчо в Россіји всі так зрозуміють і шчо воьакі Кониські підуть кричати, шчо П—к і Др. хотять бути українськими Тихомировим і Лавровим. А загородити уста таким крикунам нічим, навіть колиб де в Народі і було раз напечатано, шчо, мовльав, наша „Нар. Воля“ не те, шчо петербургська. Шчо до того, шчо Ваш народ про јакобиншчану і т. в. не чув, то се не резон, шчоб јему забивати голову власне такоју старовиноју, котру потім пријде сьа в него з голови вибнвати.

Нарешті в сій історіји сумно ј те, шчо льуде не хотять не тільки поправити безспорну помилку, а навіть признати жејі, і пускајуть сьа на мене ж, котрому зроблено најниоганьшиј (і далеко не першиј) сьурприз. І за шчо сердьать сьа? За те, шчо ја не хочу помагати јім у ділі, котре порішвлн без мојејі ради і котрому ја при даних умовах абсолютнo не можу помогти, навіть колиб хотів: на Україні віхто не схоче ј слухати про Нар. Волю, а в печаті росс. теж не можна буде про нејі сказати. Хотять, шчоб ја побин себе самогс без усьакого хоєна навіть дльа них. Курјозно, јак у мене з коломийськими народновольцями повертаје на туж саму дороту, на јакіј вламавсь у мене віз з росс. народновольцями, з правдьянами, з Бурцевими ј т. в.

Наша Kabinetsfrage може рішитись хіба так : буду писати в Народі, бо пишу ја там дльа тих, хто хоче, шчоб ја писав, дльа рос. укр., а коломийські народновольці хай собі роблять, як і шчо хотьать. Ја јім помагать не в силах. А то, шчо на мене в јіх поводу будуть брехати Кониські, то вже ја здоров зношу, јім дякујуча.

Обіщчаного Вами 2-го листу буду чекати.

Ваш М. Драгоманов.

Не розумію, чого Ви думајете, шчо ја можу бути невдоволениј Вашоју заміткою про Січ. Ја на нејі ніколи оптимистично не дивив сьа і навіть шче в блискучі часи јејі — диктатури Терлецького переконав сьа наглядно, шчо в нејі мало проку. Помагав ја закладати јејі бібліотеку, бо се входило в мојі обовязки, і то помагав тільки раз по власніј ініціативі — в Кијіві, коли О. Т. був на зјїзді археол. 1874 р., а потім двічі невільно, коли О. Т. в 1875 р. потребував, шчоб јему в позичку дали 800 рублів (котрі гарантували ја і шче один громадьанин і јіх потім заплатили), здержані јім на бібліотеку, котра de facto більше січова ніж јего, — нарешті коли в друге взяв у мене О. Т. теж 800 р. у Відні в 1876 році јаку плату за роботу в Громаді. Тоді О. Т. і двоје Січовиків сказали мені, шчо треба дати јему сі гроші, бо инакше він утопить сьа в Дунају, а гроші — казали — мусьать пітти Брауміллеру за книги. О. Т. дльа „Громади“ не написав нічого і ја поповнив јіх у кассу „Гром.“ з своїх. Про бібліотеку Січі ја, здаје сьа, не писав нігде окрім Австрор. Споминів. І мені нераз приходило в голову, шчо ліпше було заснувати бібліотеку ві Львові, а не в Відні. Та кому јејі дати? Старим? то вони не будуть пускати молодіж; а молоді розкидајуть і на ало одні другим знишчать. У нас шче льуде елементарних громадських правил не вміјуть держатпсь.

*N. 135. Лист до І. Фр 29 Sept. 1893. Paris, 29,
Avenue de Wagram.*

Дорогві Друже, шчо Ви так замовкли? Ску-
чив ся за Вами. Тепер звіщаю Вас, шчо в Ві-
второк, 3 Окт. виїзжаю з Парижа і буду в Відні,
в Hôtel de France, Schottenring, 5-го. Зостанусь
два дні. Можу виїхати і 4-го замість 3-го, то
значить, увесь каліндар треба на 1 день перероб-
ити. В Білграді буду сидіти в карантині 3 дні,
а в Цариброді 5.

Хотів би получить Ваш лист у Відні, а та-
кож довідатись, хто єсть з Галичан у Відні і як
јего здобути. Чи знајете, шчо вијшла робота Er-
nest Kuhn, Barlaam und Joasaph, eine biblio-
graphisch-literaturgeschichtliche Studie (aus Abhand-
lungen der k. bayerischen Akademie der Wissen-
schaften, 1893, 88 сторін. Ваш *М. Драг.*

Коли Дѣло не хоче напечатати мојејі за-
мітки про Огоновського, то візьміть собі і дер-
жіть до мого показу, шчо з неју робити.

*N. 136. Лист до Ів. Фр. 4/16 Окт. 93. Улица
Денкоглу, Софиа.*

Дорогві Друже, Учера виліз ја зо чрева ки-
това, де був 3 дні і 3 ночі і прибувши в Софіју
застав Ваш лист. Все таки жалко, шчо Ви не на-
писали мені ні в Париж ні в Відень, хоч би про
те, когоб з Русинів міг ја знајти в Відні, а то ја
в друге проїхав через Kaiserstadt, нікого з зем-
льаків не бачивши.

З поводу Русалки скажу, шчо имја мені не
подобаје ся: сентиментально і неточно, тај віри
в јејі довговічність не мају ј думају, шчо лишче

реформувати і розширшувати готові видання, як Зоря і Народ, ніж заводити нові. Боюсь я уступок цензурі російській. Ну, та в таких справах у мене правило: не перечити щирому заміру других, а коли льуде беруть сьа за діло і просьять помочи, то помагати.

Дуже багато помогти Вам не можу, бо і так роботи маю аж через силу. А все таки поможу і статтями і матеріалом фольклорним. Може зважусь пустити і Коскена статтю з своїми прибавками.

З поводу фольклору скажу, шчо ја не раджу дуже висовувати, шчо се буде спеціально фольклорне видання, а зајавити програму як најширшу, хоч переважно літературну, і сказати, шчо фольклор зајме видне місце. А там можна буде пускати і історію і літературу і фольклору давати в кождому числі. Перекладів з російського раджу давати як најменше, і дуже добрі, ergo Евг. Онѣгина, коли плохи, не пускати. Евг. Онѣг. в Росіі зна на памјать всьака письменна душа, і коли трохи вије слабиј переклад, то тільки сміху наживете.

З поводу Роланда нагадају Вам, шчо јесть діло G. Paris, Histoire poétique de Charlemagne, а чи A. Lang видав книгу про Роланда, чи статтю, ја вже забув. Треба переглянути свої замітки, а також Revue Critique і the Athenaeum і т. и. Де Ваша сімја? Чи не чуть чого нового з Росіі? Пишіть хоч карти, а то сум бере, коли довго звісток нема.

Ваш М. Др.

Зо „Сборникомъ“ все вам буде влагоджено, аби була в руках мојіх Ваша работа.

Шчось нема довго Народа. Не мају і звістки од П—ка та з Відня.

*N. 137. Лист до І. Ф. 17 (29) Окт. 93. Улиця
Денкоглу, Софія.*

Дорогий Друже, Два дні як получив Ваш лист і все думаю про Ваш журнал. Чи не назвати його Життя і Слово? Я вже склав дльа нього Матерјали дльа історіји віршів українських, котрі я посилаю. Явилось питаньне про правопись. Матерјал фольклорний требаб давати женевкоју, бо инакше він не буде гідний дльа філологічних студій. А тоді чи не печатати і все так? Тепер же розлучені на Кулішівку москвофіли стануть ласкавіщі до женевки. А може дозволите всьакому сотруднику своју правопись. Поза-як справа не рішена між нами, то ја не виправляв текстів своїх віршів на фонетику, а востав як вони колись були написані ваглядом Россії. Коскена ја розумію статью Les origines des contes euroréens, переклад мојеји жінки і моји примітки. Ја јеји мушу розшукати і переглянути. Се булоб і загальне і національне по прозаїчному фольклору. Шче загальнішче — јаб радив переробити статью Шишманова.

На частину релігійну јаб радив дати спершу Brahmanisme і Buddhisme з La grande Encyclopédie. З неји можна куповати окремі випуски по 1 франку і коли статья в одному випуску, то ј коштуватиме по 1 фр. Ја звичајно кажу книгареві: дајте тој або ті випуски, де јесть така статья.

Посилаю Вам випуск з Буддоју і Буддизмом. Думаю, шчо статья сі треба дати в перекладі на першу книжку. Коли згодитесь, то ја допишу вступну заміточку. На жаль про Брамајизм в Gr. Encyclopédie статьяі не важні. Треба почекати, поки вијде нове виданьне книжки Барта Les religions de l'Inde, а се мабуть буде шче

сеї зими, як казали мені в Парижі. З жидами ја вагаюсь. В мене јесть лекції про них з достий обширноју вступноју статъеју про історіју бібл. критики і теперішні спорні|вопроси, та мені соромно не гебраїсту лізти в печать. Можна б позбутись, давши переклади Vernes, Bible, Critique sacre, Canon і т. д., так Верн усе по својому ставить і треба б більш об'єктивно показати стан спору. Мабуть приїде сѣа мені заховати сором і дати Вам кілька статејок під заголовком „З нової бібліїної науки. Зріст бібліїної критики, оповіданьнѣа про початок сѣвита і людѣа. Оповіданьнѣа про початок Ізраельа. Заповіді. Пророки. Мессіја“. Та пождіть до 2 книжки. На першу, а може ј на другу буде з Вас Буддизма.

По історії європејській у мене јесть серіја статеј „Старі хартії свободи“ (Англи, Нідерланди, Америка), заготовлена мноју дльа Болгарского Прегледу. Коли хочете, можу дати вступну статъу шче на 1 книжку. Зовсім нового почати не можу — рішуче нема часу і сил. Як би був знав про Ваше виданьнѣа, тоб не обіцьав нічого Б. Прегледу, а тепер назад одступити не можу.

Про христіянство раджу дати Vernes, Les évangiles, Les apôtres, Les Épîtres і як виїде Jésus (з Encyclopédie), а також з Nuova Antologia про недавно знаїдені вривки јевангеліја Петра. Хтоб міг перекладати се все не по рутенському? Нальагајте Ви на россіян і т. и.

Думају, шчо сего всего на моју долъу буде. З пісень і т. и. повибирају шче матеріјалу. Дам кілька рецензій і заміток. Напишіть Вовку (85, Boulevard, Port Royal). Ја вже одчајав сѣа вимолити в него шчо дльа Галичини; він занъатій біганиноју дльа хлїба, а окрім того „угода“ (А—ч) і „академічна“ важність јему голову покрутила. А шчо чутъ про А—ча катедру?

Ваш М. Драг.

Пишіть скорше!

Про Потебнѹ не можу писати, бо не мају його всіх праць. Перші — необритајемі. Торік ја шукав Дольу і не знајшов. Поки шчо дльа „нашојі“ публіки досить того, шчо сказано в Київској Старинѣ.

Шче рада: не показујте в новому виданьнѹ великојі учености. Досять буде, коли воно даватиме сьвіжиј матеріјал і точні реферати того, шчо пишуть учені льуде.

*№ 138. Лист до І. Ф. 30 Окт. 1893. Улица
Денкоглу, Софія.*

Дорогѣй Друже, Ви певно получили Будду і Буддизм. Коли будете його печатати (як ја радив би), то зробіть таку примітку: *[Вона надрукована в Ж. і Сл. I, стор. 75—76 у нотцѣ до перекладу].*

Тільки тепер можу вислати Вам „Матеріјали до історіјі віршів“, бо насилу зібрав по льудіх своју К. Стар., без котројі не можна було написати потрібних уваг до текстів. Прошу Вас дуже напечатати в першіј же книжці по кр. мірі першу половину, вірші про речі церковні, бо хоче сьа мені по фольклору дати Вам з початку своју праць.

Вступну статтью про Хартіјі постарајтесь перекласти як најскорше, шчоб пішла теж у 1 кв. А там буду справлятьсѣ з Коскеном, хоч навить розшукати його по мојім портфелям буде не легко, а надто зваживши, шчо вже в мојему кабинеті-бібліотеці досить холодно.

Ну, та рахујте на те, шчо ја мушу в усьакіј роботі спершу розітнѣсѣ; на першу книжку буде і двох мојіх праць.

Сьогодні зішло багато діла та ще і лекція і рада після обіду, то скінчу сей лист, щоб не задержувати посилку.

Ваш *М. Драг.*

Пустіть також у 1 кн. і матерјал з Угор. Руси — дльа маніфестації.

Н. 139. Лист до І. Ф. 22 Нов. 93. Ул. Денкоглу, Софиа.

Простіть, мій голубе, шчо спізнавсь в висилкоју манускрипту. Захорував і препаскудно. Простудивсь та шчось лихе зјів, і таке причинилось на ґрунті мојејі остилојі хороби, шчо хоч у гріб льагај: і пече мене і рже в усій верхній половині тіла незносно. Ледви можу трошечки почитати та пописати, і те робљу, аби не думати про себе.

Посилају кілька листків історичнојі статті. По болгарському саме тут кінець печ. листу. А як у Вас? Треба мабуть дослати ще кільки. Јаб хотів зробити у Вас 200—300 одтисків, за котрі заплатив би. Тільки треба јіх робити дльа всејі праці. Напшіть мені, кілько се коштуватиме на 1 лист?

Посилају заміточку про Сумцова. Пропаде чоловік, коли јого не вилајуть. Ја було полајав јого в К. Ст. за бунт проти порівняного методу і він поправивсь, та вже такого почав крутити, шчо ще гірше. Може тепер скамене сьа.

Довідујусь ја з України, шчо там не знајуть, як розуміти наші відносини до Тов. Шевч., бо ја проти него, Ви сміјетесь над уставом і Барвінським, а дајете јому своју роботу. В мене зоставь в голові спомин, шчо Ви взяли своју роботу назад, чому ја був радј, — аж перечатав Ваш лист і бачу, шчо одну роботу Ви взяли,

а другу дали. Батечку, сеж promiscuité, котру може звиньати хиба остання крайність. Мајучиж дльа своїх робот Ж. і Сл. і К. Стар. Ви зовсім не в крайности. Прекратіть же скандал: возьміть своју статью з тов. Шевченка. Гірко мені писати Вам таке, але мушу, бо бачу, як наша кулка топить сьа в загальній деморалізації. Вас мені спеціально жалко, бо не з одного приміру бачу, шчо навіть народовці, хоч раді послугова- тись Вами і вказувати на Вас, напр. як Ви по- радили Ок—ому в новоерський клуб, над Вами ж лотім сміють сьа.

Ваш М. Др—ов.

Б. л. пришліть мені самі Загірної Хведора Християнина і Діву Орлеанську. І коли можна тільки скорше. Гроші порахуйте. Та мені шче треба Соколова Матерьялы.

Чи не моглиб Ви здобути в ред. Правди мою замітку про Костомарова, в ред. Дьла про Огоновського, а в ред. К. Ст. про Житецького?

В кінці замітки про Сумцова поставте титул студії про Коскена. Вона була в Revue des questions historiques і пам'ятає сьа, перепечатана в Contes lorrains.

N. 140. Лист до І. Ф. 12/24 Нов. 1893. Улиця Денкоглу, Софія.

Дорогій Друже, Дістав Ваш лист і запро- сивнн до предплати. А ја вже більше тиждня ва- гаюсь в манускриптом „Старих Харгія“, все бо- јусь послати Вам початок, коли не виправленій кінець хоч першої статті. Перекладајучиж на українське ја иноді виправљају і рос. ориги- нал, а то обхопить скептицизм, і піду гудьати по Арістотельах та Полібіјах, і робота затьагає сьа

Тільки безпремінна охота, коли вже мені писати у Ваше видання, то в I книжці, — пха мене послати Вам тепер третью частину вступної години про азійські народи. Щоб вишло на Ваш лист, треба буде ще сторін з 10, тоб то $1\frac{1}{2}$ Еллінів, котрі ја пошлю в понеділок, бо треба ще передивитись дешчо. Сподіваюсь, що не задержу Вашої I кн., в котру ја непермінно хочу попасти, коли тільки Ви всю мою працю не забракуєте. В мене єсть осібні „соображенія“, щоб бачити, непермінно бачити сьу працю в I кн. В дальші Ваші адміністративні порьадки не вступаю, але радив би не дробити дуже статтів по австро-галицькій методі, котра в мене напр. часто виклика біль в голові. Статеј оснівних не можна давати менше як по 1 листу (16 сторін), а то ј по два л. Инакше забувајеш, об чім власне розмова јде.

Попросіть сестру мою дати Вам лірницькі пісні. Ја Вам дам на далі ненадруковані ще кобзарські матерјали і м. в. ритуал кобзарського посвяченнѣ в мајстри.

Кременьушок-Гребеньушок українських знајде сѣа у мене кілька варјантів. Погляну також у замітки про параллелі. Тільки про такі сюжети тепер не можна писати не мајучи Child, Scottish and English Ballads, де приведені усьакі параллелі в страшеному числі. А се видання коштује коло 200 фр. Ја јего не купую, бо тепер такими річами не займаюсь, а був зовсім виписав дльа бібліотеки училища. При нагоді того ректор математик наплутав з рахунками і вислав Брокгаузу в Лондон 7 фунтів замість 7 шиллінгів, та нова плутанина вишла, так що ј грошѣ не вернулись і книги не получились. Ніјакі теоріјі про Гребеньушку ја не маю і думати собі не позволю об тім, поки не матиму Child'a.

Бібліографіі болгарської ні ја ні Ш. Вам не напишемо, бо по кр. мірі до нового року так завалені роботою вже початою, що ј дихати ніколи.

Пришліть мені хоч 1 сторону коректури, щоб ја мав ідеју про формат і правопись Ж. і Сл. Дуже плачу, що доля судила мені бути батьком „женевки“ і що ја не можу виступати лишень јејі адвокатом. Не розуміју, як можуть розумні льуде, як Ви ј П—к, писати такоју нелогичною правописьсю, як власне Ваша, галицька Кулішівка. А до того шче ј Ви пишете на один лад, а Народ на другвј, і ја бідниј навіть не знају, як мені писати Вам навіть слово руский, чи руський і т. д. Кого Ви бојітесь, кому Ви догоджајете, одкидајучи женевку? Не розуміју.

Ваш *М. Драг.*

Чи було шчо в гал. печаті про Голос українців? Чи Ви переклали јого в К. Lw.?

1894.

N. 241. Лист до Ів. Ф. 10/22 Яанв. 94.

Ну, врзали Ви мене біографіею в I кн. Ж. і Сл. Шче один доказ аксіоми, шчо таких річеј не можна робити сьурпризом. Се вже не те, шчо попередні Ваші переробки титулів мојіх праць, index'у до Чуд. Дум. і т. н. сьурпризів. Тут просто ја вихожу блягером, хвастуном і доносчиком на товаришів і на редакції россієьські. Просто хоч у воду кидајсья, коли б не замерзла. Посилају Вам поправки, та шчо вони вдіють, коли Ви напечатаете јіх через 2 місьаці?

Дуже все жалко, бо книжка Ж. і Сл. вийшла досить серјозна і при тому сьвіжа.

Посилају Вам Старі Хартіји. Дуже прошу вбгати хоч частину в II. кн. Чи не можете прислати мені Лімановского про утопістів а також про соц. в Польшчі? Пришліть, коли можете, скорше.

Почав перечитувати „Бесѣду“. Як се Щурат діставсь серед філістимльан? Кумедно, шчо він там једниј, котрвј уміє писати по московському. Хиба сеј курјоз може звинити јего гетеризм. О рутеніја!

Ваш М. Драг.

№ 142. Лист до І. Ф. 29. Яанв. 94. Софія.

Дорогий Друже! Не може бути розмови про те, що Ви мене на хотіли різати, а все таки різнули мене та і себе, бо помилки в біографії моїй і такі речі як фанфаронада проти А—ча, предательство редакції російських і др. — скандальні. Це, що пізно було мене питати — не резон, бо в таких разі не треба було робити діла. Се рутенське самодурство розправлятьсь з другим не спитавши його. Ви не раз показали його надо мною, та перші проби були лекші, а теперішня вже занадто важка. До того ја не можу вигнати з голови моєї думки, що Ви мене не спитали сеї раз, бо знали, що јаб не згодив сьа на мій портрет і др., як не згодив сьа, коли Ви видавали Світ. Мені противно виступати в іконостасі перед нашою громадою. Дльа пријателів досить приватних фотографій, а „наша публіка“ показує себе досить јасно хоч би тим, що напр. „Зоря“ не напечатала навіть мојого імени аж грічі, подајучи зміст Вашого Ж. і Сл. і одньала в мене навіть авторство 2 з моїх статей на 3. Коли додатн до того, що навіть Чајченко пише про мене јак про москвофіла або навіть за такогө, котриј за шмат гнвлојі ковбаси продасть матір, — коли діјсно ја себе сам дльа укр. писань, котрих ніхто не читаје, вигнав з рос. журналістики, де ја мав не послідньє місце, то можна зрозуміти моју нехить виступати перед „нашу публіку“ з своїм портретом і біографією. Хај перше вивчать сьа та публіка слухати без слини і піни на роті думки, може хибні, та котрі јдуть од серцьа і котрих вироб щось коштује авторові, хај вивчать сьа терпіти хоч заголовки праць того, хто јіј не подобајеть сьа і праць нікого не чіпајучих і котрі теж щось та коштујуть, јак напр.

болгарські мої монографії, що забороня росс. цензура і редакція Зорі однаково. А поки що мені також гадко робити візити новорочні такій публиці як і Побідоносцеву.

Ну, та що случилось, то случилось, коли тільки се в остатній раз і коли б се не навчило Вас шанувати самого себе більше, ніж се показалося в сему випадку.

Нічого ја не можу Вам зробити тепер дльа хроніки сеї книжки. Про Верк. не читав ја нічого в болг. газетах, котрі не тим заньаті. А тут ще ј Шяшм. нема, поїхав на ревізіју. У него јесть листи, котрі доказајуть документально, хто фальшував вірші, котрі бідниј Верк. видав за Веди славјанські. Здаје сьа, сі листи будуть у X. кн. „Сборника“.

Напишіть мені, скілько увіјшло моїх Хартіј. По болгарському $\frac{1}{2}$ того, що ја Вам дав, зробило 14 сторін, то Ви мусите мати на 2 книжки. А зрештоју мені треба знати, шчоб поспішатись з працеју далі. То прошу Вас дуже, напишіть мені скоро.

Спасибі за звістки про зїзд. В них ја нічого не розберу, що то таке клерікали, брати Черльунчакевичі. Рутеніја як Клеопатра в Импровизаторѣ Пушкина — *la belle regine ne aveva molti*. Јакої се власне масти? Не розберу і того, що Ви одповідали Антоновичу про відносини радикалів до попів — і цікавј ја знати, як то Ви не належачи ні до якої церкви будете боронити екон. бит і нар. характер попів. В Америці, де поділена церква од держави, не видно, шчоб методісти порьядкували церкву епископальну, а секуляристи, контісти і т. н. методістів. Певно, Рутеніја шчось покаже світові невидане. Прошу, передајте мій листочок П—у як најскорше.

В мене важна новина: моја віденська німота вернулась досить несподівано і раптом. Ось

уже 10 днів, як можу говорити тільки шопотом. А їсти по старому їод — нікуди: ја ј так уже отројениј їодом, котрого вже в Парижі вменшили порцију, а до того кашљају після плевриту і інфлюенци. Не знају, шчо буде далі, але певно приїде сѣа подавати в одставку од профессури. Кумедна моја хороба. Тепер мало чују боли, тільки кашель та німота, а голова вільна — і писав би, писав би шче може років 10. От і в остатні тижні перечитав силу і написав чимало. Тепер викінчују Рај і поступ. Прохав ја Вас Утопістів Лімановского. Тепер не треба, знајшов самого Т. Моруса. А коли б Ви прислали Новиј Завіт Куліша і Пульуја, то був би вдячнвј. Тільки скоро! Бувајте здорові з сімјеју.

Ваш М. Драгом.

№. 131. Лист до І. Ф. 14/28 фебр. 94²). Софія.

Дорогвј Друже! Получив Ваш лист і довідав сѣа, шчо Ви без мојеї волі печатајете Замітку про Жит. Це вијать некорректно. Јіј богу ж се аксіома, шчо не считавши автора не можна розпорѣжати сѣа працеју, а з бунту проти аксіоми ніколи добра не виходить. Пригадајте, шчо так Ви мені зробили в брошурі про нову теологіју: ја говорю про Верна, а Ви напечатали друге. Так само скандал вијшов і в Чуд. думках, де ја зробив одні заголовки, а Ви іїх у кінці замістили своїм індексом. На шчо Ви таке робите? Молю Вас, покиньте сѣа самодурську звичку! Ви писали мені, шчо у Вас моја замітка про Ж. і пттали, чи не напечатати? Але ја не одповів Вам, бо шче не рішив, шчо робити. Тепер, коли вијшла книга Ж., нема змислу в моїї уривочнїї

¹) В листі через помилку виставлено рік 93. І. Ф.

замітці, а приобіцяти Вам рецензію на всю книгу ја вагав сѣ, бо через хориби бојусь брати на себе нову роботу. А Ви ј поспішились без мене. По настојашчому требаб Вас попросити вивнути мою замітку, та се б був новиј скандал. Приходить сѣ робити скандалчик: напишіть редакційну замітку такого сорту: Замітка з поводу ст. Ж. була написана дльа К. Ст. шче в кінці 1892 р., та редакція К. Ст. довго пррдержала јејі ј звернула јејі нам. Позајак замітка та обговорюје деякі точки, котрі можуть бути вијаснені лишень свобідною науковоју діскусією, то ми печатајемо јејі тепер, але сподівајемось дати пінішче осібну рецензію на цілу працьу д. Ж. з поводу укр. дум, котра вијшла тепер осібноју книгоју¹. Б. л. непременно напечатајте таку замітку, хоч би ј далеко од мојејі статејки, бо инакше і вривочність јејі і криптонім не мајуть сміслу. А вперед б. л. не робіть сьурпризів ні мені, ні кому другому.

Пише мені Вовк, шчо јому подобалась 1 кн. Ж. і Сл., та плачеть сѣ на мою обиду Сумцова. Каже: „все вірно і все се треба було сказати, та ја, як звичајно, не видержав міри і т. и.“ Чомуж сам Вовк не сказав у міру? Се звичајне у крајінофільське „двуручничество“. Але Вовк доходить до простого предательства, зрештоју теж звичајного в украјінофілів. Він каже, шчо порадив Вам поправити справу, написавши Сумцову. На се ја јему одписав: „Напишіть зараз же Фр., шчо як він послуха Вашојі ради, то ја перерву з ним всьяке знаомство, та і з Вами теж“.

Ваш рахунок пренумерати і коштів Ж. і Сл. не веселиј, та иншого ја не ждав, або ждав

¹) Замітка під криптонімом Р. Л. Н і під заголовком „Творці козацьких дум“ була надрукована Ж. і Сл. I, 289—292. I. Ф.

гіршого. По моєму і 140 абонентів багато для Ж. і Слова в Галичині. Чи не можна б підвищити плату в Россію, бо Ви писали, що 100 абонентів звідти була б руїна для видання при теперішній платі. Звісно, упадок Ж. і Сл. при тому, як Правда і Зап. Тов. Ш. дістають підмогу через Антоновича, најліпша осуда паскудства політики остатнього, та се вп'ять натурально. Я думаю, що помалу Ж. і Сл. 94 р. розкупить ся як книга, але як періодика неперемінно мусять впасти. Quod erat demonstrandum. Те саме треба сказати і про Павликову екскурсію в Броди. Коли тут хто винен, то більше всего Ваша Нар. Воля. На що було ставити П—кову кандидатуру од товариства, при всіх данних умовах: браку грошеј, незвісности П—ка в місці, його хоробі і т. и. А тепер бачили очі, що купували!

Мені найбільше гірка з усіх Ваших новин, се звістка про пропажу Ваших двох драм. Чи не можна пристроїти їх у Россії? Думају, що напр. Кропивн. міг би і заплатити, а на кошт Австрії і цензура россієська могла б бути милостивішча. Що Ви знаєте про Катренка-Вартового? Яка його професія і образовання?

Пожалуйте, як тільки вижде Ж. і Сл., пришліть мені, та надписуйте via Budapest, бо як тільки піде на Румунію, то вп'ять сяде де-небудь.

Ну, будьте здорові! Ваш М. Драг.

Чи замітили Ви колоссальну дурницю, яку написав Огон. в кінці голови про Костомарова? Чи показати жеї в кн. III. Ж. і Сл., чи махнути рукоју?

Листв Драгоманова. II.

17

№ 143. Листок Ом. Огоновського до Драгоманова зі Львова 11/23 лютого 1894 з увагою Драгоманова.

Високоповажаний Пане Професоре! Спасибіг Вам за теє, що зводили мені прислати деякі звістки про Ваше житє і про Вашу літературну діяльність. Алеж досі не получив я с почти ні Ваших болгарських монографій, ні студії про дуалістичне миротворіння. А рад би я прочитати найпаче ось-ту студію, позаяк вона відносить ся до етнографії. С поважанем маю честь зостатись Вашим покірним слугою

Омелян Огоновський.

Увага Драгоманова.

Про житє нічого не писав, а одіслав до De Gubernatis, додавши, через шчо тепер про житє моє дльа земляків не можна писати. З бібліографії написав дешчо про заграничні роботи і рецензії на них. Дуалістич. миротв. одна з болгарських монографій, а всі вони однаково належать до „етнографії“!

№ 144. Лист до І. Ф. 18 Фебр. (2 Марця) 94. Софія.

Дорогий Друже, получив учора Вашу рукопись і переглянув. Показував і Шишманову. Все як слід, — тільки не пошкодило б зглядом на „нашу публіку“ поставити разів 4–5 в ріжних місцях слово „болгарський“. Ш. каже, шчо роботу Вашу бере до Сборника. Тепер кінчають ся книга X, значить, Ваша работа піде в XI або XII, коли знайдуть, шчо в XI вже комплект го-

тові, а надто заграничних сотрудників (їсть уже Вовка статъга). Думају, шчо піде в XI і виїде к літу. Тоді тілько получите і гроші.

Тепер жду нетерпливо Ж. і Сл. З Анконоју ја незнакомі, а G. Paris не буде з Вами мінъатись на Romania, бо ні він, ні хто другај в жеї редакціі Ж. і Сл. читати не зможе. Та звичајно такими виданьнями хазъајують книгарі, а не редактори.

Вашу „трагедію“ ја так і пријмају за частину нашої спільној трагедіі. Јака частина більш трагична, не розбереш. З објективного погляду всі однакові, або трагичні, або коли хто схоче, комічні, а терпіти їх теж всьакому однаково. Та нічого не видумаєш, як терпіти. А правда все таки на наших боці, то тим паче треба терпіти. Колись, як нас не буде, хто небудь і спасибі скаже. Властиво терпіти нічого б не коштувало, як би бути певними за дітеј, шчо з них без нас будуть льуде. Та при всіх теперішніх обставинах діти — лотеріја. Инше прекрасно обставлено, а виходить на свинью, а инше препогано, а дивись, вијшла льудина. Мораль будемо робити по совісти, поки сила, а шчось то виїде навіть з дітьми.

На счот Ж. і Сл. ја певнісінькі, шчо воно збанкрутује, але коли книжки його будуть видержані, як і слід, то по троху буде росходитись і свіј плід принесе. На цензуру россіјську нічого і оглядатись. Наврѣд вона розрішить, а коли ради жеї треба робити уступки, напр. не печатати статеј Верна і др. про Бібліју, Евангеліја і т. н., то се б значило підрізувати виданьня. Ја вже не жалкују, шчо почали ми справу занадто систематично, з Буддизму а не просто з Бібліі. Та Будда поможе Вашіј диссертациі, тільки боју сѣа, шчо Буддизм Ви довго тѣаги мете. Лесѣа пише, шчо Бібліја буде готова на III. кн. Ја так

думаю: дати Bible, Évangiles, може Genése, а далі насипіє Jésus de Nazareth.

З Кулішем ја ј сам знају, що справа небезпечна. Капризниј він дуже та ј старіј, вишого ніяк не вбере в голову, та все таки він має талант, а окрім того і доси найбільше образованиј з усіх наших писателів, і як не дивно, навіть нові речі пристають до него скорше, ніж до других. Ја допевнив сѣа сему переписујучись з ним про Біблію. Лихо тільки, шчо він впевнив сѣа, шчо тепер најголовна річ — боротись з козачиноју! І де він ту козачину бачить, коли тепер навіть недавні козаци лиш ех professo стали народовцѣами! Звісно, Ви з Кул. своју лініју ведіть, та будьте трохи обережні на слова.

В остатніј книжці Етнограф. Обоарвіня јесть звістка про Ж. і Сл. Тамже Кр. говорить про Зап. Тов. Шевч. теж саме, шчо ј у Народі.

Посидају Вам јак епістолографу листок Огон., котріј шче раз впевња мене, јак нічого квапитись нам з біографіјами нашими і портретами перед „нашу публіку“. Колиж вона шче навіть до бібліографіји не доросла!

Чи не моглиб Ви прислати мені остатну Христоматіју Барв.? Ја мушу незабаром получить кілька рос. ассігнаціј, то вишльу Вам рублів з 10 на текущій счот дльа таких комісіј.

Чи Ви взяли в Дѣлѣ моју замітку про Огон.? Візьміть і держіть у себе в схові.

Будьте здорові з жінкоюу і дітьми.

Ваш М. Др—ов.

Ја Вам добавив легенду про единорожцѣа з Чуб. I, 211. Зо мноју колісь сталась пригода, котра мабуть близча до Вашојі притчи, ніж історіја шотландськојі баллади. Ішов ја з пријателем і Радкоюу, котріј було років 6, в Альпах у низ по річкаку, де було навалено сосен. Радка по-

сковзнулась у низ. Я біжу за нею, коли вона пада досить низько; ја скачу, але Рада пада на соснові гілки, ті жеї підкидають і потім Рада летить у низ зовсім далеко, як камінь; ја ледви пам'ятаючи себе стрибаю до неї і чују вже плач жеї, коли се Рада предовольна прот'ягує руку і почина їсти малини! Вона впала счастливо на гілки сосни як на пружини і тільки перелькалась, але побачила просто рота кушч малини з прекрасними јагодами, котрі зо сміхом почали їсти і ја з пријателем.

*N. 145. Лист до І. Ф. З (15) Марця 94.
Собія, ул. Денкоглу.*

Кілька день уже як нолучив Барв. і 2 N. Ж. і Сл. Піджидав і листи, та певно Вам дуже ніколи. Номер Ж. і Сл. виїшов досить живиј, та жаль, шчо в нему мало фольклору, тобто матер'ялу. Лесині Куп. пісні підходять під те, шчо Ви ж кажете про польські печатаньня: перевод паперу, бо нового в тих вар'янтах нема нічого. Не вже в неї і сестри нема нічого свіжішого? А шче сидять на селі! Та і в Вас мусить же бути. Нарешті хочби Ви напечатали чорта і бабу з листка Красіцкого (котрого тільки Ви не мали права звати повним іменем). Не везе мені з сим прекрасним анекдотом: в Преданіја запізнавсь, а в К. Ст. не схотіли печатати, а тепер коли б шче не згубивсь.¹⁾

На 3 N. навряд ја Вам дам Хартіји, хоч буду старатись. Хотів би дати рецензіју на V том Ренана Hist. du peuple d' Israel, та не знају, чи вспију тепер.

¹⁾ Оповіданечко було друковане Ж. і Сл. II, 146. L. 4

Перечитују Барв. і хоч плач за Вашу школу! Незнатгье, крутіјство, партійність! Мабуть помішчу рецензію в „Народі“. На лихо мій пражськїй Кобзарь далеко. Напишіть мені, про яку думу Ш. Полуботко говорить Барв.? Здаєсья ніякої такої думи Ш. не писав. Гльаньте б. л. в пражського Кобзаря і в Огоновського та одпишіть мені не дуже барьучсь.

Щче про Ж. і Сл. Не розуміюсь ја в поезіі Маковеја. Дља мене там нема ні поезіі, ні навіть стихотворства.

Ваш М. Др—ов.

№. 146. Лист до І. Ф. 7/10 Марца 94. Улица Денкоглу, София.

Дорогіј друже, мовчите Ви і навіть П—к. Нічого не знају об тім, шчо робить сьа в Галичині, а тимчасом бачу по N. Fr. Presse, шчо там Ром. і Кор. роблять угоди, шчо вчера мусів бути зїад, де ј Ви і Дан. мусіли бути. Дуже ја бојусь, шчо в најліпшім випадку скінчять сьа на „програмі 1848 р.“, тобто на самостојачести національній, при чому всьа політ.-демократ. ідеја піде к чорту, а далі і всьа самостојачість поверне на рутенство. Тимчасом і в мене до Вас јесть нове діло. З петербурської газети „Русская Жизнь“ просьять у мене корреспонденціј про Галичину і в загалі про Славjanшчину. Перш усього просьять статті про партіі в Галичині. Ја абсолютно не можу взятись за нову роботу, і надумавсь зарекомендувати Р. Ж. Вас. Беріть усьу Австрійську Славjanшчину! Дешчо ј заробите. Раджу, подајучи біжучі факти, давати і ретроспективні огльади і філософіју. Сподівајусь, шчо Вам буде ліпше ніж в Крају, бо редактор „иностран-

ной политики“ в Р. Ж. — радикал, Вас. Вас. Водовозов. Жду од Вас звісток.

Ваш М. Драг.

*Н. 147. Лист до І. Ф. 10 (22) марця 94.
Улица Денкоглу. 24.*

Дорогий Друже. Получив оце Ваш лист, а бандероль мабуть приjde завтра. Про Хартіі скажу так: ја думав написати серію: 1) вступ, 2) середневічні англ. хартіі, 3) середнев. нідерландські хартіі, 4) середнев. швајц., угорські і др., 5) англ. хартіі XVII ст., 6) Америк. XVII—XVIII ст. і відносини до них французької Declaration. 1789. Всего в сеј рік не вберемо, вворочати ж не слід. Ergo: як бог дасть, а на IV кн. ја Вам пришљу 2 голову всьу, пришљу потім незабаром і Нідерланди. Принесли зараз посилку Вашу. Перегльанув ја Лучак. Ні, рецензіі писати не буду! Дітеј Ваших не увільню од виазубрюваньня таких глупостів, а собі віку вкорочу. Хај пише хто дужчій. Тільки мајте на оці, шчо не в одній Галичині таке зубрьать. Ја колись, за часів царя Миколи учив в гімназіі риторіку, потім бачив як жејі вигнали з гімназіі росіјських замінивши історіјеју літератури, думав, шчо вже світ увільнив сьа од риторіки. Аж у Женеві бачу: моја Ліда вчить фігури, аж 36! При нагоді кажу директору École secondaire про своје здивованьње. — Е, каже, як ја поступив у директори, то вчили дівчата 48 фігур. — А коли се було? — питају. — Років з 15 тому назад. — Ну, кажу, значить, ранішче як через 40—50 років фігури не счезнуть з École secondaire de Genève. — Дај боже, каже, шчоб і за 100. — Тепер чују, і в Росіі риторіку возстановили. Камо б'вгу?

Величка IV т. одшукає жінка і завтра по-племо. Ніякої студії про него ја не памјатају. Хиба јестъ шчо в Г. Карпова, Источники для истории Малороссии, та ја страх давно бачив сју книгу, а виписувати пробував та не дїставав. Може Ви будете счастливші.

Чи зїсть свинья Кальдерона, не можу вгадати, бо шче свинологїја не піднялась до ступня астрономїї. Одповідно теологічному стану сеї науки треба молитись богу, памјатајучи: „Богъ не выдасть, свинья не съѣсть“, а јак зїсть, то бачити в тому попушченїе за грїхи.

Чит. Барв. получив. Спасибі! До всеї Барвинщини можна прикласти шче одну пословицу московську: „Мели Емеля, твоя недѣля“. Про „Новика“ поговоримо, јак скінчить сѣа. А шчо се воно означає, шчо мені оце прислано відбиток статїтї О. М—ея з „Зорї“ в кувертї Тов. ім. Шевч.? Ні слова при тому, ні підпису. Чи се јакїсь криптогамичниј заклик на конгрес 15 Маја, чи впјать западнѣа? Шчо Ви ждете од конгрессу?

По части криптогамїї виїшла мені нова штука. Получив сими днѣами листи К. Паньк. і Макарушки в справі картн етнографїчної Руси-Укр. Шче в Женеві предложив мені К. П. криптогамично од имени Просвїти зробити таку карту. Ја в принципі згодивсь і вмовив сѣа з Церроном, картографом Реклю і Гашета, послав рахунки і 2 проекти сїтки. Та Просвїта одклала справу, навїть мені ніхто не одповів, а ја взнав лишень з газет, шчо мовльав увїходили в переговори з Гашетом (?!) та одклали. Післѣа того ја виїхав з Женеві і читав нераз, шчо роботу веде Величко. Тепер пишуть мені К. П. і М., шчо карту Вел. дали літографувати, та запримїтили, шчо вона нікуди не годить сѣа, то видїл Просвїти поклав віднестись криптогамично до мене через К.

П., шчоб ја дав суд про карту Величка і робив нову. Карта мусить получитись сьгодні, бо принесли поштову звістку. Побачу карту В. Але својеї робити не можу. Де мені за нові роботи братись? А до того ја сам чертати карт не вмію. Се б робив Перрон під моїм доглядом, а јаб јему давав лишень матерјал, план і текст карти. Тоді справа була так налагоджена, шчо місьаців за 5-6 карта могла б бути готова. А тепер пројшло 6 років, і...

*№. 148. Лист до І. Ф. 22 Марца 94. Улица
Денкоглу. Софиа.*

Получив ја од Вас газети і тільки шчо роздумавши добре надо всім матерјалом шчо до азіаду 19 М. хотів писати Вам, јак получив од П—ка текст 1 §. пригаданиј Вашими децембрами — і розсмійавсьа над „својеју віроју і обрьадом“ (з правом бути і без віри і без обрьаду і без сего права) і над стілем таким і над думкоју, а також і над собоју, шчо стільки тратив чорнида на сју справу. Очевидно шче з одного пункта з сеї програми, шчо галицьким поповичам без віри не прожити, бо вони навіть коли може і в бога не вірять, то таки чорта божать сьа, а окрім того страшно таки пуститись на отверте політ.-соц. поле, јак би було, коли б вони признали кожному волю думок етнографічних і релігіјних. Јім хоче сьа туптатись на однім місці. Ну, і будуть туптатись! Рішучі москвофіли все одно не пристануть на §. 1 ради „малоруської національности“, рішучі радикали, коли такі јесть, не пристануть ради віри ј того, шчо вони ж казали проти самого принципу перемішуваньа справ культурних з політичними, і все скінчить сьа новоју угодоју рутенсько-народовецькоју, пів-

Ті
У
по
де
де
де
по
В.
ст
к
ба
В
не
а
ст
м
а
Р

ні
ст
ст

до
у
ж
З
не
ко
та
са
ре
Бр
гі
не
рі
не

[The text in this block is extremely faint and illegible due to high contrast and blurring. It appears to be a large block of text, possibly a list or a series of entries, but the individual characters and words cannot be discerned.]

[This section of the page contains text that is partially obscured by a large, bright pinkish-red mark. The visible text is also very faint and illegible.]

тись тим, шчо нас не обов'язує ні до чого тої §, не можу, бо тоді москвофіли скажуть, шчо їх не обов'язує малорускість, хоч в суті москвофіли получили в згоді більше нас, 1) бо вони получили мало, а 2), бо ніхто ніколи з них і не одрікав, шчо єсть „малоруский говоръ“, як єсть малопольани і т. д. Народовці скажуть, шчо їх не обов'язує всьа згода і т. д. В тим і була завдача з'їздів, шчоб знайти політично-соціальні точки, спільні всім фракціям і виставити їх як обов'язкові, а решту зоставити на волю і об'явити сеї pactum unionis et tolerantiae.¹⁾ Навіть признанья самої толеранції було б нове і... олієм дльа всьакої рутенщини, московщини і т. и. дьачковщини і фанатизму, а тепер виходить якийсь спільний обман один одного і світа, в котрих остатній не такий дурний, шчоб його не розібрати і не посміятись над усіми утопістами, а надто над нами. Аргументація Р—ка, шчо того хоче уряд, сеж стара рутенщина-лакейщина 1848—1890 рр. Я волію чисту лакейщину Барвінського, бо за неї може пан міні дасть шістку, а півопозиційна лакейщина не дає вигоди ні опозиції ні лакейщині.

Я не можу розібрати, чи резонно зроблено було П—ком і Коломиїцями, коли вони скликували з'їзд 2 фебр., та шче і без Вас, але вже коли Ви були на з'їзді і згодились на пункти напечатані в Хліборобі N. 1, то фраза Ваша: „треба стојати до кінця“ повертаєть сьа проти Вас. Стійте Ви до кінця на тих пунктах, і ні в яку рутенщину не путајтесь!

¹⁾ Др—ов уживає звичайно форми *tollerantia*, та сьа форма не відповідає етимології слова. I. P.

Практичною користю з того я не жду ні для кого і ні для чого. Пресса москвофільська, особливо „Бесѣда“, не перемінила сьа в справі малорусизму, народовці не перестануть її лаїати. Завтраж можуть знайтись нові Гнилички¹⁾, і народовці впають закричатъ: staatsgefährlich! Уряд і польаки не помирять сьа з тим, шчо Ваші децемвіри не їдуть до Барв., а стилізація Вашого §. 1 не одрізує ні уряду ні польакам права заглядати Вам в душу. То шчо Ви повписуєте кілька радикальних §§. в програму акції унії партійної, самої акції не вбільшить. Було вже вписано чимало таких §§. в програму „Нар. Ради“, та шчо з того? А заява, шчо релігія, націон. і т. и. jestъ eine Privatsache, заставила би власне всі старіі партії робити шчо небудь політичного і соціального. Нарешті тільки така заява вибавила б Вас усіх од єпископів, а тепер і вони будуть плутатись до Вас і Романчуки і Королі бігати до них, а самі єпископи будуть брехати Вам усьаку чепуху, а гладити по голові Барв.

Не розумію я і того, чому про Ваш §. не можу писати? Кожний з децемвірів скаже текст його приїателям, і секрет, котрий в таких ділах непотрібний, не вдержить сьа, а лишень спинить сьа дискусія, котра могла б до 15 Маю вияснити шчо небудь масі публіки і допомгти тому, шчоб на зїзді прийнята була резолюція більш раціональна. Можна б сподіватись, шчо на II-му зїзді при допомгці консеквентних москвофілів проїшов би і §. 4 наших пунктів в смислі поділу політики од етнографії і релігії. В такомуж смислі говорив Кул. на зїзді 19 Марта. Я думаю, шчо коли б Ви показали себе твердішим, то і децем-

¹⁾ В рукоп. „може... „нове“.

віри могли б прийняти його, щоб уся справа згоди не пропала.

Таке пишу Вам примушеним П—ком, котрий пише мені, що звістив і Вас об тім, що попросив у мене написати Вам. Простіть, що нав'язуюсь Вам, бо всеж таки Ви самі не написали мені про справу і моєї думки не питали, то мені застається с'я лише в печаті її висказувати. Там я не перестану виступати проти всьох рутенських темнот і мертвих плодів в роді Вашого §. 1.

N. 149. Лист до І. Ф. 17 (29) Марта 94.

Получив я окрім Вашого листу ще N. Fr. Pr. а од П—ка вирізок з „Д'їла“ з пунктами згоди і бачу, що суть пунктів просто взята з тих наших, що були в Хліборобі, та тільки виложена темнішче. Дуже жалко, що наші пункти не були доси напечатані ні в Народі, ні в Kurj. Lw. ні, здається с'я, окремими листочками. Се тільки в нас таке бува, що ми не виступаємо не тому, що приймаємо і зоставляємо того, хто виробив що д'їла всеї спілки і що неју прийнято, так мов се лишень його особиста справа. Через те наші праці і летять в Лету! §. 1 єсть чистісінька рутенщина і ја дивуюсь наївности предлагати його як згоду. Та стилізація, котру пропонуєте Ви, в'їять однобічна, тоб то єсть думка Вашої фракції і не може бути прийнята всіма. Тої же трехчленній вступ, котрий Ви написали, вигляда справді як Witz і конечно старими не буде прийнятий, бо вони самі зовсім не одноцільна партія. Тим то ја думају, що одив вихід поставити на першій план пункти згоди політичні в такому напр. порядку: §. 4 (1), §. 2 (2), §. 3 (3), §. 5 (4), а в кінці поставити пункти

про внутрішню толеранцію в стилізації пунктів Хлібороба. Я думаю, що старі підуть на те зразу, бо їм се ліпшій вихід, а народовцям приїде сьа або зректись усієї згоди, або прийняти теж наші пункти.

Окрім усього иншого я жду од пункту толеранції такого послідку, шчо він тихенько та віжливенько одсува єпископів од усякого князьуваньна політичного. Звісно, вони будуть сердитись, таж усе рівно вони можуть симпатизувати лишень з Барв. і в усіх других комбінаціях лишень плутати. Я жду на будущих виборах рішучого пародья з польського боку не допустити нікого в соїм окрім Барвінців. Коло польське, єпископи і Барвінці стануть за одно, а всім иншим треба буде стати за одно. Пункт толеранції влєкшить остатнє і дасть можливість і нам требовати, шчоб при постанові кандидатів спільним комітетом були вділені хоч дві кандидатури і нашим.

Того ради добре б було, як би Ви держались з Ок. твердо за пункт толеранції. Я пишу Ок., та Ви од себе напірайте на него. А инакше скінчить сьа не тому, шчо може Король і кілька других рутенців пристане на стилізацію Ром. і виїде дві новоєрії: N. 1 — Барвінського і N. 2 Романчука, а решті сторін, москвофілам і радікалам приїде сьа все таки спати окремо, — то Барвинщина і візьме гору, Я б волів би вже, воли так, так зразу Барвинщину.

Посиладу Величку. „Зоря“ шче не приїшла. Посиладу про Огоновського. Шчо хочете, те ї робіть. Жінці Вашій кланьятесь.

Ваш М. Драг.

№ 250. Лист до Ів. Ф. 1 13 Апр. 94.

Дорогий Друже, Дуже вдячний я Вам за остатній лист, котрий мені вияснив стан річєй в децемвіраті. Помилка виїшла з того, шчо післєа того як на Зборах 19 Мар. льудє јасно показали неможливість 1 §., децемвіри почали јєго „стилізувати“ замість того, шчоб просто јєго викинути. Тепер застає сєа згодитись на те в новому зборі. Клерикалам нічого бојатись такого викиду, бо він більше привнає јім, ніж чудна своја віра або шче чуднішча батьківська віра (Перун? православіє? уніја?). Гірше всего, шчо за клерикалів починајуть укладати формули півклерикали à la Romantschouk.

Шчо до того, јака користь буде із згоди радикалам і народу, то ја з Вами згоджујусь, шчо аби більше було користи остатньому. Та лишєнь на перших порах ја думају, шчо уряд попробує „виєлімінувати“ із сојму і парламенту всіх окрім Барвинчуків, і певно се јєму зробити буде не важко, та лишєнь з сєго часу Русини почнуть навчатись бути політичним народом.

Звернемось до Ж. і Сл. Пісні про Кошута в мене јєсть і гарнєнькі, та треба лізти в спеціальну скриньку, а вона в холодному місці. Попробує жінка полізти. Ја думају вислати Вам галицькі збірки, то Ви там знајєте всего.

Вовка ја не міг сполохати, бо писав јєму лишєнь про Сумцова, і в загалі тепер з ним ні про јаку роботу јєго дльа Галичини не говорю. Мене занадто сердить в нему брак нбуху на те, шчо він почитајучи себе укр. соц. мусить чим небудь пројавляти себе власне в наших виданьнях, а не напів новоєрськими буркотаньнями, котрими він наповняв листи до мене з 1890 р., коли јєго накрутив був Ант. З Петерб. мені Морд.

тільки я писав, що там „по руках ходить Ж. і Сл.“, а що ходить лише в однім екз., то се зовсім в петерб. укр. стилі. Морд. пише в остатнім листі, що до „закуси“ багато охочих, а до діла нема. — Про Рачкого нічого не можу Вам сказати. Сам я місяців зо 3 нічого не бачу. Возможно, що К. Стар. зовсім не напечатана Вашого Варлаама, коли Ви там не вставите чого „южно-русскаго“.

Кінець статті Вашої дльа Сб. получив ја і в свій час передав Ш—ву, та після того сам Ш. забіг. Вислали його спершу розсліджувати страjk гiмназистiв в Вiддiнi (кажуть, буцiм то тутешнi марксисти, не мајучи 4-го стану, котриј мiг би дбати про дiктатуру, страjk гiмназистiв упорядкували: 2 класси в Вiддiнi перестали ходити в гiмназiју). Страjку Ш. не вгамував, а тiлько в свiгу в Балканах трохи не загруз, — і через день вернувшись, був посланвј в Антверпен, порядкује болг. вiдбитовку і буде там мабуть до 1/2 Мају. Вже через те нічого про долю Вашої роботи не знају, окрім того, що Ш. сказав ще при получці першої 1₂, що буде вже напечатана. З грiшми за статтi тут стiлько формальностiв, що і коли посилајуть, цiла процедура. Попробују розвiдатись, чи не можна менi получити грошi за мою статтю в X кв. і коли дадуть, то вишлю Вам франкiв з 150—200.

Карту ја одiслав назад, сказавши, що вона не лаха, тiльки треба градусну сiтку навести, та може б зробити дејакi додатки. Ви мене кличете власне на конгрес лiгерат. у Львiв, — ја не знају. Все що ја получив: конверт Тов. iм. Ш—ка, а в нему одбиток статтi з Зорi. А „что сей сонъ означаеть?“ — ја не знају. Само собою

розуміють сьа, шчо ві Львів ја не поїду. Куди мені! За фотографію спасибі. Дуже добра!

Ваш М. Драг.

Зорі все таки не получив! Мені треба саме листи до Погодина.

Н. 151. Лист без дати до І. Ф. 1894. Улица Денкоглу, София.¹⁾

Carrissime.

На мене наскочило нове лихо, — або 2-ге виданьне плевриту сухого в лівому легкому. 5 день лежав колодоју в гарьачці. Ледви вчора полекшало трохи, — і ја агадав, шчо хотів Вам написати дльа фіналу II кн. похвалу Сумцову, між инчим шчоб не думали, шчо ја все лајусь. Не знају, чи тепер напије. Пишу карандашем, бо можу писати лишень пів лежучи. Уткніть, голубчику, коли можна шче в II кн.

Німота моја все в старому стані. — Не мају звісток од П—ка, ні „Народу“. Хотів би мати газетні думки про зїзд 2 Фебр.

Непремінно напишіть Кулішеві про сотрудицтво в Ж. і Сл. — В нього багато јесть перекладів з Шекспира і Байрона. Ја јему писав про Ж. і Сл. Погано буде, коли Ви јему не пошлете книжок і не напишете. Не odkладајте!

Ваш М. Драг.

Н. 152. Лист до І. Ф. 17/29 Апр. 93. Улица Денкоглу, София.

Дорогїј Друже.

Тільки шчо получив Ж. і Сл., Ваш лист, а в купі з ним і лист П—ка про Вашу згоду-не-

¹⁾ Листок написаний, здасть ся, десь у половині лютого і копав сюди тому, шчо я вже по надрукованю попереднього аркуша віднайшов його між своїми паперами. І. Ф.

згоду. Де тонко, там і рве сьа, а все таки досадно, шчо увірвалось власне на нашому кінці. Коломиїці погарьачились, а надто в справі програми, але на скілько ја розбирају діло, винні більше Ви: 1) тим, шчо забули про приньатиј Вами §. 4 умов згоди, предложениј 2 февр., і шчо почали „стілізовати“ неагоду, — тобто укладати §. 1 децемвірскиј і 2) тим, шчо поспішились в печаті з деклараціями, про полученіј Вами вотум недовірја і т. и., тоді, јак і по Вашому листу виходить, шчо Вам товариші писали уваги, про котрі шче був час порадитись до 15 Мају сім раз. Зрештоју ја шче ніколи не бачив таких товаришів, јак Ви з П—ком, котрі јакось так завше зроблять, шчоб один другому перерізати шчо небудь.

Шчо власне робити далі, ја не прадумају з такими інгредієндами. Слід би в усьакім разі, шчоб і Ви і Дан. і коли можна, то ј П—к були на зїзді 15 Мају і там проводили §. 4 з 2 Февр., котриј дуже легко можуть приїняти і москвофіли. Инакше всьа „згода“ зведе сьа на те, шчо Ром. + Кул. зроблять Барвінщину N. 2 коло Барвінщини N. 1.

Може воно так і бог велить рутенцям, та все таки досадно — на сьу хвилю по вр. мірі, бо діло було почало повертатись на людське, а не на рутенське. Коли б ја міг сподіватись, то дуже прохав би Вас зробити можливе, шчоб поправити помилки, котрих все таки більше всего зроблено Вами.

Ж. і Сл. розрізав. Досить інтересніј N. Статтьбу Вашу про легенду Ш—ка прочитав. Дуже интересна, хоч про Ценгл. до речі не належить. Дејакі поправки пришљу — про Граматику і т. и.

Ваш М. Др.

Ст. про Костом. продержіть шче. Здаје сьа, ја вже все сказав тамтошње в др. статтьбах:

Простіть, шчо послав Вам мало грошеј. За своју статью ја шче не получив плати і не получу, поки не вернетъ сѣа Шишм. з Бельгїї.

Получив ја доволі чудниј лист од Гар.¹⁾ з припискою од Дан. Там склалась буча на мене через те, шчо Ок. пусти в оборот лист мїј до него. де ја говорив про некорректність того, шчо не покликано на зїзд П—ка, а також про непевність Дан. в справі клерикалізму і про те, шчо Ви самі, як поет, можете запертись туди, де б не слїд. Гар. і Дан. пишуть, шчо мені злі інформації дав П—к, а ја про Дан. суджу з поводу історїї з мојеју статьею „Вїра а гром. справи“, котру держали 4 м., а потім напечатали з таким початком, котриј мусив замазати справу і котрого ја не розумїю. Про Вашу поетичність ја не ховав думок своїх од Вас самих і казав і Вам і Ок. напр., шчо вступ Ок. в клуб новоерскїј, котриј він оправдув Вашоју згодоју, був превеликою помилкою і невстоїкою. Можете хоч розстрельать мене, а ја скажу те ж саме, шчо говорив Вам нераз, між тим і те, шчо треба Вам взяти себе в руки холоднїшчоју прозоју, коли хочете заїматись політикою, та ј в наукових справах бути трошечка не таким скорим. Коли Вам се неприятно, шчо ја говорю, то простіть, ја мовчатиму, але ја говорю не з лихими замірами на Вас, а з самого братнього почутья. І в уговорї справі виїшло лихо м. н. через невстоїку і Вашу і Дан., — а власне, шчо Ви забули і про зїзд, котриј пропоновано було 2 Февр. і на котрому репрезентація партїї мусїла бути раціональнїшча і не залежати од ласки Ром. + Кул. і К^о, — а також забули про IV §. приньатих Вами резолюцій. — А тепер виходить такиј шче комїзм, шчо буцїм то в розривї угодової акції

1) Гарасимовича.

і в тому, що Ви вишли з комітету і Нар. Волі, винен ја, — ја, Мих. Драгоманов person a propria!!! Откуда мнѣ сіе??

Мені се не в перше і ја, јіј Богу, не серджусь, не сердьтєсь же і Ви і поправляјте помилки, ідіть на зјїзд 14 Мају, настојујте там на §. IV Ваших резолюціј, то решта налагодить сьа

N. 153. Лист до І. Ф. 10/22 Мају 94. Улица Денкоглу, Софиа.

Дорогий друже.

Посилају Вам хвіст Хартіј на сьу книжку. Тут натуральниј перерив. Далі будуть 3. Католицьквј клерикалізм і початок ліберальнојі свідомости в Англії і 4) Великі Хартії і стверджіньнѣ јїх. На сему скінчимо рік. Як бог дасть віку мені і Ж. і Сл., то потім буде III. Хартії Нідерльандовькі. IV. Хартії Швейцарські. V. Хартії англійські XVII ст. VI. Хартії англо-американські, і кінець — вплив јїх на франц. деклараціју прав 1789. — На 5-ту 6-ту кн. Ж. і Слова буде приблизно по стілько ж, скілько на 4-ту.

Міні все жалко, що угодова авціја увірвалась не без вини нашого сторонництва. Та тепер ніщо робити. Формально тепер мусить виступити тој комітет, котриј установив зјїзд 2 Фебр., бо куди ж він дів сьа? Јего ховати рад. партіја не маје права, бо вона ж скликувала зјїзд.

Зјїзд самих радикалів був би в усьакім разі потрібниј, хоч ја розуміју скептицизм П—ка і $\frac{3}{4}$ јого сам ділбу що до тих, хто доси приймав участь в зјїздах партії і хто на них покладав постанови і плунав ними других (власне робучих), а сам ніяких дльа себе обовязків не признавав. Та може на новому зјїзді знајдуть сьа нові льуде-

Ceterum censeo студентів не пускайте, бо студенти мають свій обов'язок — учитись і через те вже не можуть сповнати обов'язків партійних. А без обов'язків навіщо ж і конгресси збирать, програми укладать і т. д.?

Хотів би ја знати, хто і через што інтересує сьа моїми Хартіями? Гарно писати далеко од публіки і без критики! Також хотів би знати хоч Ваш суд про моїх богів і про Рај. Ја писав їх з запалом, а тепер вноді думају, што даремно! Коли б мені самому прочитать їх 2—3 розумним мужикам! Та ба! То хоч би помогли пријателі своїми увагами.

Вам мусили недавно послати ІХ і Х кн. „Сборника“. По кр. мірі з міністерства приходили питати Ваш адрес. Шишм. шче не вернув сьа з Антверпена.

Всього ліпшого Вам з сімјеју.

Ваш *М. Др—ов.*

Саме тепер замітив недогляд: замість Хартіји вільностей написано — вільности. Libertatum вірніше, ніж libertatis. Поправте в ІV кн. і на сорочці одбитків. Догляньте, шчоб і кнвга Vermont була названа Chartes des libertés anglaises без помилки.

*№. 154. Лист до І. Ф. 8/20 Юльа 94. Улица
Денкоглу. Софія.*

Дорогвј друже,

Слабість, спека, екзаміни, ради, комісії і т. зовсім мене довели до літературного банкруцтва, — так што ја мушу послати Вам дальшвј устун Хартіј по московському. Простіть і простіть. Тимчасом і не ввїзджајемо, бо жінка заслабла і не може збиратись у дорогу. Тільки ј утішного, што

довше пробудемо з Лесеју. Треба конче јіхати в Париж, — а коли вијідемо, не знају.

Лесея привезла звістку, шчо англичане Вам грошеј прислали на штундову літературу. Напишіть про се докладно.

4 кн. Ж. і Сл. добра, окрім відозви од редакції. Як Вам не сором писати звичайні рутенські ламентациї? Адже кожен волен передплачувати, чи ні, — і ніхто себе хвалити не мусить. *Pas comme il faut.*

Ваш М. Драг.

Буддізм певно не скінчить сьа ранішче кінця року. „Бібліју“, переклад Лесі, посилајемо в Народ, котриј не багатіј матерјалом тепер. В Ж. і Сл. 1895 дамо *Les Evangiles, Les Hebreux, Genése, Jésus etc.*, — аби було живе!

Манускрипт Хартіј збережіть.

*N. 155. Лист I. Ф. Відень, Hôtel de France,
29 Юльа 94.*

Дорогіј друже,

Давно од Вас нема звістки. Напишіть у Париж (29, av. de Wagram), чи дістали Хартіјі і шчо робите. Напишіть і про аїзд.

Остатња квіга Ж. і Сл. інтересна, та тільки на шчо Ви пустили рутенського плачу і самохвальства в відозві од редакції. *Pas comme il faut!* Все рівно, Ж. і Сл. умре, то ліпше по лицарськи умрати, а ніж по циганськи.

Ја послав *La Bible* в Народ. Јему нема матерјалу. Коли Ж. і Сл. житиме, то дльа нього знајде сьа шчо.

Ваш М. Драг.

Чи не могли б Ви мені прислати (взявши напр. з Ossolineum) Лібельта брошюру про Слав. З'їзд у Празі 1848?

*N. 156. Лист до І, Ф. 6 Авг. 94. Paris 29,
av. de Wagram.*

Дорогві друже,

Вчора получив Ваш лист. Жалко, що мало пишете про з'їзд, — бо і П—к, захорувавши теж маже нічого не пише. Що таке говорив голова Ав. Бр.? „Помраченіє умовъ“, здає ся, — епідемія на молодіж „радикальну“ в усеу „русько-руському“ світі. Та в Петерб. і Москві видно хоч наукові інтереси в піврадикальних молодих льудей. Се все теж ґрунт, на котрому щось виjde. Між ними виходить і прихильність до наших тенденціј. Бачив примір. одного Москальа в Софії перед виїздом, — і бачу тепер, коло себе тут 2 тримају. А в нас, на півдні — сон та конищина! Кажуть, що і Груш. — православној! Що здивувало Міклаш. в Думках?

Про Сарку мајте в приміті, що він „жудиковатиј“. Так кажуть усі знакомі мені Петербуржці.

З Ковалевского можна перекласги те, що хочете, коли воно дльа Галичини цікаве. Нашим все мусить бути звісне. А може і ні! Тепер епоха „непомнящихъ“.

Леска зостанесь в Болг. мабуть до к. Септ. Тепер вже не селі під Софїеју. Писати до нејі на адрес Ів. Шишманова, улица Бѣлчевъ, або в министр. нар. проsv.

Нїяких фольклорних книг в Парижі цікавих тепер не ввишло, коли не рахувати 1 вш. Dictionnaire des traditionnistes contemporains, котриј ја післав Лесі, получивши в мо-

мент виїзду. Там єсть і моја біографія з бібліографією і патретом.

Книгу Бр. Зал. ја не бачив і не побачу. Через те ј ради Вам дати не можу.

Вовкою вчера ж давав читати Ваш лист і він сказав, шчо маје лишень шчось переписати дља Вас. Радив јему післати дља Вас і одну легенду про те, јак чорт виманив у бога огонь, а потім јего перекрадав св. Петро. Та не знају, коли надумаје сѧ Вовк послати Вам шчо. Він усе не може очуньатись од „угодовства“, котре було нагнав на него А—ч.

Ја наврѧд шчо зможу прислати Вам звідсі окрім Хартіј.

Завтра ја з Л—оју і з жінкоју перебирајемось на село, але Ви пишть усе сѧуди до нового указу.

Ваш М. Драг.

Знају, шчо Вам не легко, та все таки пишть хоч трохи.

Ви забули мені одповісти про англійські гроші на штунд. книги, а також, чи можете мені здобути Лібельта про Слав. конгрес 1848 р.

N. 157. Лист до I. Ф. 22 Авг 94. Vaucresson. (Dep. Seine et Oise). Villa de Progrès, chez Mlle Julia Beck.

Дорогіј друже,

Не лѧкајтєсь адресу: се в $\frac{1}{2}$ год. од Парижѧ, серед лєсѧв, а Progrès видумаѧ не ја, а хозѧјін вѧлли — масон.

Роскаже Вам про Vaucresson і по части про мене земљачок, секретарь Макс. Ковалєвского, студ. київськѧј Заболотнѧј, а Ви јего просвітть по части гал. справ, бо А—ч јего пустѧв

на Барв. Зрештоју укр. імен, як Arbeitg. і др. не кажіть јему, бо він шче молодий, шчоб не почав говорити, де не треба. Таке наставте і П—кові, коли Зб. поїде до него.

В Слав. зїзді 1849 р. мені треба тепер про Бакуніна. Того рода брошуру Морач. б. л. пришліть, а може Лібельта нічого і нема про те, а ја змішав імена. Як шчо напишете мені про Бак. з других джерел, то буду вдячний. Темна мені генега славјанофільства Бак. Пише він, шчо почалось воно в 1846 р. Тоді він був у Парижі, де славјанофільствовав по својому Міцкевич. Виїхавши в 1848 р. з Парижа в славјаншчину, Бак. пише Анненкову, „коли б не взнали про те „славянщики“. Які се славјанщики? Москалів таких тоді в Парижі не було, а були все западники (Анненков, Герцен, Тург. і др.). Очевидно польаки, але які? Може Ви шчо знаєте про те? В мене нема віяквих книг польських про такі справи і сизтатись ні в кого.

Печатају ја листи Бак. до Герцена і К.о. Хоч листи ті маїже виключно 1864—1874 р., та треба все таки розуміти еволюціју думок Бак. 1840—1849 р., а про се джерел маїже нема. Коли б улізи в архиви в Дрездені і Відні, прочитати хоч процеси Б—на, то певно шчось би взнав, та не пустять. Ну, видам, шчо мају, і скажу, шчо знају і намічу, чого треба шукати. І то добре. Книжка виїде інтересна. Виїде ј по німецькому.

Остатній Н. Народу мене привів у роспуку. Все Драгомановим, а ја П—ку писав кілька разів, шчо післав јему матерјалу свого аж до кінця року. Більше ја не можу писати, і коли ніхто окрім мене не хоче, або не може, то Народ треба буде поховати. В загалі преглупї стан нашої партїї. Саме успіли добратись до масс, і по-

казалось, що говорити з ними ніхто не хоче, коли маси хотять слухати...

Що Ви мені скажете про Рај і Поступ? Чи стануть його читати селяне? А коли ні, то хто читатиме?

В—к получив Ж. і Сл., та чи скоро напише що ддя него, не знају. Јему важко тут битись ддя шматка хліба, а окрім того Ант—чевіј туман все јему з голови не виходить.

Ну, на сьогодні буде. Ждатиму тут Ж. і Сл. А Ви јего пошліть Леже (Louis Léger, Rue de Boulainvilliers, 43) комплет.

Ваш М. Драг.

Ів. Виш. і Тел. Ваш послајте б. л.

*N. 158. Лист до І. Фр. 24 Сент. 94. Vaucresson,
(Seine et Oise), Ville de Frogrès.*

Дорогіј друже,

Получив Ж. і Сл. V і лист Ваш. Книжка вијшла занята. В легендах лишень мало нового, — більше варјанти, — та интересно, що скрізь вони однакові. Дальше легенд і новель давајте јак најбільше.

За справки про Б—на спасибі, тільки наврад, щоб ја знајшов що тут, а в Nettlau не можна прохати матерјалів, бо він сам готувить книгу про Б—на, навіть 2 томи. Він мені писав 2 рази і ја јому, але по віденському адресу ја јего не знајшов, або липше депеша моја, послана јему з готелю. Де він тепер, не знају. Та што він за чоловік? Анархист? — і јакого калібру?

В—к каже, што ні 4, ні 5 кн. Ж. і Сл. не получив.

Я написав уже по укр. 4 ст. Хартію англійських середньовічних (конець) — вишло 34 моїх сторін, тобто коло 2 листів Ваших, — та треба в Парижі ще повставляти дещо з виписок у Нац. Бібл. Після завтра буду в Парижі і незабаром вишлю Вам рукопись.

Драм Ваших тепер на ново не перечитав ще. Укр. Счастье мені подобалось, як ја читав у „Зорі“. Живо і місцями ефектно, — але чи реально, сего не берусь судити, бо життья галицького не знају. Вам треба самим за собою слідити по часті реалізму, бо Ви часто то з фантазії, то з символізму і тенденції одступаєте од него. Пам'ятају, колись Кобр. і Окун. у мене в Женеві восхищались Вашими Панськими Жартами. А коли ја спитав, чи бували ж у Вас такі попи, то Окун. одповів: а, ні, таких не було!¹⁾

G. Paris ја Вам добуду, про *fabliaux* справлюсь, — і коли не безбожно дорого, то звелю вислать. Ја мају кредит у книгаря *Ricard, 82, Rue Bonaparte*; колись поражуємось, а без збірки *fabliaux* фолклористу жити важко, а надто як зачепиш новели. Jestь у мене в Софії нова монографія про *fabliaux*, забув ім'я автора. Про *Romania* теж справлюсь в Парижі.

Там адрес мій 29, *Av. de Wagram*. Зостанусь там днів з 6—7.

Ваш М. Драг.

¹⁾ В такім расі др. Ок. сказав неправду, в якій Др—ов міг тут же й уличити його хоч би на підставі Павлюкових „Читалень“, де згадано про Карлівського попа Григоровича, якого сусідні попи прозивали „*insensatus Galatus*“, а власти переслідували за його мужиколубство. Було таких попів і більше, починаючи з того Щавінського, що 1808 р. укладав у Доброгостові свій Буквар „для пользи чад своїх і парадіян“.

*N. 159. Лист до І. Фр. 29 Sept. 1894. Paris, 29,
Avenue de Wagram.*

Дорогий друже.

Посилаю Вам Хартію і *Časopis*. Спасибі. Ви певно получили *La Poésie fr. M. A.* — Пам'ятаю, що там єсть і статейка про *Fables Orientales dans le littérature fr.* — Се лекційка напечатана в *R. Pol. et Littér.* і ніщо в ній особливого нема. *Fabliaux* коштуватимуть 40 fr. за 5 томів. — Чи вислати?

З Бак. так стоїть справа: ја поробив випуски з *Časopis*. Не багато. *Aufruf* пришліть мені в Софію. Промови Бак. на слав. конгресі ја не знайшов. В *Bibl. Nat.* знайшов лишень з випуск *Pamiętnika* і в нім безбарвну статтю про Славянщину. Як би мені промова, то ја б задовільнив сьа. *Maleho* пришліть мені в Софію. Звідси ја їду днів через 4, спиньусь на 1—2 дні у Відні (*Hotel de France, Schottenring*).

Ваш *М. Драгом*.

Що за чепуху про Вас пишуть „кацапи“, — що Ви б то говорили про мене Мілковському? Се ж пронунціаменто за Історичну Польщу? Ја в загалі не знају, яке Вам місце „чорноробу“ в польській пресі, в конгресі? — А тут якийсь українець в Народі пише, що Правда тим добра, що в ній писав Франко! І скрізь Франком тикають проти Франкової партії!

1 Окт. 94.

Приходить сьа прохати Вас напечатати в *Kur. Lw.* слідујуцій лист мій по польському:

Ш. Р.

Ја получив кілька запитів з поводу книги *Ks. Stan. Załęskiego — Geneza i Rozwój nihilizmu w Rosyi*. Мушу обернутись до Вашого ш. жур-

налу, щоб сказати, що в книзі тій в загалі матеріал зведений з різних джерел без всякої критики, котра їй трудна для автора, бо він не знакомий у загалі з життям і літературою в Росії. Окрім того багато звісток взято автором бог вість з яких джерел. Спеціально про мене майже всі звістки автора фантастичні. Вкажу лишень на ті, котрі може оцінити всякий знакомий з самою бібліографією справи.

Напр. на стр. 355 д. Заг. назива між журналами російськими, що виходили в Женеві поряд з такими, які ніколи не виходили (як *Dielo i Borba*) *Swobodnaja Rasija* — *organ ukrainofilów, pod red. Dragomanowa; Samouprawnienie* — „*bezbarwnych*“, а на стр. 387 вже каже: *Samouprawnienie* wyszło z grona grupy *Ukraińców z Dr—wem na czele... Odlamem tego stronnictwa była grupa Swobodnaja Rasija; założył ją Dr. z kilku eks-Narodowolcami..*

Я кілька раз заявляв, що всі мої політичні видання і статті — підписую. Отже Самоуправління я ніколи не видавав, ні навіть не помістив там ні слова, і всяквж, хто гльане на *NN.* сеї газети, побачить, що там нема нічого українського. Також хто гльане на *Св. Росію*, побачить, що její редакторами були дд. Бурцев і Дебагорієв-Мокрієвич, про котрих я можу сказати, що вони не були народовольцями. Я помістив в *Св. Р.* лишень кілька статей, з котрих одна, *Земскій лібералізмъ въ Россіи*, була перепечатана в *Kur. Lw.* і вишла і по польськи окремою брошурою.

Нарешті мушу сказати, що я кілька раз заявляв, що я зовсім не українофіл, а лишень українець, котрий має претенсію бути на українським ґрунті європейським лібералом і соціалістом, в роді напр. радикалів і соціалістів англійських. Навіть не виходючи з Галичини можна

бачати, шчо проти моїх думок, як проти „космополітичних“, ведуть гарьачу полеміку народовці-українофіли.

З пошаною застаюсь

М. Драгоманов.

Пришліть мені NN. 2 К. Lw.

*N. 160. Лист до І. Ф. 4 16 Окт. 94. Улиця
Денкоглу, Софія.*

Дорогий друже,

Учера виліз ја во чрева китова, де був 3 дні і 3 ночі, і прибувши в Софію, застав Ваш лист. Все таки жалко, шчо Ви не написали мені ні в Париж, ні в Відень, хоч би про те, кого б з русинів міг ја знайти в Відні, а то ја вдруге проїхав через Kaiserstadt, нікого з земляків не бачивши.

З поводу Русалки скажу, шчо имја мені не подобає сѣ: сентиментально і не точно. Та ј віри в її довговічність не мају і думају, шчо ліпше реформувати і розширѣувати готові виданьнѣ, як Зорѣя і Народ, ніж заводити нові. Бојусь ја і уступок цензурі россієській. Ну, та в таких справах у мене правило: не перечити щчирому заміру других, і коли льуде беруть сѣ за діло і просѣять помочи, то помагати.

Дуже багато помогти Вам не можу, бо ј так роботи мају аж через силу. Але все таки поможу і статѣями ј матерјалом фольклорним. Може зважусь пустити і Коскена статѣю з своїми прибавками.

З поводу фольклору скажу, шчо ја не раджу дуже висовувати, шчо се буде спеціально фольклорне виданьнѣ, а зајавити програму як најширшу, хоч переважно літературну, і сказати, шчо фольклор зајме видне місце. А там можна

буде пускати і історію, і літературу, і фольклор давати в кожную часть. Перекладів з російського раджу давати як найменше і дуже добрі, ergo Евг. Онфгина, коли плохій, не пускати. Евг. Онфг. в Россії зна на пам'ять всяка письменна душа, і коли трохи вїде слабія переклад, то тільки сміху наживемо.

З поводу Роланда нагадаю Вам, шчо єсть діло G. Paris — Histoire poétique de Charlemagne, а чи А. Lang видав книгу про Роланда, чи єтат'єтьу, ја вже забув. Треба переглянути свої замітки, а також Revue Critique і the Athenaeum і т. и.

Де Ваша сім'я? Чи не чут'є чого нового з Россії? Пишіть хоч карти, а то сум бере, коли довго звісток нема.

Ваш М. Др.

Зо „Сборникомъ“ все Вам буде влагоджено, аби була в руках моїх Ваша робота.

Шчось нема довго Народа. Не маю і звістки од П—ка шче з Відня.

*№. 161. Лист до І. Ф. 22 Окт. 94. Улиця
Денкоглу, Софія.*

Дорогий друже,

Получив од Вас Вишенского і карту, а Ви певно дістали мою карту. По части Б—на все таки молю: прислати мені скорше: 1) промову-програму його чи з Dziennika Domowego, чи в Slav. Jahrbücher, 2) Aufruf an die Slaven, 3) Maleho, або написати мені, шчо б ја на Вас не надіјав сьа, а то часу врајано страшно з часу мого листу до Вас з Парижа. Ви ждали чомусь мого листу з Софії, а ја ждав од Вас одповіди на мої

листи і Maleho, про котрого Ви писали, що він у Вас jestь. ^

З одним моїм листом з Парижу щось поробила нечиста сила. За день до мого виїзду з Парижа получив ја зі Львова лист приблизно такї: „їдучи в Прагу хочу побачитись з Вами в Відні. Jestь що багато переговорити. Напишіть, коли будете в Відні. Виїзжају на 3 дні в Київ“. Підписано: Л. Р—ский, чи Р. Л—ский. В горі адрес, котрї ја забув, в листі замість имені автора листу — mieszkanie pani NN. (забув имя).

Не знаючи ніякого Л. Р., чи Р. Л—ого, ја послав Вам лист в оригіналі, щоб Ви розшукали його і сказали, що стріча наша неможлива, та ја ј не розберу, куди власне їде кореспондент, чи в Київ, чи в Прагу. Тепер нечиста сила зїла лист і ніяких дальших звісток по сїй справі нема. Чи тут нема шпїонства?

Огоновськїј хај простить за те, що зробив його дурнем. Вам, думају, на його офіціальнїј катедрі не сидіти. Хиба вже ја, як буде в Росїї конституція при Николаї ІІ-ому і ја буду в Київі куратором, то покличу Вас на катедру в Київ. Книгами радиј Вам помогти, та ось біда: тих власне книг, що Ви називајете, в мене нема, а другі всі в хаосі, в котрого ледве вибрані фольклорні виданья. Ні ја з аортоју, ні Лесьа з ногоју, ні жінка моја, змучена за 1000 робітників того хаоса розібрати не здолајемо, та ще зїмоју по скриньям, котрі стојать в ріжних холонних місцях.

Хартїї поспїшусь вислати. Б—на задержав. А ні на яку рецензіју моју не рахујте і в загалі не забувајте, що ја кїнь зїжджениј! Оце як ми з ІІ—ком помремо, то Ви муситимете solo-so-

lissimo наповнѣати і Народ і Ж. і Сл., то Ви не давајте дуже обіжати П—ка ві Львові.

Лесѣ мабуть тут зостанеть сѣя зімувати.

Ваш М. Др—ов.

Посилају сеј лист рекомендованим, шчоб і яго не вхопила нечиста сила, а Ви скорше одповідајте. Та як будете посилати книжки пакетом (Zollstück), то вкнѣте Нової Теол. науки трохи і Чуд. Думок.

N. 161. Лист до Ів. Фр. 13/25 Окт. 94. Улиця Денкоглу, Сербія.

Дорогий друже.

Страшенно Ви замовкли! Мабуть дуже ніколи. Тѣм часом мені хоче сѣя довідатись, шчо то таке за лист, котрий ја переслав Вам, а також получить Aufguf Бакунина. В Відні ја бачив Nettlau і тој мені казав, шчо промова-программа Б—на на пражському зїзді була перепечатана в журналі Јордана (Slav. Blätter?). Чи в Оссол. нема того журнала? Чи не мајете кого в Празі, хто б міг переписати сѣу річ? Була вона напечатана приміром в Окт. 1848 р.

Мені вже відомий возврат Павлика в земљу Халдејську і радиј ја, шчо Ви пишете хроніку в кожному N. „Народа“ і шчо „старшиј“ молодий Буда. појавив сѣя упјать в „Народі“. Тільки зверніть увагу, шчоб писати так, шчоб було зрозуміше за кордоном. Ви пишете так, як би скелет фактів був відомий читателям. А за кордоном його то ј не знають і через те філософіју Вашу не впізнають. А Буда. на вішчо таким високим штилем і з таким вигуком пише? Се до-

волі нудна мішанина манери галицької з соціально-демократичною!

Лесьа тепер переклада з Gr. Encyclop. Les Evangiles Верна. Куди се вмістити? Чи в Ж. і Сл., чи в Народ?

Ваша стаття піде лишень у XII кн. „Сборника“. Про те, щоб Вам вислали недостаючі книги, ја казав і казатиму, та не знају, чи з того шчо виїде. Вже 3 роки назад ја випрохав був книги Сб. у міністра і думав був, шчо Ви їх маєте комплет, — аж бач!

Огон. покарав мене, — лишивши мене критики Кузьм. і болгарських етюдів.

Ваш М. Драг.

Пришліть мені Біблію Історію вид. Просвіти.

*№ 162. Лист до І. Ф. 25 Дец. (ст. ст.). 94.
Улиця Денкоглу, Софія.*

Дорогий друже,

Спасибі за преінтересний лист. Про справу Ж. і Сл. скажу так: ја б міг митьтєу вислати Хартію далі, тобто нідерландські, так мії фламандські кореспондент задержує мене. Бачите, треба говорити про Велику Прівілегію Марії Бургундської, котра одна з најінтересніших документів sui generis. Так ось біда: нової перепечатки жеї нема, а јесть лишень в одній збірці 1792 р. виданій в часи брабантської револьуції проти Јосифа II. А сеї збірки навіть у Парижі в Bibl. Nationale нема. Зостає ся прохати Бельгіјців спасати жеї мені в флам. оригіналах та додати ј фр. переклад, бо ја не все впізнају по фламандському, та шче ј по старому. От ја ј обернув ся шче з Октобрія до мого

бельг. корреспондента, котриј робив уже дльа мене подібну роботу за плату, та він мене і водить доси. Я вже нагадував, і як тільки він пришле своју роботу (а jestь 3 редакції прівілегіји дльа ріжних провінцій), то ја сьаду за редакцію статті, але коли пришле.

Коскена буде жінка шукати, шчо те ж не легко. Clouston — Popular Tales etc. ја мају і мусив Вам рекомєндовати, вкупі з другими јего виданьнями, коли тільки розмова в нас була пісьла 1887 р. Звісно, јего Introduction варта перекладу дльа просвіти наших „учених“, шчоб бодај мовчали, коли не вміють говорити јак слід. Чи перше дасте Клоустона, чи Коскена, все одно. Пісьла Евангеліј Верна ја думав дати јего ж Ісуса, котриј мусить незабаром појавитись в Grande Eps. Поки скінчить сьа Ев., певно појавить сьа Ісус. Перекладе Лєсьа. Звісно, се не шкодить Порфіріју, котрого працьу ја зрештоју забув. Дуалізм мій посилају. По мојому, коли јего перекладати, то хйба по німецькому дльа матерјалу. А в кінці робить јак ліпше. Про те, шчоб Вам вислали „Сборникъ“, ја товчу Ш—ву, та в тутешніх льудеј уха тугі, јакось нічого не вдержујуть. Аж дивно! Буду шче товкти. Вам шче міністр Живков розрїшив видати комплект „Сборника“ по мојій просьбі трохи не в 1891 р.

Рецензій не обішчају. Не льубльу ја јїх писати, бо вони мене коштујуть стілько, скілько і своја працьа, а слїду лишајуть мало. Хотів би ја Вам послати дејакі недруковані Кобзарські матерјали, а також stateјку про думу про Івана Богуславцьа, котрого фальшованіј варјант влучив до „Истор. Пїсень“ завдяки С. Носу і котрого фальшованности не розібрав Жит., хоч мав правдивіј варјант Ломиковського. Сі мої коммунікати залежать од того, јак скоро покласује

жінка мої портфелі. Вже бібліотеку покласовала.

Скалабановича і Малишевського там нема. „Aufgruf“ отберу в Мінцеса (перекладчика листів Б—на) і пришлю сими днями. Простіть!

Ваших бандерольних посилок шче не получив. Будьте ласкаві не посилайте мені поки шчо нічого Zollstück'ами (пост-пакетами), бо тут завше на них було і здирство чимале і тьаганина, а тепер митницю в місті скасували і треба за пустяком жіхати аж на зал.-дор. станцію і там тьагатись сугубо.

З Кулішем хоч так, хоч сьак, а в чепуху вскочите, „зане Куліш јесть і Кулішем зостанеть сьак“.

З доцентуроју і катедроју Вашоју, певно, не одно тьаганья вијде, та вже терпіть хоч би дльа того, шчо објективно говорючи, зо всіх можливних кандидатів Ви најліпшиј.

Спасибі Вам і жінці Вашіј за поздоровлінья і бажанья. Та певно Бог і Вас не послуха: аорта моја все більшиј горбик видављује на грудіх і певно давить на трахеју і вбільшује јејі катар і кашель, а сеј не даје класти льоду et vice versa... А через се все страшенно втомляјусь і мало мају часу писати, бо мушу більше лежати. Лежу то ја з книгоју, та ја читанья не вважају за роботу, в усьакім разі се не соціальна робота.

А роботи треба б робити силу і крім Ж. і Сл., Нар., Хліб., шче обішчав написати літер. огляд укр. дльа Revue des Revues, а тепер Revue de Paris (котра хоче зјісти Revue des deux Mondes) просе статті про участь Украјини в лібер. і рев. руху в Росіјі, а сегодня получив запросини шче од Zeit. Досадно, шчо нема сил і нікому передати калавур.

31 Дек. Кілька днів задержав лист; між инчим треба було перебрати деякі папери, а в них знайшов речі, котрі задумав звести до купи і переслати Вам, як матерјали дльа Ж. і Сл.; посилају окремо. Знайшов і статтью, вирізану цензуроју з В. Евр. 1874 р. не через те, шчоб там було шчо грішне, а через те, шчо в Петерб. піјшла чутка, шчо мене арештовано. (Се було післъа брехень „Кіевлянина“ і „Голоса“ про міј спор з Ор. Міллером з поводу биліа і дум на арх. зјївді і післъа великих арештів народоходителів). Тут дехто перечитавши знайшов, шчо воно не зовсім страило букет. Як думајете?¹⁾

Ваш *М. Др—ов.*

¹⁾ Статя п. з. Українське письменство 1866—1873 років, у перекладі М. Павлика була надрукована в „Літ. Наук. Вістнику“ 1892 р. т. XX, стор. 1, 57, 121.

1895.

N. 163. Лист до І. Ф. 15 Ян. 95. Софія.

Дорогий Друже,

Послав Вам з тиждень назад Замітки і стару статтю, та довідав сьа, шчо мої поштарки (Лєсєа та Рада) забули рекомендовати, то ј боју сьа, колиб не пропала посилка. Заспокојте мене листочком, чи получили. Вчєра послав додаточок до Кобзарських співів, а сєгодня шчє один посилају.

Помістіть Ви Бодьанського варјант „Дворьанської жони“ коло Ломиковського, а другі пісні з Бод. де небудь в Вашім фольклорнім відділі. Виправив ја Вам шчє пачку Кобзарів (јєсть цікаві рєчі) і новиј, досить повниј варјант Кішки, та не посилају, — може шчє јаквиј додаток видєру з паперів, котрі тепєр привожу в порьадок. А јіх у мене сила! Та добре, шчо јєсть јакась робота, котру можна робити з переривами і навіть лежучи (простіть, шчо пишу карандашем, сє ј јєсть лежача робота), бо кашель не даје сидіти довго. Шчо у Вас нового? Јакі шанси Ваші на профєсуру?

Ваш *М. Др.*

Шчє задержу пісні Б—ого.

*№ 164. Лист до Богдана Кистяковського.
1/13 II, 95. Софія, ул. Денкоглу.*

Дорогий Богдане Александровичу.

Ваш лист, хоч змістом і дуже сумний, вважав мене як слово од Вас та ще і з землі вільнішої. Те, що розказуєте Ви в початках, власне трагедії, сумніші од шибень, і жалко, що про їх не печатають через те, що божать сьа пошкодити мученикам. А мука тимчасом все росте. Виберіть кілька біографій таких осіб, котрим би публичність не могла пошкодити, і виложіть точно і подрібно, а ја постараюсь їх пустити в англійські газети.

А поки що про Ваше життя в Берліні. Ја не бачу резону вписуватись Вам у студенти до кінця семестру. Даремне гроші потратите, хіба лишень імматрикулюєтесь, а лекції пишуть з будущого семестру. Доти ж знайдете що робити: ходіть в музеї та в театри. Але перше всего знайдіть собі вишу квартиру. В Берліні єсть багато хат і з двійними вікнами і з печами, і не дорого. Ви певно наскочили на Schlafkabinet, котриј мусить нагріватись з сусідньої хати і де німець спить під бебехом і в колпаці. А Ви писати хочете!

Може Вам придасть сьа протекція професора Шімана (остзеєць, редактор Russische Denkwürdigkeiten), то звістіть мене; ја јему напишу про Вас, а Ви до него підете.

Ја за Ваш берлінський побит трохи бојусь. В Берліні поліція придирає сьа, а надто до руських. Досить буде, щоб Ви пішли до соціалдемократів, познакомившись, то вже і чипльатимуть сьа та ще можуть вислати в Росію. А досадно, бо Берлін все таки eine Weltstadt і там је

що побачити і наукового і політичного. Подумаєте, чи не ліпше б Вам на першій раз пожити напр. в Мьунхені?

Про те, буцім то ја на Вас „сержусь“ і т. в. Ви не вірно інформовані. В таких сиравах глупо „сердитись“, та і шаблони не в моїх звичаїх. Мені тільки сказали, що Ви пімались в цілком польській справі, а ја на ділі бачив, як польські кружки легковажать наші справи, хоч раді послуговатись нами, і думаю, що економїя сил потребує, щоб наші ліпше не роскидались, бо їх роботи ніхто не робитиме. (Це просто комічно: $\frac{1}{10}$ інтелігенції, що живе з нашого народу, розходить ся по московських та польських кругах а там кажуть: у Українців мало робить ся! Се слабий рух!)

Що до Вашого „марксїзма“, то одкинувши мою неохоту до всьаких партійних назв од імен особистих (Філіпони, Федосієвці, акулиновці і т. п.), коли Ви стоїте за важність або навіть перевагу городських льудей, то ја сам був такий „марксїст“, коли всі були народниками (див. мою статтью про Шевченка в IV кн. Громади). Коли Ви додаєте, що тепер у Россїї на селі не можна робити, то проти сего ја нічого не можу сказати. Ја тільки проти виключности, проти того, що вчерашні „чернопредѣльцы“ сьгодні, як Щедринський „помѣщикъ“, молять ся богу, щоб „мужика вистребити“. А в Галичині теж просто ми маємо перед собою факт соціалістичної шльахетщини, котра лає Фр. і П—ка (основавших польську соц. пресу там!) реакціонерами лишень за те, що вони працюють коло селянина-русина. Ја вдержују своїх пријателів од полемки з сим фактом, але вказују на него і раджу робити своје.

Не памјатајучи твїєї фрази моїєї в Народі, котру Ви згадуєте, ја не буду боронити її тексту. А що до політ. программ, то ја тепер дльа

Росії кажу лишень одно: треба добиватись волі політичної. Але якими власне способами? В се ја не пускаюсь, бо далеко стою од деталів життя в Росії.

Через те ја пишу в Народі дльа рос. чителів самі принципіальні речі, найбільше оборону принципів нашої громади од зміни „дьядків“, а переважно програмові речі пишу, або писав дльа Галичини.

Вертаючись до Вашого „марксизму“ ја скажу шче. Чув ја, шчо рос. марксісти звертають увагу на робітників городських і як на једину, можливу в Росії „баррикадну“ силу. На скільки в Петербурзі можливі парижські, або навіть берлинські дні, як 30 Јульа, 24 Фебр., 18 Марця і т. и., котрі і на заході можливі були лишень дьякуючи конфузу урядів під напором інтелігенції і навіть (у Франції) јавному спочуттьу армії до револуції, котру вона мусила всирияти. В 1848 р. в Австрії конфуза уряду досить було дльа того, шчоб Метерніха повалили самі адвокати з студентами і без робітників. А шчо всіли і робітники в Берліні, не кажу про Відень, коли уряд вијшов з конфузу і повів на револуційні столиці — армії?

Нарешті се все справи, про котрі можна шче буде розмовитись, в літі може і на словах, як буду јіхати через Відень до моїх парижських лікарів. Пока шчо поспішаюсь послати лист, шчоб звістити Вас, шчо Ваш ја получил.

Вам звиньатись за почерк нічого. Прекрасно все написано, а ось ја.. Діктувати мені шче важче, ніж писати. Ја ж був 2 рази по 2—3 місяці німвј через парализацію лівого голосника надавом од аневризму аорти. Торік саме в сеј час. А тепер кашльају через надав аорти на трахеју. Учера не дописав Вам листу, бо перед тим ліг спати в 11 год. ночі, кашльав до 2, насилу

заснув за поміччю морфіну, та прокинувся в 4 і кашляв без перерви, без сну до 10 год. перед обідом! Ось моє життя! В таким роді 5-ий рік проживаю. Се на свій лад варто росієських тьурем. А може і не варто, бо все в антракти можна писати, а то і в акти, щоб не думати про хворобу.

Мої дами і племінниця моја, котра тут в Маю і буде до Юльа, Вам кланьають сьа. Фотографію візьму в фотографа і Вам вишльу.

Ваш М. Драг.

N. 165. Лист до І. Ф. 13/25 Маю 95. Софія.

Дорогі Друже!

Не писав Вам і нікому, бо через болізнъ, а ще більше може через ліки (м. и. tinctura belladonnae!) був слабіи тав, щчо ні думати ні писати ні навіть читати не міг. Тепер ледви прихожу в себе головно через гарну погоду.

З поводу попереднього Вашого листу треба говорити про „Сон князя“. Скажу коротко: не в тім діло, щчо в Вас наклін до романтизму, як кажете, а не до реалізму. Поезія завше реалістична при всіх напрямках, а напр. англійські основателі новішчого романтизму були вкупі і основателі новішчого реалізму. А в тім діло, щчо в Вас рутенщина прибила нъух до реалізму і поезіі правди. Треба ліки, м. и. дози французької, англійської і росієської літератури доброї школи. „Сон“ мертвий і ні до чого, а всего менше до р. життя навіть старої епохи. Коли тема його је в фольклорі, так те нічого не показује — зашла з Тибету або щчо, таї годі. У нас князів злодіїв і Гарунів Ар-Рашидів не було. І через те нічого і не викрутиш із сеї теми.

З „Камяною душею“ по моєму шче гірше. Опрішки шаблонні, жінка неясна, вся діја не розвита. На сцені через міміку та декорації може і буде інтересно, а в читаньнью: по бороді текло, а в рот не попало.

Простіть різкість виразів: занадто ја слабіј, шчоб прибирати академічні.

Остатня книжка Ж. і Сл. интересна, та ја все таки трохи претендују за магазина, а надто за те, шчо јего видано сьурпризом, бо ја рахував на те, шчо в Москві зроблена буде дејака реклама Ж. і Слову а поводу Кобзарських документів, котрі дльа гелертерів росіјських найбільше интересні з усеґо нашого фольклору. Наперед увідомляјте мене про сьурпризи. Статя Остаса, котра зјила Магадина, интересна, тілько наголовок загальніј шче менше підходить, ніж инші частини. Се просто врывки про польськиј рух 1848 р., та шче зовсім не говорять про те власне, шчо головне в темі всеї роботи, тобто на скілько сеј рух висував обставини сиріјајучі чи ні руському відроджіннью, політичному, соціальному і національному, і як характер јего обусловлював конечність руської реакції і реакційности.

Про Хартіі скажу, шчо мій Бельгієць писав, шчо він нарешті посила мені копії потрібних документів, та ја шчось не получају. Сподівајусь, шчо незабаром усі таки пријдуть і тоді ја вакаціями спечу Вам Нідерльандські Хартіі. Кобзарські матеріјали лежать у мене на далі готові. Можу в усьакіј час вислати.

Ја все таки не розберу, як стојіть Ваша доцентура, коли не профессура, і при чому тут Колесса? Та не розберу, де власне сидить Колесса, чи ві Львові, чи в Чернівцях? Шчо Вам трудно стати офіціальним професором — се наперед можна було знати, але трудности прибавля занадто скоро смерть Огон. Ви не всіли

ще пустити корні як доцент. Тепер на Вашім місці ја б узьав собі спеціальній курсик в 1 год. на тиждень, таквј шчоб давав привід і до філософії науки, тај читав собі помалу, показујучи льудім, шчо то наука, а шчо Огоновщина, котројі чинило і в Колесся.

Те, шчо Ваші молоді марксисты хотять фолклор істребити — характерне як показ того, як „нігільтину“ не сіють, а сама родить сьа в наших расахъ. „Въѣхалъ на бѣломъ конѣ въ уѣздное училище и упразднилъ науки“, як один з градоначальників города Глупова. Характерно, шчо такі глупці не з того починають, шчоб своју працьу організувати, а шчоб чужих розбити. Та нехай би на Народ вони претензії мали, мовльав : як нам українські гроші (хоч јім јіх ніхто не дасть, бо јіх ніхто не знаје) — — —¹⁾

¹⁾ Се був остатній лист Драгоманова до мене, що лишив ся недописаний на його бюрку, і якого копію передав мені д. М. Павлик.

І. Ф.

ДОДАТОК.

I. Лист М. Драгоманова до Володимира Навроцького.

Флоренція, 10 Сентября 1872.

Шановний Добродію,

Посилаю Вам при цьому копії з доставшого мені аж у Неаполі (*mirabile dictu!*) маленького, але дуже цікавого збірничка казок і легенд малоруських п. Миколая Мурашка (тепера учитель мальовання в одній з гімназій у Києві). Поки назбирається ще кілька матеріалу такого ж роду, щоб видати цілу книжку, думаю, що було б добре напечатати їх у „Правді“, котра ж у своєму новому виданню ще не подала нічого „з народніх уст“. Як що згодиться напечатать, то добавте і примічання, що надпишу на другім боці цього листочка.

Зять мій Косач писав мені недавно вже з Новград-волинська про свій побит у Львові з превеликим удовольством за для щирого привітання з боку Вашого і за для интересу тих фактів, которі хоть на літу а усе таки зобачив у Львові. Він же звістив мене, що вже надіслана стаття моя напечатана і що п. Сушкевича жде продовження, — але дуже неясно, так що я не знаю, про яку йде річ, чи про ту, що була у Вістнику Європи, чи про ту літературну кореспонденцію з України, котору послав я з Віареджіо. П'ятого ж випуску „Правди“ я не получив. Досі мені „Правду“ вислав по моїй просьбі п. Бучин-

ський, але через те виходило замедління, которе на цей раз мабуть ці не більш як на дві неділі розширилось. Для того прошу я Вас пришлїть мені V-ту книжку „Правди“ як можна скоріш у Флоренцію, бо я виїду з неї через тиждень, а послїдующїй у свїй час пошлїть у Париж. Мені тим ще треба б пвидче мати V книжку „Правди“, що я начав писати для С. П. Відомостей коррес-понденцію про нові прояви літературні у Галичині. (NB. неладно, що досі не було обявлено у російських газетах про виход Правди і кон-дації підписки — це вже гріх киевської громади!). Також прошу я Вас вислати і книжку п. Партицкого про Шевченка. Гроші як за Правду, так і за цю книжку переведу я на п. Бучинського, которий має добрість вести для мене агенцію книжного діла галицького.

Повернувшись з Віареджіо застав я вже у студії п. Забіли почти кончений у глині новий бюст Шевченка, на мое око ще ладніший, ніж той, що зроблен був для Ив. Ив. Білозерского. Я у Віареджіо намовив ся з п. Забілою, щоб він зробив бюст Шевченка у $\frac{3}{4}$ натурї і у шапці и кожусі українському, так щоб він був характерніший і більш удобний для передвиги. Треба буде нам Києвлянам узятись одлити з цинку 20—30 примірників, що має коштувати, думаю, не більш, як 1000 франків. Я тільки не знаю, де лучше одливати, ці у Россії, де окрім Петербурга мабуть не можна цього зробити, ці у Австрії. Напишіть мені будьте ласкаві, ці у Вас у Галичині де нема литейних заводів, де б можна було зробити таке діло, ці не знаєте також і про Відень. Найбільш не рішив я, де зробити склад бюстів, де, значить, zostавити ту вічну форму, з которої можна б по потребі робити копії. А треба вибрати місто таке, щоб можна було до-ставляти і для України і для Галичини легко.

Ще напишіть мені, скільки б потрібно було примірників бюсту на первий раз для Галичини.

На цім зупинюсь писати до одвіту Вашого.
Ваш щирый покірник

М. Драгоманов.

З С. П. Відомостей бачу я, що у Петербурзі вийшла „Дѣтскія пѣсни на русскіе (великорусскі) і малороссійскіе мотивы. А. Мамонтовой подѣ редакціей профессора (консерваторіи) Чайковскаго. Цѣна 1 р. 25 коп. — Звістіть це у „Правді“, — та при случаї вилайте Кнєвлян, що ніхто не пришле бібліографіі книг і видань, дотикающих ся України, що вийшли у Россіи у остатній рік. Ви обіщали перепечатать з „Кієвлянина“ статтю про Лисенка. От би до ладу було б, як би хоть той же Русов, що поставив головний матеріал для тієї статі, добавив хоть з поводу нового випуску пісень Лисенка також і про випуски українських пісень виданих у Петербурзі А. Рубцем, проф. консерваторіи (по 1 р. 50 коп. випуск) і про названне виданне Мамонтовой. Запросіть лиш Ви про це, як будете писати скоро до кого небудь у Кнєв, а я з свого боку докладаю маленьку шпильку, котору прошу напечатати у Правді у новинках.

Ще прошу звістіть мене, чи получили Ви, чи хто другий од Косача або п. Подолинского „Посмертныя сочиненія“ Герцена. Я прохав мого приятеля у Празі, п. Шорова, — которому зоставив деякі книги, вислати цю книгу п. Подолинскому для редакціи „Правди“ з такої мислі, що особливо в случаї недостачі беллетристичного матеріалу було б не без цікавости для Вашої публики, та й для української напечатати у Правді ті шматки з мемуарів Герцена, которі дотикаютьця

польського повстання 1863 р., як М. Б(акунин), Colonel Липинский и т. д. — Окрім того я думав, що як познакомдінне з манерою російської літератури, котре начав п. Нечуй перекладом розказів Щедрина, було б теж не без цікавості для Галичини, то приміри з писаній Герцена, одного з людей, которим усі у Росії, не виключаючи Українців, мусять дякувати за пропаганду чоловічих ідей і одного з лучших беллетристів у Росії, могло быть не без цікавості. Для того, коли Ви напечатаете де що з „Посмертних сочиненій“, то мій совіт печатати цілком перевод, а не режюме тільки, — і додати коротеньку біографію хоть по Supplement'у до Konversations-Lexicon-a Брокгауза новому, або по статті Althaus'a у Unsege Zeit кілька місяців назад. Думаю також, що для молодіжї Вашої могла б быть цікавою беллетристична стаття Герцена „Записки Доктора Крунова“. Напишіть мені, що Ви про це думаете, — я вистачу тоді Вам другі твори Герцена, окрім Посмертних.

II. Три листи до редакції „Друга“.

Перший лист до редакції „Друга“.

В студентськiм органi львiвської молодiжи „Другъ“ за р. 1875 на стор. 265—270 було помiщене в пiдписом „Українець“ „Письмо вѣ редакцію „Друга“, що стало ся вихiдною точкою дальших виступiв Драгоманова в тiй часописи. В потi редакція писала ось що: „Перед кiлькама недiлями надiслано нам з України отсе письмо, в якiм полемiзуєть ся зi статєю „Новое направленiе украинской литературы“, написаною д. Галичанином i помiщеною в 17 i 18 ч. „Друга“ минулого року. Певнi користи, яка впливає з чесноi та об'єктивноi вимiни думок в таких важних справах як наші народнi, дуже радо удiляємо мiсця в нашiй газетi на таку переписку, доки вона вестиме ся в границях науки, та застерiгаємо собі на будуче вiдповiсти шан. автору на несправедливi uwagi в отсiй статi“. I далi друга нотка заявляє, що „з огляду на наших читачiв i на завданє нашого органа не помiщуємо листа в оригiналi“. Оригiнал був написаний російською мовою, i редакція вважала потрібним перелицювати її на свою рутенщину. Не важучись вiдтворити з тоi версiї автентичний російський текст листу Драгоманова, подаю його лист у своїм перекладi на нашу мову.

I. Ф.

З великим зацікавленнєм прочитав ја в Вашій часописі статтю „Новое направление украинской литературы“. Стаття в усьакім разі доказує, що не зовсім пропали зусилья тих Українців, котрі старали ся усунути численні непорозуміння, опроверженнєм клевет і брехень з'ягчити роздвоєннє між галицькими партіями і тим облегчити можливість дружньої праці чесних і просвічених льудей на користь руського народа. Задля осьягненнєя тої самої мети ја зважив ся написати Вам отсеї лист, а Ви, надіюсь, помістите його на сторінках Вашого орґана, з увагами, які Вам подобають ся.

Д. Галичанин, автор названої вищче статі, побачив новиї напрям української літератури в таких річах, як брошурка „Выдумки Киевлянина и польскихъ газетъ о малорусскомъ патриотизмѣ“ і стаття в „Правді“ „Література російська, великоруська, українська і галицька“, хоча сам далі (стор. 415) мусів завважити, що „въ сущности оно и не новое, но сильнѣйше теперь проявляется“. Точніше випадало б сказати: „але тепер стало відомим у Галичині“, де відома партія находила для себе корисним запевнати, що українській літературній і громадській рух, се видумка Польяків, ворожа Россії, Славянщині і пагубна для руського відродженнєя в Галичині. Обмежуюсь тоју пригадкоју відомих усім і доси повторюваних¹⁾ завин против українського руху і не буду запускати ся в розбір того, на скілько деякі українофіли галицькі зі свого боку були винуваті в тім, що подібні завин могли пустити коріннєя.

¹⁾ В листі 115: и до сихъ поръ не прекращающихся.

Для мене було приємною новиною побачити в статті Вашої газети дворазове признанье згоди з тою тезою, шчо „література на Україні не розвивала сьа під польським впливом“ і шчо перші завини проти неї виїшли від польської „помішчицької“ партії (ст. 388 і 413). Та ја шче більше ніж Ваш співробітник зовсім не можу признати новим того напрьаму української літератури, який він назвав новим. Новість тут показала сьа в тим, шчо українська література не лише не ворожа великоруській, але і не шкідлива в Россії, не противна змаганьню Галичан вігти в духовий звязок з нашою російською суспільністю. А тим часом такі думки висловлювали сьа в Россії багато разів Українцями, в тим числі Костомаровим і Кулішем, в „Основи“ як і в „Русской Бесѣдѣ“ („Епілог до Черної Ради“) і в Галичній д. Русинном у листі до д. Стебельського в часі спору Куліша і Головацкого в р. 1867. Природно, шчо ріжні Українці, держачись више вказаних думок, не однаково думають про ступінь самостійности малоруської літератури в теперішнім і будущім. Скажу Вам, шчо і тепер многі Українці і навіть Великоруси думають, шчо розміри, зазначені для малоруської літератури в київській брошурці „Выдумки“ і в статтях Українця в „Правді“ занадто тісні і тепер, а особливо здібні розширити сьа в будущошю. Та се їм зовсім не вадить не мати ані тини тих антивеликоруських та антіросійських змагань, які приписують їм галицькі та немногі наші інсинуатори.

Даремно д. Галичанин не зовсім довіряє щирости зајав того „нового (для нього) напрьаму в українській літературі“ і бачить в них тільки бажанье спинити „крики“ та „обвинуваченьня“. „Крика“ та „обвинуваченьня“ против української літератури тепер утратили мајже

весь кредит у Россії, а у крашчих людий вони ніколи ж не мали кредиту, як се можна бачити з тої уваги, яку Тургенєви, Полонскі, Плєшчєєви, Добролюбєви, Піпінї і т. и. звертали на Шевченка, М. Вовчка і ин. А до того тепер зовсім не пора твердити, шчо перші завини против українофільства як против хлопоманії виїшли від польських панів, бо тепер у Россії в ходу дворянсько-консервативній напрям, при котрім польські пани на ново починають набирати впливу.

Нешчирість і таємні цілі бачить Ваш співробітник у тім, шчо люди „новаго направлення мимовольно може опустять слово, шчо и поезія и беллетристика на малорусскомъ языцѣ може безъ вреда для государства розвивати ся“. Мимовільно! Та чи можна ж було б і говорити про який будь напрям в українській літературі, як би заперечено поезію та беллетристику, якій не перечать навіть і Великоруса? Запитайте вчених льудей у Россії, чи краще б було, як би ніколи не було Квітки, Шевченка, Вовчка, Стороженка, Нечуя і т. и.? Чи годять ся вони відректи ся тих письменників? Та ж Ваш „Другъ“ чи відрікаєть ся їх? Такої дурниці, шчо буцим то великоруська мова ріжнить ся від малоруської лише вимовою, шчо, значить, досить Островского та Некрасова, а Шевченка і Вовчка не треба, або шчо вживаньнє малоруського јазика в письмі, се ганєбне мужицтво і шчо досить Онїгина і Рудина, а не треба Оксани або Панаса Крутьа, в Россії ніхто не говорив, принајмні із людиј хоч троха освічених. І так коли ж Ваш співробітник не заперечує педагогічної, народної, або јак він говорить троха по шльахетськи, „простонародної“ малоруської літератури, коли не годить ся перечити і поезії ж беллетристики на мало-

руським яззці, то ось Вам уже і не малий терен дльа малоруської літератури! А далі шчо? Про се можна сперечати сьа, але сперечати сьа чесно, без інсинуаці, за які так часто хапають сьа публіцисти Вашої старої партії (і чим вони сильно підкопують поважаньне до Галичини в Россії і від яких не чужа і Ваша молода або українська партія). А в тім на мою думку крашче не сперечати сьа, а заньати сьа спільною роботою в безспорному напрямі: просвітою народа, його мовою, зближеньнем висших верстов з народом між иншим і при помочи літератури про народ і народньою мовою. Розв'язку ж дальшого питання про розмір малоруської літератури по-лишити життью. У нас у Россії більше або менше так дієть сьа. У нас єсть і розвиваєть сьа українська література — хоча склад життьєвих умов (і певно не сам страх цензурни) доводить до того, шчо Костомаров і Куліш пишуть свої монографії язиком у нас *de facto* общеруським. Та певно, як би Костомаров видав свогого Богдана Хмельницького по малоруськи, то здоровомисльачі льуди погльанули б лише на те, чи досвьт живою, чистою і народною мовою він написани, а Великоруси або постарали сьа б підучити сьа, шчо б читати його в оригіналі, або переклали б його, як се і роблять одно і друге з Шевченком і Вовчком.

У Вас у Галичині пробували говорити, шчо „малоруському вопросу не быть“, шчо „въ одинъ день можно научить ся малоруссину по великорусски“, пробували осуджувати всьаку ріжнообразність у руській літературі як видумку ворогів Руси. Та скажіть на сумління, Ви, шчо тепер наочно можете зрівньати прим. „Слово“ або „Друга“ з „Вѣстникомъ Европы“, чи Ви не пишете язиком, або крашче сказати язиками окремими від того, якиј Ви називаєте „русскимъ“

або „літературнимъ“? А кождиј Українець ви-каже Вам у Ваших виданьнях крім признаків малоруських і галицьких шче безодню германізмів і польонізмів і докаже Вам, шчо як би Ви писали більше і по (народно-) галицькому і по українському, то вишло би більше і по „русски“ і навіть більше по „великорусски“, ніж тепер. Коли хочете, ја беру сьа дати Вам цілиј аркуш прикладів. Ви говорите про один јазик Гоголя, Пушкіна і Тургенева, а на јакіј јазик Ви перекладајете Гоголя (Віј) або Тургенева, останнього навіть із німецького (Пес)? І так volens-nolens Ви будујете віддільну від нашої руської літератури, о много дальшу від неї, ніж українська.

А тимчасом Вашому співробітникови вида-јеть сьа дивноју і обидноју моја думка, шчо че-рез малоруську літературу (точнішче слід би було сказати: через малоруських письменників, через малоруськиј культурниј рух загалом) Галичани природнішче можуть віјти в органічниј звязок з нашоју обшчеруською культуроју.

Чи ж не Енеїда Котльаревського і не „Укра-инскія Пѣсни“ Максимовича оживили Ваших Шаш-кевича, Головацких, Устіјановича і инш.? Чи ж не видно виліву Шевченка, Костомарова, Куліша, „Основи“ не тільки в „Вечерницях“, „Меті“ і т. и., але ј на „Слові“ 1861—1864 рр.? Чи ж одинокиј Ваш талановитиј поет і беллетрист, одинокиј, ко-трого може читати Россія, Федькович (від пер-ших літ) не јшов у крашчих своїјх творах про-сто тоју самоју дорогоју, шчо ј українські пись-менники? Та гляньте на Вашого „Друга“! Чи ж мало місцьа займають там перерібки з Сторо-женка, Костомарова, а в критичних статъгах і виписки (не без перекручувань) із многогріш-ного Українця, јакого недавно „Слово“ шану-вало іменем бакунінсько-польського агента в Ки-јіві? Додам, шчо крім того найбільше запозик

зробив „Другъ“ із журналу, шчо најсимпатичніше відносить сьа до українофільства, котриї тепер і найбільше розповсюдженіі журнал у Россії — із „Вѣстника Европы“.

Ніхто ніколи не думав намовляти Галичан до того, шчоб вони виключно годували сьа лише українською літературою. Наікрайніші українофіли богато разів зајавляли устно і письменно, шчо нехај уже Галичани пишуть просто по „руски“, јак „Вѣстникъ Европы“ або „Московскія Вѣдомости“, тілько не по „рутенски“ јак „Слово“. Тим більше врадујеть сьа всьакиј Українець бачучи, шчо представники діјснојі русскојі літератури, Гоголь, Тургенев, Костомаров, Бјелінскиј, Пипін і ин. починајуть безпосередно доходити до Галичини. Особливо втішить сьа тим здоровомисльачиј українофіл. Мабуть ми всі, россіјські українофіли, перејшли ту школу — вивчились на памјать Гоголя, Тургенева, прочитали з захватом Бјелінского, Костомарова, і не лише не черестали бути українофілами, а вкріпили сьа в своїм українофільстві, а инші діјшли ј до Шевченка від Тургенева ј Некрасова (је в нас і такі, шчо пријшли від Руссо і Віктора Гіто!). Те саме буде зі шчирішчими та догадлівішчими із Вас. Перејшовши јак належить сьа нашу великоруську літературу вони непременно діјдуть до хлопманіјі, а хлопманіја на малоруськім ґрунті, се ј јесть українофільство.

Тим більше се повинно стати сьа, шчо ніјака сила річвј не спинить впливу на Вас галицького народного ґрунту і традиціјі, а сеј ґрунт і традиціјі мајуть најблизших својаків на Украјіні. Хоч јак не відхрешчуж сьа, а тепер від хлопськојі галицько-українськојі мови не втечеш живучи в Галичині. Говоріть шчо хочете, а Ви ј Ваші діти будете слухати казок і пісень українських. У Ваших політично-національних супереках з По-

льаками доведеть ся частіше згадувати Українця Хмельницького, ніж Івана III Московського. Вам цікавішій буде Костомаров, ніж Соловјов, Шевченко, ніж Некрасов; у самого Гоголя Ви швидше кинетесь на „Вечеря на хуторі“, „Тараса Бульбу“, „Віја“, ніж на „Ревізора“ та „Мертві душі“, хоч останні ј вищі в артистичнім погляді. А сукупність усіх тих природних симпатіј і називають ся українофільством. Підривати ті симпатіјі в Галичині — хіба се не значить підривати корінньа народного руського відродженьна?

Все те гарне, — скажете Ви, — але хвонетика, але Кулішівка! Еј, та годі з тим! Чи ж ми розкольники, щоб толкувати про букви? В Росіјі принаймні в 1856 р. ніхто не думав плакати на ту Кулішівку, а опісля коли ј поплакали два-три з голосу Галичан, то ј вони швидко заспокоїлись. Чи ж тепер такі часи, аби розходити ся задля таких дрібниць?

Другий лист до редакції „Друга“.

Він попереджений ось якою редакційною увагою, яку подаю тут у перекладі з редакційної „рутенщини“:

„Ще три місяці тому одержали ми лист від д. М. Драгоманова, одного з „руських знаменитих“ учених із Кііва, що від кількох літ дуже пильно слідить за літературним і суспільним рухом у Галичині. Подаємо тут нашим читачам сей лист по пертрактаціях з автором у оригіналі і без ніякої зміни. Думки висловлені в ньому, хоч може дехуді занадто гострі, та про те до тої міри варті близьшого розгляду й уваги, що ми поручаємо його нашій публіці, а особливо нашим молодим письменникам, із яких може не один в тепе-

рішній переходовій порі нашого письменства не знає, на яку дорогу-ступити і куди простувати, щоб його праця не була марна, щоб і він бодай своєю щирою охотою причинив ся до здійсненя великої житевої думки: реальної просвіти і піднесеня нашого народа. Ми не вагаємо ся навести й острій суд д. автора про наші часописи загалом і про „Друга“ особливо, бо знаємо, що тільки тоді, коли хтось инший витне нам наші хиби, зможемо направити їх. Що правда, годі нам безумовно згодити ся на всі авторові думки, бо він, хоч і пильно слідить за нашим розвитком, усеж таки слідить за ним із далека і не може знати тих тисячних менших і більших перепон, з якими мусить бороти ся видавництво літературної часописи у нас. Попробуємо відповісти д. Д—ву на його закиди і коли не взовсім оправдати ся, то бодай досить вяснити, чому ми в таких а таких разі поступали так а не инакше.

Ред. „Друга“.

Українщина или Рутенщина?

Я только теперь могу взяться за перо, чтобы отвѣчать на Ваши замѣчанья на письмо мое, помѣщенное въ 11. числѣ „Друга“ г. 1875. Дѣлаю это въ расчетѣ на то, что Вы не забыли Вашихъ словъ, помѣщенныхъ въ примѣчаніи къ моему письму, — о пользѣ „честной и объективной вымѣны гадокъ“. „Отповѣдь“ въ 12. ч. показываетъ, что Вы не совсѣмъ твердо помните эти слова. Что въ самомъ дѣлѣ пользы для уясненія дѣла въ такихъ выходкахъ, какъ „апостольскій подвигъ“, „на видѣ по пріятельски“, въ этихъ намекахъ на какихъ то „корифеевъ, которые публично и тайкомъ ѳтчинѣ нашей чимъ скорше послѣдній хотѣлибы задати ударъ“. Прилично ли въ „объективномъ“ литературномъ спорѣ упо-

треблять такія слова, какъ „дурницѣ“? Честно ли наконецъ увѣрять, что въ сборникѣ пѣсень Антоновича и Драгоманова „признаки галицкой рѣчи пильно затираются“, — тогда какъ незначительныя уклоненія отъ галицкой фонетики въ этомъ сборникѣ произошли отъ того, что правописи, которыми галичане записываютъ свои народныя пѣсни, маскируютъ звуки до невозможности возстановить послѣдовательно ихъ настоящій характеръ.¹⁾ Отвѣты на эти вопросы представлю другимъ. Самъ я не считаю нужнымъ говорить объ этомъ много. Нѣтъ надобности много говорить и объ упрекахъ въ томъ, что „украинцы вмѣшиваются въ галицкія дѣла“, особенно о ссылкѣ Вашей на мою статью „Литературное движеніе въ Галиціи“, гдѣ будто бы „съ прихвалками

¹⁾ Это и разъяснено въ предисловіи къ II-му тому, а рецензентъ „Друга“, говоря объ этомъ томѣ, не привелъ объективно настоящихъ словъ издателей и все таки говорить о „старанномъ затираніи галицкой рѣчи“ и „накручиваніи на украински“. Да и вообще можно ли судить о трудѣ, имѣющемъ историческую цѣль, только на основаніи опечатокъ, какъ это дѣлаетъ „Другъ“? Что все это, какъ не приемы спора, вынесенные изъ семинаріи и укрѣпленные примѣромъ „честныхъ и объективных“ вѣнскихъ и польскихъ газетъ? Впрочемъ, суди по иному, можно подуматъ, что многія искаженія чужихъ мыслей дѣлаются въ галицкихъ журналахъ просто по непониманіи литературнаго языка въ Россіи. Такъ напр. въ замѣткѣ „Друга“ о II. томѣ „Ист. П. Малор. народа“ говорится: гг. издатели полагаютъ, — думы о Хмельницкомъ, о Барабашѣ и другихъ чисто козацкаго похожения и представляютъ только интересы козацкія и религійныя“. А въ предисловіи издателей сказано совсѣмъ не то: „Думы, по всей вѣроятности, обязаны первоначально своимъ происхожденіемъ козакамъ, но думы временъ Хмельницкаго приняли сильно крестьянскій характеръ. Въ сферѣ чисто-козацкихъ да религіозныхъ интересовъ вращаются только думы о Хмельницкомъ и Барабашѣ, о походѣ въ Молдавію да о смерти Хм—каго. Въ остальныхъ выступаютъ на видъ общенародные социальна-экономическіе интересы, къ которымъ привязаны національные (слабѣ) и религіозные (сильнѣ)“.

порицаются даже усилія О. Наумовича, которому вже галицкі Украинцы давно признали заслуги, и которому тяжело абы где хто на Украинѣ вырбвалъ“. Неужели въ самомъ дѣрѣ идолопоклонническое кажденіе обязательно для писателя, стоящаго въ сторонѣ отъ всѣхъ галицкихъ кружковъ и партій и критически относящагося ко всѣмъ имъ? Неужели таки всѣмъ намъ, „россіанамъ“ такъ и повѣрить г. Наумовичу, а не глазамъ нашимъ, даже когда онъ увѣряетъ, что „въ Россіи нѣтъ курныхъ избъ и что чѣмъ ближе къ Москвѣ, тѣмъ хаты краще?“ Статья „Вѣстника Европы“ признаетъ совершенно искренно энергію и таланты г. Наумовича, только указываетъ и его ошибки, а главное неясность его политическихъ и литературныхъ идей. И развѣ въ самомъ дѣлѣ университетская молодежь въ 1875 году не должна бы пойти дальше хотя бы и почтеннаго, но все таки „старого вѣка“ человѣка? Теперь, ознакомившись съ Галичиною, мы скажемъ больше, чѣмъ сказано въ „Вѣстникѣ Европы“ въ 1873 году. Мы скажемъ, что во всей дѣятельности г. Наумовича кромѣ формальной пользы (пріученія народа къ книгѣ, бібліотекамъ и пр.), реально полезны только его работы объ улучшеніи хозяйства народнаго, — хотя и тутъ идилически-церковное пристрастіе его къ отживающему повсюду вѣкъ свой пчеловодству крайне странно; большая же часть его писаній, какъ и изданія „Просвѣты“ (кромѣ одного — о лихвѣ) приносятъ весьма условную пользу, а то и прямо вредны. „Другъ“ напр. расхвалилъ „Золотую Книжочку“. Но подумайте, не пора ли найти что нибудь другое сказать народу, кромѣ того, что онъ пьяница да лѣнтяй? Не намъ бы, литераторамъ, чиновникамъ, священникамъ, которые пролеживаемъ больше времени, и выбрасываемъ больше легко заработанныхъ денегъ, чѣмъ народъ, уко-

рять народъ въ лѣности и пьянствѣ! Подумали-бъ мы лучше о томъ, отъ чего народъ пьетъ, да чѣмъ ему замѣнить корчму, — а о томъ, что хлопы лежебоки да пьяницы, довольно говорятъ и шляхтичи! Кормить же народъ сказочками, чудотворными легендами да кислосладкими моральными сентенціями, или соблазнять народъ карьерой совѣтника *in spe*, или дѣлать изъ ничтожнаго Качковскаго какого то новаго святаго, — право, это значитъ вредить ему, а не просвѣщать его. Объ этомъ всемъ естественно было бы пораздумывать молодежи, а не ограничивать ся только пѣніемъ акаѳистовъ хотя бы и заслуженнымъ людямъ, а иногда и тѣмъ, чья заслуга еще весьма сомнительны и кто смотритъ на патріотизмъ и политическую карьеру, какъ на дойную корову...

Вы скажете опять: Украинцы вмѣшиваются въ наши дѣла и хотятъ произвести новыя раздѣленія между нами. Я рѣшительно не понимаю, что значитъ: „Украинцы мѣшаются въ наши дѣла и произвели у насъ партію“. Хотите Вы запретить Украинцамъ писать о галицкихъ дѣлахъ, когда нельзя запретить на пр. Галичанамъ даже писать ложные доносы прямо на лица изъ Украинцевъ? Въ XIX в. все вмѣшиваются въ чужія дѣла, — на то и печать существуетъ. Кромѣ того люди издавна уже производятъ вліяніе на дѣла другихъ, вовсе даже о томъ не заботясь.

Такъ Французы произвели вліяніе на Россію въ XVIII в. и поссорили Сумарокова, Новикова и др. съ московскими архіереями и помѣщиками. Такъ Англичане и Нѣмцы произвели раздѣленіе между нашими литераторами, породивъ романтиковъ, которые стали на ножи съ классиками, успѣвшими уже помириться со старинною и церковно-славянщиною въ литературѣ. Такъ и Украинцы прежде всего мимоволи оказывали

и оказываютъ вліяніе на Ваши дѣла: Котляревскій и Максимовичъ повліяли на М. Шашкевича и поссорили его съ Лозинскимъ и ему подобными грамотѣями; позже, когда у Васъ узнали о Шевченкѣ и Маркѣ Вовчкѣ, то естественно отдали имъ предпочтеніе передъ домашними виршеписцами, — и если о чемъ надо жалѣть, такъ это о томъ, что вліяніе „украинское“ на Вашихъ *soi-disant* украинофиловъ оказывается до сихъ поръ слабо до того, что они все еще могутъ наполнять „Правду“ безсодержательными виршами, или русскими повѣстями, передѣланными съ нѣмецкаго (!!), и допустили до паденія такой талантъ, какъ Федьковичъ, который обѣщалъ изъ себя основателя реальной народной беллетристики въ Галичинѣ. Гдѣ Вы видѣли литературу безъ постороннихъ вліяній, безъ партій? Ихъ еще мало у Васъ: Вашимъ украинофиламъ предстоитъ еще раздѣленіе и, можетъ быть, не одно, пока изъ нихъ выдѣлится дѣйствительно свѣжая народная партія, которая будетъ въ гармоніи съ лучшими идеями украинскаго литературнаго и общественного движенія. Вашей партіи предстоитъ тоже самое, а прежде всего выдѣленіе искренней, народолюбивой, европейски просвѣщенной молодежи изъ разнокалиберной массы такъ называемой „русской“, или „старой“, или „твердой“ партіи, какъ хотите, зовите, которой вожди и знамена пахнутъ гнилью семинарій, консисторій и канцелярій. И это случится какъ вслѣдствіе ввнутренняго процесса, такъ и не безъ вліяній и съ Запада и съ Востока, отъ родныхъ Вамъ Украины и остальной Россіи.

Мы подошли къ главному предмету настоящаго письма.

„Дайте намъ спокойіе съ украинщиною и съ великорутенщиною“, восклицаете Вы въ 12 Пр. Я не понимаю только, зачѣмъ же Вы въ 17 Пр.

сердитесь на „Кіевскій Телеграфъ“ за то, что онъ заявилъ по Вашимъ словамъ, что Вы вовсе не „русской“ партіи, какъ толкуютъ постоянно Ваши друзья и покровители, а „австро-рутенской?“ Зачѣмъ поднимать шумъ изъ за того, откуда К. Т. взялъ Ваши слова, изъ „Друга“ ли прямо или изъ „Правды“, если все равно онъ передалъ ихъ вѣрно, если въ 17 Нр. Вы еще разъ говорите : „на сто разовъ заклинаемый (?) Австро-рутенизмъ скажемъ, що то тѣлько едино здорова и возможна партія у насъ, до котрой по малу у насъ всѣ теперь клонятся; ани общерусизмъ ани украинизмъ не може мати у насъ теперь реальной пѣдставы?“

Если я въ письмѣ своемъ говорилъ о томъ, что если бѣ Галичане писали больше по народному, по украинскому, то ихъ писанія были бѣ больше русскія, были бѣ ближе и къ великорусскому, если я ударялъ на то, что черезъ украинское литературное движеніе Галичане могутъ всего естественнѣе войти въ общеніе съ Россіей, то между прочимъ потому, что въ тѣхъ литературныхъ кругахъ, съ которыми „Другъ“ находится въ пріятельско-союзническихъ отношеніяхъ, такъ много говорено было противъ украинизма съ точки зрѣнія общерусскости, что самъ „Другъ“ напримѣръ противопоставляетъ языкъ „литературный“, „общерусскій“ украинскому.

Говоря объ общеніи съ Россіей, я имѣлъ въ виду общеніе нравственное, а не политическое присоединеніе, не потому конечно, чтобъ я питалъ суевѣрное уваженіе къ границамъ политическимъ, проведеннымъ въ то время, когда народовъ о нихъ не спрашивали, а потому, что чисто политическіе вопросы считаю въ настоящее время третъестепенными. Но если Вы читаете въ нашихъ петербургскихъ, московскихъ и даже кіевскихъ газетахъ корреспонденціи Галичанъ, или

напр. писанія г. Головацкаго, напр. недавно разобранный у Васъ указатель галицкой церковно-печатной литературы, то для Васъ не можетъ быть тайною, что многіе Галичане выражаютъ даже желаніе, чтобъ и страна политически присоединилась къ Россіи.

Теперь же, уже не отъ имени того или другого лица, а отъ имени Редакціи Вы говорите, что Вамъ вовсе не много залежитъ на Россіи, что Вы совсѣмъ не оглядаетесь на „Россію“, что Вы имѣете „свой языкъ“, отдѣльный даже и отъ украинскаго, а не только отъ великорусскаго. Вы обращаете вниманіе „каждого, что галицкій языкъ много сотъ лѣтъ уже развивается разомъ съ польскимъ“, что у Васъ „долшій часъ учили тако-жь по нѣмецки, а тѣ, що нынѣ пишутъ, получили свое образованье майже цѣлкомъ на языкѣ нѣмецкомъ або польскомъ. Ктожь може заперечити у насъ вліяніе тыхъ двохъ языковъ на языкъ русскій? Мы беремъ такожь вглядъ на исторію нашего языка отъ принятія нами христіанства, а тымъ самымъ и на языкъ церковный, съ которымъ нашъ народъ за надто тѣсно связанный, слѣдовательно у насъ языкъ муситъ быти по части иный, якъ украинскій, где переважно вплывъ великорусскій, — а межи старшимъ и новшимъ періодомъ литературы хинскій муръ“.

Все это очень важныя признанія, — и Вы конечно должны быть рады, если имъ придаете возможно большое распространеніе. Нужно, чтобъ впередъ и у Васъ и у насъ, на Украинѣ и въ Великоруси не было тѣхъ недоразумѣній, какіи были прежде относительно стремленія Вашей партіи, о которой всѣ думали, со словъ самыхъ же Галичанъ, что она имѣетъ въ виду слитіе Вашей литературы съ русско-великорусскою. А теперь оказывается, что Вы потому чувствуете невоз-

возможность писать по украински, что украинскій языкъ подвергся вліянію великорусскому, а вашъ — польскому, нѣмецкому и церковному, т. е. не русскимъ. Для тѣхъ, кто какъ я, больше десяти лѣтъ слѣдитъ за галицкой литературой, нѣтъ ничего удивительнаго и новаго въ этомъ признаніи, кромѣ самаго факта признанія. Совершенно тоже, что теперь сказано въ „Другъ“ о характерѣ Вашего литературнаго языка, о его рутенизмѣ, я говорилъ въ „Вѣстникѣ Европы“, въ Петербургскихъ Вѣдомостяхъ, Недѣль, Правдѣ, Кіевскомъ Телеграфѣ, — и за это получилъ прозвище „бакунинско-польскаго агента“, извѣстнаго своей злонамѣренностію и т. п. А я только констатировалъ факты, подтверждая свои выводы выписками изъ галицкихъ будто бы общерусскихъ изданій, разбирая каждое русское и нерусское слово.

Но между тѣмъ, что я говорилъ, и Вашимъ признаніемъ есть и значительная разница: я указывалъ фактъ, рутенизмъ Вашей литературы (NB. обѣихъ партій), но считалъ его болѣзнию, исторической, застарѣлой, но все таки болѣзнию, и тѣмъ болѣе трудной, чѣмъ она старѣе. Вы считаете эту болѣзнь нормальнымъ фактомъ и говорите: „дайте намъ покой съ украинщиною и великорущиною“, намѣрены не лечить ее, а еще укрѣплять. А я именно и рекомендовалъ особенно „украинщину“, какъ одно изъ лекарствъ противъ худосочія рутенскаго.

Отвергая мое лекарство, Вы не обратили вниманія на самое важное въ моихъ словахъ. У меня оказано: „если-бъ Вы писали по народно-галицки и по украински, то вышло бы и больше по „русски“ и даже по великорусски, нежели теперь“. Такимъ образомъ говоря: „дайте покой съ украинщиною и великорущиною“, Вы сказали вмѣстѣ съ тѣмъ: „дайте покой и съ народно-галицкимъ языкомъ“ (Любопытно узнать, какъ

соглашаете Вы свое восклицаніе въ 12 N. съ возгласомъ въ 13 N.: „будьте проповѣдниками великаго евангелія Шевченковаго?“) Что-жь у Васъ осталось въ замѣнѣ? Мѣшанина польско-нѣмецко-церковная! Такими фразами, какъ та, что будто украинцы навязываютъ свой языкъ галичанамъ, между тѣмъ какъ галичане не могутъ писать ни зімою, ни тільки, ни тѣмъ паче мрія, или подія, — нельзя замарать вопроса. Кто говоритъ такія фразы, тотъ не только не понимаетъ украинцевъ, но очевидно не понимаетъ самого себя.

Конечно, между діалектами малорусскаго языка или нарѣчія, какъ хотите, въ Россіи (украинско-новороссійскій, волынско-подольскій, полѣвскій) и въ Австріи (горскіе и подольскіе) есть различія, но такого классификатора, который бы признавалъ особый галицкій народный языкъ, особый отъ „украинскаго“, а тѣмъ болѣе отъ „малорусскаго“, на свѣтѣ еще не было, по крайней мѣрѣ между людьми сколько нибудь учеными, какъ нѣтъ такого, кто бы признавалъ отдѣльный владимирскій языкъ или даже нарѣчіе отъ „московскаго“. Нѣсколько особыхъ формъ, извѣстное количество словъ, изъ которыхъ совсѣмъ отличны и непонятны безъ перевода только слова техническія, большею частью заимствованныя, не составляютъ препятствія къ тому, чтобъ полтавецъ и гуцулъ понимали другъ друга, какъ люди, говорящіе однимъ языкомъ.

Въ литературѣ же принципомъ „украинщины“ вовсе не становится то, чтобъ галичане копировали мелкія особенности украинскаго діалекта и отрекались отъ своихъ, а только то, чтобъ галичане писали по своему, по народному, а оно уже само сабою выйдетъ въ главномъ и по украински. Если бъ паче чаянія и не вышло послѣдняго, то украинскіе „хлопомани“ будутъ удовле-

творены тѣмъ, что галлчане пишутъ по своему, по народному. Тутъ нечего прятаться за фразу, что „по хлопски нельзя всего выразить“. Если мы не хотимъ отдѣлить образованные классы въ особую касту, а вмѣстѣ съ тѣмъ и осудить ихъ дѣятельность и литературу на мертвенность и отсутствіе оригинальности, то мы должны, елико возможно, стараться выражать наши мысли готовымъ языкомъ „хлоповъ“, а гдѣ не льзя, то словообразованія наши должны дѣлать въ духѣ народной рѣчи и какъ можно народу понятнѣе. (Дѣло не идетъ о чисто кабинетныхъ вещахъ, какъ сферическая тригонометрія и т. п.). Какъ видите, тутъ ставится вопросъ не объ одномъ только языкѣ, а о цѣломъ направленіи культуры и дѣятельности образованныхъ слоевъ. „Украинщина“ — это не только литература на народномъ языкѣ, т. е. языкѣ большинства, это передача ему результатовъ міровой цивилизаціи, преимущественное, если не всецѣлое посвященіе интеллигенціи, которая могла воспитаться только потому, что народъ работаетъ, обливаясь потомъ, на службу этому народу, нравственную, политическую, соціально-экономическую съ цѣлью удалить отъ народа невѣжество, безнравіе, эксплуатацію. Что же такое рутенщина? Интересно было бы получить прямой и обстоятельный отвѣтъ на этотъ вопросъ.

Пока отвѣтомъ на этотъ вопросъ можетъ служить самъ „Другъ“ и его признанія и рекламы. Вы, правда, говорите, что „цѣлью Вашей газеты есть разбудить народное чувство межи нашою молодежію“, — но спустя нѣсколько строкъ заявляете, „что намъ повинно ходити наибльше о тое, абы разбудити духа нашої публики до читаня своего письма и заохотити здбнѣйшихъ до писаня“, — и только „где-инде абы подати тем-

ному народови найпогребнѣйшии вѣдомости, такъ политичныи, якъ науковыи“.

Вы говорите, что „средствомъ до того повиненъ служить такій языкъ, якій народъ нашъ наилучше разумѣе“. И тутъ же Вы начинаете защищать „рутенскій“ языкъ съ его польскими, нѣмецкими и церковными наслоеніями. Но вѣдь это не народный языкъ, а языкъ Вашей публики и ея литературы. Народный языкъ въ Галичинѣ, конечно, заимствовалъ извѣстное количество чужихъ словъ, но чистоты своей не утратилъ и рутенскимъ не сталъ. Очевидно, что при своемъ желаніи стоять на народной точкѣ зрѣнія, Вы на ней удержаться не можете, и заговоривъ о народѣ, — сей часъ сойдете на іерейско-чиновническую публику, которая Вамъ и представляется настоящимъ галицкимъ народомъ, какъ мѣшанный, рутенскій языкъ ея — народнымъ языкомъ. Очевидно Вы гораздо вѣрнѣе выразили свои понятія о задачахъ Вашего журнала, когда говорите, что Вы хотите дать Вашей публикѣ, особливо красавицамъ, „занятную“ лектуру!

Имѣя въ виду только давать „лектуру“ по вкусу уже готовой Вашей публикѣ, Вы отказываетесь вмѣстѣ съ тѣмъ и отъ того, чтобъ „давати лекціи старшимъ повагамъ“ и даже отъ того, чтобъ „слѣдити за ходомъ общественныхъ дѣлъ отечества, а тымъ меньше, щобъ подвергати ихъ суду хотяйбы и самой легкой и безсторонной критики“. Послѣднее представляетъ образъ кротости, по истинѣ единственный среди молодежи на земномъ шарѣ въ нашъ испорченный вѣкъ, когда есть даже „молодая Турція“ и „Японія“. Но въ общемъ приниженіе себя до готовой публики есть преобладающая черта галицкихъ литературныхъ органовъ, отъ которой хотѣли было отстать немногіе въ 1862—63 гг. А происходитъ это отъ того, что въ Галичинѣ не хотятъ знать

о народѣ и его нуждахъ, и не знаютъ или умышленно закрываютъ себѣ уши и очи на то передовое меньшинство, которое вотъ уже съ сотню лѣтъ работаетъ во всей Европѣ для освобожденія ума и воли народа отъ средневѣковаго рабства, — меньшинство, которое развило свѣжія народныя литературы для себя и для массъ народа. Цѣлью литературной работы въ Галичинѣ служитъ почти исключительно выработанная печальной исторіей рутенская публика, іереи, трепещущіе консисторіи, урядники, держащіеся за свои „посады“, давно позабывшіе свои семинарскія и университетскія тетрадки и не думающіе слѣдить за ходомъ европейской мысли, едва-едва поддерживающіе свой аппетитъ къ литературѣ польскими и нѣмецкими газетами и журналами въ кофейныхъ, да „красавицы“, въ которыхъ въ Галичинѣ, по нѣмецкому образцу, видятъ кухарокъ, или по шляхотско-польскому наложницъ и салонныхъ болтуній, „красавицы“, которыя не читали ничего кромѣ молитвенника да польскихъ „Розмаитосцей“. И литературныя идеи и вкусы этой публики становятся законодателями Вашихъ литераторовъ!

Повятно, отъ чего такую ветошью несетъ отъ Вашихъ литературныхъ журналовъ, — отчего такъ много въ нихъ одописнаго пустозвонства, отчего такъ кувольны Ваши Сарафы и Натали, отчего у Васъ такъ въ ходу такія безобразія, какъ передѣлки нѣмецкихъ повѣстей въ русскія, отчего Ваши литераторы переводятъ такія пошлости, какъ „Вѣтка богу“ и т. п., а не возьмутся за Диккенса, Ауэрбаха, Шильгагена, Золя, Флобера, Эркманъ-Шаргріяна, отчего изъ Тургенева Вы кинетесь прежде всего на „Собаку“, изъ Лермонтова на „Повѣсть безъ имени“, изъ В. Колинза на анекдотъ въ „шулернѣ“, отчего Ваши свѣдѣнія о Россіи такъ дѣтски-польско-нѣмецко-

наивны, что Вы въ состояніи были напечатать разказъ „Тайная рука“, гдѣ есть такія лица, какъ „графиня Новгородка“ и т. д. и т. д. Понятно, отчего Ваша смѣсь наполняется извѣстіями „о носѣ берлинскаго депутата“, а ученая часть схоластическими хрѣями, — а за два года у Васъ не было ни одной статьи о народѣ, его бытѣ, нуждѣ и горѣ, ни даже повѣсти изъ народной жизни, отчего у Васъ не была популяризована ни одна передовая европейская идея, научная, политическая, социальная. Понятно, наконецъ, что Вамъ не только не противенъ мѣшаный австро-рутенскій языкъ, но Вы даже считаете его нормальнымъ явленіемъ, которое достойно дальнѣйшаго развитія, отчего въ Вашемъ журналѣ не видно даже того, что обыкновенно замѣчается во всѣхъ обществахъ, гдѣ если еще не доросли до пониманія, что національное возрожденіе пойдетъ всего успешнѣе при служеніи народу въ духѣ современной цивилизаціи, то все таки считаютъ необходимымъ изучать хоть форму народности, народный языкъ въ пословицахъ, пѣсняхъ и сказкахъ народныхъ. (Приводя примѣры я имѣю въ виду преимущественно „Другъ“ и ему подобныя органы въ прошломъ и настоящемъ, но все сказанное въ доброй долѣ относится и къ „Правдѣ“ и ей подобнымъ).

Куда въ жизни ведетъ такая литература, объ этомъ можно судить по той политикѣ прислужничества, какой держутся галицкіе депутаты, а въ лучшемъ случаѣ къ такимъ картинамъ, какихъ я былъ свидѣтелемъ на псевдонародномъ митингѣ Общества Качковскаго въ Галичѣ, гдѣ въ центрѣ восѣли „Отцы Руси и ихъ красавицы“, а народъ поставленъ былъ бордюромъ вокругъ, — гдѣ іереи вообразили себя настоящимъ народомъ, а ихъ ораторы по цѣлымъ часамъ занимали собраніе рѣчами на непонятномъ народу

языкѣ, о мелочныхъ и формальныхъ сюжетахъ, проанесенныхъ съ неестественной декламаціей, гдѣ народъ не услыхалъ ни одного живаго слова, а тѣмъ болѣе мысли. И между тѣмъ какъ полякъ, жидъ, нѣмецъ, венгръ налегаетъ все болѣе густой тучей на Вашъ народъ и народность, Вы, галицкая интеллигенція, думаете устроить какой то уніатскій Парагвай, какую то іерейско-чиновническую аристократію, какъ уже устроили австро рутенскій литературный языкъ! Не ужели же галицкая молодежь остановится на этомъ „рутенскомъ“ идеалѣ?

Украинець (М. Драгомановъ).

Третій лист Українця до редакції „Друга“.

На чолі його знов була ось яка редакційна увага, хоч писана вже значно „мякшою“ мовою, та все таки не на стільки чистою, щоб можна було репродувати її без поправок.

І. Ф.

„Сими днями одержали ми лист д. Драгоманова, в яким відповідно до нашого бажання висловленого в „Отповіді на Второе письмо“ розвиває ш. автор яснійше свої погляди на соціальне житє в Галичині і покликає молодіж до студіюваня того житя і ходу европейськихъ ідей при горячій почутію народности. А що ми в тій основній думці годимо ся з автором, то не хотячи довше сперечати ся за деяні дрібницї сего його листа, прим. за його погляд на галицьке духовенство, про яке ми висловили свою думку вже в „Отповіді на второе письмо“, то містимо сей третій лист без дальшої відпівиди, додаючи лише подекуди уваги в обороні редакції. Зрештою просимо всіхъ тихъ із нашої публїки, хто би не годив ся з деякими поглядами д. Драгоманова із становища теперішньої

европейської науки, себто з того самого становища, з якого дивить ся на галицькі відносини д. Драгоманов, відповідь, а ми таку відповідь радо помістимо в „Друзі“.

Редакція.

Кто присутствовав при спорах людей между собою, тотъ вѣроятно замѣчалъ, съ какого момента споръ перестаєть быть полезень и даже интересень, именно съ того, когда спорящіе начинаютъ хвататься за слова противника, въ разныхъ случаяхъ сказанна, склеивать ихъ вмѣстѣ съ цѣлю составить изъ нихъ какія то новыя, прежде не бывшія на сценѣ положенія, и поразить ихъ, — и будто бы противника, — всяческими изворотами; когда спорящіе гоняются за тѣмъ, чтобъ во что бы это ни стало показать „мое зъ верху!“ и т. п. Въ печатномъ спорѣ это бываєть также часто, какъ и въ устномъ, — да еще на бѣду печатно спорящіе часто забываютъ, что читатель имѣєть на плечахъ не пустую голову (вѣдь и спорять люди печатно собственно для этого читателя) и что потому нѣтъ надобности отвѣчать непремѣнно на каждое слово противника.

Помня все сказанное сейчасъ, я не стану ни по адвокатски спорить съ редакціей „Друга“, ни тянуть споръ слишкомъ долго: мое письмо въ Н. 5 и отвѣтъ редакціи въ НН. 6, 7, 8 передъ читателемъ, — и онъ и самъ можетъ взвѣситъ правду аргументаціи обѣихъ сторонъ. О старомъ, о чемъ до сихъ поръ было уже говорено, я скажу поѣтому очень не много, — а остановлюсь нѣсколько больше на новомъ, на томъ, что сама редакція „Друга“ высказала въ своихъ отвѣтахъ, и при томъ особенно на такомъ, въ чемъ редакція, по ея словамъ, согласна со мною, или о чемъ она прямо приглашаєть меня сказать свое мнѣніє.

Правду сказавши о „старомъ“ говорить дальше, послѣ нѣсколькихъ полупризнаній редакція „Друга“, — было бы не совсѣмъ великодушно, — хотя отсутствіе прямодушныхъ признаній и не обязываетъ къ великодушію. Объясняя, почему „Собака“ появилась въ „Другѣ“ въ переводѣ съ нѣмецкаго, редакція открыла не только слабыя стороны организаціи изданія, вовсе не ручающіяся за единство системы и послѣдовательность идей, но еще и то, что въ генеральномъ штабѣ той литературной партіи, которую представляетъ „Другъ“, по временамъ господствуетъ логика совершенно самостоятельная: „Если трудно понять, почему могли когда либо „не позволить переводить съ великорусскаго на галицкій“ (?), то ужъ совсѣмъ не приберешь резона, почему въ такомъ случаѣ непременно¹⁾ нужно было „переводить великорусскую повѣсть съ нѣмецкаго“, или „переводить нѣмецкія повѣсти, хотя бы и съ дѣтски-польско-нѣмецко-наивными свѣдѣніями о Россіи, но все таки изъ русской жизни“. При такомъ положеніи дѣлъ ужасно трудно теперешней редакціи защищать все, высказанное въ „Другѣ“ въ теченіе двухъ лѣтъ, какъ то она взялась почему то сдѣлать въ своемъ отвѣтѣ на мое письмо.

Правду сказавши и мнѣ ужасно трудно будетъ защитить все то, что я самъ писалъ въ теченіи четырехъ лѣтъ, если съ моими словами будутъ поступать такъ, какъ поступаетъ редакція

¹⁾ В відповіді (Ч. 8) не сказано „непремѣнно треба було переводити“, а просто „треба було переводити“, (коли очевидно мало ся поміщати із руського, іменно великоруського жита). А в тім за „самостоятельную логику и резонъ“ видавців попередніх лѣт ми не одвічави, ві не силували ся одвічати. Ми тільки констатували факт, що бувало так а так: причин же того факта не подали, уважаючи зайвим їх тепер наводити. Занадто близький час, щоб можна об'єктивну історію його написати.

Прим. Ред.

„Друга“, т. е. вырывая слова въ одномъ мѣстѣ, переставляя ихъ въ другое съ другимъ смысломъ и т. п. При такомъ методѣ едва ли не двѣ трети написаннаго будто бы противъ меня въ Н. 6—8. „Друга“ совсѣмъ ко мнѣ не относится: въ одномъ мѣстѣ я напр. употреблялъ слова „простой народъ“ „простонародная литература“, какъ терминъ чужими высказанный, или какъ объяснительный, при чемъ говорилъ, что именно писать „простонародную литературу“ и есть дѣло самое почтенное, особенно на Украинѣ и въ Галичинѣ; въ другомъ я указывалъ на шляхетское презрѣніе другихъ къ „простому народу“, — а мнѣ говорятъ, что вѣдь и я шляхетскія слова употребляю. Или: я говорилъ, что Галичанамъ не слѣдуетъ спорить изъ за мелочей, — а меня упрекаютъ въ противорѣчій съ этимъ, когда я говорю, что галицкая молодежь должна выдѣлать изъ себя партію съ чисто народными идеями¹⁾ и т. д. и т. д.

Но ужъ совсѣмъ невозможно спорить при такомъ методѣ: я говорю, что въ Галичинѣ журналы боятся критически отнестись къ своей готовой публикѣ, вести ее впередъ, вмѣсто того чтобъ принижаться къ ней, къ ея вкусамъ, понятіямъ, — а мнѣ отвѣчаютъ: чтожъ тутъ злого, что „Ластовка“ пишетъ для „готовыхъ дѣтей“. Всеконечно! не родитъ же ей новыхъ!

Вотъ почему спорить о высказанномъ мною прежде, защищать его я не буду, а только объясню два-три изъ болѣе существенныхъ положеній, прежде высказанныхъ, и скорѣе перейду къ новому и при томъ такому, что выска-

¹⁾ Противно! Ми не поприкали суперечністю, а хотіли вказати на факт, що дійсно починає виділяти ся у нас здорова народна партія, що ми самі хочемо її скріпати і віримо в її будучність.
Ред.

зывается теперь новая редакція „Друга“, которая сама за себе и отвѣчать будетъ, если захочетъ.

Я не понимаю, какую разницу основныхъ положеній можно усматривать между тѣмъ, что я писалъ о Галичинѣ въ „Вѣстникѣ Европы“ въ 1872 г.¹⁾ и тѣмъ, что говорится мною теперь, и что мною говорилось въ „Правдѣ“. Во первыхъ нигдѣ я не „выхваляю“ украинофиловъ, а особенно галицкихъ, — а много-много, если снималъ съ нихъ несправедливыя обвиненія въ родѣ того, что они польскіе наймиты, — обвиненія, которыя не оставались безъ послѣдствій и въ Россіи. Постоянный читатель галицкихъ газетъ или знающій вообще галицкія отношенія долженъ знать, что и теперь еще въ Галичинѣ не совсѣмъ прошла необходимость въ противодѣйствіи самой первобытной клеветѣ и доносителству. А въ 1872 это было еще болѣе необходимо. Объяснять что либо не значить вовсе восхвалять, а особенно восхвалять исключительно, — и если я не восхвалялъ личностей украинофиловъ галицкихъ, то не навязывалъ я исключительно даже и украинофильской идеи вообще, ни исключительно украинской литературы ни въ Галичинѣ, ни даже въ Украинѣ. Я говорилъ въ 1872 г. и теперь повторяю, что украинскія симпатіи, украинская литература есть самое близкое, самое родное для Галичины изъ всего, что выросло въ Россіи — и думаю, что противоположнаго доказать нельзя, какъ нельзя доказать, что изъ Калуги ближе

¹⁾ Мимоходомъ скажу, что почему то всѣ говорящіе объ этихъ статьяхъ имѣютъ ввиду только „Литературное движеніе въ Галичинѣ“ и не упоминаютъ о предыдущихъ — „Русскіе въ Галичинѣ“, — и жалуясь на „злость“, „злую волю“, „дурниці“ и т. п. не дѣлаютъ никакихъ фактическихъ поправокъ моихъ злыхъ и не злыхъ ошибокъ.

Прим. авт.

къ Коломыѣ, чѣмъ изъ Полтавы. Я говорилъ, что у специальной галицкой партіи, — (замѣтьте, я всегда говорилъ, что въ Галичинѣ три партіи, а Вы даже въ отвѣтъ своемъ увѣряете, что я говорю о двухъ партіяхъ — общеруссахъ и украинцахъ, — когда я даже озаглавилъ свое письмо „Украинщина или рутенщина“¹⁾ — я говорилъ, что у рутенцевъ есть своя доля правды, а именно, что Галичина имѣетъ свои особенности, но все таки говорилъ и скажу, что „галицкой народности“ и „галицкаго языка“, отдѣльныхъ отъ украинскихъ я не вижу. Конечно, я говорю о народѣ и его языкѣ, — а не объ индивидуумахъ австро-бурсако-русской народности, дѣйствительно самостоятельной. И потому могу только пригласить Вамъ опредѣленно сказать: А) что Вы разумѣете, когда говорите (Другъ, Н. 7 стор. 111) въ Великоруси — великорусскій языкъ, на Украинѣ украинскій языкъ, въ Галичинѣ галицкій языкъ.²⁾

¹⁾ Просимо тільки уважно прочитати з відповіди нашої 2-гий уступ на стор. 110; там ми цитували власні Ваші слова з „Правди“ і Вѣст. Евр. про 3-ю партію т. зв. у Вас рутенську? Партію ту рутенську ідентифікуйте із „общеруссами“, — ось іще в сѣм письмі кажете, що у нас „общеруссовъ“ нема. А ми чуючи у себе відмінні погляди тої третей партіи, (називайте її „галицкою“, „рутенською“ або як хочете) боронили добрі її сторони та стараємо ся о сильнѣйше виробленя і проявленя тих її ідей. *Прим. Ред.*

²⁾ Коли Вам д. Др. свобідно казати (в „Правді“), що в Росії суть три літератури в трех языках: общеруська, великоруська-народна і українсько-русько-народна, то чому-ж не свобідно нам повторити того і сказати, що в Вел. Русі вел.-рус.-народний, на Україні українсько-народний, а дальше: у нас в Галичині галицький народний язык, чи мова, діалект, — тим більше, що Ви самі признаєте у другім письмі, що український діалект має свої „мелкія особености“, яких не слідує Галичанам „копировати“. А чейже ніхто не заперечить того, що галицький і український (властиво назви ті за вузькі) діалекти підходять під ширше понятя „малорусского“.

Я все считалъ и считаю оппозицію „украинству“ со стороны извѣстной партіи въ Галичинѣ или недоразумѣніемъ, каково оно со стороны т. наз. „общеруссовъ“, (которыхъ, какъ я показывалъ постоянно, собственно нѣтъ въ Галичинѣ), или оппозиціей старой, поповско-шляхетской школы противъ новой, свѣтско-народной, — въ родѣ какъ была въ Россіи оппозиція Шишковистовъ Карамзинистамъ и Пушкинистамъ. Вы уже называете многія проявленія этой оппозиціи „безглаздіемъ“. Скажите же прямо: Б) считаете ли вы своею и полезною вамъ украинскую литературу?

Изъ Вашего отвѣта по этому предмету я не могъ ничего понять. Разъ Вы говорите, что „не отрываетесь отъ бесѣды Вашего народа“ (plebs), другой разъ говорите, что приглашая своихъ быть „апостолами евангелія Шевченка“, Вамъ „идеть не о языкъ, а о идеи“. Но вѣдь Шевченко писалъ языкомъ и вашего plebs'a! Разъ Вы говорите: „Однакъ, ради Бога, вскажѣтъ намъ ту литературу украинску, зъ которой маемъ зачер-

То само собою розуміть ся; о тѣм і не спорили ми. Хотѣвши стати у нас на властивій точці, хотѣвши видѣлити здорову партію з чисто-народними ідеями, слѣдує нам опертись на тутешній народі, заговорити про галицьке нарѣче, про галицьку етнографію. Ми сильно переконані, що коли наші українофіли і наші общеруси (особливо ті послѣдні) схотять застановити ся над тим, що всі їх усилюванія утворити въ Галичинѣ літературу на яким иньшим нарѣчію задля того на тепер в Галичинѣ річ дуже шкідлива, бо відриває увагу від народу тутешнього, на який налітають, як каже д. Др., із всіх сторін експльоатори. Коли дальше схотять розважити наші люде і те, що при теперішніх наших обставинах і досить вялій праці около народу з кождим днем, з кождою майже годиною гине в нужді тойже шарід, тратить почву з під ніг — кажемо, ми увірені, що всі і старі і молоді перейдуть в ту третю партію, як на ділі до тепер уже многи перейшли. В тѣм дусі бували в „Друзь“ з 1875 кілька коротких споминков.

Прим. Ред.

пнути народовства, демократизму?“ — въ другой опять таки увѣряете, что „цѣлкомъ логично воскликнули: „будьте проповѣдниками великаго евангелія Шевченкова!“ — Однакъ, ради Бога, скажите: на какомъ языкѣ писалъ Шевченко, и что такое можна „зачерпнуть“ изъ него, какъ не демократизмъ?

Я сповоенъ, что несмотря на остроуміе середины перваго столбца 111 стороны Н. 7 „Друга“, никто не заподритъ меня въ томъ, чтобъ я и испанцамъ и туркамъ „украинщину“ навязывалъ, — ни даже, чтобъ я преувеличивалъ богатство и достоинства украинской литературы; но право не понимаю, какъ можно было написать слѣдующее: „де литература украинска..., котора бъ популяризовала европейскія идеи?“ Небольшая, но есть, хоть беллетристика да поэзія да популярныя брошюрки; [неужели же называть имена и заглавія? Извольте, назову: Котляревскій, Квитка, Шевченко, Костомаровъ, Кулишъ, М. Вовчокъ, Нечуй, Рудченко, Стороженко, — Розмова про небо, про земні сили, про холеру, про бѣдность и т. д. Я уже не говорю о полуукраинской литературѣ, т. е. этнографіи и исторіографіи, писанной украинофилами по „общерусски“, которой бы они не писали, еслибъ не были украинофилами; Максимовичъ, издатель малорусскихъ памятниковъ и лѣтописей, Бодяевскій, Костомаровъ, Кулишъ и др. всѣ писали и по украински.¹⁾ Теперь и во Франціи и въ Англіи

¹⁾ Даруйте, д. Др., що ми після тих Ваших слів при-
неволені сказати то само, що Ви кажете о нашій відповіді :
адвокатський резон! Чи заперечували ми коли значіне ось-що
тільки прописаних Вами людей? Чи казали ми, що вони не
причисляють ся домалоруської, значить нашої літератури? Ми
казали тільки, що вся українська література за мала, за скупа,
щоб ми могли тепер іще з неї багато „реально полезного“
для галиц. народа зачерпнути. Ви і самі признаєте, що вона

знають про эту украинскую и украинофильскую литературу, — неужели же Вы серьезно спрашиваете, чтобъ я ее показалъ Вамъ, малорусинамъ, по Вашему же собственному сознанию! А если и мы и Вы будемъ дальше рационально работать на своей естественной основѣ, — то, конечно, литература малорусская не побѣднѣтъ.

Будемъ же говорить объ этой согласной работѣ. Обратимся къ тому, въ чемъ Вы согласны съ нами, — только переберемъ и общія мысли и частности, чтобъ увидѣть, дѣйствительно ли и въ чемъ и какъ мы согласны.

Прежде всего замѣчу, что мы таки немного подвинулись впередъ въ нашемъ спорѣ сравнительно съ временемъ хоть напр. лѣтъ пять назадъ, и даже, кажется, за годъ. Вы, конечно, защищаете свой арьергардъ и даже весьма самоотверженно, — но все таки уже признаете, что „не все въ изданіяхъ хоть бы и г. Наумовича безважно хорошо“, признаетесь, что у Васъ есть „патріоты изъ моды“, даже такіе, что смотрятъ на патріотизмъ, какъ на дойную корову, — что есть „пьявки народные“ и у Васъ, есть даже „безглуздые“. Это уже не то, что недавній отказъ отъ всякой критики „повагъ“. Правда, что Вы еще сомнѣваетесь, — что больше „заохочиваетъ до дѣла, чи скептическая критика, чи признанье, хотяи би „сомнительной заслуги“ —

„небольшая“; а на ню саму ограничитись годі, хотя вона з 30-х лѣт вже мала вплив на Галичан. Що вплив той з самих тих початків нашого життя був користний, то ми вповні признаємо; звісно-ж, рух на Україні викликав і у нас живіше движеня. Но Ви самі казали д. Др. в „Правді“, що Шевченко не може вже бути вповні ідеалом для молодіжи 70-х років. Правда Ваша! крім волі треба іще тепер науки, а тимчасом з 65-тих років а іще більше тепер, задля звісних причин цензури в Росії, література українська маліе.

Прим. Рдо.

боятесь, чтобъ „патріоты Ваши не знеохотились оцѣнками, подобными какъ моя“. Но пройдетъ немного времени, — и Вы убѣдитесь, что только вѣчныхъ дѣтей надо „заохочивать“, что только „цвѣты бумажные дождя боятся“, — и что двигаетъ общество только страстное отношеніе къ дѣлу, не взирающее не то на критику, но на брань, преслѣдованіе, самую казнь, — а вовсе не такое, что чуть только не похвалили и въ руку не поцѣловали за первое, что сдѣлали, такъ ужъ и плакать!

Съ другой стороны Вы даже обижаетесь, зачѣмъ Васъ „идентификують съ общеруссами“, — а я Васъ „идентификовалъ“ съ ними только въ первомъ письмѣ, и имѣлъ на то право, — а во второмъ спрашивалъ только: „Хотите быть народовцами, какъ лучшіе украинцы, или рутенцами, т. е. австро-бурсако-русскими?“ и пока яснаго отвѣта не получилъ. Но хоть яснаго отвѣта Вы и не дали, а все таки заговорили о народѣ и даже о европеизмѣ, тогда какъ еще въ 20. Н. прежняго года Вы находили, что „Січ“ не хорошо дѣлаетъ, что переходитъ съ „січезового“ на „европейское“ поле.¹⁾ Выписавши мои слова съ Вашими стилистическими поправками: „Украинщина — это не только литература въ народномъ языкѣ, т. е. на языкѣ большинства, это передача ему (на этомъ языкѣ) результатовъ міровой цивилизаціи, преимущественное, если не всецѣлое посвященіе интеллигенціи (которая могла воспитаться только потому, что народъ работаетъ, об-

¹⁾ Просимо читателя тільки перечитати вістку в Ч. 20 „Друга“ з мин. р., чи там гнівається ся Редація, що „Свчъ“ стає на ґрунті європейських ідей? Сказано там тільки, що ідеї ті треба на рідині, на Русі, бережно і поводи прикладати.
Прим. Ред.

ливаясь потомъ) на службу этому народу, — нравственную и политическую, съ цѣлью удалить отъ народа невѣжество, безправіе, эксплуатацію“, — выписавши это Вы говорите: „такъ само, якъ Вы адефіювали свою украинщину, думаетъ и нынѣ каждый искренній патріотъ у насъ въ Галичинѣ“.

Ну и прекрасно! Только такъ ли?! Я съ своей стороны считаю долгомъ признаться, что не смотря на такія Ваши заявленія, мнѣ кажется, что мы почти по прежнему несогласны въ самомъ основномъ.

Начнемъ съ беллетристики, литературы вообще. Вы говорите, что Вы знаете и признаете новоевропейскую беллетристику, имена представителей которой я привелъ противъ Вашихъ „Серафовъ и Серафинъ“. А если такъ, то что же значать слѣдующія слова Ваши: „Про скудость мѣста въ „Друзѣ“ старанося о короткія, занимательныя повѣстки, а если они Вамъ и реальному направленію въ Россіи не по вкусу, то въ томъ не наша вина; годѣ всѣмъ догодити!“ Ей Богу, это все равно, какъ если бъ кто нибудь сказалъ: „Я знаю Ньютона и Лапласа, и согласенъ съ ихъ системами, но если я рассказываю о томъ, что комета — драконъ, а падающая звѣзда — змій, летящій къ бабѣ на ночь, и это не по вкусу Вамъ, то на всѣхъ не угодишь!“ Вѣдь я, кажется, говорилъ не о своихъ вкусахъ, и даже не о направленіи литературы въ одной Россіи, а о реальномъ направленіи, котораго представителя въ Россіи Гоголь, Тургеневъ, Островскій и др., а въ Европѣ Диккенсъ, Теккерей, Флоберъ, Зола, Эркманъ-Шартрианъ и др. Вѣдь если уже мѣрятъ на локти художественныя произведенія, то Вы могли найти въ Шварцвальдскихъ разсказахъ Ауербаха, въ Рождественскихъ Диккенса, въ Nouveaux contes à Ninon Зола, въ Nou-

veaux contes du Lundi Доде и др. весьма коротенькія и въ тоже время прекрасныя вещи. Вы говорите: „мы знаемъ этихъ писателей, а якъ скоро що изъ нихъ возьмемъ, пытаетесь, чому мы найперше кинулись на „Собаку“ Тургенева, на „Повѣсть безъ надписи“ Лермонтова?“ Извините меня, но Ваши слова означаютъ просто, что Вы просто не знаете напр. Тургенева и Лермонтова, иначе бы Вы поняли, почему мнѣ странно, что Вы пропустили у Тургенева „Записки Охотника“, „Муму“, „Постоялый Дворъ“, а взяли „Собаку“, — у Лермонтова пропустили „Героя нашего времени“ и взяли „Повѣсть безъ имени“. Простите меня еще разъ, но позвольте мнѣ принять въ серьёзъ послѣднія слова Вашей статьи въ 6 Н. и дать Вамъ два совѣта. Первый: прочтите Вы хорошенько Пушкина, Лермонтова и Гоголя съ Бѣлинскаго статьями о нихъ, — Тургенева, Островскаго и Достоевскаго со статьями о нихъ Добролюбова, да послѣ этого уже судите о русской литературѣ и выбирайте изъ нея. Другой: пропагандируйте между Вашей молодежью, особенно между тѣми, кто литераторствовать хочетъ, чтобъ изучали французскій и англійскій языкъ, — а то вѣдь многого изъ того, о чемъ Вы говорите: „мы знаемъ“, въ Львовѣ и знать нельзя, такъ какъ, если не ошибаюсь, тамъ нѣтъ ни одного русина-литератора, который бы читалъ по французски и по англійски, а по нѣмецки далеко не все переведено и что переводится, то не всегда своевременно.

Безъ знанія европейскихъ языковъ и литературы какой же и европеизмъ! Мнѣ кажется, что разсужденія Ваши о просвѣщеніи, религиі, духовенствѣ, patio, plebs, о женщинахъ, — есть сцѣпленіе недоразумѣній. Вы протестуете противъ моихъ словъ о томъ, что Вы не хотите знать нужды народа и трудовъ европейскаго передо-

ваго меншинства, и стараетесь увѣрить меня даже съ арифметическимъ расчетомъ, что Вы имѣете такое вполнѣ преданное народу и могущее вести его меньшинство въ видѣ 15—20% галицкаго духовенства. Все это крайне щекотливые вопросы, но разъ мы подошли къ нимъ, надо говорить о нихъ откровенно, какъ того требуетъ уваженіе къ дѣлу и къ взаимной искренности.

Вы говорите: „Всего меньше заслуге на упрекъ „іерейско-чиновническая публика“ за то, що образованье и просвѣщеніе народа основе на грунтѣ религіиномъ, на кисло-сладкой морали.¹⁾ Чоловѣкъ необразованный, а безъ всякои религіи, — то такъ скажемъ, звѣрь хищный, готовый всякого часу кинутись на другого чоловѣка, его убить, обжрасти, — а примѣровъ того ажъ за много дае намъ исторія, живыхъ же примѣровъ и въ самой Россіи певно не трудно, особенно середъ нынѣшнихъ соціалистичныхъ направленій“.²⁾ Тутъ что ни слово, то недоразумѣніе. Прежде всего неправильно смѣшивать религію и мораль. Мораль — это явленіе соціальное: то или другое поведеніе чоловѣка относительно ближняго (убійство, воровство, — неубійство и т. д.) зависитъ прежде всего отъ соціальныхъ отношеній, а религія — это прежде всего совокупность космогоническихъ понятій. Робинзонъ Крузо на необитаемомъ островѣ былъ ни моральный, ни неморальный чоловѣкъ, а Богу молился каждый день. Религія въ своемъ

¹⁾ Коли ми говорили о грунтѣ религіиномъ, то мали ми на думцѣ Вашу статью в „Вѣст. Евр.“, де докоряете о. Наумовичу, що в „Науцѣ“ за много мѣсяца дае на религіині статкѣ і взагалі в становисна религіинога трактате о всіхъ рѣчах. Слово „морали“ же взяли ми в 2-го Вашего письма, і разом зіставили, — не ідентифікуючи одного з другим. *Прим. Ред.*

²⁾ Ми все ще тої гадки, що сто разівъ лучше, щобъ необразованный (науково, европейскыи необразованный) чоловікъ мав якусь „віру“ т. є. религію, ніжъ ніякої. *Прим. Ред.*

проявленіи въ обществѣ соприкасается съ моралью, какъ все на свѣту между собою соприкасается; религія служитъ причиною пзвѣстныхъ общественныхъ и противуобщественныхъ дѣйствій (религіозное братство, религіозная ненависть и преслѣдованіе), не какъ и языкъ, національность и проч. — а все таки религія и мораль по существу вещи различныя. Теперь скажите, за какую религію стоите Вы? за православную, католическую, христіанскую, махометанскую, буддійскую, за поклоненіе огню, вѣдьмамъ и т. д.? Вѣдь религіи вообще нѣтъ, — тѣмъ болѣе, что всякая религія, предоставленная себѣ, порождаетъ религіозное ремесло, сословіе, церковь оплачиваемую вѣрующими и экономически конкурирующую съ другою. Пока я вижу у русновъ въ Галичинѣ униатскую церковь съ еврейско-сиро-александрійско-этно-русскимъ священнымъ писаніемъ и обрядностію. При теперешнемъ состояніи науки естественной и гуманной можно ли признавать такую религію „вѣчною правдою“, „единою истиною“, безъ какого признанія нѣтъ религіи и церкви? Чтонибудь одно: или астрономія, или Іаесусъ Навинъ, или геологія, или Мойсей, или физика, или хожденіе по водамъ, или физиологія, или воскресеніе мертвыхъ, или сравнительная филологія и исторія, — или признаніе откровеннаго какой бы то ни было библіи, какой бы то ни было религіозной системы, о коей благодаря трудамъ египтологовъ, ассириологовъ, санскритологовъ, вендологовъ, гебраистовъ, историковъ церкви христіанской, арабистовъ и т. п. мы теперъ отлично знаемъ, что она сложилась исторически, а слѣдовательно и подлежитъ измѣненію. Я боюсь назвать много именъ и при томъ спеціальныхъ, но право достаточно пробѣжать хоть такія вещи (которые весьма нетрудно подъ рукою добыть даже и по нѣмецки),

какъ Дрепера Исторію конфликта между вѣрою и знаніемъ, или Лекки — Исторію поднятія и вліянія раціоналізма, чтобъ видѣть, что европейское челоуѣчество именно съ тѣхъ поръ стало и принимать болѣе челоуѣческой видѣ, какъ откровенныя религіи стали признаваться историческими и отходить къ отцамъ. Я не знаю, откуда Вы взяли, будто исторія доказываетъ, что челоуѣкъ безъ религіи — звѣрь дикій. Совсѣмъ напротивъ, дикіе имѣють слишкомъ много религіи, а Сократа, первыхъ христіанъ, потомъ философовъ въ родѣ Джіордано Бруно убивали именно за то, что они были по тогдашнему „безбожниками“, „безъ религіи“. Теперь называютъ людьми безъ религіи уже не деистовъ и пантеистовъ, какъ прежде, а позитивистовъ. Но серьезно, кто больше звѣрь дикій: Донъ Карлосъ, или Литтре? Еще меньше можно понять, какихъ Вы звѣрей нашли въ Россіи между людьми соціалистическихъ направленій? Всѣмъ извѣстны русскіе соціалисты Герценъ, Чернышевскій и т. п., которые, кажется, на звѣрей не похожи.¹⁾ Вы, можетъ быть, скажете, что говорите о „людяхъ необразованныхъ“, — тогда во первыхъ зачѣмъ же говорить о направленіяхъ²⁾, а во вторыхъ: что жъ? признаете Вы двѣ правды: одну для образованныхъ, другую для необразованныхъ? Тогда заведите полуаритметику, полуфизику, полуисторію.³⁾ Не гово-

¹⁾ Все то не відносить ся до нас. Ми казали не образовані, а Ви, д. Др., наводите передових людей.

Прим. Ред.

²⁾ Звісно, направленія бувають у передових, але ж тѣ передові передають свої мисли в необразовані верстви, котрі їх не конче розуміють.

Прим. Ред.

³⁾ Звістно, одна есть тільки правда. Але ж вся рішниця в формі, як її подати! Однимъ приступивіша буде така, а другимъ иньша форма. Христіянська откровенна релігія подає основну ідею: любов ближнього; инішная европейська наука стремить також до того, щобъ зробити такъ, щобъ всѣмъ добре жилось

рите мнѣ старыхъ фразъ о томъ, что религія узда противуобщественныхъ страстей, не говорите уже потому, что ветхій завѣтъ совѣтуетъ Евреямъ обокрасть Египтянъ, а новый различаетъ между „дѣтьми“ и „псами“, своими и чужими. Не повторяйте и клерикальныхъ плачей на „злодѣйства коммуны“, потому что они достаточно перевѣшиваются вареоломейской ночью, карлизмомъ и т. п.¹⁾

Впрочемъ мы уже далеко зашли, становясь, какъ Вы того желали, консеквентно на абстрактно-объективно-европейскую прогрессивную точку, — ибо галицкіе просвѣтителі народа не выдерживаютъ самой скромной критики. Довольно вспомнить тѣ откровенія въ физиологіи, которые весьма мягко указаны г. Щ. С. въ рецензіи на книжку о скотѣ, изданную обществомъ Качковскаго (Правда, 1876, Н. 10).

Не правда ли, что не мѣшаетъ распорядителямъ общества Качковскаго самимъ проучити *азъ-буки*, какъ Вы остроумно говорите, думая опровергнуть мои слова о томъ, что у Васъ клиръ считаетъ себя настоящимъ *политическимъ* народомъ!

Перейдемъ теперь изъ области космологіи въ область общественную. Начнемъ съ самой

на свѣті. Правда, основна та ідея христіянства багато траплять через нинішні формальности догматичні і єрархічні, — але-ж на то і стремленє XIX в., щоб ті злі впливи усунути, на то і популяризуєть ся наука. З того однак не слідув, що треба перекинути доразу у маси всю віру в релігію (ми-ж на практиці можемо тільки о христіянській говорити), та що лучше самонас пустити її без релігії, не подавши всій тій масі достатком науки.

Прим. Ред.

¹⁾ Але-ж чейже ніхто не назве вареоломейську ніч, карлизм — борбою за основну ідею христіянства, зарівно як ніхто із серіозно мислячих людей не возьме „злодѣйства коммуни“ за результат теперішніх наук.

Прим. Ред.

тїсною и первоначальною областю, съ семьи. Вы смѣтаете говоря: „якій у васъ идеалъ женщины, чи съ стриженнымъ волосьемъ нигилистка, чи эмансипована прогресистка, спорящая съ мужчинами о политичныхъ вопросахъ, а не старающаяся про свои дѣти, — меньше съ тымъ“. Стрижку или нестрижку оставимъ: если кому нравится, можетъ, пожалуй, не только шиньонъ прицѣпить и пудрой посыпать, но даже насмолить волосы и перьевъ наткаты, какъ дѣлаютъ нѣкоторые двари, которыхъ костюмы вообще, какъ и европейцевъ бронзоваго вѣка очень напоминаютъ вкусы салонныхъ женщинъ. Равно также кто предпочитаетъ жить не съ развитымъ человекомъ, а съ рабыней, куклой, паразитомъ и въ лучшемъ случаѣ съ недоросткомъ, тотъ можетъ быть спокоенъ, что такихъ женщинъ станетъ еще на долго. А что „мой идеалъ“ эмансипована прогресистка, спорящая съ мужчинами во всѣхъ „вопросахъ“, которые доступны прогрессивному мужинѣ, — это я не затрудняюсь сказать. Да и если кому „меньше съ тымъ“, какъ Вы говорите прерзительно, то тому жъ хуже.¹⁾

¹⁾ Тутъ покликуемо ся зновъ тїлько на Вашї власні слова, висказанї на початку сього письма. Годї на всї слова противника відповідати особливо, коли їхъ перекручують. Такъ казали ми въ відповідї, що Ви не знаєте Галичанокъ, а судите о нихъ: „кухарки і проч.“ (не входячи в то, який у Васъ идеалъ женщины). Ви і не знаєте нашихъ идеалівъ а ми їхъ не висказували. Ви жъ з того робите: „презрительность“ і виводите, що нашъ идеалъ кукла і пр. Емансипація женщинъ особливо має одну тенденцію — освободити, по крайній мірі de jure, личність женщины від оков сімїї, поглищаючої її доси, дати женщинї рівну з мужчиною можливість бути самостоятельнимъ лицомъ, жити своімъ трудомъ, а не на рахунокъ вїтца, мужа, брата, родини. А легальне зрівнане женщины (головне жадає Мілля) повинно служити оружіємъ економічної емансипації (та жъ і не всї можуть вийти замужъ), то все таки головпо жєлаємо собі на тепер, щобъ хоть нашї Галичанки образовались, правдиво образовались на то, що єсть головнимъ призначенемъ женщины:

Развѣ это только „мой идеаль“ или даже идеаль только „чадѣ Россіи эпохи реформенной“, а не идеаль всей передовой Европы и Америки? Вы вдумайтесь-ка въ смыслъ слова „эманципированный“ да прочитайте хоть Миля „Рабство женщинъ“, да потомъ и пожимайте высококомѣрно плечами, пока честная работа передовыхъ женщинъ, между которыми, говорю это съ гордостію, наши занимаютъ не послѣднее мѣсто, — дружнымъ натискомъ въ Америкѣ, Англии, Швейцаріи, Голандіи, Италіи, Австраліи займетъ шагъ за шагомъ всѣ позиціи, которыя до сихъ поръ составляли монополію мужчинъ. Страхъ того, что тогда „оставлять въ небреженіи дѣтей“, также основателенъ, какъ страхъ нашихъ бабушекъ, что если всѣ мужики будутъ вольны, то не будетъ кому за плугомъ ходить.¹⁾

Впрочемъ идеи весьма родственныя съ этими идеями нашихъ бабушекъ усматриваю въ тѣхъ строкахъ отвѣта на мое письмо, въ которыхъ говорится о „пьянствѣ и лѣннствѣ“ народа. Начнемъ съ лѣннства. Лѣннство, конечно, порокъ, но совершенно индивидуальныи и въ такомъ случаѣ поправляемый вовсе не нотаціями, а созданіемъ около лѣнннца такихъ условій жизни, которыя бы заставляли его трудиться. Въ массахъ

щобъ в даніи разѣ могли бути добрыми воспитательками слѣдующихъ поколѣній, добрыми матерями. *Прим. Ред.*

¹⁾ Разбирать фактично, каковы женщины въ Россіи и въ Галичинѣ, я не буду. Дѣло въ томъ, что въ большинствѣ случаевъ вездѣ женщина меньше развита, чѣмъ мужчина. уже по тому, что женщины учатъ хуже, и что теперь многіе далеко не крайніе люди сознаютъ ненормальность этого положенія дѣлъ. Такъ еще недавно Жюль Симонъ жаловался, что въ Франціи женщины принадлежатъ къ XVII в., а мужчины къ концу XVIII в. Въ какомъ вѣкѣ живутъ головы мужчинъ и женщинъ въ Галичинѣ, вамъ лучше знать, ибо вы знаете, каковы у Васъ мужескія и женскія школы. *Прим авт.*

же народъ не можетъ быть лѣнивъ¹⁾, ибо онъ иначе пропалъ бы съ голоду, — и если онъ иногда меньше трудится, или лучше неравномѣрно трудится, какъ напр. малоцивилизованные народы, (охотники, пастухи), то потому, что не знаетъ извѣстныхъ родовъ труда. Въ европейскихъ же обществахъ вся масса народа трудится не мало, больше даже, чѣмъ могутъ выносить ея природныя силы, что доказывается положительнымъ вырожденіемъ людей въ извѣстныхъ округахъ, эмиграціей и т. д. Вамъ должно быть извѣстно, что въ Галичинѣ въ нѣкоторыхъ округахъ (напр. въ Збаражскомъ уѣздѣ) убыль населенія превосходитъ прибыль, и вотъ вамъ одно изъ доказательствъ, что народъ у васъ во многихъ мѣстахъ трудится больше, чѣмъ нужно для сохраненія организма. А что вообще въ Галичинѣ народъ²⁾ не лежитъ бокомъ, это доказывается тѣмъ, что все таки не только народъ ѣсть, пьетъ, одѣвается, но и всѣ паны, жидаы, попы, литераторы и проч. ѣдятъ, пьютъ, одѣваются, танцуютъ и проч. Не сами же они приготовили себѣ хлѣбъ, шерсть, насыпали дороги и т. д. Если бы кто нибудь сказалъ намъ про машины, привезенныя въ Галичину изъ другихъ краевъ и поддерживающія въ Галичинѣ производительность, то на это весьма наивное возраженіе можно отвѣтить, что машинныя работы въ Галичинѣ не составляютъ и сотой доли ручной, что машины куплены на деньги, которые тоже получились изъ народнаго труда на пановъ, жидаовъ и поповъ, и что работаетъ около машины все таки хлопъ, а не панъ, жидъ

¹⁾ Справедливо, лѣннество объявляетъ ся не на масѣ, лише на індівідуумах. Ми маємо факти, що „газды“ по цілих днях нічого не роблять, а на зарбок не підуть, хотя голодують. Правда, що в добрій доли причиною тут але понята честь „газды“.

²⁾ т. е. не в масѣ, а індівідуа.

Прим. Ред.
Прим. Ред.

или поцъ. И если хлопы въ Галичинѣ все таки бѣднѣютъ, то тутъ дѣло вовсе не въ лѣнивствѣ, а въ чемъ то другомъ. Это что то другое — общій строй экономическихъ отношеній, при которомъ хлопъ безземельный или малоземельный, пролетарій и строй общества, который не допускаетъ хлопа даже до элементарнаго образованія. И это слѣдовало бы понять патріотамъ, а не кричать все про одно лѣниство да пьянство хлоповъ, или восхищаться, что вотъ молъ есть и два-три русскіе хлопы, которые купили 900 морговъ земли, потому что если разобрать хорошенько корень дѣла, такъ они потому и купили 900 морговъ, что 400 другихъ хлоповъ должны были продать свои морги. Вѣдь изъ ничего ничего и не создашь, и всякій крайцаръ богатѣющаго есть только то, что не доплачено работнику. И эта недоплата, а слѣдовательно и народная бѣдность будетъ до тѣхъ поръ, пока вся земля и всѣ фабрики не будутъ собственностью работниковъ. Какъ ужъ это станется, это другой вопросъ! ¹⁾

Если хотите, вопросъ о пьянствѣ довольно серьезень, серьезнѣе вопроса о лѣнивствѣ. Но только у Васъ подходятъ къ нему не съ того конца и напрасно видятъ въ пьянствѣ причину, а не слѣдствіе. Во первыхъ слѣдуетъ различать пьянство отъ питья спиртныхъ напитковъ. Русскій человекъ пьянъ бываетъ чаще западнаго европейца, а водки, вина и пива выпиваетъ меньше, потому что онъ бѣднѣе европейца. Значить

¹⁾ Я очень хорошо понимаю, что стави эту самую глубокую причину обѣдненія народа и говоря о самой радикальной мѣрѣ для ея устраненія, я подвергаюсь опасности быть вовсе не выслушаннымъ у Васъ. — „Мечты! — скажутъ — пустыни!“ Но вѣдь галицкая интеллигенція и „практичныхъ“ палліативовъ не знаетъ, потому, что вовсе почти не изучала экономического состоянія своего народа, который ей представляется только „лѣнникомъ и пьяницей“.

съ богатствомъ русскій человекъ среднимъ числомъ будетъ пропивать, какъ и проѣдать, больше, а не меньше. Почему же русскій человекъ вообще, а русскій мужикъ въ особенности пьютъ бываетъ чаще западнаго, на это есть разныя причины: во первыхъ отчасти климатъ (въ Англии пьютъ больше, чѣмъ у романцевъ), во вторыхъ и главнымъ образомъ извѣстная степень варварства, нервныхъ потребностей и привычекъ: дикіе извѣстно какъ любятъ одуряющія средства. Прочтите описанія Германіи въ XIV—XV в., сдѣланныя итальянцами (Петрарка, Пикколомини), и Вы увидите, что нѣмцы, которыхъ теперь у Васъ ставятъ въ образецъ русскимъ, казались итальянцамъ такими же пьяницами, какъ теперь славяне нѣмцамъ. Пьянство, какъ удовольствіе, уступаетъ постепенно болѣе сложной цивилизаціи съ ея наукой, эстетикой, книгами, театрами, музыкой, пониманіемъ красотъ природы и т. п. Наконецъ остается еще особый видъ пьянства, пьянство съ горя, съ злости и т. д., которое тоже отчасти находится въ связи съ предидущимъ варварствомъ инстинктовъ, но главнымъ образомъ есть результатъ тѣхъ причинъ, которыя вызываютъ горе, злость и т. п. Бывшій либераль, московскій професоръ Бабеть въ рѣчи „о нѣкоторыхъ условіяхъ, препятствующихъ накопленію народнаго капитала“ сказалъ что то въ родѣ слѣдующаго: „когда разныя башибуауки могутъ во всякое время отнять у мужика результатъ его сбереженій, естественно сдѣлаетъ, если пропьетъ ихъ, потому что тогда все таки онъ употребитъ ихъ на себя“. Когда рабочему всякими правдами и неправдами доведутъ рабочую плату до смѣшной суммы, и онъ пропьетъ ее, тутъ тоже *casus incurabilis* для проповѣдей.

Вообще если теперешніе галицкіе разговоры о пьянствѣ, пропинаціи, трезвости, поведутъ за

собою серьезное изслѣдованіе причинъ пьянства и реальныхъ средствъ устраненія ихъ, вызовутъ серьезную агитацію противъ нелѣпѣйшей проинаціонной привилегіи (которую я не думаю, чтобы удалось устранить парламентскимъ путемъ), наконецъ обратятъ вниманіе патриотовъ на обѣдненіе народа отъ болѣе глубокихъ причинъ, чѣмъ пьянство, — то эти разговоры все таки принесутъ свою относительную пользу. Но если они остановятся на теперешнемъ пунктѣ и все окончится мертворожденными обществами трезвости да временнымъ перенесеніемъ пропиваемыхъ денегъ на „благолѣпіе храмовъ“ (которое, замѣчу при случаѣ, все растетъ въ Галичинѣ, не смотря на то, что народъ бѣднѣетъ), да „батюшкамъ на молебны“, то проку изъ всей нынѣшней агитаціи не будетъ никакого, а вредъ будетъ уже тотъ, что она отвлекла глаза патриотовъ отъ болѣе глубокихъ причинъ народной бѣдности. Такъ ли будетъ, или иначе, это будетъ зависеть отъ степени умственного и нравственного развитія галицкой интеллигенціи, къ которой и къ ея отношеніямъ къ народу мы теперь и обращаемся.

Прежде всего, какъ вижу теперь, надо опредѣлить, какъ я разумѣю слово народъ, въ различномъ значеніи слова, *natio*, *populus*, *plebs*. Въ смыслѣ этнографическомъ и гдѣ есть однопациональные государства, въ государственной *natio*, конечно, совокупность всѣхъ классовъ населенія извѣстнаго племени. Но и здѣсь главная масса народа, и потому *populus*, по преимуществу есть *plebs*. Эта масса, „чернь“, *plebs* — люди мускульнаго труда, — есть *кормилецъ* и высшихъ классовъ. Если развитіе общественное въ прошедшемъ не могло обойтись безъ раздѣленія народовъ на классы, на людей мускульнаго и умственного труда, то трудно теперь спорить про-

тивъ того, что въ будущемъ оба рода труда общественнаго должны соединиться. Какъ въ исторіи, такъ и въ настоящемъ разные классы изъ такъ называемыхъ высшихъ цѣнятся лишь по столько, по скольку они служили и служатъ какимъ нибудь общимъ интересамъ, интересамъ большинства, наконецъ всей массы. Мы постоянно видимъ, какъ классъ за классомъ, исполнивъ свою службу мозга массы, отживаетъ свой вѣкъ, дѣлается вреденъ, наконецъ постепенно уничтожается. Такъ отжила свой вѣкъ военно-феодалная аристократія, духовенство, которыя даже оскудѣли умственно (объ этомъ см. между прочимъ у Бокля); теперь вообще изъ людей всѣхъ такъ называемыхъ высшихъ классовъ достойны уваженія только тѣ, кто съ наибольшою сознательностію переходитъ на сторону массы, plebis, т. е. кто взмѣняетъ высшимъ классамъ и стремится слиться съ массою, передавъ ей умственное развитіе, унаслѣдованное отъ прошедшей исторіи, съ ея процессомъ дифференцированія населенія весьма мучительнымъ.

Посмотримъ теперь съ этой точки зрѣнія на галицкія отношенія. Аристократія и тимократія у Васъ и какъ классы и какъ народности прямо противъ массы народа. Сколько нибудь за народъ у Васъ развѣ духовенство и небольшая часть чиновничества. И все, что я вижу и знаю, не даетъ никакого основанія къ оптимизму по отношенію и къ этимъ еще русскимъ обрывкамъ Вашихъ высшихъ классовъ. Я, право, затрудняюсь говорить со всею прямою; лучше бы взятыся за эту критику кому либо изъ Галичанъ самыхъ, тѣмъ болѣе, что въ Галичинѣ есть люди, которые вполне ясно понимаютъ всѣ болѣзни своего общества. Но только потому, что заявленіе этого пониманія ограничивается только частными разговорами и почти не переходитъ въ печать, — я

и рѣшаюсь говорить то, чего не хотятъ почему-то сказать тѣ, кто, конечно могъ бы сказать это съ большимъ правомъ и большимъ умѣньемъ, чѣмъ я.

Что въ настоящее время всякое духовенство, въ томъ числѣ и галицкое, есть классъ отжившій, это было уже сказано выше. Я понимаю, что въ какойнибудь Герцоговнѣ или Болгаріи образованному человѣку сдѣлаться духовнымъ, значитъ выбрать себѣ едва ли не единственную до поры возможность стать близко къ народу, работать для него, вліять на него. Таковъ напр. архимандритъ Целагичъ, проповѣдующій теперь войну противъ беговъ христіанскихъ и магометанскихъ. Но это, конечно, не нормальный архимандритъ и у Сербовъ, а въ Галичинѣ врядъ ли имѣетъ себѣ соотвѣтствіе. Если же въ Галичинѣ есть еще нужда въ Целагичахъ и если они есть тамъ, — то, конечно, они не дадутъ основанія выключать все и даже большую часть галицкаго духовенства изъ приговора обо всѣхъ духовныхъ въ Европѣ, — какъ это дѣлаете Вы, противопоставляя духовенство галицкое нашему, въ Россіи. И въ Галичинѣ интересы духовенства противны просвѣщенію массъ народа, — это постоянно и заявляютъ духовные въ частныхъ разговорахъ („якъ хлопъ буде просвѣщенъ, то мы пѣйдемо зъ торбами“), и даже полногласно на публичныхъ собраніяхъ, на пр. на митингѣ общества Качковскаго въ Галичѣ, когда было сдѣлано предложеніе столь даже умѣренное, какъ о переводѣ священнаго писанія на народный языкъ, и когда одинъ ораторъ сказалъ: „Мы (духовенство) зъ засады не можемо на те згодитися“. Что въ Галичинѣ духовные и ихъ сыновья не стѣсняются называть мужика „быкомъ“, „быдломъ“ и т. п., — это, конечно, Вы знаете лучше, чѣмъ я. Прибавьте къ этому такія черты, какъ трусость и лезть передъ старшими, клеветничество, интриги для повыше-

ніа, часто самую мелочную жадность и т. п., чему я, какъ я ни мало знаю Галичину, берусь привести цѣлый рядъ примѣровъ, если нужно съ поименованіемъ лицъ и случаевъ. Если еще вспомнить, что въ Галичинѣ существуетъ весьма унизительная и стѣснительная для человѣка съ болѣе благими намѣреніями зависимость духовенства отъ помѣщиковъ, то едва ли не полезнѣйше дѣло было бы поднять самую рѣшительную агитацію противъ поступленія молодежи въ духовныя семинаріи и должности. Пусть бы она лучше, если не можетъ рѣшиться на что либо болѣе радикальное, старалась получить хоть какое нибудь агрономическое, технологическое, ремесленное, наконецъ коммерческое образованіе и составила слой ближайшей къ народу средней и мелкой буржуазіи и мелкихъ и среднихъ поземельныхъ собственниковъ, изъ которыхъ скорѣе могли бы выйти независимые народолюбцы, чѣмъ изъ теперешнихъ духовныхъ и чиновниковъ.

Обратимся теперь къ этимъ чиновникамъ, прибавимъ къ нимъ и немногихъ представителей всѣхъ другихъ *artium liberalium* въ русской Галичинѣ: адвокатовъ, литераторовъ и т. п. „интеллигенціи“ по преимуществу. Опять таки все, что извѣстно намъ, не позволяетъ ставить очень высоко и этотъ классъ. Онъ даже не очень заботится о томъ, чтобъ стать дѣйствительно мозгомъ своего населенія, дѣйствительною *intelligentio*. Откровенные люди признаются, а литература галицко-русская подтверждаетъ это фактически своимъ состояніемъ, что науки въ Галичинѣ нѣтъ. Два три спеціалиста, нѣсколько порядочныхъ трудовъ — это вѣдь только исключеніе, которое только подтверждаетъ общее правило. Довольно посмотрѣть, какъ скудно число слушателей въ аудиторіяхъ русскихъ профессоровъ, да

и вообще на лекціяхъ львовскаго университета. какъ еще меньше посѣтителей библіотекъ, и какъ за то много тратится времени галицкою интеллигенціей на карточные и билліардные упражненія, на многоглаголаніе въ кофейняхъ, какъ скудны запасы книгъ у частныхъ людей и въ библіотекахъ обществъ, какъ мало подписчиковъ на журналы, чтобъ увидѣть, что интересы мысли не затронизаютъ сколько нибудь глубоко галицкаго общества. Послѣ этого понятно, что литература и общественная дѣятельность „едва едва бредетъ“, „абы день до вечера“, по рутиннымъ дорогамъ, которыя 15—20 лѣтъ установились для каждой партіи, или лучше для каждаго кружка, изъ коихъ каждый соблюдаетъ форму дѣятельности, а въ сущности боится всего активнаго, горячаго, новаго, какъ безпокойнаго, требующаго настойчиваго и систематическаго, развѣтляющаго ся труда а часто и риска.

Впрочемъ что тутъ говорить объ энергіи и рискѣ, когда очень часто галицкіе дѣятели не выдерживаютъ и скромной, самой скромной критики? Посмотрите на литературно-патріотическія общества, соберите голоса, которыя иногда слышатся и въ печати: „Народный Домъ“, дойная корова немногихъ лицъ, „Матица“ спитъ, „Русская Рада“ спитъ, „Общество Шевченка“ спитъ, „Побратима“ допустили уснуть на вѣки; нѣкоторые признаки жизни обнаруживаютъ „Просвѣта“ и „Общество Качковскаго“, но не говоря о томъ, что польза ихъ дѣятельности еще весьма спорная, кто-жь можетъ утверждать, что эта дѣятельность сознательно систематическая? Если хотите, изъ протоколовъ и отчетовъ „Просвѣты“ я вамъ выищу цѣлый рядъ противурѣчій, неисполненныхъ обѣщаній и проч. Тоже самое можно сдѣлать и относительно редакцій газетъ.

Самая насущная вещь для просвѣтительно-литературныхъ обществъ и самое настоятельно-нужное дѣло для Галичины, Буковины и Угорской Руси въ настоящую минуту, — бібліотеки, находятся въ самомъ жалкомъ состояніи. Пусть мнѣ не говорятъ обычныхъ галицкихъ жалобъ на бѣдность. Опять таки цифрами и именами я берусь доказать, — не Вамъ, конечно, потому что Вы ихъ знаете лучше меня, — что галицкая интеллигенція вовсе не такъ бѣдна. И если вклады ея на патріотическія цѣли часто такъ комически малы, если ни одинъ патріотическій кружокъ не рѣшился установить у себя прогрессивно-подходящаго налога на эти цѣли, то причиною тому вовсе не бѣдность, а что то другое. Есть между Русинами и землевладѣльцы и домовладѣльцы и капиталисты; духовенство, профессеры и др. получаютъ не малые оклады; семинаристы умѣютъ дѣлать долги на счетъ батюшекъ и будущихъ тестей, — а годовые вклады въ „Просвѣту“ равны какимъ нибудь 300 гульденамъ. Большія суммы у Васъ умѣютъ собирать только съ „лѣннихъ и пьяныхъ хлоповъ“, какъ напр. на „Народный Домъ“ и „Матицу“, теперь на общество Качковского, изъ которыхъ первые два общества прямо обманули народъ, а третье суетъ народу что попадется, въ томъ числѣ и откровенія г. Гальки въ физиологіи.

За то постоянно слышишь и видишь въ теченіи всѣхъ тридцати лѣтъ дѣйствія галицкаго возрожденія такія факты, какъ выпрашивание должностей именовъ „Wünsche der ruthenischen Nation“, непорядки, оплошности то въ той то въ другой кассѣ общества или редакціи, перебѣжки изъ одного лагеря въ лагерь, изъ народности въ народность. Видишь, какъ высокопоставленный духовный канючить въ польской канцеляріи изъ

за 75 гульд., какъ извѣснѣйшій писатель запрашиваетъ себѣ у славянскаго комитета 100 р., обѣщаетъ за то книги, не даетъ ихъ и проситъ денегъ вновь, какъ редакторъ газеты съ бюджетомъ 10—15.000 гульд. запрашиваетъ 250, потомъ 100 р., унижается, пишетъ доносы, завѣдомо лжетъ, какъ предсѣдатель общества униженно запрашиваетъ 350 р., которыя рѣшительно недоумѣваемъ, куда могли пойти и т. д., и т. д. И всѣ эти позорящія австрорусскую интеллигенцію факты не возбуждаютъ энергическаго негодованія, не преслѣдуются общественнымъ мнѣнiемъ, а напротивъ тщательно закрываются своими а часто и чужими!

При видѣ всего этого, при чтенiи всего этого, что пишется въ Галичинѣ, при наблюденiи весьма черепашняго хода галицко-русскаго прогресса право позволительно сомнѣваться, точно ли существуетъ въ Галичинѣ то передовое, европейски образованное, преданное народу меньшинство, о которомъ у насъ зашла рѣчь съ обѣихъ сторонъ. Лучше ли стоять дѣла у Васъ въ этомъ отношенiи, или хуже, чѣмъ въ другомъ мѣстѣ, это къ дѣлу не идетъ. Дѣло въ томъ, что вышеупомянутое меньшинство въ Галичинѣ надо еще сдѣлать и организовать. Всего естественнѣе Вамъ заняться этимъ созданiемъ молодежи, и для этого нужна, при горячемъ народномъ чувствѣ, прежде всего дѣйствительно серьезная европейская наука.

М. Драгомановъ.

III. Правдиве слово Хлібороба.

Сю брошуру, написану д. Волховським і сконфісковану тодіж віденською прокураторією, подаю тут передруком із одинокого мабуть захованого примірника в моїй бібліотеці (дар пок. Остапа Терлецького) раз тому, що Драгоманов признає їй у своїх листах певне значінє, а друге тому, що вона була причиною першого руського політичного (прасового) процесу, в яким оскаржені були Остап Терлецький, видавець брошури під псевдонімом (а властиво „громадським“ прозвищем) В. Кістка, і Болгарин друкар Янко С. Ковачев. Суд присяглих у Відні, розумієть ся, увільнив підсудних від провини закиненої їм прокураторією. Остап Терлецький виголосив свою оборонну промову, в якої нарис заховав ся у бруліоні і з якої подаю важнійші уступи в додатку до тексту брошури. I. Ч.

Послухайте, добрі люде, що я вам скажу. Вибачайте, коли що не до ладу буде моя мова, бо я простий чоловік, не вештав ся по тих Петенбургах, то може що й не тее... Але ж і так скажемо, чи там воно буде розумно чи ні, а треба ж кому небудь почати. Коли моя мова буде не дуже розумна, то може хто дотепнійший за мене розкаже, як его краще зробити, тай додасть своє розумне слово — от воно і добре буде. А то теперечки, бач, усі ті розумні сидять анї нари з уст, неначе їм позамазувало;

теж не хоче... От вони тебе та овеє — і вигадали наставити вовка до овець старостою. Добре. Іде вовк до лева просити ся у старости. А про вовків уся челядь знала, що вони таке за птиця! Еге, добре ж! Як почув лев вовче прошенне, зараз ему неначе свіженьким м'ясцем залахло. Але ж думав собі, як-не-як, а усе ж таки я тим вівцям царь, як то кажуть, отець; то так таки віддять їх із поля у полу якось ніби незвичайно... Тай м'ясяця теж хочеться... Міркував, міркував, а далі й каже: „Мене, каже, над усіма вами від самісінького царем наставлено, так я повинен усіх вас, моїх підданих, однаково шанувати і доглядати. Тим-то я не можу сього діла сам зробити, а нехай збереться громада, то як вона присудить, так і буде“. А сам підозвав до себе якогось генерала, що раду збирав, тай сказав ему щось тихо на вухо. Добре. Зібралась уся звірина та гуртом і порішили: приставити вовка до овець, пустять его в кошару. (Нехай задасть, бач, пару!) А візці? Що ж вони мовчали? Хіба їм обридло жити? Ге ні, та бач, їх не було, бо їх у громаду не позвали. Оттак же самісінько й з нами: хіба нас не дурили? хіба коли питають нашої згоди на яке будь діло? Ще за козаччини, як були у нас свої гетьмани, то вони з другою старшиною сиділи на шиї у простих козаків, бо ті гетьмани та полковники тільки що говорили по нашому, а були такі самі пани, як і другі всякі. Та що про се казати? Адже ж вони, а ніхто инчий, Ляхам нас запродували, а як виссали кров і піт, то зовсім подарували нас Ляхам і Московському цареві. А цей, думаєте, лучче за панів? От такої! Адже ж як не як, а за гетьманщини були, правда, усі бідні, так хоч не крєпаки, а Катерина цариця всіх нас повернула у кріпацтво та повіддавала своїм генералам і бахурам. Коли б царі нам добра хотіли, хіба б вони віддали увесь

степ панам? Адже ж се за наших дідів діялось, що всі степи, геть де он Миколаїв, Одеса, Катеринослав, були вільні. От як би царі були справді до нас як батьки до дітей, що-б вони годі повинні зробити? Вони б повинні усю землю між людьми поділити рівно, а коли землі більше, ніж їй треба, то гукнули б між народом: „Гей любі діти, трудові хлібороби! в кого землі мало, йдїть у степи — всім буде місце“. А як би і після того було зайвого степу, то треба було вго панам не оддавати, а zostавити до того часу, поки наплодиться більше народу, що вже ему своєї землі мало; тоді знов визвати так саме, як і перше, людей, і поділити між ними сю землю. От що повинні були царі зробити, коли вони добрі, чесні люде. А вони що зробили? Пооддавали землю своїм поганим байстрюкам, та ще чимало чесного народу їм у кріпацтво завдали. Ось теперішній царь обіцяв нам волю дати, та ба! Казавав пан, кожух дам, тай слово вго тепле. Замість волї дав таку штуку, що й не розбереш, чи воно нове ярмо на робочого чоловіка, чи бичівка, щоб на їй повіситься. Воля! І собака вільна, біжить куди схоче, та бач далеко від хати не відбивається, бо лопать захоче; добре і тумаків наїється, поки сердешна роздобудеться на кістку або на шматок хліба, а все ж таки з двору не тікає. Так і нам сїромахам, як нема чого їсти, то й підеш в найми до якого будь пана або попа, мало що не за шматок хліба, або на заробітки по степах і фабриках, щоб тільки жінка й діти не попухли з голоду. Не даром же про наймита й пісня зложена, що співається:

„Гей немає в світі гірш нікому,
Як бурлаці молодому!
Що бурлак робить, заробляє,
Аж піт очі заливає,

А хозяїн п'є гуляв,
Ще й бурлаку поприкав".

Бач, перше з нас брали батогами, а тепер солодухою; гарна ж ця панська та царська воля! Себто я прийшов у лісі до якого будь дерева, тай почав: „Ти, дубе любий, я бачу, тут зовсім волі не мавш, стоїш собі на однім місці, анї піти куди, анї що! Ось стривай лишень, я придбаю тобі волі“, та взяв би єго гарненько викопав, землю собі узяв, а єму: „Іди, небораче, тепер ти вільний“. То-тоб. я мабуть між панами слави собі придбав за „освобожденіє“. Бо вони ж, тії пани, як раз так і зробили: ту землю, що з д'їда з прад'їда потом та кровю нашою орана і слезами порошена, вони собі забрали, а нам де-які шматочки дали, та ще й викуп плати. А бодай ви не діждали! Та як на те пішло, то ми вже разів сто її викупили ще за цанщини своєю тяжкою працею та податками; наші батьки та д'їди цілий вік свій робили за ню на панів. Скільки пани з нас грошей повитягали, скільки нашої крові та поту напилися? А тепер бач, кати проклаті, за те начеб-то забули, та знов вимагають! Та хоч би ми й нічого не платили і не відробляли, то що з того? За віщо, скажіть, їм платити чи робити? Хйба землю цар з панами зробили, хйба своїми руками придбали, що вони її продають та орудують, як їм злеє серце та нікчемний глузд каже? Чого ж вона зветься царською та панською, а не зветься людською або громадською? Подивіться на ню: сьогодні прийшов Петро, чи там Павло, зорав її, засіяв, заборонував і вона дає єму хліб і радість; на другий рік прийшов Левко, зорав її, засіяв, заборонував — вона й єму дає хліб і радість. Як мати діточкам своїм любим рівно дає, нікого не кривдить, так і земля, бо вона всім нам мати; вона

нас годує, вона нас на білому світі держить. Скажіть же мені: хиба може хто небудь неньку свою підмовляти та наказувати: „Не смій годувати моїх братів, других твоїх дітей, мене тільки годуї?“ Хиба може хто матір свою продавати? Адже ж хто тільки подумає за се, той поганець над поганцями, розбійник над розбійниками! А вони саме те роблять, ті царі та пани та ті перевертні з чесного простого роду, котрі їм потурають та на їх капостні діла дивляться і самі їм підлажуються — вони матір свою землю продають і купують і у неволі держать, у кайдани кують, не дають їй усіх своїх діток однаково годувати! Деж тут правда!?

Мій Боже правий! Як подумаєш, як то брат брата може мордувати! Як би то всі були рівні, щоб не було ні богатих, ані бідних, а не то як тепер, що тому доля запродала од краю до краю, а другому залишила те, де поховують. Як би не було ні начальства, ні підданих, — як би то всі рівно робили, щоб не було так, що один з ранку до вечера рук не покладає, а другий нудить світом, бо ні за що й рук зачепити, — як би так, хиба ж би те діялось на світі, що тепер діється? Хиба б тоді були паничі? хиба плодили б вони покриток? хиба оддавали б людей у москалі? хиба б обдирали тоді людей і на подушне, і на волость, і на пенів і чорт батька зна на що ще? Хиба накладали б на горівку акциз? Хиба вимучували б з людей гроші на всякі царські забави? Ви може не знаєте, люде добрі, що наш царь Олександро заміж дочку оддавав, так весілля коштує двадцять мільонів карбованців. Се все однаково, що як би ті гроші забрати з усього царства, і з нас і з Москви і з Кавказа і з Сибірі, то з кожної душі прийдеться на се весілля по сорок копійок! Он що!!! А як ось у Самарській або коли у Чернігівській губернії голод, люде пухнуть та по-

мирають з голоду, то на се у царя нема грошей. Щоб допомогти Самарцям, теж треба 20 міль карбованців, але ж їм не дають; нехай, бач, лучче на їх трупах весілля скоїться. От що воно — ті царі та пани! Доки ж ще надію на їх мати?

Подивіться на вкруги, що воно за краса той Божий світ! Село — і серце одпочине! Село на нашій Україні, неначе писанка — село! Зеленим гаєм поросло; цвітуть сади, цвітуть кругом широколисті тополі, а там і ліс; і ліс і поле; і сніг гори за Дніпром. Здається, кращого немає нічого у Бога як Дніпро, та наша славна Україна. Здається, у таким би раю та людям би щастя не знайти?! Але ж про те, мої брати, нікчемство панське та царське, та ще нерівність між людьми так, бачте, гарно нарobili, що в пекло рай перехрестили. От хлопчик у тому ж селі: мов одірвалось од гиллі, одно однісенке під тивом сидить собі в старій ряднині; і певне знаю, що воно ніколи не бачитиме волі, святої воленьки; що так даремне, марне пролетять єго найкращі літа; що він не знатиме, де дітись на сїм широкім вільнім світі, а піде в найми; і колись, щоб він де небудь прихилився, то оддадуть у москалі. І вимуштрують, що людина ка-зна чим ляже в домовину, що і глузду, і душі чорт-ма, і щоб начальство не приказало, хоч батька рідного стратити — дарма! аби — приказано, то встрілить і єго! А щож, на те вони москалі! І не в однім оттім селі, а скрізь по світі люд у ярма запрягли пани лукаві. Пора, пора вже нам схамінутись, час уже нам подумати, що воно за порядки, що з раю світлого пекло роблять! Інші нам треба порядки і я вам скажу, люде добрі, які. Треба нам царя і усіх панів, котрі не захотять бути з нами рівними, робити як і ми — треба їх послати до чортів у болото, нехай там своїх родичів рогатих возять. За тим кожне село

і кожне місто буде всі діла свої рішати громадою, на радї і ніякого начальства над собою не знатиме; як що треба буде зробити яке громадське діло, то виберемо на той час певного чоловіка, алеж і він буде не начальник, а вірник наш; не він нам приказуватиме, а ми ему. Як же буде таке діло, що одному селу або місту не під силу, що воно до усього краю стосується — як наприклад залїзна дорога — то знов таки кожне село вибере певного чоловіка; сї люде з'їдуться в одно місце, та й вигадують, як діло лучче зробити, а потім кожне село поміркує над тими вигадками і як згодяться, то добре, а як ні — знов придумують, щоб усі згодилися. Щоб одно село не було багатїйш за другі, треба щоб кожне село добре полїчило та обмірило свою землю, людей і худобу; ото ж певні люде, ті громадські вірники зведуть до купи ту лїчбу і так розпорядкують, щоб усім добре було жити і щоб нікому не було кривди. Ще треба буде нам за просвіту потурбуватись. Тепер пани на нашу нещасну, трудову копійку заводять собі всякі школи, вчать своїх дїтей всяких хитрощів, а нас зоставляють в темнотї, щоб ми нічого не розумїли і до правди не додумались. Тим то вони і панують над нами, що вчені: бо вчений чоловік завжди на вигадки скорїйшї од невченого. Нам не потрібно панських шкіл, де навчають і того що треба і того що не треба. Нам треба, щоб у школах на добро наставляли, щоб бути чесними та вмїти робити коло землі і всякі машини. Далї треба матїрь нашу землю шанувати, істинно як матїрь; не продавати і не купувати, а щоб була вона громадська, всіх однаково годувала. Тодї тільки не буде багатих, а будуть одні заможні. Тепер тим то і багаті є і бідні, що у одного бїльше землі, у другого менше, а у іншого і зовсім нічого нема; тим то багатїрь нічого не ро-

бить, а примушує матір свою землю одного себе годувати, та все що вона оддала б рівно другим своїм дітям, він забрав та й продає і купує собі всякі витребеньки, купує і чужу волю, бо робить з братів своїх наймитів. Так саме і по городах та містах; і тут мати земля повинна бути для всіх, людська, і всі будинки що на тій землі — вони повинні бути для всієї міської громади, щоб кожен жив у своїй хаті, а не булоб, як тепер, що один хозяїн, а другий комірник, в сусідах живе.

Не йміть віри, що вам казатимуть, ніби то сего не можна зробити, ніби з такими ділами не упорався.

Подивіться на залізні дороги! На сотні і тисячі верстов простяглись, тисячі людей коло їх пораються, а дороги сї не одному чоловікові належать; цілі компанії, то б то обчества, їх робили, цілі обчества з їх і пожиткують. А коли таким ділом може орудувати обчество, то чому ж не можна громадою порядкуватись в селі або в місті? Ну, люде добрі, не тільки се все можно, а треба так зробити.

Та що за се казати! Воно може і давно б уже так сталося, як би народ був розумніши та не покладав надії на нікого, як на себе самого, колиб він зрозумів, що опріч як правдою, рівністю, братерством та волею, опріч як сим — щастя не знайдеш. Тим бо то й біда наша, що досі кожен тільки сам за себе турбувався, а як там другим — про те й байдуже, аби єму добре було жити. Та скаменіться, будьте люде, за правду стійте, — добре вам буде. Годї потурати неправді, годї нам за копійками гнатись, а душу напастити. Про когось приказують люде, що хотів за шага карбованця купити, а ми за шага карбованця продаєм. Як би не згожувались на панські обідьнки, а добре б взялись самі за діло, то

досі б усі ті пявки з голоду поздыхали. А то кожний боїться, що поки сонце зійде, роса очі виїсть, то б то поки громадське діло справиться, а свій гріш пропаде. Да буде сором на голову таких людей. Лучче ж мені жінку та дітей без хліба zostавити за дтя святого громадського діла, аніж потурати неправді і тим допомагати цареві, усяким становим та панам не тільки мою семью, а й увесь чесний, простий народ у бідності та темності держати. Подумайте тільки, погадайте, скільки нам той поганій страх шкодить. Чи ви знаєте, скільки на всіх нас простих людей приходиться панів? Аджеж на кожного пана приходиться пятьдесят два мужиків. І не вжеж таки з такою силою та не побороти таку каюсть? А от як бачите, досі пятьдесят два хліборобів або міщан здійсмають шапки та гнутья перед одним паном, і дають себе обдурювати, обпродувати, бо боляться, бо за правду не дбають. Правда, що за панів держить руку царь, а в царя багато війська з рушницями та гарматами, та спитайте перш, звідкіля взялося те військо і на чії гроші его годують і зодягають і споряжають? І москалів даємо ми, і грошей даємо ми, ті самі гроші, що за подушне з нас беруть. Як не дамо ні людей ні подушного, то чорт матиме і війська у наших ворогів. А теперішні москалі, як що до чого прийдеться, хиба не стануть нашу руку держати? Аджеж вони наші брати та сини, аджеж і вони терплять мордування від панів та царських офіцерів. Со вони тепер офіцерів своїх слухають, бо одно діло, що глузд їм забитий, а друге діло, що не бачать вони підмоги від своїх братів хліборобів та інших простих людей; а як побачать, що всюди заворушилось, як їм хто з братів хліборобів розкаже, який вони гріх смертний на душу свою приймають, потураючи та помагаючи вродовим панам, та найстаршому між панам,

цареві, то схаменуться і з вами за одно стануть. А котрі не стануть, то ті гірш будуть од Юди Хриstopродавця, бо Юда одного Христа продав, а вони міліони людей, братів своїх продають і неправдї допомагають.

Об однім молю вас, земляки любі, і благаю: стійте вірно і дружно одно за одного! Громада — велика непоборна сила, а одного чоловіка можно як ту комаху задушити. Подивіться на панів із царями — чим вони така сила? Перша штука — вони добре знають, що треба робити, щоб над нами панувати; друга — вони держуться один одного, один одному віетку подає, як і що; раз у раз вони об своїх ділах розмовляють, радяться і завжди один одному можуть допомогти; третя, що пани своє громадське, хоч і паскудне діло більш шанують, аніж свою худобу і саме життя; іноді панові і не хочеться свої гроші тратити, або худобу віддавати, а як подумає, що без сього сіромн вийдуть з під їх руки, то й віддасть. Або на війну — вони б і раді зовсім не ходити битись, а посилати тільки наші голови, та бач, не можно сього! От вони і посилають деяких із своїх у офіцери, бо лучче декому з їх стратитись, аніж усім перестати панувати над нами. Так вони собі міркують.

Оттак же саме треба і нам робити, то ми ще дужчі од їх будемо, бо одно, що нас у пятьдесят раз більше проти їх, а друге, що ми не за погане діло стоїмо, як вони, а за добре: вони за підданство, а ми за волю, вони хотять чоловіка на скотину повернути, а ми хочемо, щоб усі були рівні і заможні, щасливі і веселі. Огож і кажу вам першу заповідь: знайте як і пани, чого вам треба. Треба вам землі, щоб вона була людська, громадська і усе щоб було людське; треба, щоб над вами не було ніякого начальства і щоб усі діла робилися громадою;

треба, щоб у всіх дітей був час ходити до школи і щоб школи були справедливі і для всіх однакові, та ще треба, щоб не було москалів. І не тільки ви самі повинні се добре знати, а й других хліборобів до того доводити, бо тільки тоді опануємо ми землю, тоді тільки і зможемо настановити правду між людей, як усі сїроманці добре знатимуть, чого їм треба. Кажу вам і другу мою заповідь: нехай усі сїроманці, котрі пізнали правду, держуться один 'дного, нехай дають звістку один одному, що і як; коли вас є два або три, що ви пізнали правду, то умовтесь між собою, як і других на теж саме навести та настановити, а як лучиться кому з ваших яка причина, то визволяйте чим дуж. Та коли побачите, що нерозумні люде кладуть свою надію на панів або на найбільшого з панів, на царя, то доводіть людям, що вони самих себе обдурюють, що як би царь справді їм добра хотів, то не брав би од матері сина, од сестри брата у москалі, не обдирав би людей на викуп та на всякі податки. Кажу вам і третю заповідь: станьте за правду щирим серцем і непохитним духом; нехай у вас перша думка буде не об тїм, що їсти сьогодні, або у що зодягнутись завтра, а об тїм, щоб і сьогодні і завтра і увесь вік благовістити своєму братові сїрякові ої заповідї, благовістити царство справедливе чесного робочого люду, царство волї і правди і братерства і рівности! А як прийде час, то і ваятись за сокиру або косу, щоб стратити супостатів, що не хотять правди. Нехай ні семья, ні хата, ні худоба не став вам на дорозї. нехай проклятий страх цурається вашого серця, а душа бажає одної правди і обновлення світу. Істинно кажу вам: лучче вмерти за правду, аніж потурати кривді. Гей, чесні хлібороби, трудові робітники, вільні козаки, лицарські діти і ви, нещасливі москалі, що одірвані од рідної хати і чес-

ної роботи, та чия серце ще не одірвалося од правди — гей слухайте мене, скажу я вам слово послідне, слово правдиве, не лукаве, що накіпіло на серці не часами, а роками! Гей вставайте боротись за правду, за людське щастя, за волю, за землю! Близько, ой близько світла година, що буде сором і погибель супостатам. Незабаром устануть усі народи і окують царів неситих в залізній пута і їх славних оковами ручними окрутять, і осудять губителів судом своїм правим і во віки стане слава, преподобних слава; і спочинуть невільничі утомлені руки і коліна одпочинуть кайданами куті. Райдуйтеся, сіромахи, не лякайтесь дива; сама правда визволяє довготерпеливих, вас убогих і воздає злодіями за зло! Оживуть степи, озера і не верстовії, а вольнії широкі скрізь шляхи простягнуться; і не найдуть шляхів твої владки, а раби тими шляхами без гвалту і крику посядуться до купи раді та веселі і пустиню опанують веселії села.

Ідїть же — паки і паки кажу вам — ідїть благовістити нове царство правди. Ідїть по городах і по селах, минайте злих і заходьте до добрих, ховайтесь від царів і панів, слуг їх, і кажіть робочому люду: труженниче, поклади надїю на правду; се царство твоє приходить. Жениють страх лукавий і подлий од серця вашого і не бійтеся вмерти за правду, за рівність, за волю, за братерство! Істинно кажу вам: лучче вмерти за правду, ніж з кривдою за плечима предстать пред царство правди. Істинно кажу вам: лучче по каплі усю кров по лицарськи вицідити, аніж гнути шию під ярмом поганим.

Допоможи вам сама правда!

IV. Із оборонної промови О. Терлецького на розправі за сю брошуру.

Бруліон тої промови, писаної німецькою мовою, обіймає 15 ціваркушевих сторінок письма, з численними перекресленнями цілих уступів. Без жадного загального вступу автор входить у саму річ і починає критикою німецького перекладу брошури, зробленого офіційним товмачем для вжитку суду. Починає від самого титулу.

„Хлібороб“ перекладено на „Arbeitersklave“. Хв. прокураторія зачепила той титул, бо певно повірила, що автор хотів сям титулом „Arbeitersklave“ зазначити тенденцію всеї брошури, і тому вважала потрібним підсунути брошурі комуністичну і соціалістичну тенденцію. Значить, сам титул брошури з тим „Arbeitersklave“ зовсім фальшивий. Помінаючи вже те, що скільки знаю, складного слова Arbeitersklave зовсім нема в німецькій мові (я бодай не міг знайти його ні в яким німецьким словнику), знач. воно оригінальний винахід пана товмача, за який він сам і одвічальний перед німецькою граматикою. Етимологія слова „Хлібороб“ зовсім не допускає такого перекладу. Бо хліб значить Brot, а роб — робітник, Arbeiter, Broterzeuger, ширше: селянин,

господар (Bauer). Словом Bauer перекладає сей вислов і п. товмач на стор. 19, 20, 22, 23, лише в титулі чомусь винайшов собі назву Arbeiter-sklave. Отже титул брошури перекладений зовсім фальшиво, а його слідує читати по німецьки: Ein wahres Wort eines Bauern an seine Landsleute.

П. товмач очевидно дуже любить ся своїм збагаченням німецької мови, бо вже на 2 сторінці брошури перекладає зовсім инше руське слово на Arbeitersklave. Читаємо в брошурі: „Першому холя і воля, анї у його якої журби чи біди мужицької“, а переклад ось який: „Der erste tut, was er will, hat keinen Kummer und keine Sorgen, dass er ein gewöhnlicher Arbeitersklave wird“. Дословний переклад мусів би виглядати ось як: „Der Erstere genießt viele Freiheiten¹⁾ und kennt keine Bauernsorgen“. Слово „мужицька“ переклав п. товмач знов чомусь своїм любим „Arbeitersklave“. Не можу збагнути, по що і з якої причини.

Роазуміть ся, не можу знати, яку мету мав автор брошури; можу лише передати вражінє, яке вона робила на мене при читаню. Мушу признати ся, що читаючи той невеличкий твір, я відчував, що він стоїть на зовсім реальній основі російських відносин, і прошу дозволу мотивувати своє твердження.

В брошурі маємо два уступи, що містять у собі осгру критику селянських відносин у Росії. Один уступ на стор. 357 (нашого виданя): „А от бачите, живемо самі тільки-тільки що не в собачих халабудах, та ходимо трохи не голі та босі“. А другий уступ (стор. 360 н. в.): „Ось теперішній царь обіцяв нам волю дати, та ба, за-

¹⁾ Пож. Остап переклав сю фразу також невірно, треба-б: „Der Erstere hat jegliche Bequemlichkeit und Freiheit“.

місь волі дав таку штуку, що й не розбереш, чи воно нове ярмо, чи бичівка, щоб на їй повісять ся". Сі напади звернені против відносин, що настали в Росії по знесеню кріпацтва в 1861 р. і по увільненю селянства. Ніякий знавець історії увільнення селян у Росії не може не потвердити, що ті напади зовсім оправдані. *[Тут значний уступ рукопису перечеркнений, а далі йде нарис історії знесеня кріпацтва та увільнення селян у Росії, з якого давмо лише два остатні уступи].*

Зовсім справедливо говорять Целестін у своїй книзі „Russland seit der Aufhebung der Leibeigenschaft“, стор. 81, що таким нерозумним поступуванем бюрократії без огляду на інші обставини витворили ся дуже погані взаємини між поміщиками і селянами. На півночі сим робом не раз два селянські покоління засуджені на абсолютне вбожество, бо не можуть видобути із своєї землі навіть стілько, щоб сплатити належність за її викуп і померли би з голоду, як би не могли хапати ся до інших жерел заробітка, як різні промисли та поденні зарібники. Їх стан через знесенє кріпацтва погіршив ся страшенно і вони тепер більше ніж коли инде мусять уважати поміщика причиною своєї нужди. Тай на півдні мусять між панами й поміщиками дійти до розареня, коли він не захоче приступити до викупу“.

Слова Целестина потвержує вповні офіціальний звіт із світової вистави 1873 р., опублікований у книзі про Росію, в відділі про рільництво, і де сказано виразно, що особистий і поголовний податок, який платять лише мужики, виявляє постійну прогресію, що в многих околицях мужицтво перетяжене, а декуди особистий податок дійшов до такої висоти, яка абсолютно вже не може піти далі. Із 208 мільонів рублів податків, які

наложено на російське рільництво, випадає по тому ж урядовому звіту 13 мільонів на велику ґрунтову посілість, а 195 мільонів на селянство (стор. 81). Мало в Росії таких сторін, — каже той сам звіт, — де би наділені селянам ґрунти могли самі покривати наложені на них тягарі; та бувають і такі околиці, де ті тягарі майже в п'ятеро перевищують доходи. Отже в выводах нашої брошури нема нічого істинько, щоб хоч на волосок суперечило правді.

У. В справі реформи нашої правописі.¹⁾

Серед недавньої полеміки, котра одбулась по австрієських, а надто по галицьких і буковинських газетах про реформу австрс-руської правописі, завше споминалось і наше ім'я, — та ми не вважали потрібним вступатись в ту полеміку најголовніше через те, що вона велась з усіх боків способом недостойним. Правда примушує сказати, що і у цій пригоді, як маїже в усіх подібних в остатні часи, палму первенства в недостойности треба оддати тій сторони, од котрої можно б було ждати чогось иншого і що безусловні противники фонетичної правописі в га-

¹⁾ *Од автора.* Ми ніколи не робили в справ формальних — справи принципіальної. На азбуку і правопись ми дивимось як на справу важну, та все таки формальну і, як би треба було дльа чого, то готові писати хоч гієрогліфами. Тільки ж в такому виданьнью, як „Наукова бібліотека“ дльа тієї публіки, дльа якої воно виходить, ми не бачимо, чому б треба було писати иншою правописьсю, як та, котру ми вважаємо за найбільш наукову, по крайній мірі єдину логічну в усіх наших правописів, до котрої беруть сьа і люди, до неї не дуже то прихильні, як тільки треба науково передати звуки нашої мови. (Див. напр. д. Ом. Ороновського Studien і т. д., різні статті в Archiv f. slavische Philologie і др.) Через те ми просимо редакцію Н. Б. задержати в нашій замітці і оцьу нашу правопись.

льцько-руській пресі, по крайній мірі показали ясно і прямио, чого вони хотять, або хоч чого не хотять.

Тільки тепер, коли справа ця з сього практичного боку вже на якийсь час похована і коли, значить, можна говорити про неї не опасаючись, що тебе поразують в один з полемизовавших гуртів, говорити тільки теоретично з людьми способами перш усього тверезо і чесно трактувати теоретичні основи справи, а потім вже також чесно прикладати здобуті таким трактуванням вводи і до практики, — тільки тепер ми дозволяємо собі взяти голос в цій справі.

Перш усього ми мусимо признати, що справа ця піднята була звисними прихильниками правописної реформи незручно і навіть недостойно. Проти австро-руської офіційної правописі, котру звуть не зовсім вірно етимологічною, виставленій був трохи не в першій лінії аргумент політичний, то б то, що вона подібна до російської (офіційної-ж).

Перш усього це неправда, котру — замітимо для противників „московщини“ серед австрійських русинів — використовують звичайно в Росії галицькі консерватисти власне проти „українізму“. На самім ділі австро-руська „етимологія“ може назватись хіба тільки сестрою російської, бо обидві вишли з старої церковно-слав'янської правописі, а зовсім не тож-сама з нею. Обидві носять на собі сліди осібних еволюцій: російська набралась елементів і фонетичних, перше малоруських, потім великоруських, — австрійська своїх краєвих елементів і етимологічних і фонетичних, означаємих одмінно од російських. Обидві правописі подібні між собою своєю штучністю, нелогічністю і через те труднотою, — але всьака на свій лад, при чому пальма первенства в усіх таких ознаках мусить

бути оддана етімології австро-руськїй. В усьакім же случаї, коли зробити пробу і дати двом „общеруссам“, напр. львівському і московському, шчоб вони прочитали голосно першїй напр. „Московскія Вѣдомости“, а другїй напр. „Слово“ або „Н. Проломъ“, то і побачимо, шчо обидва прочитають до того різно, шчо і сами муситимуть признати фантастичність своєї віри, буцім то вони вживають однієї правописі.¹⁾ Знаменитих же дашків (Ѣ, ѣ, ѝ і т. п.) і їх потреби ні один москаль не розбере, бо в себе, як де треба в таких случаях, москалі преспокійно пишуть фонетикою, напр. вочина, вочимъ і т. д.

Далі аргумент од „московщини“ незручній і недостойній, — бо хіба мало в австрійській Русі дісно подібного до московського? Адже ж усьу кирилицю прїшло б покинути, ба навіть і носи і уха подрізувати, шчоб одрізнити Галичан од Москалів. Непостижимо, як австро-руські народовці не зрозуміють, шчо так перемішуючи політику, — або власне поліцію, — з нау-

¹⁾ Про мову ја вже не говорю. Ја абсолютно не розумію, як можна навіть на одну хвилю подумати, шчо мовляв австро-руські етімологи стремлять до літературного єдинства в „Москвоју“. Беру напр. „Бесѣду“ і бачу, шчо там навіть перепечатка повісти П. Раєвского прилагоджуєть ся „до австро-руської мови“, а вже оригінальні речі, як напр. „Масковый балъ“ і т. п. написані такою мовою, котру можна брати за шчо хочете (скорше все таки за малоруську), ніж за московську. Беру „Н. Проломъ“ і в нїм читаю напр. фельєтон з Брандеса „Современный русскій романъ“, і тільки там можу його читати, шчо ја малорусин і вмію по польському і по німецькому (деякі уступи ја тільки і зрозумію, коли перекладу в умі на німецьку мову). А вже чоґо ја вііак не розумію, так це того, як може редакція „Н. Пролому“ після прекрасної статті Брандеса хвалити писанину сотрудників „Бесѣды“, або і власних беллетристів, — і не зрозуміти, шчо в Галичині тільки твори „українофільських анархістів“, як Ів. Франко, сімја Павличів, М. Рощкевичівна і т. и., — і можуть вважатись за родичів „Современнаго русскаго романа“.

коју ј літературу, вони держать дља всьакої чужої власти одчиненими двері ј до своїх власних культурних справ, підпирають ту систему, по котрій русини не мають права жити дља себе самих, як самі собі хотять, а завше мусьять бути тільки слугоју других, та маленькими діточками або ј собачками на мотузочках, за котрі завше маје право сіпать хтось иншиј?!

На остаток справу реформи правописі піднъато тепер не на тіј дорозі і не за часу, — то б то піднъато на дорозі адміністративній, а не громадській, і раніше, ніж до того була приготовлена громадська думка. В доказ останнього ми вкажемо не тільки на те, шчо противники фонетики піднъали крик трохи не про кінець світа в купі з кінцем етімології, а ј на те, як держали себе в цій справі самі галицькі народовці, котрі б мусіли піддержувати реформу правописі. Власне ці народовці в остатні роки зробили з свого боку все, шчо б скасувати навіть те, шчо вже здобуто було в 1860-ті роки ними самими дља пропаганди „фонетики“. Як кажуть, в львівській анкеті в справі правописі один тільки д. Партицькиј подав голос за фонетику, але ж цей самиј д. Партицькиј був першиј з народовців, „котриј (як Јама індієський) переплив океан, шчо ділять царство живих од царства мертвих“, і заосновав там „етімологичну“ „Газету Шкільну“, потім „Зорю“ і звабив туди і самого Мітру, Вол. Барвинського з јого епігонами в „Дяль“. Як могла вигоріти справа реформи правописі, коли власне виданьнъа народовців з јих товариством „Просвѣтою“ вчетверили, вдесьатерили в Галичині кількість писаного етімологіјеју, показали, шчо ця етімологіја мусить дісно бути шчось таке сьвъате, коли ј грішники післьа бунту проти неї все таки вертають сьа до цього „палладіја руського“.

Далі в остатні часи сама наша фонетика піднала своїй еволюції: явилися дві фонетики, котрих русини навикші до теологічного способу думки похрестили іменами двох апостолів Сатани: Куліша і Драгоманова. З цих фонетик пізніша, вже через самий час свого појаву, мусила статися радикальнішою, логічнішою і простішою. До неї зближались вже давно льуде, котрі без усякого „житейсаго попеченія“ хотіли вірно оддати звуки нашої народньої мови (напр. в виданьнях Петерб. географ. Товариства, Росс. Академії наук, Казках Аєзнасєва і т. и.) і тепер, як сказано, в таких чисто наукових випадках стали вживати цю нову фонетику і німецькі твори про нашу мову. Цю нову фонетику приїняла прихильно вся прогресивна частина галицької молодіжі. Після цього старша фонетика сама стала свого роду етимологією, котрої держатись стали деякі фонетики тільки з оглядів не наукових, а консервативних, кружкових і навіть особистих.

Щоб појаснити остатні слова тим, хто не дуже добре зна галицькі справи тих часів, коли појавилась нова фонетика, треба б було багаторозказувати. Ми тільки нагадаємо најголовніше. Појавилась ця фонетика в звязку з новим радикальним рухом серед галицької інтеллігенції, котрий показавсь коло 1876 р. Наїхарактернішим і ројавом того руху ві Львові було поједнаньня двох товариств молодіжі: „Академічний Кружок“, котре належало перше до партії, шчо колись була „молодою“, народньою або українською, але тоді вже одстала од новішого прогресивного українського руху в Россії і навіть почала одставати і од ідей українського руху 1860-их років, котрий між инчим висунув наперед старшу фонетику. Новий рух серед галицької молодіжі, котра між инчим зајавила, шчо вона прихильна

до прогресивно-демократичної літератури великоруської мови, але ж у себе (згідно з принципами цієї літератури) вважає потрібним робити найголовніше для народу і розвивати літературу на основі європейських прогресивних ідей в мові цього народу.¹⁾ [Друге товариство держало свій народовецької ортодоксії].

Поєднання двох молодих львівських товариств коло таких ідей вивертало з корнем старі галицько-руські партії, однімало в них резонанс. Звісно, що не подобалося тим людям з цих партій, котрі або вже задевіані в старих паразитальних тенденціях, або ще і зробили собі свого роду кар'єру з хліба з служби при старих паразитальних справах. Звісно, деякі особи з старих паразитів почули себе і персонально обидженими як пригодами процесу, поки вироблявся новий рух, так і тим, що вони проглядали його зріст.

Перш усього найзліше кинулись на новий рух органи старої партії, котрі зразу прокричали його „нігілізмом“ і почали наклеювати на нього поліцію, при чому не могли пропустити нагоди привчепити до цього руху і своїх давніх противників народівців, на ділі досить невинних в цій справі. З свого боку народовецькі органи, а надто „Правда“ од часу редакції Вол. Барвінського (особисто враженого рецензіями на його елокубрації, вміщеними в „Кієвск. Телеграф“, котрий був у першій половині 1875 р. органом нового українського руху) накидали „нігілізму“ нового руху — московщині. Причепи збудженої такими нападами поліції до кількох молодих галичан з приводу їх особистих стосунків до одного з російських емігрантів і з приводу однієї української брошури, друкованої в Відні і написаної більш в дусі старшої революційної

¹⁾ Дивись в „Другу“ 1876—77 рр.

української „Хлопоманії“, ніж соціалізму (важ-тострішчі уступів цієї брошури були слова з Шев-ченка і переложених ним псалмів біблійних) — показалися органам обох старших галицьких пар-тії доброїу пригодноїу напастися на новий рух, щоб притлумити його, шчо їм на якийсь час і повелось.

Серед таких то обставин појавилась на світ нова фонетика в виданьнях женеvських і львів-ського кружка „Громадського Друга“, проскрібо-ваних одинаково як „словістами“, так і „прав-дьянами“. Остатні не могли нічого сказати проти принципу нової фонетики, котрої наукова вар-тість на стільки була очевидна, шчо такий муж правдьянського гурту, як о. Ом. Огоновський, мусив уживати її в своїм німецьким науковім ділі. Але признатись до нової фонетики в своїх руських виданьнях — народовці не зважувались, бо це б значило признати, шчо в женеvських і львівських синах Сатанаїла єсть шчось до-брого, а це було не на руку народовській (наї-більш львівській) паравхії. І ось, кола деякі мньякші душі в народовців, найбільш „провін-ціали“, як Желехівський з своїм словником, — змагались встојати хоч при старшій фонетіці, — другі, львівські жерці паравхії навіть поки-нули цю захвачену фонетику дльа етимології. („Зоря“ д. Партицького, „Дїло“ Вол. Барвин-ського). Ніяких наукових резонів в підпору та-кої зміни львівські редактори вже не виставля-ли, а один з них, д. Партицький, тої самий, ко-триї тепер би то подав голос за фонетику, навіть озваvсь у своїй „Зорї“ (1882, стор. 160) „шчо вь нынїшну пору заощадити належало бы Галичинї вьсякихъ спорбвъ и пробъ правописныхъ“. ¹⁾

¹⁾ Интересно, шчо вимовив таку думку в своїй „етимо-логичній“ газеті колись фонетик і радикальний автор „Провід-

Де ж було здібати в Галичині енергійного підпору проєктові фонетичної реформи офіційної правописі, навіть коли б цей проєкт був поставлений і зручніше, ніж це зробили два черновецькі професори? А з другого боку як же було народовським авторитетам витримати проти фонетичну атаку старшої партії, коли вони самі дали їй у руки по крайній мірі половину аргументів проти женецьких і львівських апостолів Сатани і їх „печати“ — фонетики?

Треба признати, що „етимологи“ дуже зручно поставили спор так, що, мовляв, фонетики хотять офіційного признання власне „женевської“, нігілістично-анархічної фонетики, а не старшої, бо ця остання вже на стільки підкопана, що за нею навряд щоб багато людей могло гарячитись навіть між старшими народовцями, — тоді як виступити голосно за нову фонетику не зважають ся навіть многі і з молодших, наляканих криками всіх старших параві проти її диявольського походження! Звісно, в тому, що пописали „Мири“, „Сло-

них ідей Шевченка“ з поводу виданої нами в Женеві брошури „Марія“ — Шевченка. Д. Парт. звіщав свою публіку, що мовляв „П. Драгомановъ... закинувъ славянськї буквы и правопись нимъ самымъ придуману (такъ звану „драгомановку“), а приймає до своїхъ соціалстичныхъ (!) виданъ латинське письмо зъ правописею польскою, щось зъ роду коломийского „Switta“. — На самім ділі видавець „Марії“ і не думавъ закидати слав. букв, ні своєї кириловської фонетики, а тільки подавши з гори голос за латинську азбуку, як за общеєвропейську, тільки ж зреформовану, — на тепер видав польскою азбукою одну пробну книжечку дльа тих русинів, котрі зовсім не знають кириловської азбуки. Таких русинів не мало не тільки в Австро-Угорщині, а навіть в Россїї. Премудрі наші патріоти, дльа котрих національність одно з церковним обрядом і навіть з азбукою, залишають таких русинів на „лектуру“ польську або словацьку, руминську, мадьярську, і на пробу видання поєми Шевченка дльа таких русинів, навіть і уваги не звернули.

ва“; „Н. Проломы“ проти „анархічної“ женеvської фонетики, багато смішного, котре нагадує лемент напр. московських старообрядців проти тьгьуну, чају, кохве або картоплі, — в котрій, мовляв, поїдають сьа душі померших. Трошки освітнішча льудина з жерців таки зрозуміє, шчо правопись — сама по собі, а „анархіја“ — сама по собі, і шчо „анархіју“ як кто схоче, то ј етімологіеју напише. А льуде письменнішчі, котрі переглядають наукові виданьня по слаvjanщині, ті зобачать, шчо напр. „Рускій Филологическій Вѣстник“, котрій виходить у Варшаві на субвенції росс. министерства освіти, (хоч і без твердих знаків!!!¹⁾, в 1883 р. надрукував статью, в котрій і дльа россієvської мови рекомендовалась правопись зовсім подібна до „драгоманівки!“ А все таки в лементі „Мира“ і К-о проти цеї правописі јесть зерно ј резонного. Ја вже не казатиму про те, шчо такиј лемент, јакіј би він не був дурниј, а все треба јого завважати ј напр. не примушувати офіціально льудеј садовити по огородам картоплю, поки вони в ніј душі предків бачать, — а дати трохи порозумнішчати під натиском вільної ініціативи, — а не то будуть „картопляні бунти“, јакі бували колись у Московщині. Ја таки просто кажу, шчо „Миръ“ і К-о резонно лементујуть проти радикальної реформи правописі.

Льуди — річ органічна: реформа, та шче ј радикальна, ніколи серед льудеј не зостајеть сьа сама в однім крузі, а веде за собою ј інші, в других кругах. Це зовсім не випадок, шчо напр. метрична система міри ј ваги појавилась зараз післьа „Декларації прав льудини ј громадьянина“. Між одним і другим јесть прьамиј, органічниј

¹⁾ Д—ов помилив ся, Р. Фил. Вѣстникъ виходить з твердими знаками, а без них виходили Р. Филол. Записки в Воронежі.
I. Ф.

зв'язок! Фонетична ж правопись може ще більше поріднѣаєть сѣа з тіеју „Деклараціеју“, ніж метрична система.

Фонетична правопись, це полегкість всѣа кії дитині, вивчитись читати і писати, всѣакому мужикові раз на завше задержати собі в голові ортографіју, не бојатись граматичних помилок. обходитись без писарѣа і т. п! Хиба ж це не революціја, навіть не „анархіја“ дльа певного сорту льудеј?!

Ще більше мајуть резону галицькі противники фонетики, коли виступајуть проти неї з погляду почастино клерикального. Дуже помильајуть сѣа ті, хто приписује лінгвістичній консерватизм, чи аристократизм, самим латинським клерикалам. І в церкві грецькій була здавна теоріја виключної свѣатости трьох мов Пилатових і негідности інших. В церквах славјанських цѣа теоріја обновилась в реакції проти перекладу Біблії на мови народні, реакції, котру ми бачили на наших мајже очах і в Сербії, і в Росії, де Св. Синод не тільки не пуска- українського перекладу Біблії, але ледви недавно згодивсь допустити і великоруській, — та і то зроблениј мовоју, котра далека не то од простої великоруської, але і од живої літературної російської. В Західних Русьах перша проба перекладу Біблії на мову руську зроблена була чоловіком свіцьким (доктором Скориноју) та ще і у чешській Празі, перејнѣатіј гусситством, — а дальші проби јшли вже під впливом не тільки кальвінства, а і соцініанства, — і коли в 1/2 XVI ст. знајшовсь православниј піп, котриј переложив јевангелистів „з јазика болгарського на мову руську“ (т. зв. Пересопницька рукопись), то це був піп, котриј стојав поміж церквами православноју і латинськоју — та — характерно! — шчо јого

переклад так і не побачив печатного станка.¹⁾ Загляньте в переднє слово до „Евангелія Учительного“ виданного в Заблудові в 1568—1569 р., побачите, хто власне не допустив, щоб појавилась ця книга в „простій мові, виразумініја ради простих льудеј“. Згадајте, јаке ј чије прогивенство мусив витримати і в наші часи переклад молитов дд. Куліша ј Пульуја, а також јіх переклад „Нового Закону“, до котрого такі холодні і офіціалньні народовці галицькі з јіх Просвітоју. А чи ж хто небудь і з цих народовців посміје сказати слово за переклад з „языка болгарского“ — „на мову руськују“ церковнојі служби??

Хто передума про ці всі ј подібні речі, тој пријде до думки, шчо ј клерикальна аристократіја чи бьурократіја безпремінно потребује кастовојі архајічнојі мови з одповідноју правописеју, — а далі безпремінно мусить противитись і „простіј“ мові ј такіј же правописі ј по за стінами церкви. І це зовсім резонно, бо в јакому стані буде церква з јејі мертвоју мовоју, коли навкруги јејі буде рости письменство на живіј, народніј мові, легко доступне всьакому через просту правопись? В ціј осередковіј антитезі лежить најголовнішчіј корінь усіх спорів літературних і малих успіхів народнојі літератури в Галичині, а зовсім не в побічних впливах, напр. в московському, јак думајуть де хто з галичан; ба навіть за „всеруське објединеніје“ вхопились дејакі галицькі клерикали

¹⁾ Не менше характерно, шчо другі подібні проби, котрі лежать в Москві (в Румьанцівськім музејі) і в Вільні (в публ. бібліотечі), а також переклад соцініаніна Негалевського, шчо знајшовсь недавно в Михајлівському монастиру в Кіјіві, навіть не описані скільки небудь докладно, не гльадьучи на те, шчо остатніј переклад, можно сказати, перед носом у головного штабу українськојі науковости.

найголовніше через те, шчо розмови про нього помагають вдержати церковно-літературне кастове status quo.¹⁾

Тільки ті, хто добре зрозуміють цей писецький гегем, зможуть заосновати в Галичині правдиво-народне письменство. Хто хоче такого письменства, ті мусьять раз на завше записати собі „на носі“, шчо побороти противне йому „твердоязичіє“, себ то мову клерикально-бюрократичних консерваторів, можуть не „мньякенькі народовці“, котрі самі себе недавно охрестили jakimись „національними (?) консерваторами“ і через те фатально мусьять дружити з попередніми, — а тільки тверді, радикальні демократи, прогресісти, прихильники світської науки, такої ж всевітної, як всевітній і консерватизм.

Очевидно, шчо хто бажає переваги простого, народнього інтересу хоч би в таких формальних річах, як письменна мова і правопис, тої найліпше зробить, коли замість того, шчо б кланьатись в офіціальних кругах, заходьючи до них з заднього ганку, просто пристали до того, шчо б ширити серед русинів таку науку в простій народній мові і простою, фонетичною правописью. Остатня мусить перш усього привчити громади, а потім колись зверне до себе і уряди. Між русинами вже досить је прихильників фонетики, — то нехай же вони перш усього отверто пишуть і печатають неју, та при нагоді појасняють, јака з неї користь громаді. Говорьючи таке, ја думаю просто про фонетику новішчу, котра

1) Нагадајемо хоч те, шчо најгарьачішчій апостол московського панрусизма в Галичині, Зубрицькій, просто казав: „Для народа довольно молитвенника и псалтыря“, — звісно, в церковній мові, а порьяд з цим і те, шчо між „Словомъ“, „Н. Проломомъ“ з одного боку і „Миромъ“ і навіть „Русью“ з другого нема ріжницї шчо до мови і правописі.

тільки власне і заслугує імені фонетики і має всі її корисні боки і проти котрої з наукового боку всьаки, хто тільки признає сьа до принціпу фонетичного (а хто справді образованій чоловік до того тепер не признає сьа?), не може нічого скавати і котра дльа таких льудей може тільки мати один грїх — своїх женевських хрестин, коли не родин. Так не вже ж розумні льуде можуть зупиньатись перед таким грїхом або подавати голос за стару фонетику тільки тому, шчо вона, як каже о. Ом. Огоновський, „доволі консервативна, позажак не добачаємо в нїї жоти, та і м'ягчецьня співзвуків не виражає сьа стїжно знаком Ъ“.¹⁾ Плутатись тепер шче з такою „досить консервативною“ правописьсю, а надто в книгах призначених не дльа популярної публіки, це значить добровільно робити себе „ні богу свїчкою, ні чорту кочергою“.

Формальній консерватизм в виданьнях популярних шче має свїй резон до якогось ступня. Та тільки треба завважити ознаки простонароднього консерватизму, котрий зовсім одмінній од консерватизму кастового, ієрархичного. Простонародній консерватизм виходить тільки з неосвітности, з привички, але не має в собі елементу своєїкористного інтересу, як консерватизм кастовий. Од того народ піддаєть сьа і прогресу, скоро побачить в ньому дльа себе інтерес. Колись мені довелось жіхати з Київа в одному

¹⁾ „Зоря“, 1887, стр. 155. Остатні слова, та і увесь уступ може значити тільки, шчо ця правопись „досить нелогічна!“ Хто хоче посміятись під сумну годину, тому радимо перечитати. як на стор. 139 і 155 названої „Зорї“ сьвященник-профессор всильуєть сьа затерти „женевську“ фонетику, в тім числі і свїй грїх. згадуючи об тім, як і в Галичині проявляє сьа вона подекуди в творах „наукових“. З власного признанья викрутаси о. О. в „Зорї“ виходять ненауковими.

вагоні з міщанками з Саратова, котрі мені казали, що в них перше думалось, що гріх на прощучу до святих міст їхати по залізній дорозі, бо то, мовляв, чортяча видумка, коли не сам чорт возить; одначе признавались мої прочанки: тепер усі їздять, бо дешевше і скорше можна за менші гроші і час і в Воронежі і у Київі побувати. — Так, за чортовою поміччю! — сказав ја всіміхнувшись. — „А нехай нас возить до святих мощей, аби возив!“ одповіла сміліше бабка, вже з отвертим сміхом.

Доводилось мені бачити на Україні селян, котрі були недовольні тим, що нові учителі в школах вчили не так, як дьаки; але ж коли бачили, що за рік, а то і менше діти могли читати всьаку книжку і написати, тоді як у дьяків і за три роки того не виучувались, а иноді тільки „заучувались“, то лубісінько давали перед новіј школі перед староју. Те ж буде і з фонетикоју в письменстві популярному.

Ја не берусь судити подрібно цю справу в прикладі до Австріјської Руси, хоч грішнів чоловік думају, що і проста публіка лубісінько прочита інтересну книжку фонетикоју „женевськоју“. Коли другі, з практичного досвіду думають инакше, хай виробляють практичну компроміс між фонетикоју і правописьсю звичајноју, тільки, звісно, без јавних дуростів теперішньої етімології, і хай потроху зближають популярну правопис з науковоју, појасњаючи при нагодах резон і користь останньої. Перехідний період не буде довгий, а особливо, коли радикально-прогресивний рух інтеллігенції потрапить зблизтись в таким же рухом серед простого народу. Треба бути сліпим, щоб не бачити, що такий рух вже єсть серед австріјсько-руського простого народу і що він доторкаєть ся, як і серед інтеллігенції, справ економічних, соціальних, полі-

тичних і церковних. В крузі остатніх справ багато ознаків, котрі можна навіть наизбирати по самим теперішнім галицьким газетам, показують, що і в Австрійській Русі піднімають ся свій протестантський рух, мабуть чи не радикальнішчиї, ніж російсько-українська штунда. В Галичани тої рух має між инчим ту вигоду, що він ще зовсім не розірвав з нашою національністю, як рух ужгородських пієтистів, котрі пристають до словаків, або як штундарі, котрі знаходять собі літературну поживу в Біблії і у перекладах німецьких протестантських гимнів на російську мову, і не знаходять собі справи в письменстві українському як через те, що його спивня цензура, так і через те, що російські українофіли або не звертають уваги на протестантський рух серед свого народу, або ще і бавлять ся в православїє. Може бути, що коли і галицькі народольубці будуть слідувати по такій же премудрій дорозі, а в польських кругах обявить ся дужчиї прогрессивниї рух, то і прояви галицько-руського народнього протестантства обернуть ся до полонізму, як колись це сталось з соцініанством XVII в., одбитим козацько-православною реакцією. Тільки ж поки ще можна сподіватись, що серед галицької інтеллігенції знайдуть ся льуде, котрі не дадуть знов статись такій біді і вмітнуть вхопити в свої руки ту прогрессивну нитку, котра сама по собі висукуєть ся серед їхнього народу.

От ці прогрессивні простонародні елементи, а надто тої, котриї јавно одривають ся од клерикального консерватизму, і јесть та канава, котрою зразу ж можуть почати переходити в массу народу радикально-прогрессивні змаганья галицької інтеллігенції, між инчим і реформа правописі. В таких справах најголовніше — добриї,

то б то јасниј і твердиј початок: посијано було
добре, то б то свіже і чисте зерно, без кукільу
легкодухів, а далі сі ти овера!

І виростуть, і пожнемо,
І в житницю соберемо
Зерно свјатеје!...

11 Јульа 1887. Женева.

М. Драгоманов.

VI. Попівство і народній прогресс в Австр. Русі.

(З листу до гал. народовця.)

...З спорних пунктів у нас зосталось „попівство“, — справу про котре Ви ставите в Вашім листі далеко ширше, ніж ја в своїм, — через шчо впрочім спор стає шче більш інтересним. Коли ја казав, шчо Ваше „московфильство“ більше попофильство“, то мав на думці тої загальній історично-літературній факт в нашій країні (коли не в усій православної Славянщині), шчо в нас ідеја народньої, мужицької мови в письменстві дуже нова і шчо здавна в нас літер. мова тож-самилась з церковною. Така постанова ідеї літер. мови в нас почала була підкопуватись в XVI ст. під впливом католицизму, реформації, — але не успіла впасти, як православно-козацька реакція (не саміј тільки унії, а і прогрессу) підвела нас під Москву, де така старо-православна постанова була міцна аж до кінця XVIII ст. За церковщиною ми і не чулись, як перејшли в письменстві на церковно-московську мішану мову (аналогічну нашій XVI—XVII ст.), а потім і на більш чисту московщину, — і тільки тоді, як в рос. літературі Пушкінська школа рішуче стала за еманципацію нар. великор. мови, і наші

письменні льуди стали собі виробляти відповідні теорії на укр. ґрунті. У Вас, в Австрійській Русі, цей процес припізнавсь і через те новітнє москвофільство знайшло собі готовий ґрунт противу-мужицьквй в попівській реакції „хлопству“ в письменстві. М. Шашкевича гнали не з москвофільства, а з церковщини, і навіть в 60-ті роки, коли з Шевченком і Основоју у Вас појавилось нове українофільство, проти його виступали не так з московського ґрунту (котрого тоді у Вас мајже не було), як з старо-церковного. Навіть Наумович кілька разів (і на остатньому процесі) голосив, шчо јому јде не о моск. мову, а об „вищій, спільній, на ґрунті церковної“. І тепер, коли у Вас частина попів помирилась з нар. мовоју (це уступка свіцькому руху, а не власна еволюція попівства), то навіть в противомосковській часті попівства, котра може виступати за укр. елемент навіть ради карјери¹⁾, јесть все таки рутенці, а не українці, а також рутено-польські макароністи, рідні брати з пльахоцького боку церковно-славјанським макароністам сацердотальним. От через це все ја думају, шчо вміцнити у Вас „українство“ в письменстві може не так апріорна боротьба з московщиною, як рішуча пропаганда демократичних ідеј, до котројі знакомство з новоју великоруською літературоју може навіть прислужитись, і боротьба з усьаким аристократизмом, свіцьким і церковним.

Шчо ж до боротьби з попівством в загалі, то треба б багато про це писати, а тут шче Ви мене втруднили, зачепивши Павлика, чоловіка мені близького, але все таки осібноґо, за котрого ја не можу одповідати ј котрого мусили роздратувати такі речі, як напр. те, шчо в попівському

¹⁾ Спогадајте слова Свистуна об тім, як колись виступав проти „українщини“ серед молодіжі сам Огоновськвй.

українофільському органі було сказано після його процесу (зовсім беззаконного): „Жалко, що у нас нема дльа таких льудеј Сібіру“. (Ось, яка гуманність того елєменту, котриј Ви берете під своју оборону!). За себе ја скажу, що добре розуміју делікатність справи про релігіју ј попівство в країні, де велика більшість національној „інтеллігенціј“ належить до попівської касті. Та з цього ніяк не виходить, шчоб і в цій країні, як і в усьому цивілізованому світі, не стојали на черзі справа — ввелімуваньня по кр. мірі церковних релігіј і јіх поіств (коли хочете, прибављу по Вашому: попівства „в рьасі чи реверенді“). Обіјтись без боротьби з христ. рел. тепер не можна льудім нового наукового погляду, бо хр—ство, а надто православне ј римокатолицьке, скристалізувало погляди, котрі були в льудеј (і на свіј вік не передових) за 1000 р. назад, та шче ј претендује, шчо воно подаје науку од самого бога, ј через те само чіпа льудеј нового погляду, навіть коли б ці ј не хотіли прьамо јого зачіпати. Ја по кр. мірі не памјатају, шчоб мені доводилось доси написати навіть „кабинетну“ јаку працьу, напр. навіть про јаку казку чи легенду, шчоб мені не првјшлоь розіјтись з христіјанськими поглядами ј не зачепитись за гак церковнојі цензури, в Россіјі офіціальнојі, а в Галичині навіть громадської. Ја думају, шчо навіть коли науку про фонетику виложити докладно, то ј тут попівство стане на дорогі з својім Адамом і јого назвами тварів у рају, — і шчо коли б понам стара сила, вирвана в них віковоју боротьбоју свіцьких льудеј, то вони б так само б засудили Боппів і Шлејхерів, як колись Галілеја ј Джіордана Бруно.

До того всього по кр. мірі католицькі церкви (восточна ј западна), цілі інституціјі суспільні, збудовані на прінціпу гієрархічному, про-

тивному вільності і прогрессу, мають доси привілежії і навіть претендують на колишнє господство над свіцькою громадою, на верховодство в усьому. Як же з ними не боротись? Як же вони сами можуть не боротись з свіцькою інтелігенцією і навіть з усією громадою, котра хоче жити по своїй волі? Коли Ви кажете, що у Вас „клерикалізму нема“, то мене це ще більше дивує, ніж коли таке кажуть деякі православні россіјане. Де єсть *sacerdos*, там єсть і клерикалізм, а в Вашій країні єсть ще і єзуїтський *sacerdos*. От навіть сьогодні прочитав ја, як Ваші єпископи поїхали в Рим та сказали, що бажали б, щоб папа впіятъ „вільність своју“ одібрав, то б то свіцьке царство в Римі. Мало, значить, Вашим попам привілежій у себе, а ще і римлянам хотять віку відісти (ја знав людеј, котрі мені розказували, јаково було жити в Римі під „вільним“ папоју!). Ви може скажете: „то єпископи сами таке говорили“. А де ж границя між єпископами і підневоленими їм попами? А чому колись редакція Правди не хотіла печатати казок народних, котрі ја їй дав, зо страху образити попів (власні слова редактора в 1873 р.)? Чому „Дѣло“ похваляєть ся з єп. Пелешем „*Orientem ad Romanam convertere*“? Чому „Просвіта“ обкусала Шевченка гірше, ніж россієська цензура? На що „Зоря“ вписує „церкву“ (та ще јаку? — уніяцьку!) в ряд основ нашої національності?¹⁾ На що Качала колись проти цивільних шлюбів і розводів (дуже потрібних навіть нашому мужицтву, як ја це впевнивсь з розмов з мужиками в часи мого подорожжя по

¹⁾ Власне з „національного“ погляду ја не розуміју, чому вже нам не вернутись до Церуна в Жериволах, в котрих певно було більше „своєї мудрости“, ніж у св. Іосифата Кунцевича?

Гуцульщині) виступав, — а недавно всі Ваші народовці віддавали Пелешу керівництво в усіх нац. справах, духовних і свіцьких? Чому станиславівське жіноче товариство хотіло обернути на „пелену“ Пелешу гроші, на котрі перше положено було видати Альманах? Чому раціоналісти, молоді сотрудники „Дїла“ „внеліміновали“ Павлика „із суспільности“ за участь в цивільних похоронах, дозволених законом в Австрії? і т. д. Коли це все не ознаки клерикалізму, то що ж після цього клерикалізм?

Я знају, що у Вас треба обходитись з церквою і з попівством зручно (я взагалі проти брутальних заходів, а надто в справах ідеїних — і через те тим більше заставляју без відповіді всі Ваші слова про те, що мені власне, як лібералу, не слід гнати попів, котрі все таки частина людности; слова ці — не до мене писані), — а все таки думају, що боротись з церквою треба і у Вас, перш усього так, щоб свіцькій інтеллігенції робити своє прогрессивне діло, навчати народ, не вступаючи ні в чому церкві. Хај вона нам вступа, коли хоче протягти своє життя. Звісно, інституція церковна не може зостатись навіть неутральною перед нашою свіцькою наукою (тим гірше дїла неї!), але частина попів може навіть, хоч здалека, іти за нами. Я знав колись в Київі сербів, студентів духовн. академії, котрі ні в чім думками не одмінялись від своїх земляків студ. університету (тоді чистій случај ділив сербів між унверс. і д. акад.) і нас, раціоналістів. Вони просто казали, що лиш тому їдуть у попи, що під Турком, у Босні та Герцеговині, це один спосіб інтеллігентному чоловікови приблизитись до народу, але власне попівство вони зводитимуть до мінімум, а будуть по селах учителями, порадиниками народу і т. п. Таких попів ја бачу

тепер серед сербської радикальної партії, в котрій нема ж зерна того клерикалізму, якого цілі відра серед Ваших народовців. Такі попи мусили б бути ж у Вас. Але нехай вони так себе ж держать, не як попи, а як льуде, котрі все таки получили нове образованья; хай доводять до мінімум шаманський і кастовий елемент своєї професії, а до максимум елемент свіцко-науковий. Років з 2½ ја читав в газетах про якогось галицького попа, шчо мав в якійсь читальні відчит з фізики з машинами; це властиво јересь з церковного пункту, але пречудесно, і за кожний такий відчит можна јому простити три парастаси. Тільки ж шчо скажуть князі церкви, коли таких попів буде багато? Як себе витрима піп-народовець, коли владики будуть втручатись в політику з своїми кандидатами, такими як теперішні митрополитанські Parade-Ruthenen? А хіба ж не јасно, шчо у Вас на довго князі церкви будуть інструментами полонізму, румунізму, мадьяризму, та шче ј аристократичної реакції?

Через це, як і по другим резонам, треба як можно більше відбивати молодіж від попівської кар'єри, а притягати јејі до других, сьвіцьких і незалежних. Також треба помагати всім противуцерковним рухам серед народу, сектам протестантсько-піетистичним, чи кружкам раціоналістичним, початки котрих појавляють сьа в Галичині, Угорській Русі, як і в Холмщині ј Подніпрьянщині [треба бути неукамми або крутіями, шчо б, як галицькі ј російські со-трудники „Дѣла“, виводити „штунду“ з обрусенія ј забувати, шчо ј на Великорусі число таких сект вбільшилось власне з того часу, як пішла в народ великоруська Бібліја]. Помагати таким рухам треба навіть з погляду національного, бо поки ми будем лизати руки гієрархічним цер-

жвам, ліпша частина нашого народу буде слова-
читись, як ужгородські піетисти, або москови-
тись, як штундарі, котрі тепер звать себе „рус-
ское братство“ і співають гимни, переведені по
великоруському з німецького в Петербурзі. [Я
давно намовляв декого з квівських українських
віршмазів, шчоб переложили ті гимни на укра-
їнське, додавши деякі з гимнів більш прогрес-
сивних сект, як Freie Religiöse Gemeinde, — так
щчо ти будеш робити з тими дерев'яними голо-
вами, котрі вилають писати мишам на сніданьня
десьату воду на кісілі Шевченка]. Наша націо-
нальність вже багато стратила на тому, шчо че-
рез православно-козацьку тупість передала по-
льакам наше протестанство і соцініанство, а те-
пер ми поновляємо стару помилку, котру через
наше неуцтво у всесвітній історії культури
ми навіть не добачаємо. [Сам Костомаров не ро-
зумів ваги дльа нас нашого протестанського руху
в XVI ст., котри і не тільки проявлявсь евро-
пейськими сектами на нашім ґрунті, а і почи-
навсь ориґінально в наших брацтвах, — і не
оцінив таких творів, як Апокрізіс, а все сто-
яв на тому, шчо православіє наша національна
віра всегда, нынѣ и присно и во вѣки вѣковъ].
Поряд з помічьчу сектантам ми мусимо і в при-
хильниках ієрархічних церков підширати і бу-
дити рух до чогось подібного старим брацтвам,
в котрих елемент свіцькій стремів взяти верх
над попівством, до вибору попів громадами,
а владик осібними соїзмами делегатів громад
і клиру і т. д.

Така моја думка про церков і попівство.
На скілько ја знају, подібні ж думки і Павлика.
Він теж не радить вигребати нагло попів лопа-
тами з громад (як попи нас хотіли б) ні „явле-
нями“ піч топиту і т. д. (як радив поклоняє-
ми і славимі народовцями Шевченко), а тільки

радить свіцькій інтелігенції держатись независимо від попівства (лаїцізація політики), а поки ліпші попи підуть за свіцькою інтелігенціею, він показує, шчо в минувшому, коли який піп зробив шчо доброго, як М. Шашкевич, то по стільки, по скілько були переньались думками свіцької інтелігенції свого часу, хоч (як М. Ш.) не свого кроју. То ж бо правда! Подібне казав в 1876—77 р. і Вол. Барв. в „Правді“ (чого йому не забула „Русь“ Бобровича) проти починавших тоді підніматись клерикальних претензій „Р. Сіону“. А коли потім тој Барв. повів народовців під митр. Сяльв. Сембратовича (патрона Р. Сіона), а далі його епігони з „Дѣла“ навіть під Пелеша, — то це тільки їх невстїжність і неуцтво. Та ј то сам С. Сембратович доволі розумно натякнув Барв. і К-о, шчо свіцьким льудім ліпше самим вести своју політику! Навіть, коли тепер јесть у Вас попи-народовці, котрі по троху служать науковій освіті народу, то це треба завдячити тому, шчо у Вас в 60-ті роки, коли теperешні народовські проводирі були молодшими ј чеснішчими, а через те ј розумнішчими, у Вас виділилась купка свіцької інтелігенції, котра хоч кілька років продержалась досить независимо. А јак тоді держали себе до освітньої справи попи, видно з того, шчо росказував мені в 1879 р. Корнило Сушкевич: „Попи не пристајуть до „Просвіти“, бо кажуть: адже јак хлоп буде освічениј, то ми підемо з торбами“.

Sapienti sat!

Женева. 1888. 3 Маја.

М. Драгоманов.

УІІ. Общерусство Костомарова.

(Лист до редакції „Правди“).

Зараз прочитав я в „Правді“ за м. Вересень 1892 р. статійку „Українське письменство і М. І. Костомарів. Відповідь М. П. Драгоманову“. Певно, що й ш. автор єї (Черниговець) не поремствує, коли дістане відповідь на сю відповідь і через те обертаюсь з сим моїм пралюдним листом в редакцію „Правди“ ж.

Перш усього я мушу сказати, що не розумію, чому статійка д. Черниговця названа „Відповідь М. П. Др—ову“, — бо вона тільки стверджа виписками з Костомарова те, що я казав про него. З тих виписок видно, що Костомаров признавав і для України „російську“ літературу і єї мову, як „общерусскі“, — хоч по при ній признавав потребу літератури й мови української, як краввої, або як кажуть иноді в Росії „для домашняго обиходу“, — а цій краввій літературі Костомаров ставив за сурьозну ціль, по крайній мірі на довгий час — писання елементарно-наукові. Я мушу додати, що д. Черниговець знайшов би ще більше рішучі вирази таких поглядів Костомарова, коли б обернув ся ще до таких статей нашого історика, як зазив до видаваня попу-

лярних українських книг (в „Основи“ 1862 р.) або огляд української літератури в книзі Гербеля „Поезія Славянъ“, котрий я, памятаєть ся, — й цитував у тій своїй замітці, котра викликала „Відповідь“ д. Черниговця. На жаль, я тепер не маю під рукою ні „Основи“, ні книги Гербеля і не можу зробити з них потрібних виписок. Коли сам д. Черниговець, або хто з тих, хто схоче перевірити справу своїми очима, гляне в ті статі Костомарова, то в кінець побачить, що по суті справи нам з д. Черниговцем нема о віщо споритись.

Увесь спор між нами може бути тільки об тім, чи щиро писав певні свої слова Костомаров, як думаю я, чи не щиро, а в силу певних обставин і за для певних практичних цілів, як думає д. Черниговець. Сей спор може безапелляційно рішитись хіба інтимними листами, записками та розмовами Костомарова, з котрих буде видно точно его правдиві думки. Поки ж такі інтимні документи не публіковані, а суд мусить опиратись тільки на публичних писаннях Костомарова, я позволяю собі думати, що в спорі маю рацію я.

Між инчим згадані статі Костомарова в „Основи“ й у книзі Гербеля писані зовсім незалежно од тих оппортуністичних поглядів, які могли Костомарову діставити статі, напечатані в часи Лорис Меліковських „в'яній“, — і вже через те мусять давати нам щирю думку Костомарова. До того, хоч в урядових сферах Росії всяка думка про українство не хвалить ся, — все таки, в противність тому, що говорить д. Черниговець, саме тільки висказуване думки про самостоячість української літератури ніколи не каралось і в самій Росії, по крайній мірі в людей, котрі не були на учительській службі. Хто хотів, той висказував ві печатю, навіть після legis Josephoviciæ, — як напр. Ол. Пчілка в Росії, Нечуй

в Австрії, при чому Нечуй, котрого правдиве ім'я було давно звісно в Росії, залишався навіть на учительській службі. Думати, щоб Костомаров боявся навіть косоного ора якого небудь урядника, хоч би й міністра, і через те не смів сказати свою правдиву думку в справі все таки не політичній, а літературній, значить приписувати Костомарову щось таке навіть гірше, ніж опортунізм.

А головне ж „общеруські“ погляди Костомарова в справах літературних цілком відповідають його історичним поглядам, котрі він викладав у всіх своїх наукових працях. Трудно припустити, щоб така людина, як Костомаров, могла брехати увесь свій вік, у 25 томах наукових творів!! В усіх же цих творах Костомаров, хоч признавав певну національну особність української людности, та не тільки не одрікав руськості ні білорусам, ні великорусам, а й дивився на них, як на своїх же людей, далеко ближчих, ніж інші славяне. Мало того, — при всім своїм українським автономізмі (котрого зрештою Костомаров після 1847 р. ясно не вилежив у відносинах до сучасности), Костомаров дивився на прилучення України до Московщини, як на діло органічне, на московське государство й новішу Російську державу, як на прямих наслідників старої Київської Русі, — і відповідно тому признавав за органічні й послідки державної історії Росії з XVIII ст., а власне культурну спільність України з Московщиною, признавав і для українців своєю, рідною літературу Пушкіна, Гоголя і т. и., котру він і звав „общерусскою“ і мовою котрої він написав майже всі свої твори і при тому всі ті твори, котрими він себе обезсмертив на Україні, як і в Московщині.

Можна не згоджуватися з Костомаровим, можна простувати иншими шляхами, тільки ж

факт усієї науково літературної праці Костомарова треба признати, як він єсть з єго правдивим характером.

На сему я міг би й скінчити свою замітку, коли б діло йшло тільки про зовсім об'єктивну річ — наукову оцінку літературної діяльності Костомарова. Але в своїй замітці, котра викликала відповідь д. Черниговця, я мав і практичні цілі, — та й сам д. Черниговець обертаєть ся до мене й судить про ті цілі. То я мушу додати ще кілька слів.

Д. Черниговець зовсім хибно зрозумів ціль моєї замітки, коли приписав мені „запал партійний“. Для інтересів моєї партії зовсім не потрібно ставати під авторитет Костомарова, раз через те, що ми в загалі аргументуємо не текстами з авторитетів, а вільною критикою, а в друге через те, що я сам мав не раз пригоду прикладати ту критику і до Костомарова. Почастію в справі прав і широти української літератури я сам на ділі виходжу за рамки елементарної й кравонаціональної літератури, а в теорії признаю спори о тих правах і тієї широти за пусті, — бо по моїй думці права і широта літератури обмежують ся лишень самим фактом існування на певній мові певних творів явної літературної вартости. Я завше ставив моїм землякам за найліше в цій справі робити, як сказано в слідуючих двох віршиках російського поета:

Движенья нѣтъ! — сказалъ мудрецъ великій, —
Другой въ отвѣтъ началъ предъ нимъ ходить.

Партія, до котрої я належу, так і робить в справі літератури української. Коли мені вважаєть ся вартим точно виставити перед Галлчанами погляди Костомарова, то власне для того,

щоб показом на Костомарова вменшити в Галичині запад партійних спорів, а надто між „українофілами й общеруссами“. Коли Костомаров був і українофіл і общерусс, то значить повної непримиримости між двома напрямками може й не бути, значить, можуть бути і в Галичині знайдені спільні точки, на котрих партії можуть погодитись для спільної праці. Згода ж така тим більше потрібна, що для маси народу в Галичині тепер на першій плані стоять справи політичні та соціально-економічні і що тільки ті справи можуть дати галицько-руській інтеллігенції міцний народний ґрунт і для політичної акції за автономію своєї національности.

Щоб не допустити ніякого непорозуміння я мушу додати, що я зовсім не стою за спільність чесних і освічених галицьких українофілів особисто з проводирями галицького т. зв. москвофільства. Я двадцять разів говорив, що в теперішньому гал. москвофільстві є багато антипатичного і шкідливого ретроградства в поглядах на справи й галицькі, й російські і що навіть в справах літературних гал. москвофільство показує більше бурсацького рутенства, ніж общеруськості. Я тільки вважаю неслухним ставити справу зарані так, що всякий, хто не признає повної одрубности русинів од москалів, в етнографію, історію і літературі, — той є зрадником, ворогом нашої нації, котрого треба побороти, та ще всякими способами, включно до поліцейських. Така постанова справи проскрібує, навіть тепер поліцейським способом, певний напрямок, котрий в Галичині єсть і буде, котрий виріс все таки в національно-історичного ґрунту і котрий все таки може служити народові, хоч би елементарною літературою, а також агітацією для його організації проти всяких адміністративних, соціальних і економічних лих і т. д.

Українофіли російські жоступають всего менше слушно, коли замість того, щоб утихомирювати галицькі спори, ще роздувають їх. Перш усього вони ставлять себе теоретично в стан фальшивий і просто, свідомо, чи несвідомо, обманюють галичан, котрі в загалі мало ознакомлені з російсько-українськими справами.

Оснівні ідеї російського українофільства й галицького зовсім не однакові. Напр. в Росії ні один український учений не держить ся думок, котрі висказує напр. д. Ом. Огоновський, що українська мова стоїть в таких же відносинах до великоруської, як і до чеської або польської і др. слав'янських. В Росії і старі вчені, як Максимович, і теперішні, як Житецький признають серед слав'янської мови осібну сімью — руську, а вже в ній мови велико-, мало- й білоруську. Подібна общеруськість існує і в поглядах українських учених і на історію України відносно до Московщини. Покличусь впять і на старих Максимовичів і Костомарових і на молодших Антоновичів і всіх українських істориків, скуплених в „Кіевск. Старинъ“. Одповідно тому російські українофіли дивлять ся й на російську літературу зовсім не так, як напр. на чеську або по польську, — а стілько ж по волі, скілько й по примусу читають і пишуть по російському. Рішучих „одрубників“, подібних до галицьких народовців, дуже мало навіть серед записних українофілів у Росії, — та й ті майже виключно беллетристи й поети, а не вчені або публіцисти, політики і т. д.

Як же після сего можна тожсамити російське українофільство з галицьким народовством, — як можуть навіть найрішучі українські відрубники з Росії підписуватись під формулами галицьких народовців, формулами, по котрим всякі Максимовичі й Костомарови, — люди, котрих всі українолюбці не можуть не поважати, — і більша

половина теперішніх українолюбців мусить бути записана в ряд зрадників нашої національності й народу?

Очевидно, що по ширій правді російські українофіли, навіть найрішучі відрубники, можуть потребувати од галицьких общеруссів тільки того, щоб вони чим небудь практично доповняли свій патріотизм працею для політичних прав народу, для его соціального добробуту, для просвіти, а в літературі по крайній мірі щоб хоч популярні твори писали живою народною ж мовою.

За сим, звісно, зостаєть ся за російськими українолюбцями право критики діяльності галицьких общеруссів, як і народовців, — з поглядів всесвітньої науки й культури, на скільки вона поступова, чи ретроградна, на скільки через те позиточна, чи шкідлива для тієї частини нашої нації, котра живе в Галичині.

Такі мої практичні чи партійні думки, котрі я вивожу з огляду діяльності Костомарова і єї вартости для української нації. На скільки в цих думках правди, чи „партійного запалу“, не мені судити.

7 Октября, 1892. Париж.

М. Драгоманов.

УІІІ. Балтійські Німці.

Початок отсеї статейки, дві сторінки рукопису М. Драгоманова, десь затратив ся. Друкую те, що лишило ся. О скілько пригадую, статя була написана з приводу німецького журналика „Der baltische Foederalist“, що якийсь час при кінці 80-их років виходив у Женеві. I. Ф.

З того часу балтійські Німці держались міцно за свою привільовану автономію і вберегали її лояльністю перед російськими абсолютними царями, абсолютизм котрих над рештою Росії і навіть над Польщею балтійські Німці підпирали мабуть чи не щиріше від царських чиновників московського роду. Польяки Конгресувки були завше консеквентніші в своїому автономізму, — може через те, що вони численніші від балтійських німців. Польська автономія був завше отверто-ліберальніј, та все таки сходивсь з автономізом балтійських німців в своїј одрубності (Absonderung) од других російських країв, а звісно, задніпр'янських. Најдальшоју метоју загалу польських лібералів-автономістів було прилученьє до конституційної Конгресувки губерній західних, належавших до Польщі в 1772 р. В 1830—31 рр. поляки пробовали відірвати від Росії ті всі губернії вкупі з Кон-

грессувкою. Проба та не вдалась, і навіть Конгрессувка стратила свою конституцію, вдержавши тільки бюрократичну осібність. В 1863 р. польяки поновили пробу сепаратизму, — і втра- тили її адміністративну осібність. Але все так польські політики застались при ідеалі коли не просто державно-сепаратистичним, то при думках про повну адміністративну одрубність од інших країв Росії.

Та провінціальна автономія, котрої дома- гались од петербургського уряду мешканці схід- них і південних російських (московських, як і українських) губерній в 1858—1863 і котрої початки дістали вони по закону 1864 р. про зем- ства, — дльа польяків здавалась за малою, за — пісною, так сказати. А уряд з свого боку був радий не дати їм і такої. Вся праця її за- ходи російських земств коло добра краєвого і народнього пройшла дльа польяків навіть росій- ських не помітна, а инколи навіть де хто з пра- вобережної шляхти польської її застрічав її, та не мав до неї симпатії її навіть радий був (як це мені самому довелось чувати на Волині), що- брак земств уберега шляхту од видатків на му- жиків (дороги, школи, шпиталі і т. и.). Непри- мітним заставсь дльа польяків і державно-лібе- ральний рух у російських земствах.

Чи такій стан річей нормальний?

Що до балтійських німців, — то їх Son- derstellung з кождим місяцем підкопуєть ся. Адміністративна централізація з Петербурга ла- має їх привілегії не тільки аристократичні дльа загалу людности естів і латвішів, а також рос- сійан, котрі напр. в Рязі досить численні, — але і права цілком справедливі. За централізацією іде „обрусеніє“, котре нагнітає не тільки німців, а і естів і латвішів, котрі сподівались од росій- ського уряду помочи дльа їх національних ру-

хів. Очевидно, шчо вже служба абсолютизму петербургському не вбереже балтійських німців од нівельаційних заходів, і тепер їм застаєть ся або ждати, чи не одірве їх од Россії Пруссія (шчо може і не случитись), або поједнатись у себе дома з естами і латишами та ставати до спілки і у остатній Россії з усіма автономно-ліберальними елементами. Такі елементи знајдуть ся серед россійських земств. На них в усьакім разі мусьять звернути увагу балтійські німці, а також ести і латиші.

Польаки в Конгрессувці, а тим більше в західних провінціях знаходьть ся в сушности в такім же стані, з тоју хибя одмінюју, шчо надіј на те, шчоб од Россії одірвалась яка небудь Кијівська або Могилевська губернія, шче менше, ніж на одірваньня Ливоніі або Естоніі. А через те і вигода одірваньня Конгрессувки, навіть коли б воно наступило (звісно, лиш як наслідок великої європејської віјни) дуже проблематичні дльа Польаків. З економічного боку таке відірваньня було б јавно шкочливе дльа Конгрессувки. З національного боку польські колоніі в Литві, на Білій Русі і Правобічній Україні після одірваньня Конгрессувки були б виставлені на дужчій нагніт россійського уряду, котрий би притяг до себе на це діло і крајеві плебејські національности, серед котрих — навіть на Жмуді — єсть і тепер досить сильній антипольонізм, а потім може розвинути ся свій національний абсолютизм, нетолерантній до всьакої чужої меншости, а надто так малої, як мала польська меншість не тільки напр. в Кијівщині, а і на Жмуді. З цих точок ми по крајній мірі вважаємо навіть дльа Польаків у Россії хоч на цей і на ближчий час політику сепаратізму не так корєсноју, як політику децентралізаційного лібералізму, котрий би ванавав за кожноју національностью (нац. мовою)

право на життьє, а в тої же час давав би відповідну автономію дльа всіх політичних одиниць і громад (сільських і городських) волостів, повітів, провінцій посеред вільної держави.

Земський лібералізм у Россії власне носить у собі досить явні зерна такого політичного ідеалу, і вже через те мусить звернути на себе увагу і Польаків. Правда, доля самих теперішніх земств у Россії непевна. Можливо, шчо вони будуть скасовані реакційним урядом, або хоч перероблені до корінья. Тільки ж це не змінья суті справи, а тільки пошкодить на якийсь час розвитку і реалізації вказаного політичного ідеала. При першій шчасливій пригоді Россія звернетъ ся на тої пункт, до котрого дійшли земства, — ці остатні повернуть ся до життья і поведуть далі свою еволюцію з того пункта, на котрому їх спинила реакція в 1883 р. А значить, воють з земством муситимуть рахуватись і такі елементи в Россії, як польський.

Ми не маємо тут місцьа та і відваги вкладати наші суб'єктивні політичні ідеали і думки. Навіть те, шчо ми сказали вище, ми готові признати за дуже спорне. Одно тільки ми дозволяємо собі сказати тут рішуче, обертаючись до галицької польської публіки: коли хочете пізнати дієну Россію (з Україною), гляньте на земства з їх добримі і лхкими боками; дивіть ся пильно, не нудіть ся навіть детальними студіями. Наша брошура¹⁾, звісно, не могла давати деталів. Вона обминула навіть загальну розмову про всьакі інші боки праці російських земств, окрім політичного. А єсть же шче така, по котрій можна гадати, чим би могли зацвнитись в Россії рямки державно-земської автономії, коли б вона дійшла там до свого повного розвитку: єсть пра-

¹⁾ Z dziejów liberalizmu w Rosyji

цзя і проекти праці дльа народньої освіти, здорольа, добробиту економічного, дослїду наукового нар. жытьа, статистика — усьакі заходи, котрі і тепер можуть видержати з чесьу порівняня з заходами многих европејських репрезентаціі навіть і не таких, як напр. галицькїі соім останньої каденціі, котріі власне видумав такі порьадки, які або скасували россіјські земства (напр. дорогова устава), або які тепер видумује реакціініі петербургський уряд — не проти земств (напр. устава громадського урѣаду)...

Женева. 2 Мају, 1889.

М. Драгоманов.

IX. Програма Костомарова з 1846 р.

В 1885 р. в „Русской Мысли“ напечатана була автобіографія Миколаја Костомарова, продиктована їм д—ці Білозерській (жінці редактора Основи). Там між инчим К—в розказує історію свого „Кирило - Меєодіївського“, панславистично-українського кружка, котриј був арештованиј в 1847 р. і за котриј К—в і др. були вислані в далекі губернії. Та програму того кружка цензура не дозволила напечатати в літературно-політичному виданьнью „Русская Старина“ (1886, N. 1). Програма та појавилась в біографіі К—ва, зробленіј В. Семевским. Ось ця в усьакім разі інтересна програма:

„Общество имѣло цѣлью распространеніе идей славянской взаимности и будущей федераціи славянскихъ народовъ на основаніи полной свободы и автономіи народностей... Планъ этого общества, получившій въ послѣдствіи дальнѣйшую разработку, былъ приблизительно слѣдующій: вербовать наибольшее число членовъ между всѣми славянами и всѣхъ званій людей, преимущественно профессоровъ, учителей и литераторовъ, такъ какъ они всего болѣе могли имѣть вліяніе на молодежь и подготовить ее къ будущей дѣятельности.

„Въ религіи полная свобода. Всѣ вѣроисповѣданія должны пользоваться одинаковыми правами. Запрещалась всякая (религіозная) пропаганда, какъ бесполезная при свободѣ. Но предполагалось склонять славянъ католическаго вѣроисповѣданія принять славянскій языкъ въ богослуженіи.

„Относительно языка, который бы долженъ сдѣлаться общимъ для всѣхъ славянъ¹⁾ не рѣшалось окончательно, но предполагалось языкъ великорусскій, какъ наиболѣе распространенный. Предполагалось обязательное обученіе народа. Уничтоженіе крѣпостнаго права, дворянскихъ и всякихъ привилегій, уничтоженіе смертной казни и тѣлесныхъ наказаній, исключая карантинныхъ законовъ и времени войны.

„Предполагалось въ будущемъ, чтобы славянскіе народы примкнули къ Россіи и образовали съ нею федерацію.

„Россія должна разбиться на частные штаты: сѣверный, сѣверовосточный, юговосточный, два поволжскихъ — верхній и нижній, два малороссійскихъ, одинъ середній, два южныхъ, два сибирскихъ, одинъ кавказскій, а Бѣлоруссія составляла бы отдѣльный штатъ, также Польша, Чехія съ Моравіей, Сербія, Болгарія; часть Галиціи присоединялась къ Польшѣ, другая къ западному малороссійскому штату и т. д. Такое дѣленіе непризнавалось окончательнымъ, имѣло быть перестроено сообразно экономическимъ и другимъ потребностямъ.

„Кіевъ не долженъ былъ принадлежать ни къ какому штату, а назначался центральнымъ городомъ собранія общаго сейма. Въ сеймъ — двѣ камеры, въ одной выбранныя сенаторы и министры, въ другой депутаты. Общій сеймъ дол-

¹⁾ то б то посередницьким, а не јединим.

женъ былъ собираться чрезъ каждые 4 года и чаще, въ случаѣ надобности. Въ каждомъ штатѣ былъ свой сеймъ, который собирался ежегодно, своей президентъ и сенатъ. Верховная или центральная власть предоставлялась президенту, избираемому на 4 года, и двумъ министрамъ: иностранныхъ и внутреннихъ дѣлъ.

„Для общей защиты федераціи отъ внѣшнихъ враговъ предполагалось имѣть регулярные войска, но въ небольшомъ количествѣ, такъ какъ въ каждомъ штатѣ была своя милиція и всѣ учились военному искусству на случай всеобщаго ополченія“.

Така, як вона тут виложена, програма Костомарова була дуже ідеалістична і через те не дивно, що повернувшись з вигнання в часи вже Александра II, К—в не державсь жеї цілком. Але дивно, а в усьакім разі печально, що К—в і його привателі, котрі в 60-ті роки видавали „Основу“ і керували українським рухом в Росії, не вијавили ніякої нової політичної програми, а цю стару так заховали, що про неї точно нічого не було звісно до самої смерти Костомарова. Між инчим це мало наслідком те, що навіть серед інтелігентних українців „україно-фільський“ рух не міг видержувати конкуренції ні в один бік з великоруським лібералізмом і радикалізмом, ні в другій з московським славянофільством. Спеціально український рух, позбавлений політичної програми, котра б могла приложитись до всеї Росії (а надто тоді, коли на сепаратизм український не було ні волі, ні сили), а також і без програми всеславянської, видавався чимсь поверховним, формальним і вузьким.

А тим часом оснвні думки Костомарівської програми 1847 р., а власне думка реформи всієї Росії на підставі автономії країв і на ліберально-демократичному принципі, а також думка

про солідарність, коли не сојуз всіх слав'ян з захороною індивідуальности кожнојі слав. національности, — могли добре приспособитись і к реальним обставинам Россії, Австрії і Балканських земель, навіть без коначного державного панславізму, звісно, непрактичного, по крайній мірі тепер на теперішню добу, і могла б дати українцям досить видну політичну рольу в великих історичних подіях остатнього і будущого часу.

Тут ја не можу не замітити, шчо програма „Вільнојі Спілки“ просто потрапля в слід програми Костомарова. Ближчу ж оцінку тієї програми, і саме те, чи варто про неї говорити в загалі, заставляју Вам самим. Замічу на всьакій случај, шчо в В. Сп. говорить с'я не про самих тільки слав'ян, а про всі народи Россії, а також, шчо В. Сп. напечатана раніше, ніж звісноју стала програма К—ва.

Х. Точки додані до листу М. Др. до Ів. Фр.

1) Про Гребінку ја не знају більш того, шчо написано ј у Петрова. Кружок јого, о скільки знају, був немудрьашчиј; звичајні чиновники ј панки, котрі часами „сумували“ за Полтавшчиноју, то б то за салом (на сало ј вареники Гр. вводи кликав Бѣл—ского і мабуть через те Б. не міг собі представити ј кружок Костомарова мудрішчим од салолубів Гр—н), „укр. ночами“, а мабуть вводи ј за „волеју“, шчо не перешкоджало јім проклинати ј Маазену.

2) Про польські кружки в Пет. ј про відносини до них Ш—ка нічого не відају. Мені вдајеть сѣа, шчо на Ш—ку видно вплив літературниј польських поетів, і то в київськиј вже період, а політичного впливу польського зовсім не видно.

3) Про „Маякѣ“ знајдете в К. Стар. (здајеть сѣа, в 1886 р.). Там були українські статті характеру гребінківського (vide §. 1), а тенденція була Николајевська: православіје, самодержавіје, народность (в дусі против Европи).

4) „Мик. славяноф.“ шче тоді власне не було, — то б то моск. гегеліанців, котрі ждали

слав. доби в Stufengang'у всесвітньої історії (Кир., Хом., К. Аксак., Юр. Самар.), а були церковники-консерватори (Шишковці, — котрих перших прозвано „словянофилами“, бо вони противустановляли ще Карамзинському літературному народовству — мову церковну) і різнобарвні елементи, котрі чули о слав'янах (то балканських, православних, власне якихось греко-слав'янах, котрих россіјане, в тім числі і Хом'яков, ходив одвоювати в 1828—29 р.), то почасти про західних, католиків. Про остатніх починали говорити більше українці та україно-білоруси: Срезн., Бод., Боричевскіј. Трохи зоставались спомини про побут Мицкевича в Москві і Петербурзі, і далекві одгомів спомину про „Общество соедин. Славянъ“. В Харькові і Москві закрювалось туманно-містичне вистудіованья слав'янщини в зв'язку з Россією (Вельтман) або спеціально з Україною (Пассек). Перегляньте перші томи творів Б'єлінського, а також Пипина Изученіе русской народности, та і усякі інші статті в В. Евр.

5) Історія Руссовъ певно, зложена коло 20 р. XIX ст. в кружку кн. Рєчнина, остатнього титуляр: „Малороссійскій Генер. Губернаторъ“. Після 1830 р. в його був кажуть „об'їскъ“, він був майже інтернованій в селі своїм Яготині, де потім бував і Шевченко, а генер. губ—ство наше стало зватись „Черниговское, Полт. и Харьковское“.

6) Укр. мелодій Маркевича ја не бачив ніколи.

7) Спомини Афанасьєва (ради неба, не звіть його, як другі галичане, Атанасьєвим, — хай він буде Ф, або ХВ) мені вдають ся вірними. Ја б раднішчій дати Вам ці спомини (вони були в мене в одбитку з Библ. для Чтенія), та оце

зараз перешукав усі полки, де в мене лежить українська література, і не найшов. Може відшукаю в інших місцях, або де знайду тут Б. для Чт.

8) Про Брюлова нічого не можу вказати Вам. Пам'ятайтеся, було щось в Р. Ст., чи Истор. Вѣст., — тільки навряд з того боку, якого Вам треба. Чув я од Агіна (його ученика), що він часами з висока говорив про Николаја Павловича, як генія, котрому б то, як Тиціану, Филип II. мусив би пензель підняти, і раз звелів перед носом у Н. П. заперти своєю студію, сказати, що дома нема, хоч мов навмисне ходив по ній і стукав ногами, поки Н. П. оглядав салон. Напевне, дальше таких бутад Бр. не ходив.

Про суспільність українську в 30—40 роки знайдете де-що в К. Стар. в мемуарах Селецького та деяких попів (там і про крест'ян). В книжці Шульгина не багато знайдете, — хоч коли хочете, то я Вам її пришлю в куці з NN. Др. и Нов. Росс., з Петер. Вѣстникомъ, котрі перегляну, щоб вибрати Вам те, що буде тичитись до якої з Ваших точок.

Журналів же 30—40-х років у мене нема.

А Молодиком, Україною, Укр. Вѣстникомъ Ви багатші мене. Про „Молодикъ“ я плакав у Россію (Київ і Петербург), щоб мені здобули хоч копію з статті Костомарова про „Укр. писателів“, та нічого і не виплакав. Чи у Вас власне єсть та стаття?

В суммі думаю, що до III-ка все доходило через десьте-п'яте, особливо, поки він не здивавсь з Костомаровим, котрого вплив був єдине систематичне для III-ка. Все, що вривками доходило до III., він сам переробив своїм

генієм (ну, звісно, багато ж не второпав). Через те то не дуже то ж бідуйтеся за деталями. Головне ж Вам вияснить і ті матеріали, які знайдете. — А шчо, Пипин прислав Вам копію з усього листа Б'д. з приводу ареста Шевч. і К-о, чи ні? Добре б, як би видрали увесь лист...¹⁾

¹⁾ Копію сего листа пок. Пипин, вибраний почесним членом Наук. Тов. ім. Шевченка, прислав на його адресу. Лист був опублікований і обговорений у Літ.-наук. Вістнику.

ХІ. Памяті учителя.

Вмер наш учитель... Заступник бідуючих, маліх або зроблених малими історичним ходом жорстокої цивілізації, не живе більше...

Ми, котрі ще так недавно святкували 30-літній ювілей його літературної праці, ми хоч і знали про його хоруване в остатні роки, не думали, що струна так натягнута і кінець так близько.

А він був близько....

Його слово, писане в Болгарії, друкване в Австрії, перелітало кордон і розходилося по Україні. Нашого учителя поважали в Петербурзі, знали в Москві і читали на Амурі та в Сібірі, — а сам посилав туди числа „Народа“.

Купка його читачів не була великою, бо пани, що над нами, і раби, що серед нас, однаково не любили і не люблять правди і розповсюдженню її становлять перепони. Слово ж Драгоманова було правдою, простою і щирою. Квіти красномовности, патетичні фрази не виходили з під пера його; він просто „своя вѣщяя пѣрсты на живыя струны вѣскладаше, вони же сами щирю правду рокотаху“. І ся проста правда, наскрізь перейнята вірою в побіду добра і людяности над злом і тиранством, мала чудову силу вливати е-

нергію і надію в лякливо душу самотного українського інтелігента. Погань щоденного життя, мерзотні вибрики безнародної, спорохнілої суспільності, все забувалось, коли до рук наших доходили листочки його писань. Вони твердили нам, що зло не єсть чимсь незмінним, сталим, тривким, як то могли думати ми, одурілі від пахоців рідного багна; вони казали нам про ті часи, коли зло було безмірно сильнішим, коли погань гордо носила голову і вірила, що вона то і єсть вінець твореня, і коли все ж знаходились сильні розумом і великі серцем.

Але коли учитель був великим, ми не за всігди (щоб не казати більше) були дорослими. Правда, ми знали Драгоманова, але ж і вівці знають чабана. Чабан би страшенно здивував ся, коли б його хоч би й найліпша овечка стала чоловіком; а Драгоманов дивував ся, як то ми, котрих іноді дехто називає людьми, все ще живемо як вівці. Людське слово учителя не містило ся в овечій душі ученика і іноді ученик, соромлячись себе, ляяв учителя.

„Він далеко, він давно покинув рідне болото, він не знає сучасних обставин, він не розуміє теперішніх часів“ — белькотали овечата. Тут було непорозумінє. Драгоманов писав для тих з овець, котрі рішились би підрости до чоловіка, хочаб і через неприємности для власної особи, а ляялись ті з овець, котрі чекали слухного часу, коли їх „пожалують у людей“. Просто вони прочитали лист не їм адресований.

Віра в різні чудеса, в те що нас колись подарують „за смирнеє житіє“, як в тім впевняє сама народна мудрість: смирне телятко дві матки ссе — мала в Драгоманові завзятого противника. Учений історик, практичний політик, він показував нам той шлях, яким інші народи прийшли до свободи „не зброєю, не силою... і в усякім

разі не лінивством і чеканем слухних часів, а працею й наукою“.

Його гнівали всякі наріканя на долю, обставини, час, котрих у нас так багато і котрі яскраво доказують, що ми ще не вийшли з „овечого“ стану.

„Час — неписана карта, ви — на карті письменна; Як письмо не так то мудре, то чи карти в тім вина?“

Чабани „волею божою“ не любили нашого. Вони так довго стригли людей, що звикли вважати їх за овець. В їх очах Драгоманов був революціонером. Коли всякого вірующего, що вівці з часом можуть перевернути ся на людей, що вся історія людскости єсть оповідане про визвіль чоловіка з під духового, морального і економічного гніту всяких чабанів, називати революціонером, — то безпремінно Драгоманов був ім. Від лицарів же ножа і дінаміту, котрих теж звуть революціонерами, він був далеко.

Будучи завсїгди на стороні терплячої більшости, Драгоманов уважав розумовий розвиток має єдиним средством, що може помножити скількість щастя на землі. І все, що розвивало суспільний розум, звав Драгоманов добром; все ж, що ставило поступу перепони, було в очах його злом. Релігія, поучаюча любови і людяности, проповідуюча рівність і братерство, являє ся могутим культурним чинником; релігія ж, підпираюча своїм авторитетом тиранство і забобонство, релігія застивша в старих формах культу, викладаюча свою науку на незрозумілій народу мові не несе світ, а гасить його. Дятого Драгоманов був на стороні великого сучасного релігійного руху на Україні, котрий вилив ся в форму баптизма. Старі форми православія занадто дорого коштують народу, занадто інертні, занадто аристократичні для теперішніх часів. Народня проба зреформувати культ, викинути всю обрядність, в котрій

так багато поезії, але котра зовсім незрозуміла людям, котра (обрядність) прибила чоловіколюбне вченє Христа мертвотою вже неіснуючої мови, наповнила свої відправи старозавітними піснями і дала великому евангельському слову в них так мало місця, — ся проба радувала Драгоманова, бо була явним доказом здібности українського народу до розвитку.

Тепер, коли учитель наш умер, ученикам як раз приходить час (так на нещастє і сором завсїгди буває) звернути увагу на сей бік нашого народного житя. На сїм полі досї нічого не зроблено нами. Заява, надрукована „Народом“ і прохаюча прислати до редакції все, що могло б освітити таємничий для нас (мусимо в тїм признати ся) баптистський рух, не принесла нічого. Ніхто не відгукнув ся, ніхто не прислав ані аркуша. Українці, завсїгди говорячі про люд, живють серед нього аристократами. „Милозвучна мова“, „чудова пісня“, се так, се ми розуміємо, тут так багато поезії, але мужичє житє, хоча б і розумове, релігійне, — про економічне годї й говорити, — ах, ні, оставте! ми представителі мужиків (і що дало нам право на величанє власної особи?) — але не мужика.

Коли вілька років перед сим європейські часописї обїгла вістка про турецьку цензуру, котра видерла з Біблії дві чи три картки, — всі дивувались такому варварству. Але все ж се зробили турки, магометани. Се можна зрозуміти. А от християнська держава забороняє ціле Євангеліє, цілу Біблію, і ми мовчимо. Ми занадто слухняні, щоб бути людьми, і ображаємось, коли звуть нас рабами.

Факт заборони української Біблії, з котрим наша суспільність мовчки примирилась, найліпший доказ нашого внутрішнього рабства. Скажіть, будьте ласкаві, яка з поліцій сміє забо-

нити мені мати у себе Біблію, хоча б і українську? Який суд, зложений з християн, сміє засудити мене як переступника за читане Євангелія? І не дивлячись на те, що за тримане у себе забороненої Біблії не може бути ніякої карі — українці злякались!

Перейди, коли хочеш, весь світ,
Завітай до морського царя,
Полинь з орлом в блакиті небес,
А не знайдеш подібних чудес.

Щож мішає нам хоч тепер уникнути „чудесного“? Що мішає видати Біблію, скласти біблійне товариство для її розповсюдження? Який чоловік, яка партія посміє сказати що супроти такого діла? Деякі люди добре розуміють, що розповсюдження в народі на його мові Євангелія, факт для них дуже некорисний. Але вони не посміють сказати того отверто, не можуть не прийняти участь в розширенню Св. Письма. Не посміють виступити супроти Христа навіть самі галицькі москвофіли, хоч би Біблія була надрукована фонетикою¹⁾, як то безпреміно мусить бути, інакше вона зістанеться забороненою для українського мужика, бо буде йому незрозумілою.

Нове видане хоча б самого Євангелія тим більше потрібне, що Кулішівського перекладу вже не можна дістати. Якась дивна історія випала на долю того перекладу: куповано його мало, лежав він по львівських книгарнях, на село до народа його не посилено, а потім він раптом кудись зник. Чи не попрацював тут хто, вдруге розпинаючи Христа?

¹⁾ Один з москвофілів в Галичіві (здає ся ще й посел) таке проповідував своїм слухачам селянам: „Читайте лишень книжки друковані етимольогією, бо вони тільки і вчать добру, і плюйте на фонетичні видання!“ Знаменито. Та й гарна ж рифма єсть до слова посел!

Треба зложити комісію перекладчиків для видання Євангелія, коли не цілої Біблії; треба зібрати гроші на видане, треба вибрати агентів для продажу книжок. Річ веде ся про Австрію. Діла багато і найліпше перевели б його не поодинокі особи, а ціле товариство.

Що до грошей на видане, може здати ся, що в тім знайдемо першу і неодолиму перепону нашим замірам. Але в Лондоні, як відомо, існує Біблійне товариство, що видає Св. Письмо на всіх мовах — певно воно б не відмовило пособити і нам. Можна б обернути ся і до звісного Пашкова, котрий вступав в зносини з українськими баптистами і живе тепер у Лондоні. Була б охота, а гроші будуть. Треба тепер лише чоловіка, з Галичан, розуміє ся, котрий прийняв би на себе ініціативу того діла.

О. Андрович.

Зміст першої частини.

	стор.
Передмова	9 11
Рік 1881	1—11
Лист (ч. 1)	1—4
Лист до ред. „Ргасу“ (ч. 2)	4—11
Рік 1882	12—38
Лист (ч. 3)	12—14
Лист до Максимјака (ч. 4)	14
Лист до І. Ф. (ч. 5)	14—18
Лист до невідомого Галичанина (ч. 6)	18—19
Лист до ред. „Зорі“ (ч. 7)	19—20
Лист до І. Ф. (ч. 8)	20—28
Лист до І. Ф. (ч. 9)	29
Картка коресп. до І. Ф. (ч. 10)	29—30
Лист до І. Ф. (ч. 11)	30—31
Предсѣдатель „Буковини“ и „Ма- лая Русь“ (Допись)	31—32
Некролог Мик. Ал. Корша	32—33
Лист до І. Ф. (ч. 12)	33—38
Рік 1884.	
Лист до І. Ф. (ч. 13)	39—41
Лист до І. Ф. (ч. 14)	42—47
Лист до І. Ф. (ч. 15)	47—51
Лист до І. Ф. (ч. 16)	51—53
Лист до І. Ф. (ч. 17)	54—65

	стор.
Лист до І. Ф. (ч. 18) . . .	66—73
Лист до І. Ф. (ч. 19) . . .	73—74
Рік 1885.	
Лист до І. Ф. (ч. 20) . . .	75—76
Лист до І. Ф. (ч. 21) . . .	77—80
Лист до І. Ф. (ч. 22) . . .	80—82
Прогр. Поступа . . .	83—84
Лист до І. Ф. (ч. 23) . . .	84—85
Лист до І. Ф. (ч. 24) . . .	85—89
Лист до І. Ф. (ч. 25) . . .	89—93
Лист до І. Ф. (ч. 26) . . .	93—98
Лист до І. Ф. (ч. 27) . . .	98—103
Лист до І. Ф. (ч. 28) . . .	103—109
Лист С. Тургенева з увагами М. Драгоманова . . .	109—111
В редакцію „Зорі“ (ч. 29) . . .	112—113
Лист до І. Ф. (ч. 30) . . .	113—117
Лист до І. Ф. (ч. 31) . . .	117—120
Лист до І. Ф. (ч. 32) . . .	120—124
Лист до І. Ф. (ч. 33) . . .	124—126
Перший лист до Петербуржця (ч. 34) . . .	126—131
Другий лист до Петербуржця (ч. 35) . . .	131—139
Рік 1886.	
Лист до І. Ф. (ч. 36) . . .	140—144
Лист до І. Ф. (ч. 37) . . .	144—146
Виписка з листа М. Лисенка, пи- сана рукою М. Драгоманова (ч. 38) . . .	146—147
Лист до І. Ф. (ч. 39) . . .	147—148
Лист до І. Ф. (ч. 40) . . .	149—151
Лист до Прихильного (ч. 41) . . .	151—153
Перший лист до Квян (ч. 42) . . .	153—177
Лист до І. Ф. (ч. 43) . . .	177—179
Лист до І. Ф. (ч. 44) . . .	179—183
Лист до І. Ф. (ч. 45) . . .	183—188

	стор.
Лист до І. Ф. (ч. 46)	188—190
Уваги на „Програму українцевъ соціалистовъ-федералистовъ“ (ч. 47)	190—192
Лист до ред. „Kurjera Lwowskiego“ (ч. 46)	192—195
Лист до І. Ф. (ч. 47)	195—201
Лист до І. Ф. (ч. 48)	201—203
Лист до І. Ф. (ч. 49)	203—207
Лист до Б. Бачинського (ч. 50)	207—208
Лист до І. Ф. (ч. 52)	209—211
Другий лист до Киян (ч. 53)	211—220
Лист до І. Ф. (ч. 54)	221—224
Лист до І. Ф. (ч. 55)	224—228
До суду земл'яків (ч. 56)	229—236
Лист до І. Ф. (ч. 57)	236—237
Лист до І. Ф. (ч. 58)	237—240
Лист до невідомого Галичанина (ч. 59)	240—243
Лист до І. Ф. (ч. 60)	243—245
Лист до І. Ф. (ч. 61)	245—247
Лист до І. Ф. (ч. 62)	247—250
Лист до І. Ф. (ч. 63)	250—251
Лист до І. Ф. (ч. 64)	252—255
Лист до І. Ф. (ч. 65)	255—260

Часть друга.

Передмова	III—VI
Рік 1887.	
Лист до І. Ф. (ч. 66)	1—3
Третій лист до Киян (ч. 67)	4—79
Лист до І. Ф. (ч. 68)	79—88

	стор.
Лист в редакцію Przeglądu Spo- łecznego (ч. 69)	88—90
Лист до І. Ф. (ч. 70)	90—92
Лист до І. Ф. (ч. 71)	92—96
Кореспондентка до І. Ф. (ч. 72)	96
Лист до М. Павлика (ч. 73)	96—99
Лист до М. Павлика (ч. 74)	99—103
Лист до І. Ф. (ч. 75)	104
Лист до І. Ф. (ч. 76)	105—107
Лист до І. Ф. (ч. 77)	107—109
Лист до І. Ф. (ч. 78)	109—111
Лист до І. Ф. (ч. 79)	111—114
Рік 1888.	
Лист до І. Ф. (ч. 80)	115—116
Лист до І. Ф. (ч. 81)	117—120
Лист до І. Ф. (ч. 82)	120—122
Лист до І. Ф. (ч. 83)	122—125
Поправки до К. Лw.	125—126
Лист до О. Кониського (ч. 84)	126—131
Лист до І. Ф. (ч. 85)	131—133
Лист до І. Ф. (ч. 86)	133—135
Лист до І. Ф. (ч. 87)	136—138
Лист до І. Ф. (ч. 88)	138—139
Лист до І. Ф. (ч. 89)	139—143
Лист до Ол. Кониського (ч. 90)	143—148
Лист до І. Ф. (ч. 91)	148—150
Рік 1889.	
Лист до І. Ф. (ч. 92)	151—153
Лист до І. Ф. (ч. 93)	153—154
Лист до І. Ф. (ч. 94)	154
Лист до І. Ф. (ч. 95)	155—156
Лист до І. Ф. (ч. 96)	156—157
Лист до І. Ф. (ч. 97)	157—158
Лист до І. Ф. (ч. 98)	158—160
Лист до Б. К. (ч. 99)	160—164
Лист до І. Ф. (ч. 100)	164—168
Лист до І. Ф. (ч. 101)	168—169

Рік 1890.

Лист до І. Ф. (ч. 102)	. . .	170—173
Лист до І. Ф. (ч. 103)	. . .	173—176
Лист до І. Ф. (ч. 104)	. . .	176—180
Лист до І. Ф. (ч. 105)	. . .	180—182
Лист до І. Ф. (ч. 106)	. . .	182—183

Рік 1891.

Лист до І. Ф. (ч. 107)	. . .	184—185
Лист до Вас. Н. Ковалевського (ч. 108)	. . .	186—188
Лист до І. Ф. (ч. 109)	. . .	189—191
Лист до І. Ф. (ч. 110)	. . .	192—195
Лист до І. Ф. (ч. 111)	. . .	195—196
Лист до І. Ф. (ч. 112)	. . .	196—198
Лист до І. Ф. (ч. 113)	. . .	198—199
Лист до І. Ф. (ч. 114)	. . .	199—200
Лист до І. Ф. (ч. 115)	. . .	200—202
Лист до І. Ф. (ч. 116)	. . .	202—203
Лист до І. Ф. (ч. 117)	. . .	203—205

Рік 1892.

Лист до І. Ф. (ч. 118)	. . .	206—208
Лист до І. Ф. (ч. 119)	. . .	208—210
Лист до невідомого Українця (ч. 120)	. . .	210—213
Лист до І. Ф. (ч. 121)	. . .	213—215
Лист до редактора „Правди“ (ч. 122)	. . .	215—216
Лист до І. Ф. (ч. 123)	. . .	216—218
Лист до І. Ф. (ч. 124)	. . .	219
Лист до І. Ф. (ч. 125)	. . .	219—221
Лист до І. Ф. (ч. 126)	. . .	221—222
Лист до І. Ф. (ч. 127)	. . .	222—224

Рік 1893.

Лист до І. Ф. (ч. 128)	. . .	225—227
Лист до І. Ф. (ч. 129)	. . .	228—230
Лист до І. Ф. (ч. 130)	. . .	230—232
Лист до І. Ф. (ч. 131)	. . .	232—235

	стор.
Лист до І. Ф. (ч. 132)	235—236
Лист до І. Ф. (ч. 133)	236—239
Лист до І. Ф. (ч. 134)	239—240
Лист до І. Ф. (ч. 135)	240—242
Лист до І. Ф. (ч. 136)	243
Лист до І. Ф. (ч. 137)	243—244
Лист до І. Ф. (ч. 138)	245—247
Лист до І. Ф. (ч. 139)	247—248
Лист до І. Ф. (ч. 140)	248—249
Лист до І. Ф. (ч. 141)	249—251
Рік 1894.	
Лист до І. Ф. (ч. 142)	252
Лист до І. Ф. (ч. 143)	253—255
Лист до І. Ф. (ч. 144)	255—257
Листок Ом. Огоновського до Драгоманова з увагою Драгоманова (ч. 145)	258
Лист до І. Ф. (ч. 146)	258—261
Лист до І. Ф. (ч. 147)	261—262
Лист до І. Ф. (ч. 148)	262—263
Лист до І. Ф. (ч. 149)	263—265
Лист до І. Ф. (ч. 150)	265—269
Лист до І. Ф. (ч. 151)	269—270
Лист до І. Ф. (ч. 152)	271—273
Лист до І. Ф. (ч. 153)	273
Лист до І. Ф. (ч. 154)	273—276
Лист до І. Ф. (ч. 155)	276—277
Лист до І. Ф. (ч. 156)	277—278
Лист до І. Ф. (ч. 157)	278—279
Лист до І. Ф. (ч. 158)	279—280
Лист до І. Ф. (ч. 159)	280—282
Лист до І. Ф. (ч. 160)	282—283
Лист до І. Ф. (ч. 161)	284—286
Лист до І. Ф. (ч. 162)	286—287
Лист до І. Ф. (ч. 163)	287—289
Лист до І. Ф. (ч. 164)	289—290
Лист до І. Ф. (ч. 165)	290—293

Рік 1895.

стор.

Лист до І. Ф. (ч. 166)	294
Лист до Богдана Кистяковського (ч. 167)	295 - 298
Лист до І. Ф. (ч. 168)	298 - 300

Д о д а т о к.

I. Лист М. Драгоманова до В. Навроцького	303—306
II. Три листи до редакції „Друга“: Перший лист	307 - 314
Українщина или Рутенщина? (Другий лист)	315 - 328
Третій лист до ред. „Друга“	328 - 355
III. Правдиве слово Хлібороба, брошура д. Волховського	356—369
IV. Із оборонної промови О. Терлецького на розправі за сю брошуру	370—373
V. В справі реформи нашої правописі, М. Драгоманова	374—389
VI. Попівство і народній прогресс в Австр. Русі (З листу до гал. народовця) М. Драгоманова	390 - 397
VII. Общерусство Костомарова (З листу до редакції „Правди“) М. Драгоманова	398—404
VIII. Балтійські Німці, М. Драгоманова	405—409
IX. Програма Костомарова з 1846 р.	410—413
X. Точки додані до листу М. Др. до Ів. Фр.	414—417
XI. Памяті учителя, О. Андровича	418—423

М. ДРАГОМАНОВ.

ЛИСТИ ДО ІВ. ФРАНКА

І ІНШИХ.

1881—1886.

ВИДАВ

ІВАН ФРАНКО.

ЛЬВІВ, 1906.

НАКЛАДОМ УКРАЇНСЬКО - РУСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ,
зарєстрованої спілки з обмеженою порукою у Львові.

З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка
від редакції К. Ведкарського.

Юлія Булка

Передмова.

Думка видати листи М. Драгоманова повстала в кружку його галицьких прихильників майже зараз по його смерті під впливом того авторитету, яким у тім кружку тїшила ся особа покійника, а також під впливом погляду на чимале значіне тих листів для розвою галицько-руської інтелїгенції. За виконанє тої думки взяв ся найгорячийший прихильник Драгоманова в Галичанї, д. М. Павлик. Його зусиллям і заходам удало ся не лише зібрати з приватних рук значну скількість листів Драгоманова, але надто з паперів Драгоманова, що зберігають ся доси в Софїї, видїстати всю кореспонденцію Галичан до нього. Маючи такий матерїял у руках д. Павлик уложив собі плян публїкувати листи Драгоманова в сумїш з листами його кореспондентів, і то кожного кореспондента окремо, додаючи при тім поясненя і вступиї студїї від себе. Не хочу відмовляти тїй методї вартости, та не можна закрити також її хиби. Драгоманов старанно зберїгав усї адресованї до нього листи, але його кореспонденти рїдко зберїгали його листи, а инколи вони, хоч і збереженї, лишали ся д. Павлику недоступними. Відси вийшло таке лихо, що листів Галичан, переважно пустих і не вартих друку набрала ся купа, а листів

Драгоманова мало, а інколи (от прим. у виданій недавно д. Павликом кореспонденції з пок. Танячкевичем) читач замість листів Др— ва мав в руках чистісіньку воду, себто пусту, хоч шумну фразеологію пок. Танячкевича.

Виходячи з того погляду, що в кореспонденції Драгоманова мають головну вартість власне його листи, я видаю отсе першу половину тих його листів, писаних до мене і до інших людей через мої руки або взагалі збережених у мене (в часі їх присилки вони іноді ходили по руках у досить широкім кружку, часто пропадали, а іноді зберігали ся далеко від первісного адресата) як причинок до його біографії й характеристики. З огляду, що ті листи писані в першій половині 80-их років, отже найцінніші з них мають рівно 20 літ за собою, з огляду, що політичні і громадські відносини від того часу і в Росії і в Галичині значно змінили ся і ті роки, в яких писали ся листи, wraz із їх відносинами відсунули ся вже, так сказати, на віддаль історичної перспективи, я вважав зайвим заховувати всякі дискреції, якими ледви чи можуть чути себе діткеними живучі ще люди; про те, щоб кому з них могло ще тепер пошкодити те, що писав про нього Драгоманов перед 20 роками, не може, здаєть ся, бути ані мови.

Моя кореспонденція з Драгомановим розпочала ся зимою в початках 1877 р. і тягла ся до самої його смерти. В тім протязі часу бували довші перерви, та всі листи від 1877 до кінця 1881 р. пропали в тривожних роках мого кочового життя. З пізніших літ заховала ся майже повна сотка; се очевидно також не комплет, бо іноді наші листи бігали досить часто туди й назад, а Драгоманов мав звичай не раз писати листи день за днем або запізнивши ся одного дня присилати два листи в одній конверті. До тих листів адре-

сованих до мене я додаю деякі річи, переважно також епістолярного характеру, друковані чи то по тогочасних газетах, чи окремо, тепер рідкі і не легко доступні, а потрібні, як побачить читач, для зрозуміня відносин Драгоманова до Галичан, далі т. зв. соборні послання Драгоманова до Києя і інших Українців з р. 1886 і 1887, що вплили в головній частині з його відносин до Галичан, кілька листів до поодиноких Українців, що приїздили до Львова для порозуміння з Драгомановим, і нарешті пару листків до Галичан (Богдана Бачинського та другого неназваного адресата), які знайшли ся між моїми паперами. Свої уваги обмежив я до minimum, не розв'язував (з деякими висемками) псевдонімів та анонімів людей названих у листах і не пробував пояснювати всіх детальних згадок про книжки, газети, статі поміщені в листах; се вимагало би праці та пошукувань, на які у мене нема часу, тай не багато причинилось би до розуміння самого тексту листів, які майже скрізь і без того вповні зрозумілі. Так само в отсій передмові я не думаю детально розбирати змісту листів ані коментувати їх. Се все діло будущего монографіста, що захоче писати біографію Драгоманова. Позволю собі лише тут, для заповнення прогалини на початку кореспонденції, подати кілька споминів про ті часи.

Михайла Драгоманова бачив я у-перве десь у початку 1886 р., коли він емігрувавши з Росії їхав до Відня. Я бачив його тільки коротку хвилику в аудиторії Ом. Огоновського в університеті; Огоновський своїм псевдоклясичним стилем дакував йому за те, що „зволив почитати його аудиторію своєю присутністю“, а по його відході мав Драгоманов до кружка молодіжжі, який обступив його (я не був між ними) сказати, що скільки бував по Росії і Європі, а таких глупих викладів як

*

у Львові, не чував ніде. За весь час побуту Драгоманова у Відні я не мав з ним ніяких зносин.

В осени 1876 р. прибули до Львова два російські емігранти, Кузьма Ляхоцький і Ястремський, і замешкали у М. Павлика, що підчас переїзду Драгоманова через Львів найблизше зійшов ся і від тодіж кореспондував з ним. Я був раз чи два рази у них на квартирі, та десь коло Різдва почув, що обох емігрантів, а за ними й Павлика, арестовано. Тоді я поспішив повідомити Драгоманова про се, що стало ся і передати йому деякі вісти з Київа, привезені приїзжим відтам земляком, який виїжджаючи зі Львова своїм необережним поступуванем звернув на себе увагу і мабуть став ся мимовільною причиною перших львівських арестів. Я не тямлю, чи многими листами я обміняв ся з Драгомановим у ті перші місяці нашої кореспонденції, та в липні 1877 р. мене арестували на підставі одної згадки в листі Драгоманова, адресованім не до мене, переданім через руки приїзжого польського емігранта Котурницького, який привіз був із собою значну масу (не знаю, для кого призначених) книжок і пробувши два тижні в отелі, буваючи в польських товариствах і кружках, не знайшов часу повіддавати Русинам адресовані до них листи, поки його разом з листами і книжками не накрила поліція. Отже в однім із тих листів Драгоманов подав не то поради, не то розпорядження, що робити руським поступовим кружкам у Відні і в Галичині, і між иншим згадує про мене, що я маю невідомо чого і до кого поїхати на Угорщину та обїхати Угорьку Русь. Я був тоді на третім році університету, з запасом знаня мало що більшим від того, який винїс із гімназії, бо університет львівський дрімав тоді сном праведних на тзв. Brotstudium, — для поїздок чи то агітаційних з політичною метою, чи хочби навіть чисто етно-

графічних не мав ані підготованя, ані часу, ані засобів. Догадка прокуратора, що се очевидний слід розгалуженої політичної конспірації і що Драгоманов промовляє тут як голова, що має право командувати, видала ся мені так дикою, що я навіть крім простого запереченя не міг боронити ся против неї. Мене засуджено головою на підставі того листу, який признано фактичною вказівкою на істнуванє серед нас тайного товариства. Се була перша і тривка завязка мові кореспонденції з Драгомановим.

Вийшовши з тюрми зимою я почув себе мов спущеним на дно. Правда, на разі я перейшов жити до Павлика, що тоді жив у Львові зі своєю сестрою; по якімось часі до нас прилучив ся Остап Терлецький і ми жили разом усе літо 1878 р. Я сам не мав ніякого жерела доходу і жив коштом Павлика, гесте Драгоманова як співробітник „Громадського Друга“. Павлик став на тій думці, що всі університетські студії тепер ні до чого, бо посади він ані я не дістанемо. Я одначе записав ся на університет і засів до семінарійної праці про Люкіяна, а рівночасно предложив декілька розвідок і виголосив пару рефератів у психологічній семінарії проф. Охоревича. Та швидко я побачив, що на „Громадського Друга“ слаба надія, що серед галицько-руської суспільности панує перестрах, що нас оминають як заповітних наших недавні знайомі, а ті, що хочуть мати якась діло з нами, дають нам рандеву десь по кутках, щоб віхто не бачив. Я не знав, що мені робити, і звернув ся з запитом до Драгоманова, що він порадить мені. Я дістав від нього дуже розумний лист, що все те, що стало ся з нами, властиво не велике нещастє, що кара наша дуже мала супроти аналогічних кар у Росії і зрештою я повинен дбати сам за себе.

Коли Павлик зимою 1878 р. виїхав до Женеви, я опинився зовсім на леду. Якийсь час я жив на кредит у наборщика пок. Данилюка, тинявся по товаришах, нерозумно обідаючи цілими тяжнями, і нарешті не скінчивши університетського курсу виїхав на село, де мав дістати лекцію. Та по дорозі в містечку Ясеніві коло Коломиї мене арестували, подержали без ніякої підстави три місяці в тюрмі і по етапу відвезли в рідне село. Там я прожив півтора року, зайнятий селянською роботою, викінчив тимчасом переклад першої частини Фауста і повість „Захар Беркут“ призначену на конкурс „Зорі“, розписаний Партицьким. Треба додати, що вийшовши з коломиїської тюрми я почав разом з І. Белеєм видавати „Світ“. Та що я переважно жив на селі, а редакційна робота і корректура спадала на Белея, зайнятого також заробітком на щоденне удержання (він тоді був новинарем у Ділі), то не диво, що „Світ“ був редагований не зовсім добре. Драгоманов сердився за те, що його статтю про Костомарова в ч. 1 і 2 подано без його підпису, не тільки усунувся від дальшого співробітництва, але ляв Світа, називав його в листах „галицькою помийницею“, поки його редактор не стратив і решти охоти і не покинув видання. Драгоманов однак звальював вину за копаня „Світа“ на мене одного і довго колов мені ним очи.

Те, що було далі, побачать читачі в листах Драгоманова до мене. Для історика літератури і спеціально розвою Галичини вони мало інтересні. Драгоманов на підставі особистих вражень не міг об'єктивно дивитися на Галичан, втім числі й на мене; в його листах тої об'єктивності ще менше, ніж у його друкованих працях. Та за те цікаві ті листи для характеристики самого Драгоманова, його острого, льогічного розуму, що йшов рука в руку з безоглядним еґоїзмом у поведженю

з людьми, з браком виrozumілости і невпинною фантазією, яка йому самому, на вид так холодному та поміркованому, раз по разу мішала всі рахунки.

Я не буду детально розбирати змісту його листів до мене; подаю їх до рук публіки без найменших пропусків і змін, як документи, хоч і як при тім терпить моя амбіція. Тільки тепер, прочитуючи їх у цілости, я зрозумів, як мало ті листи дали мені для розширення мого світогляду, а за те як багато важкої муки вони причинили мені. Мені видаєть ся, що Драгоманов, певне сам того не знаючи і не відчуваючи, робив собі з мене жорстоку гру, мучив, відпихав і знов притягав мене, зовсім безцільно, бож ані для загальної справи, ані для мене самого се не принесло ніякої користі. Драгоманов поводив ся зо мною не педагогічно, — се я писав йому колись у однім листі з гірким почутєм, і се повтаряю тут прилюдно з таким же почутєм.

За те там, де Драгоманов свобідний від особистого упередження, де він порушуєть ся в ширших межах ідейної дискусії і не зачіпає нелюбих йому осіб, його листа справді можна назвати високими зразками епістольографії. До таких листів належить поперед усього тзв. перший лист до Кіян, писаний з великим богацтвом арґументів і при тім простим та ясним висловом, піднесеним дивною сердечністю та трагізмом тону, що так і хапає за серце. Певна річ, *meritum* того листу не зовсім таке сильне, як його зверхня форма. Відносини Драгоманова до Київської Громади історик мусить оцінювати не зовсім так, як їх оцінює сам Драгоманов. Досить буде згадати ту працю, задля якої він головно виїхав як делеґат громади за границю: видаванє українського журналу. Що власне журнал, видаваний українською мовою на рівні європейських *revue* бажала мати громада,

се я знаю з уст того делегата, що приїздив зимою 1876 р. до Львова і телеграфічно запитував відси Драгоманова: *Wie mit Journal?* А що ж зробив Драгоманов із того журналу? Видавництво „Громаду“, ряд альманахів, цінного, хоч досить одностороннього змісту, але власне що до форми редактованих монструально, видаваних без ладу, заповнених довжезними і іноді досить механічно зліпленими статтями самого Драгоманова (до таких зліпків треба зачислити статтю про школи та фелетонове балакане на майже 200 сторін друку па. Україна і центри). Та се не все. В переднім слові до „Громади“ Драгоманов під вражінням кружка сьвіжих знайомих анархістів-федералістів у Женеві підпустив на власну руку їх програмові ідеї також у програму „Громади“ і сим певно не причинив ся до скріплення звязків громади тай усього українського загалу з собою.

Так само й другий плян Драгоманова, повзятий ним на власну руку, плян, на яким головню розбили ся його зносини з київською громадою, себ то плян видання повного і стереотипного „Кобзаря“ в Женеві, не можна признати таким простим та раціональним, як се видавало ся Драгоманову. Поперед усього при тодішніх цергаурних обставинах у Галичині, де суди з прінципу конфіскували все, що приходило з женевською фірмою, було більше як певним те, що й Кобзарь Шевченка, виданий під фірмою Драгоманова, від разу зробить ся забороненим товаром не лише в Росії, але також у Галичині, а в таким разі й друкувати і стереотипувати його нема ніякої цілі. Я по друге, як бачимо з власного признаня Драгоманова в однім далі надрукованім листі, вже при кінці своєї праці над „Кобзарем“ він побачив, що для такої праці у нього в Женеві нема відповідного матеріялу, нема ані перводруків, ані автографів, ані засобів до усталеня хронольо-

тії Шевченкових творів. Може се й була причина, для чого видане Драгоманова, що по його запевненням було вже майже готове в стереотипах, так і пропало і ані одна його відбитка не появилася в світ.

Найбільше приходить ся пожалкувати того, що й третій плян Драгоманова, в нкім він бачив діло свого життя, себто видане третього тому політичних пісень укр. народа, лишив ся невиконаний, і матеріяли, яким він у своїм листі признавав таку високу вартість, і доси лежать між його паперами недоступні для дослідників. Сказавши по правді, другий том тих пісень (уважаючи першим томом те, що було опубліковане в Києві під фірмою Антоновича і Драгоманова) міг був переконати Драгоманова, що таку працю робити в Женеві, серед емігрантських сварів і здалека від рідного ґрунту було майже неможливо. „Політичні пісні“, видані в Женеві в двох випусках зовсім не збудили такого ентузіязму ані серед публіки, ані в наукових кругах, який збудило було кийське видане. Вбожество матеріялу і монотонність коментаря, при чім не обходило ся без явних натягань, усе те було сильним контрастом до тої певности себе та до того ентузіязму, з яким сам Драгоманов у листах говорив про свою працю. Особливо в Галичині, де се видане — одинока з женевських публікацій — якимось чудом не було сконфісковане, воно не зробило ніякого вражіння. Тим більш надії були на третій том, що мав говорити про події на правобережній Україні, про Гайдамаччину та Коліївщину. Драгоманов працював над ним ще в Софії, та в яким стані лишила ся та його робота, сього не знаємо.

Ів. Франко.

Рік 1881.

N. 1. Лист до І. Франка, без дати¹⁾.

Дорогві товаришу! Ви певне получили вже три посилки з книгами, а сими днями получите ј четверту: Рекльу, після котројі піде Герцен. Чому Гр[ома]ду получили раніше чужі, ніж свої, на те јесть усьакі резони. Першвіј тој, шчо чужим по одному примірнику, під бандерльју, ј ја сам можу одіслати, а велику посилку заіаковати те пер ја не здужају (вірите!! не мају сили в руках, шщоб вірьовочку добре зтягнути!), а потім не розберу ја, шчо таке одньатъа дебіту в Громади, і бојусь, шчо Ваші посилки распечатајуть перші, а потім і до других кинуть сьа. Через те шче мушу посилати через Ельпидина, котриј, јак швейцарськиј громадьанин, маје право плакати на Ваш уряд через свого консула, јак загарбајуть јого посилку. А на це все треба час. Ја таки бојусь завше за Вашу квартиру, котру Вам би слід було очистити в часи мітінгу јосифінського, і все думају, шчо з Вами буде так, јак було з Н[авроцьк]им, котрому принесено посилку од мене, а потім і поліція пријшла. — Напишіть, јак діјшли ті посилки, шчо згадују, і јак посилать Вам

¹⁾ Писаний десь літом 1881 р. по виході кількох перших н-рів „Сьвіта“. Згаданий у листі портрет Максимовича був поміщений у числі Сьвіта в лютого 1882 р. Сьвіт виходив під редакцію Ів. Белея 1881—1882 р.

дальше, а матеріалу ја радій Вам послати хоч $\frac{1}{2}$ всього, шчо в нас јесть.

Ви ж присилајте нам Свѣта хоч по 5 прим. і окрім того послајте в Берн — Russisches Lese-Cabinet, а також в Парижи M. P. Lavroff, Rue S. Jacques 326 pour la Bibliothéque Russe. 1 2 п. NN. пришліть мені 2 примірники, бо 1 треба дльа Кузьми, а другій дльа мене, бо мій екз. хтось математично краде. Шче пришліть 3-ј екз. 2 N дльа бібліотеки тутешніх емігрантів. Раджу також послати по примірнику в Дрезден — Ausländerverein і в Познань, в ред. Przegląd Sławiański на обмін, і в Варшаву в Przegl. Tygodniowy, в котрому недавно була статъта про Ваш гурт.

З Гоголем не знају як і бути. Дуже мені не хочеться писати, бо те, шчо ја знају, вже ја розказав в Літер. росс., великор. укр. і галицкіј і в некролозі Максимовича в 1874 р. в Вѣстникѣ Европы N 2., а чого не знају, то нівідки взнати тепер. Далеко охотнішче ја б почав писати і сторичні листи, з котрих дльа першого, про состав т. зв. Мусіјевих книг, ја остатніми часами вибірав вже матеріал. В мене думка така, шчо б показати еволюціі в жидівській вірі, а потім в христіянстві, то б була еволюціја релігіји, потім еволюціја власности. Перші статъти б заворушили Ваших семінаристів. А Гоголь — tritum pertritum, — та про јого ј не розкажеш тому, хто не читав јого. Про М. Вовчка довідајтєсь хйба просто в Петербурга. Ја з неју ніяких стосунків не мају: не знају ј де вона тепер. Ја б радив написати просто до Костомарова (Петерб. на Васильевск. Остр., дом Карманова). Максимовича фотографіју послају. Матеріал дльа біографіји — брошъура Пономарьова та моја статъта. Остатніх біографіј довідујтєсь просто в Квјіва, обертајучись до самих особ, або до Ільницького. Оде зараз пошукав в своїх закутках і не знајшов фотографіји

Максимовича, а з усіх літераторів укр. знайшов тільки Руданського, карточку рідку, котру Вам і посилају. Про Максимовича і про других раджу написати Варварі Івановні Антоновичеві; вона скорше других справитьсья. (Адрес. Жилианская ул. собств. домъ). Окремо посилају літогр. Срезневского і трипостась: Герцена, Бакуїна і Огарьова. Про Срезневського єсть в Громаді П. також як і про Бодьянского. Портрет Б-ого був, здається, в „Русской Старинѣ“ 1879 чи 1880 р., та тільки в мене його нема. Просить з Київя.

З поводу Ваших листів і заміток на лист П-ка і брошуру Под-ского мені не раз хотілось побалакати докладно, та боюсь, як Ви приїмете мої слова. Що далекі льуде иноді не потраплять як слід, або і помилутьсья, це наперед звісно, але најліпше не пускати далеких льудей на сцену тим, шчоб близьким на ній бути. А Ви ж усі там дозволяли поліції робити з сестрами П-ка, шчо зхотіли, і навіть слова печатно про те не сказали. Далі Ви пропустили мітинги львівські бѣз усьякого слова з своєїї сторони. По всьому, шчо звідці видно, Ваша компанія передала народ тепер в руки Дѣла, з чого добра не буде ні длья кого. Тут вже сказана моја думка і про Свѣт, котрої Ви питаєте. Свѣта добрий початок літературній, але дуже вже кружковиї, народнього і сучасного в ньому мало. Як так буде далі, то можна боїтись, як би Ви в Галичині не повторили Цисаревщини, котра в Россії шче поїбатна як послїдок страху післья долі Современника з Чернишевским, а у Вас зовсім була б жалка. Звісно, ја не стану з боку радити Вам лобом стїну розбивати, але взагалі думају, шчо і Ваш гурт, як усі галицькї, в меньшує свої права. По-частно шчо до Павлика ја скажу, шчо Ви таки дуже драгуете його таким неузглядньуваньем його праці, як наур. „Гроза“, або такими одпові-

даньами, як в його переписці з „Праса“. Чоловік вірно каже, що „Праса“ вскакує в старій польськвій ліс, тобто цеує справу ј себе, а Ви јому відповідајете таке, що нічогосінько не розбереш. Вибачте на цьому всьому. А про лист¹⁾ скажу, що јак би схотіли, то б јого в три дні розіслати можно б було, так щоб і не зоставсь.

Чи бачите Ви коли Левіцького, автора статей про козацькі літописі? Ја јому послав через окказіју Х. том Актів југозападнојі Русі в обмін за Н. Н. Зорі з јого працеју, але доси не получив жејі. Послав ја книги ј у „Зорю“, зклавшись, що редактор жејі не тој Партицьквій, що понаписував на мене свинства в Газеті школьніј²⁾. А тепер думају, що мабуť це тој Партицьквій, та мабуť јого дух привстав і до Левіцького.

N. 2. Лист до ред. „Pracy“³⁾.

Velyko-miška vsenarodnist' i krajeve narodovstvo v schidnij Halučyni⁴⁾.

Na vsu Halučynu vychodyť teper u Lvovi odna tilko šcyro-robotnyčka gazeta — „Prasa“. Ale

¹⁾ Др-в натякає тут на отвертий лист М. Павлика „до людей“, виданий у Женеві і присланий на мої руки для кольпортажі, якої я не захотів узяти на себе.

²⁾ В Газеті Школьніј 1881 і в „Зорі“ 1882 р. Партицкий помістив про Драгоманова звістки на основі заграничних публікацій (головноб рошури Черкезова), де подавано в підозріне не лише його наукову працю, але й особистий характер.

³⁾ Ще в р. 1878 навязали ми з Павликом зносини з робітницькою газетою „Праса“ у Львові, де містили популярні статейки та закликали робітників до солідарности й до організації. Зацікавив ся „Праса“ і Др-ов, особливо в 1879 р., коли Павлик пробував у Женеві. Результатом сього зацікавленя явили ся дописи Павлика до „Прасу“, та отся статя Драгоманова, що не тямлю вже, чи була друкована, та в усякім разі не була докінчена автором.

⁴⁾ Wielkomijski internacjonalizm a prowincjalny nacjonalizm we wschodniej Galicji.

vona pysana učenoju, vysokoju polskoju movoju kotru dokladno rozumijut sami verchy — najučenišči lvivški robitnyki, bo robitnyki prosti, lvivške pospilstvo, — sluchy, drovoruby i t. d., — i hovoryt inakše i ne rozumije nijakoji, značyt' i polskoji pyśmennoji (literackiej) movy. Do toho „Praca“ doteper hovoryła pro žyte zecerśkych, stolarśkych, ševśkych, kravečkych i t. i. vyščych lvivśkych robitnykiv, a j ne začepyla šče spravy najbidniščoho i najprostiščoho lvivśkoho ludu. Z oboch cych pryčyn „Praca“ ne pišla i ne može pity v spid samoho navit' Lvova.

A vže koły v samim Lvovi robitnyčki verchy ne zachopyły šče robitnyčkoho spodu; koły cej spid i tut ne rozumije i ne može rozumity, do čoho jdut verchy i jich gazeta „Praca“; koły, značyt', navit' u Lvovi ne rozumijut ša i ne zvjazani z soboju vsi robitnyki, to dateko hirše stojit' u tim kraju, v kotrim ležyt' Lviv — u schidnij Hałyčyni.

Z kraju do Lvova, a zi Lvova v kraj perechodyt' vlasne tilko najbidniščyj robitnyčkyj lud, — a robitnyki, kotri majuť u Lvovi stału robotu, ti mušať sydity i pračuvaty tut raz u-raz: koło ťažkoji praci vony dale j zabuły, ščo je navkruhy nych jakyj-tam silśkyj i małomiščanskij lud, ne to aby vony mohlv znaty, iak žyje toj lud, ščo vin dumaje, čoho vin choče, čoho jemu treba i t. d. Z druhoho boku ludovy tomu ni vidky dovidaty ša, do čoho jdut najperednišči lvivški robitnyki, raz ščo lvivške pospilstvo jich ne rozumije, a druge — ščo toj lud ne rozumije vže nijakoji polskoji movy, ne to takoji, jakoju pyše česna redakcija „Pracy“.

Vynuvaty za ce ostatnu — hodi. Do vydavnytva „Pracy“ mohły vžatyša tilko stali lvivški robitnyki. Vona spravdi založena buła najperedniščymy uśuda robitnykamy — drukarśkymy, počala pysaty tak, jak hovor'at ti robitnyki, pryznačena buła 1878 r. dla samych drukariv, a potim vid

1879 r. i dla druhych stałych robitnykiv, — i narešti „Praca“ mała na dumci odyn Lviv. Zovsim naturalno, ščo tut vona zachopyła tilko tych robitnykiv, kotri hovotriat tak, jak vona pyše, t. j. učenoju polskoju movoju.

Odnako nezadovho „Praca“ nechoča (mimovolnie) musila vyjty za hranyci Lvova, i tut-to vona j zrobyła svoju najbilšu, choť i ne-navmysnu pomylku: vona pereskočyła more ukrajinskoho abo ruškoho ludu, ščo daleko i šyroko rozlahloša navkoło Lvova; počala hovoryty pro polskij narod, hranyci kotroho duže daleko na zachid Lvova; počala pysaty pro krakivských, varšavských, narešti j pro amerykańských robitnykiv, — a ne skazała za 1879 i 1880 rik, koły vže u Lvovi ne buło nijakoho postupovoho ukrajinskoho vydavnytva, pryznačehoho dla ukrajinskoho ludu, — ni odnisińkoho slova pro dolu mužyctva j robitnykiv toho kraju, v kotrim ležyť Lviv...

Dyvno mabuť bude, koły skažemo, ščo j ce vyjšlo zovsim naturalno. Čomu v „Pracy“ ne pojavylyša dopysy z schidnoji Hałyčyny? Tomu, ščo tut na neji ne zvernuv uvahy lud, a ne zvernuv vin uvahy dla toho, ščo hovoryť po ruški, a ne rozumije po polški. Zovsim, značyť, naturalno, ščo na „Prace“ zrazu zvernuly uvahu robitnyki polských krajiv, t. j. zachidnoji Hałyčyny (z Krakovom), rosijškoji častyny Polšci (z Varšavoju) i pruškoji (z Poznaniem). Ci robitnyki polských krajiv, perši z ne-lvivských počaly j pysaty do „Pracy“, a dali j sama redakcija vvažala potribnym zvertaty uvahu najbilše na tych robitnykiv, kotri hovor'at tak, jak vona pyše, t. j. na robitnykiv polských krajiv. Z druhoho boku cym „Praca“ dała možnišť podumaty robitnykam polských krajiv, ščo vona hovoryť tilko vid polských robitnykiv, a tymčasom sama redakcija musila potim skazaty, ščo v samim Lvovi tilko vsenarodna mova, t. j. taka, kotru vsi jakoš

rozumijuť — poľska, a ščo j tut je robitnyki — rusyny, a ščo dali na vsi boky po za Lvovom je ruskyj narid taj ščo taka vsenarodna mova v cilij schidnij Haľyčyni — ruska abo ukrajínska.

Korotko skazavšy, „Praca“ j doteper najbilše hovoryť tilko pro tych robitnykiv, kotri rozumijuť po poľski, a jich, jak vidomo, maľo na Ukrajinu, a duže bohato tilko v šyro poľských krajach, tak ščo ničoho dyvneho, koľy „Praca“ najbilše pide vlasne v Poľšču. Odnako, tak jak „Praca“, jak my vže skazaly, pyše pyšmennoju, a ne prostuju, ludovoju poľskoju movoju, to j v Poľšču vona ne može rozšyrytyša mezy silským poľským ludom, a musyť pity najbilše po bilšych poľských mistach. jak Krakiv, Varšava j Poznań, taj tut vona, choť pevne j menše niź u Lvovi, musyť z povyščoju pryčyny deržatyša samych verchiv robitnyčnych, a ne zmože pity v spid, mezy najprostiščyj poľskyj miškyj lud.

Takym sposobom vyjšlo, ščo pered čysto robitnyčkoho poľskoho ruchu vede Lviv, kotryj, jak vidomo z geografiji j etnografiji, ležyť ne v Poľšču, a na Ukrajinu, de vin, niby maľenka vyspa, otočenyj navkoľo morem ukrajínskoho abo ruskoho narodu.

My ani slova ne majemo protiv zvjazku lvivských robitnykiv ne to z krakivským, varšavským, ale j francuzským, anglijským j amerykanským robitnykam, — odnako my nahadajemo, ščo lvivským robitnykam najperše treba zhovorytyša (porozumieć się) i zvjazatyša z tym, bez čyjeji pomočy abo choť pryčylnosty vony ne zmožuť zrobyty ani odnoho kroku. t. j. z ukrajńským ludom, kotryj žyje na vsi boky zaraz za porohom mista Lvova, — a potim uže razom z nym vjazatyša i z robitnyčnym narodom poľských krajiv, bo do teper stojif tak, ščo krajevij robitnyčkyj ruch v odnij častyňi avstrijskoji Ukrajinu, t. j. v schidnij Haľyčyni, zostavša, skazemo tak, — bez hoľovy, t. j. bez lvivských robitnykiv, a lvivski ro-

bitnyky — bez najmenšoji pidstavy, bez syly, t. j. bez zvjazku z ukrajinskym ludom.

Lvivski peredovi robitnyki ne tilko ščo samy ne zvertajuť uvahy na žyfe j potreby toho kraju, na plečach i praci kotroho zbudovanyj Lviv, ale navif ni vidky ne vydno, aby vony znaly choť to, ščo nadrukovano vže pro ukrajinski stosunki v postupovych ukrajinskych vydaňach, jak zahranyčnych, tak i krajevych. A tymčasom z davna i teper dla ukrajinskoho ludu schidnoji Hałyčyny drukujuťsa v samim Lvovi najbilše taki ričy, kotri abo zovsim vorochujuť na zahalno-luckyj postupovyj ruch choťaf dobra hoľovno vyščym verstvam, abo choťily by dobra j ukrajinskomu ludovy, ta ne znajuť, ščo jemu poradyty, bo sami taki pysateli — ani ne robitnyki, ani ne prychylnyki tych dobrych dumok, kotrych deržyťsa gazeta lvivskoji robitnyčkoji polsko-ukrajinskoji vilnoji spiľky, „Praca“.

Čerez use skazane powyšče i v schidnij Hałyčyni vychodť velyka zakrutenyna (chaos), kotru, po našomu najskorše možuť rozputaty vlasne lvivski robitnyki i jich gazeta „Praca“.

My ne dumajemo, aby „Praca“ mohľa dobre stojaty za oboma ne-velykomiškymy ludamy Hałyčyny, polským i ruškym, — bo najkrašče stojaty za soboju možna tilko samomu, u svojich, miscevych gazetach, a dla ceho na provinciji teper šče nema ani ludej, ani miscevoji pidhotovy, ani sposobu, — ale my dumajemo, ščo ne dobre dla samych lvivských robitnykiv raz — ne rozumity, ščo robyťsa mežy silským i maľomiškym ludom oboch narodiv, i druge — ne objasnyty dokladno obom cym ludam, čoho choče lvivska robitnyčka spiľka i jeji gazeta „Praca“ ?

I vlasne dla toho my radymo česnij redakciji 1) pysaty pro vsi lvivski j poza-lvivski robitnyčki stosunki tak prosto j jasno (popularnie), aby „Pracu“ zrozumiv i zacikavyťsa neju u veš lvivskýj robit-

nyčkyj lud i, roschoďučys po kraju, ďaleko j šyroko roznosyv dumky najperedniščych lvivských robitnykiv Ce vypade „Pracy“ pysaty vse taki po polski, ale tak, jak hovoryť lvivskýj robitnyčkyj lud (potočnā mowā lwowskiego pospólstwa). Koľy ž „Praca“ choće, aby jeji vid razu (bezpošrednio) rozumiv mużyčkyj i robitnyčkyj lud useho kraju ciloji Haľyčyny, to my jij radymo sče j 2) vžaty v osnovu „Pracy“ obi krajevi ludovi movy: mazursku i rusku¹⁾. Ostatne my rozumijemo tak, aby raz u „Pracy“ korespondenciji z zachidnoji Haľyčyny byľy pysani po mazurski, a zi schidnoji po ukrajínski, dla rusyniv (choť vidomo, ľatynským literamy).

Tym tilko lvivski robitnyki pokažuť, sčo vony ne durno zvuť sebe „vilnoju spiľkoju polských i ruských robitnykiv“, sčo jim odnako dorohi oba narody Haľyčyny; tilko takym sposobom spiľka ća ne tilko sčo vychovaje v sobi učených robitnykiv, kotri, dobre znajučy krajevi stosunki j movy, rozijduťsa koľys po kraju j pomožuť usudy vpor'adkuvaty (zorganizovać) osobni gazety i robitnykiv, — ale j vid razu i sama zvjažeća micnišće z oboma ludamu i pomože jim obom lipše zhovoryťsa, bo j teper ukrajínskýj lud lipše zrozumije

¹⁾ Pro tretyj narod Haľyčyny, pro žydiv, my vže skazyľy svoju dumku i v pýsmach do „Pracy“, z kotrych odno nadrukovane v 10. jeji N, i potim razom z dvoma inšymy ukrajincamy, d. Drahomanovym i Lachockym, v ľystku „Vid kupky socialistiv-žydiv“ (Ženeva, 15. juňa, 1880 r.), i sče dumajemo skazaty pro ce dokľadnišće jak ukrajínskomu ludovy, tak i žydivským robitnykam i najmytam, — a teper prosymo tilko „Pracę“ dopustyty do svojich čytateliv ti dumky, kotri roskazani v zhadanych povyšće pysanych i drukovanych ľystkach. My duže byľy by radi, jak by počatok dla takoji praci chrystijanských i žydivských robitnykiv i učených daľy vlasne lvivski robitnyki, i aby vony jak možna skorše mohľy nazvaty sebe „Vilnoju spiľkoju polských, ruských i žydivských robitnykiv“ i šyryty svoji dumky razom na vsich troch žyvých movach: polskij, ukrajínskij i žydivskij.

Увага М. Павлика.

mazursku, a mazurskýj prostu ukrajínsku besidu, niž oba vony možuť zrozumity doteperišnu učenu polsku movu „Pracy“.

Šan. redakcija bačyť, ščo my jij radymo zachopyty šyrše, vsenarodne pole, jak u samim Lvovi, tak osoblyvo v samim kraju, i radymo jij to samo, ščo davno vže roblat' pr. robitnyki v Buda-Pešti, hotri svoju gazetu vydajut' na dvoch krajevych movach: vengerskij (Népszava) i nimečkij (Arbeiter-Wochen-Chronik).¹⁾

Na peršyj raz my prosymo šan. redakciju „Pracy“ zrobyty tu maleńku usľuhu ludovy ukrajínskomu v schidnij Haľučyni — nadrukuvaty rozbir „Батькѡвщины“. Gazeta ća, kotra vychodyť u Lvovi, vlasne pryznačena dla toho ludu; my chotylyby pokazaty jemu bezposeredno v krajevym vydavnyctvi pomyľku „Батькѡвщины“, ale teper, okrim „Pracy“, v Haľučyni nema ni-odnoji gazety, kotra by zvažylaša, jak kolyš 1876 r. „Druh“, nadruku-

¹⁾ Na nazvu „zahalne storonnyctvo robitnyčke v krajach vengerskych“ vengerska socijalistyčna partija ne zasľužyla, bo ani její vydavnyctva ne može tut zrozumity chto inšyj, okrim nimciv (1,898.202) i maďar (6,176.612), ani sama vona j dosy ne zvernula uvahy na inši narody Vengriji: Romuniv (2,608.120), Serbo-Kroativ (2,380.985), Slovaki (1,835.334), Ukrajinciv (do 600.000), Žydiv (574.800) i Cyhan (141.560), značyť, ne zvernula uvahu na bilše niž cilych 8 milioniv ludstva Vengriji. My odnako zovsim hodymoša z lystkom d. Drahoanova „Na uvahu socijalistam-vychodćam iz Rosiji“ (Ženeva, 15. maja, 1880 r.), ščo socijalistam krašće pračuvaty na osnovi pryrodných hranyc: geograficnych, gospodarškich (ekonomičnych) i narodnych, niž na osnovi ur'adovych hranyc, teperišnych (np. Rosija) i starodavnych (np. Poľšća v davnych hranycach 1772 r.). Ščo v literaturnim zhladi miž inšymy i „Rosijska socijalno-revolucijna partija“ šče menše vid vengerskoji socijalistyčnoji maje prava na nazvu zahalnoji (powszechnej) v Rosiji, ce pokazano v zhadanim uže mnoju artykuli d. Drahoanova „Der kleinrussische Internationalismus“, i, pravda nesmiľyvo j nejasno, pryznano navit' v „Черном Передѣлѣ“ i v nedavnij zajavi pro vydavnyctvo „Rosijskoji socijalno-revolucijuoi Biblioteki“.

Увага М. Павлика.

vaty sud na sebe samu, abo dopustyty do svojich čytateliv zovsim ne ti dumky, kotrych deržyt'ša redakcija, bo na ce treba okrim bezohladnoji česnoty, šče j velykoji vidvahy i ljubvy do samoji tilko pravdy, jaka by vona tam ne buła, i vidky i protiv koho by vona ne jšła...

Šan. redakcija pobačyt', ščo „Батьківщина“ robyt' jak raz inši pomylky, niž „Praca“, — i ščo takym sposobom naša ocinka jak „Pracy“, tak „Батьківщини“ duže tisno deržyt'ša kupy z roskazanymy povyšče dumkamy, čerez ščo i musyt' buty nadrukovana razom; a ščo jak ci tak i dalši naši dumky rivno tykajut' sprav lvivských robitnykiv i krajevoho, hoľovno ukrajinskoho ludu, — to my j na chvyľu ne sumnivajemoša (nie wātymy), ščo česna redakcija dopustyt' naš hołos do svojich čytateliv. (Dali bude).

Рік 1882.

*N. 3. Лист до Ів. Франка. Chemin Dancet 14,
5 Ноjaбрѣа 1882.*

Дорогвј земльаче!

Багато ја бачив сьурпрізів од галицкојі ј украјінськојі нерухливости, — а такого, шчоб Вам тільки тепер передано було зо Львова моју просьбу писати до В. Сл.¹⁾, котру ја написав був аж в Мају, — цього ја навіть і не ждав! Це вже гірко так, шчо аж смішно (як і в пісні: „як ударив мене в спину, аж ја засміјавсьа“)! Спасибі Вам, шчо хоч тепер написали корресп. Ја јіјі помішчу в блвжнїј Нг. Пожалуста пишїть і дальше.

Питајете Ви про Сьвіт¹⁾. Звісно, колиб можна було јого вдержати, то добре б, тілько треба јого до корїньа змінити. Не розумїју ја, јака нужда набивати газету манїсїнькими клаптиками великих статеј. Ја напр. кинув читати навіть „Борислав смїјесьа.“ Як скїнчите, тоді заразом прочитају. Далі треба јакось та определити собі, дльа кого ј дльа чого газета видајетьсьа, шчоб не були статеї такі случајні. Накїнець, треба подїлити працьу, шчоб лїпше обрабљати статеї. Прикро бачити мајже в усїх статебьах Сьвіта фактичнї помилки. Так можна здеморалїзувати авторів і публїку.

З Ргасу нічого не буде. Окрїм усього

¹⁾ В. Сл — Вольное Слово, що виходило в Женеви від серпня 1881 до мая 1883 р. під редакцію в раву Мальчинського при головнїм співробітництві Драгоманова, а потїм під редакцію самого Драгоманова. Мої кореспонденції (Письма изъ Галиціи) надрукованї в чч. 49, 51, 54.

прочого дуже вона польська. Божітьсья вона вискочити з тисків польської демократії. Польська в неї і мова. Польяки не мають і доси того, що вони назвали хлопоманіею: не вміють писати по мужицькому. От і Ргаса — польський Arbeiterblatt, а цей — скорочена Augsburger, по маньєрі писати. Не знају, як хто, а ја махнув на Ргасе ружу. Тут таки і Вашої вини багато је; чому не підперли Павлика 3 роки назад, як він жеї приперав до стіни? Тепер пізно. Треба все на ново починати. Найліпше б було, як би Ви з П-ом впіять зішлись.

„Сільські Читальні“ добре діло, — та впіять, коли буде акуратно роблене. Про штунду і козацьтво ја радиј написати. Про штунду (братська віра) ја навіть вже давно збиравсь писати. А більш нічого не обіцую. Ја такиј заклопотаниј, шчо дај мені Ормузд сили пісні видавати, — це јесть діло мого житьтєа. (На дньах вїде 1 випуск.) Дља того і бісграфіј, шчо Вам треба, не берусь Вам доставити. А својеї так і не хочеть сьа писати, як із патретом своїм лізти в ляди. Ја такогo з роду не лубив, а в останні роки, не бачучи од лядеј за своју працьу (в усьакім разі шчире) нічого, окрім лајки та шче і клевети, — навіть мені дико думати, шчо хтось буде печатати мї патрет. Оце тижнів з 6 дістав лист од Брокгауза: каже, шчо б автобіографіју прислати дља 13 виданьнєа Konversationslexikon, шчо 2 тижні будуть чекати. Та так і доси чекають! А Нїмцьам було б досить сухої хронології та бібліографії. Вам би ж захотїлось душї, та ја і сам не втерпїв би, почав би розказувати напр. як став ја „українофілом“ і шчо мене звязало в кїнець з українством, то було б багато казати, та може нічого слухаги! Хај другим разом, коли вже треба буде.

№ 4. Листок до М. Максимьяка¹⁾.

Вп. Д. Максимьяку.

Шановній добродію! Получивши Ваш лист, ја було написав Вам зараз і збиравсь послати гроші, та случилось зі мною дешчо, частину котрого Вам розкаже Фр-ко, і мої посланки затримались. Простіть. Гроші ј книжки передасть Вам Фр-ко. Ја би просив Вас посилати сюди дописі про Ваші праці (фактивні); ја јіх переробљу на московську мову і помішчу в В. Слові і вишљу за них гроші. Прошу також збирати пісні, надто про громадські справи.

Напишіть мені про справу, з за котројі Ви були арестовані. Надіјусь, шчо Ви видержите екзамін і підете на университет. Тепер було б велике горе дльа Галичини, јак би тамошні соціјалісти поробились льудьми без профессіјі, јак россіјські нігілісти. Ці на самому „апостолованью“ далеко не ввійшли.

Ваш М. Др.

№ 5. Лист до Ів. Фр. 27. Дек. 1882. Chemin Dancet 14.

Шановній земльаче! Оце тільки шчо получил Ваш лист з дописьами ј пісньами. Дуже Вам дякују за все. Про пісні тільки ја б сказав, шчо добре б було наперед усьакиј варјант писати на окремім паперцьу з підписом: де, коли, хто ј од кого записав. Це дуже влекшује роботу впоряд-

¹⁾ М. Максимьяк, селянський син із Купнович, рудецького повіта, тоді ученик дрогобицької гімназіі, зацікавлений соціјалістичними ідеями, вибрав ся був у 1881 р. до Росіі і був там за шчо арестований та держаний звиш 6 місяців по різних тюрмах. Вернувши літом 1882 р. до села він відвідав мене в Нагуевичах і написав до Д-рва лист, у яким оповідав про свої пригоди та подав декілька пісень, якими Др-в зацікавив ся. Надії Др-ва, шчо він видержить экзамен і поступить на університет, не справили ся.

кування, бо тепер треба все мені так попереписувати. — За дописі безмірно вдячнїв, такі вони цікаві. Я помішчу їх в 1-му N-рі за 1883 р. — Тепер буду відповідати на Ваш лист.

Ви невірнo думаєте, шчо ја з чоґо злого не писав Вам. Ја навіть написав Вам зараз одповідь, котору при цьому ј посилају, та не зкінчив, бо на мене најшло лихo ј клопіт. Дочка маленька в мене заслабла, не опасно, але клопотнo, бо разів з 3 будила мене по ночі. Так ја в ночі не спав, а в день працював коло В. Сл. та коло пісень. А тут шче мусив јїздити в Берн дльа переговорів про В. Слово, а потім в Лозанну, — то так збивсь зовсім з ладу. Потім одкладено було кінець Вашојі дописи до слід. N-ра, то одложив і одповідь. Ну, словом — безладьдья вијшло. Мојејі вини тут јесть, — та ја иноді невміньяемвї, таки ледви голову ношу через усьакі клопоти, бо ја ј ньанька дїтська, і дослїдач і публіцист і переводчик і корректор, і редактор, і експедитор! Ну, та вже нічоґо про старе. До справ!

Посилају Вам 100 фр. — 35 [гульд.]. Вам слїдује за допись 25—30 фр. Дајте Максимьякові, коли јого знајете за роботьяшчоґо чоловіка. Решту вдержіть собі за рахунок будучих праць. Напишіть мені про М-ка. Чи не можна б јого теж засадити за писанья корр. або хоч збиранья пісень?

Книги цими дньями пошлю. Манускрїпти Ваші посилају тепер. „Нїмеччина“ коли б обробити, то було б варт напечатати¹⁾. А Ботокудів радив би кинути ј уперед такоґо не писати. Про „Сьвіт“, шчо пада тоді, коли Дьло і Зоря јдуть в гору, писав мені ј П-в. Простіть мене, ја такв думају, шчо Ви сами (тај і братїја Ваша ј Ви, д. Іван Франко) тому баґато винні. На шчо Ви зразу 20

¹⁾ Мова туг про мїй переклад. „Нїмеччини“ Генріха Гайне.

діл почали писати і через те відного не могли обробити як слід (всі статті, де про Росію і рос. Україну згадка була, повні помилок таких, що аж червонієш з сорому) і навели скуку на публіку, котра не може ж держати в голові мозаїки з шматків. Я напр. великій поклонник Ів. Франка як беллетриста, кинув читати „Борислав смієсья“, аж поки не побачу кінця. Далі в Вашому Сьвіті не було ніякої програми, а поза Сьвітом Ви всі пустили багато оппортувізму; був він і в Сьвіті, починаючи з правописі, котру не знају почому Ви не вдержали Громадського Друга. Замітьте, ја зовсім не за доктринерськїй фанатизм; ја допускају практичну, або ліпше педагогічну уміркованність початку, та не розуміју оппортуністичної promiscuité. Держітьсєя собі смирененько, та часто не мінаєтєся з „Дѣлом“ і Зорями вже через те, шчо не знајете, куди оці підуть завтра. Через те ја з радістєю читав у Вашому листі, які дурниці говорять про Вас Барв-її і як одурив Вас II-її. А Ви ж чоґо чекали? Шчоґо со-рока соловієм співала??

Дуже ја розуміју, шчо Вам (і братіїї ј Вам I. Фр.) не легко, та держучись чисто, својеју хатоју, за молоду, Ви хоч під старість будете чимсь, матимете своју публіку, а може ј своїї гроші, а тиньајучись по Дѣлам и проституујучи себе, погинете даремне під тинами, бо все одно Барвинськими не будете.

Ја не знају, чи стане у Вас літературних сил на порьядну газету; думају, шчо ні, бо в Сьвіті не дурно ж усе писали Ви один. Тільки ж думају, шчо коли б вже видавати далі Сьвіт, то треба б поставити јому програму: I. загально-сусьпільну і спеціально галицько-українську (сьвітова наука, політ. вольн., соціалізм; II. једність укр. в Австріїї ј Росіїї; приязнь до народа польського, руминьського, до робочих жидів); хоч

самим літературним робом і хоч самою цензурною манерою, а проводити ту програму, щоб хоч виробити в Галичині расу льудей з світлою головою і не оппортуністів. Инакше, — не варто ї починати.

Питаєте Ви про книги об Біблії. Я маю тепер собі за джерело біблеїської мудрости французькій перевод Reuss, La Bible (шість томів, коштує більш 160 фр.; я її беру, коли треба, в нашій Société de Lecture); Encyclopédie des sciences religieuses p. Lichtenberg; Herzog, Real-Encyclopädie der prot. Theologie (єсть в мене, хоч старе виданье, 24 томи, колись куплені за 70 гульд. у антиквара). У Рејса не тільки перевод најраціональнішчї, а ї коментар і історія кождої книги. Як би його Біблію запустити між семінаристів, то була б ціла революція. Та раз дорога, а в друге Ваші львівські нрави такі, шчо зараз порвуть і замотають книги, хто навмисне а хто з безпорядочности. Ви можете судити об Россїї по тому N-ру Revue Politique et Littéraire, шчо ја послав торік дльа Вас Белеју вкупі з книжкою Co e q u e r e l, Des premiers transformations du Christianisme. А може не дістали? Так жаль: ја посилав, шчо б просто перевели stateјку Верна (Morica) про јевангелїа по Рејсу. Тепер пришљу шче Верна Mélanges de critique religieuse, де єсть дешчо з резульатів Рејса ї јому подібних і між инчим про склад Пјатикнижжя (по Kuenen-у, Noeldecke, Рејсу і др.). Ја радив би вам звернути увагу на M. Dunker, Gesch. des Alterthums перші томи, де добре, хоч і по шматкам, розказана жидівська історїа. Її б навіть можна б було зрезьумувати в популярну брошурку.

Добре б було, коли б Ви вважались за істор. укр. літератури і дльа цього поїхали в Київ. Ја радїв помогти Вам в цьому ділі, чим можу: уложити заг. план, по нар. слов., по віршам і драмі

ї т. д. Дайте мені Ваш плян. З тим, щоб не ділити нас, à la Rurin, ја згожујусь. В Кијів, ја думају, можете јіхать безопасно, а там звісно, најдете матерјал. А поки што : не могли б Ви појіхати на Угоршчину? Тепер просьба : спишіть мені всьу пісню, котру Ви проводите в Індемнізації (Зозуленьку), а також довідајтесь, як вона попала в руки попів 1848 р. Це што в загалі та брошюра, в котріј Ви знајшли ту пісню? Цікаво б було в загалі прослідити, што таке внесли польські демократи 1840-х років в нашу нар. освіту і поезіју.

Ваш М. Др.

Ја досі не мају звістки од Б-ја, чи получив він 150 фр., што ја послав јому на Фауста? Звиніть, што послав не 200: мені обіцьав дати на Ф. 50 фр. В-іј, та не дав, так што зібралось тільки 150 (50 мојіх, 100 редакціјі В. Слов.). Чому мені Б-еј не присила ніяких книг нових з Львова (вид. Просвіти ї т. и.)? Ја јого прохав посилати *mit Nachnahme*; він схотів ліпше, щоб ја прислав книг (Нові пісні, Ш-ка і т. и.) і щоб на виручені гроші посилати мені нові книжки. Ја так зробив, і получив тільки 2 брошурки, мајже рік тому назад. Далі... мовчанка! Чи нема грошеј, так слав би *mit Nachnahme*.

Просто сором мені з галицькими книгами. Через книгарів нічого не здобудеш, — через знакомих теж. Оце насилу добивсь Шекспіра Кулішевого і перше виданьња Крашанки в Відња.

Н. 6. Лист до невідомого Галичанина, без дати, в кінця 1882 р.

Дорогіј земляче. Дуже прошу Вас, зробіть мені јак најскорше, најскорше ось јаку справку: Гльаньте в „Зору Галицку“ 1848—1849 року і знај-

діть там стихи: 1. Ой ты Зоро Галицкая! яка жесь намъ ясна... 2. Полетѣла зозуленька і т. д. і выпишіть мені їх тексти, а також примітки редакції про те, шчо то за стихи, чи зложені ким, чи записані од мужиків (сьому ја не вірју); коли сами шчо знаєте про авторство сих пісень, то напишіть.

Ја об цьому прохав Фр-ка вже з два $\frac{1}{2}$ місяцѣа, та мабудь він не дістав листу. А тепер мені так припекло, шчо не можна чекати ј днѣа.
Ваш М. Драг...

Rue de Lausaune, 19.

Ішче добудьте твори Падурри і пошукајте, чи нема там чого подібного тому, шчо напечатано в піснях Головацького т. I, 26 про Костьушка, Потоцького і Домбровського¹⁾.

Н. 7. Лист до ред. „Зорі“, без дати.

Шановні Добродіјі Редактори! Простіть, шчо непокоју Вас мојим листом, — але діло јде об громадській справі. Незабаром будуть везти з Парижа в Россіју труну Тургенева. При цьому поводу треба б було, шчооб українська печать в Галичині була достојне представлена. Простіть мене — а ја мушу сказати, шчо в некрологах напечатаних в галицько-руській печаті потрібної достіжности не було: ні „Дѣло“, ні „Батьківщина“ не тількі не згадали, шчо Т-в на літературнім конгресі 1878 р. піддержав протест проти заборони укр. печаті і театру в Россіји, — але навіть не сказали того, шчо Т-в переложив Марка Вовчка

¹⁾ Выписки з Зорі Гал., про які згадує сей лист, потрібні Д-ву для праці Укр. пісні про волю селя появилася аж 1887 р. в „Кіевской Старина“.

Нар. Оповідання („Новый Проломъ“ так навіть приписав Т-ву якісь невідомі „Картини изъ русскої жизни“).

Позвольте Вам порадити на далі зробити ось шчо: напишіть Ви на ім'я Madame Pauline Viardot, 50 Rue Douai, Paris лист, ліпше по французькому, а може по німецькому, од української печати в Галичині і шчоб його прочитали на церемонії одправу труни Тургенева в Россію. Шче раз прошу простити оцеї лист. Ваш повірний слуга М. Драгоманов¹⁾.

N. 8. 23. Новембра 1883. Chemin Dancet 14.

Шановний земляче,

Хотів було ја Вам одписати і одіслати вкупі листи Навроцького і мії спомин про його, — та мені ніколи стало, а то шче жінка заслабла, — шчо нема миві мочи розкладати з столів по долу старі папери і ја мушу всеу Навроччину одкласти на другий час, а тепер тільки напишу Вам. П-к мені вже писав, шчо він мії лист прочитав Вам. По всьому тому листу П-ка, листу не тільки роздражненого, а грубого і таки глупого (сердитись можна, а грубости і глупости не то шчо не слід, а жалко, коли чоловік говорить, бо глупость хороба смішна і незлічима) виходить, мов би то він мене хотів покарати тим, шчо прочитав мії лист Вам. А ја по совісти не знају, чого мені соромитись за тої лист: ја написав те, шчо мусив написати. Звісно, шчо як би ја знав, шчо П-к на тільки безнадійний зрозуміти правду против мілкої амбіції, то ліпше б було це писати, — так П. сам підвів мене під помилку, написавши мені, шчо

¹⁾ Тургенев, як відомо, вмер у вересні 1883 р., на тій підставі владу сей лист на котрийсь дальший осінній місяць тогож року.

він зрозумів і цинить теперішню нашу розмову шче в Женеві про подібні ж речі. Я далекиї од того, шчоб сердитись на П-ка за тої лист, а тільки мені жалко його самого, шчо він діjšов до краю самоосліплінья. Жалко ј за його теперішній стан матерјальній, — та жалче всього, шчо він сам його зробив собі і уперто не хотів зарані ј слухати ради, по котрій він би міг себе вберегти од того, шчоб діјти до теперішнього стану. Я йому казав, шчо в Галичині він діјде крайньої нужди, коли зарані сидючи в Женеві він не привчить сьа писати по россіјському (про Галичину ј Австріју) ј по німецькому (про Россіју). Бравсьа ја помогти йому в одному і другому, пришукати редакції і т. д. На все це одповідав мені П-к різними резонами, котрі зводились на ні, ні, ні. В останній раз, коли ја радив йому зостатись шче на рік в Ж., аби за цей рік привчитись до того, шчо ја казав вишче (а тоді був шче „Порядокъ“ і П-к міг заробльати корректоју В. Сл., окрім того шчо ј ја не одрікавсь йому помагати, на все мені П-к одповів, шчо він такі річі може робити тільки в Галичині. „Побачите, казав, як робитиму“! — „Побачите, як не робитимете“, — одповідав ја. Та таки ј не можна в Галичині того робити, до чого там нема ј способів, починајучи з книжок. П-к стојав на своїому, а тепер мені пише теж саме, шчо ја йому казав. Між инчим П-к збиравсь тут писати брошьюру про штунду. Појіхав у Монтцелье, де не написав нічого. Тут јакось зајшла про це розмова. — Ја можу написати цью брошьюру, — каже П. — тільки тоді, коли буду коло свого народу. — Дльа таких брошьюр, — кажу ја, — ліпше бути коло оціјеї мојеї шахви, де лежить Вагг, Gesch. d. Chr. Kirche, Herzog, Encyclop. der protest. Theologie etc., ніж коло того народу, де нема ј штунди. — Тепер П-к сам мені пише, шчо не може нічого зробити з штундоју, бо не

має історії протестанства, історії нашої церква і т. д. Шчо будете робити з таким чоловіком? По правді кажучи, ја такої божевільно-уцертої суб'єктивности в л'юдзини безспорно розумної ј доброї не бачив ніколи, рівно јак і такого лінивства в індівидуумі завше заньтому ділом. Усьака систематична працьа јому смердить, а найбільш працьа дльа заробку. В останньому не тільки П. ініціативи не візьме, але коли знајдеш јому таку працьу, то він јіјі робить јак каторжну роботу. Так було з корректою В. Сл., котру він кидав при першому случају, не сказавши навіть наперед редактору. А жити треба, ну і виходьать безтактности, а то ј скандал, јак напр. з Подолінським, з Мальчинським, виходить таке, шчо јак собі не повертај діло, а П. напр. потратив на своїх родичів та на себе 1000 фр., котрі М. дав на галицькі справи. Тепер П. пише (ні з того ні з сього) мені: „Ја вам верну усе, шчо взяв у Вас, або через Вас“. Але це просто глупа грубість, післьа котрої він же мусив у мене ж вијать грошеј просити (послані) — та најгірше в тому, шчо ја не можу більше ні в кого прохати грошеј на галицькі справи, в котрих бере участь П., бо мені вкажуть на попередне ј спитають про результати попереднього. Особисто ја певниј, шчо П-ова працьа ј навіть розмови јого користні дльа діла, — особисто јак би ја міг, јаб П. давав довічну пенсіју. Але ја не можу перекласти мої думки в голови другим і не можу об'єктивно боронити П-ка, і не можу помагати јому инакше, јак особисто від себе. Ја це завше робив, дільучи сьа з ним останнім, оддајучи јому навіть ті гроші, котрі одкладені на науку мојејі дочки, або на котрі ја мусив јихати на конгрес географ. в Італіју, або на котрі ја хотів печатати своју працьу „Die Vergleich. Stud. über die Volksdichtung“ і д. п. (котра тав і лежить доси). То ја казав П.: Шчо ж буде, коли в мене нічого не

буде (в мене також тільки довги), або як і мене на світі не буде? Поки час, встроюйте себе, а ја Вам поможу до цього!“ Все даремно. Всякі резони розбивались об суб'єктивну упертість П-ка. Тепер дішло до краю. Може він в розум увіде сам. А не ввіде, — то хај буде хоч пересторогоју другим. Як не гірко мені таке говорити, але по совісти нічого другого не можу сказати після 5 років усякої возні в П-ом., котрого ја любив і на котрого покладав великі надії.

Про Ваш Етнограф. Кружок вже читав у газетах, та поки бачу тільки, шчо Ви самі тој кружок складаєте, так шчо ј ваша Індія пішла в праці того кружка. Ја, правду кажучи, бојусь і за Вас, чи не розкидаєтесь Ви в своїх працях. Простіть, кожна праця Ваша про ті речі, котрі мені трохи відомі, маје фактичні помилки. А за кружок зовсім вже бојусь, коли він себе в систему не візьме. Моја рада булаб, на першій раз сконцентруватись на досліді земельної власности в Галичині і форм кооперації, котрі виходять з неї в пастьбі, сироварству, хліборобству ј т. и., а також всяких форм асоціації до громадського впорядкованья. Сюди б увішли б і Ваші досліди про шпіхлірі ј про еманціацію крестьян і т. д. Звісно, перед збором матеріялу крајевого треба б збирати бібліотеку дльа матер. порівнячого. Де шчо про Россіју ја Вам посилају, хоч не повне. Раджу написати ціркуляр про ціли того кружка і розіслати јого в деякі земско-статистичні уряди, товариства і редакції Россіји, просьбачи о присилці видань, за котрі Ви приобіцьяјге присилати свої. Таку просьбу пошліть в ред. Юрид. Вѣст. в Москві, Земск. Обзор в Полтаві, Стат. листка в Харькові, Горно-заводского листка в Харкові, в статистич. комітети при Земской управѣ: в Москві, Твері, Рязані, Херсоні,

Харькові, в Стат. комітети в Київі, Житомері, Кам. Подольск. і Кишеневі, Чернигові, Нижнем, Новгороді, в Имп. Вольно Экономическое Общество в Петерб., в Имп. Русск. Географ. общ. в Петерб., в Технич. Общ. в Київі. Напишіть окремі листи з просьбами о раді і допомочі — в Петербург П. А. Соколовському (въ Импер. Публичн. библіотекѣ), П. Ефименку (в Харькові, в стат. ком. при земскій Управі), А. Θ. Квостяковському, пр. унив. в Київі председателю Кредит. общ. (ја думаю, шчо кружок займеться і „обычним правом“) А. Я. Антоновичу (проф. в Київі, — не В. Б. Антонович), Хвед. Леонтовичу (проф. в Одессі), Конст. Дмитр. Кавелину (в Петербургу), Максиму Ковалевському, проф. университета в Москві, Івану Лучицеому, проф. университету в Київі, Зайкевичу, проф. в Харькові. Дуже б ја радив Вам поки шчо купити собі Maurer, Einleitung zur Gesch. der Mark - Hof - Dorf und Stadt-Verfassung und öffentlichen Gewalt. München 1854, а також Мајн (по росс. Менъ), Деревенскія Общины на Востокѣ і Западѣ, тогож Древнее право, тогож Древнѣйшая исторія учрежденій. Цитују Мена по росс., бо по англ. у Вас рідко хто знаје, а по нім. здається не все јестъ переведене. Увесь Мен по росс. коштује 6 рублів: можете виписати од книжки склада Стасулевича (в Петер. на Васильевском Островѣ, N. 7.). Впрочім ја колись подарував всього Мена черновецькому „Союзу“. Може звідти Вам дадутъ на час. А ја б радив взяти Маурера і Мена та поділити між товарищами, шчоб реферати поробили по черзі, то це б була классична основа дльа студій про громади, післъа котројі счезлоб фельетонне танцьуванье по справі, до котрого, треба сказати, Ваші літературні льуде мајуть дуже велику звичку.

На першиј раз буде з Вас рад мојих шчо до кружка. „Стат. Вјадомости“ ја попереслав П-ку,

в міру як знаходив (він позоставляв свої папери і книги в мене і типографії в різних пакунках і кутках). Посилаю остатне, що знайшов в себе. Прикладаю також по кілька екземплярів „Писемъ Шевченка къ Бр. Залескому“ і 2 екз. „Задунајської Січі“. Коли хочете, продайте, а гроші поверніть на бібліотеку „Кружка“. Всі книги, що посилаю, до тієї бібліотеки). Перше діло впорядкувати ту бібліотеку, і ја певний, що коли Ви понаписуєте листи до всіх, що ја радив, то у Вас прибавитьсья книг. Ја з свого боку напишу, кому міркују. А коли б Ви, покористувавшись вакаціями на Різдво, зібрали матерјал про товариства і громадське господарство і порядки і думки про це народу, то склавсья би томичок такого цінного матерјалу, котриј би зразу звернув би на Ваш кружок увагу не тільки в Россіји, а і всього ученого сьвіту, і Ваш кружок став би міцно на ноги.

Про курс історіји рус. літератури, котриј Ви збирајетесь писати дльа Німців, моја думка така, шчоб не гнавшись за бібліограф. повнотоју, налягти в ньому на те, шчо јесть најхарактернішчого в нашій літературі, найбільш в тіј, котру писано на діјсно народній мові. Дльа того ја б радив поділити працьу на дві нерівні часті. В першіј ја б дав огляд письменства на нашій землі в звязку з історіјеју політичноју і культурноју в періодах : а) в Удільному (Кіјив. Володимир., Галич, Сіверщина) під впливом Византіји і під покровом церковној мови, в) Литовському (звязок з Вільноју) при початку вплива латинського і еманципаціји од церковщини, але з українським та білоруським макароніаом 2) Польсько-козацького (з 1568 до 1709—1716) кінець Мазепи, перша рујина Січі, кінець козацтва на правім березі, уніја в Львові, розрив лівобер. Гетьманщини з Правобережноју Галичиною, d) Возрожденіје в Россіји

на основі козацьких споминів, в Австрії перехо-
вувань в церкві, — укр. вплив, панславизм і кон-
ституціоналізм. В усіх періодах ја б налягав на
те, як пројавлявсь народній реалізм крізь усяку
схоластику (Слово о П. Иг., Ип. Літоп., переклади
Св. Письма в XVI ст., протестанськвй елемент —
в брацтвах, Апокрізіс, козацькі літописі), а також
на звязок цього реалізму і нового укр. руху з лі-
беральним культурним рухом в Європі. В другій
більшій часті ја б дав огляд со держанія лі-
тератури на нашій народній мові. I. Устная сло-
весність (по програмі, яку ја виложив в перед-
ньому слові до Малор. Нар. преданій и рассказов).
II. Школьні вірші і драма з XVI ст. до Скво-
роди вкльуч. III. Беллетристика і поезія од Ко-
тляревського. В першій поділі треба розглянути
осібно а) Матеріал власне національній, краєвий,
в котрому народ намальював своје життья і думки,
б) матеріал чужий, котрий народ переробив по
својому (пісні церковні византийські і латинські,
повістки, новели, легенди византийські і латинські),
при чому показати, як перероблював наш народ
оце все, яку ціху накладав (демократичну). Мајже
те ж саме приїдеться сказати і про 2-вй поділ,
в котрому можна показати, як демократизувалась
школьна вірша і такий же театр у них. В 3-му
поділі треба показати, як намальювалось життьє
плебса укр. в новій свідомій беллетристиці і пое-
зії. Таким робом, думају, буде показана власна
оригінальність нашої літератури, *litteratura di*
una nazione plebea (Ви не вірно передали
заголовок мојеї праці в Rivisti Minima). В I. часті
показана б була боротьба національного плебеј-
ського елементу з чужими, церковними, панськими
і державними, в II. саме життьє нашого плебса по
документам на јого мові.

Не знају, чи добре ја виложив свій систем.
Не мају часу појаснити јого і розвити. Ја готовиј

би був це зробити з часом довше, навіть і дльа печати, як би було куди напечатати це все.

Тепер до мілочей. — Чи не моглиб Ви мені зробити вслугу — добути мені новішчі виданья Просвіти (календар, Про гроші; Істор. Русі і т. и.) і в загалі впорядкувати так, щоб ја получав регулярно виданья жеї. Аже ја всі свої висилају, та ј Пр. раа торік прислала книжечку з надписом: на обмін, та тільки потім нічого не висилали. Шче в Вас торік і цей рік вијшли при Программі гімназії цікаві речі 1) Про козаків і Рудольфа II., 2) про шчось подібне. Ја того нічого не бачив, як і „Зорі“ з Вашоју повістеју. („Зорі“ я ніколи не бачу). Прислав було Закл. кілька NN. з јого статьеју про літописі, неповноју, в обмін на книги, котрі ја јому послав, акти. Звісно, за Программи і Зорю треба заплатити, так ось моја просьба Вам: 1) ја колись послав 10 рублів в Księg. Polska. котра мені послала непотрібну мені іст. театру Estreicher'a. Ја јїї вернув, але Ks. не зхотіла вертати грошей, а взьалась продати Estreichera. Певно вона собі забрала ј Estreichera і мої гроші. Ја думају, шчо це не резон вже потому, шчо Estr. не варт же 10 руб. Мусить шчо небудь од них зостатись, так чи не можна хоч Program взяти, та Kubalu, Skice Historyczne т. II. Цю справу з Ks. P. зна Белеј. Далі прохав ја колись Белеја вислати мені mit Nachnahme Петрушевичеву церков: Пантелејмона ј Огоновського Хрестоматіју, — так він мені написав, шчо то богато коштуватиме, шчоб ја прислав по 10 ека. пісень, то за виручені гроші можно буде купити ті книги. Ја послав 15 (нові Укр. II.), а потім II-ку стільки ж Пол. пісень. Получив ја Огоновського (не памјатају, од кого), а Петрушевича ні. Спитајте Белеја, як стоїть справа з Нов. укр. II. ј політ. Пісьнями, і коли јесть јака виручка, то купить мені Зорю.

за всі роки я пренумерујтєсь на 1884 р. Та при-
шлїть мені один повнїй примірник Сь вїта. Оце
буде вже. Простїть, шчо довго не писав зовсім,
а тепер довго писав лист (Зараз получив лист
Ваш од П-ка). Жїнка заслабла, лежить вже 12
день, — а тут служниця перемїнилась, нова ні-
чого не розумїє, ја цілий день бігају по хатах;
не съадеш і на 10 м., шчоб не одірвали. Ви мені
не платїть тим же, а пишїть скоро. П-к пише,
шчо наврѣад Тов. Ш. зберєсья всьу Геогр.
Россїї напечатати. Дурне буде! Раз, шчо в ком-
плетному виданьу не буде бїльш 20 листкїв, а то
ї менш, а в друге пора б зроумїти, шчо в Гали-
чинї москвофїльство не можна побїдити ні австро-
рутенством, ні навїть узьким українофїльством,
а тїльки показом, шчо справди таке усьа Россїїя,
та ліберальним поглядом на россїїєскї справи.
А рггос! дуже жалко, шчо Акад. Бр., Сїч і т. и.
дали перед Проломцѣям в демонстраціях з по-
воду Тургенева. Ја б радїї написати хоч до „Дїла“
про свої стосунки до Т-ва, (в котрих було б і про
моју переписку з ним про Федьковича, про його
ролю на Цариськїм конгресї 1878 р. з мојеју
Littéra. Oukrt, остатні розмови з ним про
драм. оперу Марусѣя Богуславка, котру збира-
јєтьсья писати по мојому пльану Duvernoy,
зѣать Мmee Viardot і т. и.), та тїлько ја не можу
дати својеї статїї ні без подису, ні на цензуру
львівських українофїлів (проти австрїї. урѣаду
моја статѣя нічого не матиме).

Шче раз буде!

Ваш М. Др.

Кланѣяјєсь Нагірному. Коли будете справди
їїхати в Россїїю, напишїть. Ја де шчо перекажу.

N. 9. Лист до І. Ф. 2. Дек. 1883.

Шановній земльаче.

Вчора одіслав ја Вам лист і три пакети книг і зараз потім получив Ваш новиј лист, а також: N. 129 „Дѣла“, в котрому описаниј скандал, шчо наробили на вечері в ч. Миклошича „Буковинці“ і напечатаниј протест Січі. Ја дам Вам докладну одповідь на Ваш лист через кілька днів, пришльу ј книги, ті шчо просите, і шче дејакі статистичні і др. А поки шчо ја написав замітку, котру тут посилају. Отдајте жејі до „Дѣла“ і просіть напечатати без усяких перемін і з мојім підписом. Мимо всяких других резонів, анонім тут неможливиј, бо Тургенів не писав же до аноніма; не напечатати ж такого листу Т-ва, як міј, було б дурницеју. Одкладати діло — теж. Ваш М. Др.

Переглянувши своје „Переднє Слово“¹⁾, ја думају, шчо було б до часу зробити з нього дејакі витяги в „Дѣлѣ“. Особенно кінець. Поки шчо напишіть мені, як розсходиться „Маріја“, серед кого, шчо говорять і т. д.

N. 10. Картка коресп. до І. Ф.

Chemin Dancet 14.XII., 14. 1883.

Дуже прошу, коли не можна здобути хоч в автора (котриј, кажуть, в Львові) Bajki, Fraszki etc. S. Baracza (Tarnopol 1866) книжки, то списати мені як најкорше варјант Królewna-strach — Віј Гогольа, на стр. 37, та при случају списати ј увесь показчик виданьня. Ваш М. Дров.

Јеще молимсьа: перепишіть із Malý, Narodni báchorok a pověsti (1865) N. 1. (теж. вар.

¹⁾ Мова тут про передне слово до женеvського видання Шевченкової „Маріі“.

Bija); Wolf, Deutsche Hausmärchen, S. 252—262, Die Leichenfresserin; Valjavec, Narodne pripovedke 59 i 245—246.

Kulda, Moravske nar. pohadki etc. (старе вид. N. 83—84, а нове 1874, не знају).

В обох цих про те, як відьма поверта чоловіка в коня чи скотину.

В. Немцова, Nar. Bachorky, V, 27—40 (благородний мертв'як).

N. 11. Лист до І. Ф. без дати, з перших днів грудня 1883.

Шановний земляче,

Почав ја одповідати на Ваші запити про італійську і французьку етнограф. бібліографію, та став у мене складатись цілий реферат, то ја так його ј написав. Коли хочете, то прочитајте його в Етн. Стат. Кружку. Правда, тут јавляється „прикльучка“, шчо ја якась заборонена персона в Австрії. Однако, подумавши трохи, питајеш себе: хто ж власне забороняв мене, а коли ј забороняв, то шчо власне заборонено в мені? Чи можно заборонити мене як folk-logic'a? Чому, коли як folk-logic'-а мене може показати напр. G. Paris (трохи не легітиміст) в парижській Академії наук, то Франко не може мене показати въ Ав. Братстві? Подумавши таке ј подібне, ја зваживсь таки написати свій рефератець і послати його Вам дља прочитанья в Етногр. Кружку. Ја навіть думају, шчо ј з поліцейського боку навіть ліпше буде, як Ви не будете ховати відносин до мене: все одно знати муть про них, а ліпше зразу поставити своје право зноситись в науковім ділі з ким вгодно.

Поспішајусь послати цей лист з прилогами.

Одповідь на другі Ваші запитанья дам через тиждень. Тепер дуже ніколи.

Ваш М. Др.

Книги по троху пересилатиму, в міру як будуть готові пакети. Набралось в мене шче де шчо і до статистики.

Шче приїшлось написати дві замітки дльа „Дѣла“. Настійте, пожалуста, особливо, шчоб напечатали некролог Корфа і непременно з траурними лініями, а тої N-р, де буде напечатаній некролог, не забудьте послати в коверті Марьѣ Александровнѣ баронессѣ Корф, Екатеринос. губерніи, Александровскаго уѣзда, Станція Благодатная. Під некрологом підпишіть моје ім'я, коли його не буде в печаті (лучше не треба, хай іде од колективности). Треба сповнити довг перед прихильним нашому ділу чоловіком. А особисто ми були з Корфом приятельами і добре прожили тут в Женеві 4 роки.

Предсѣдатель „Буковини“ и „Малая Русь“ (Допись). Въ 89 N. „Нового Пролома“ прочитавъ я слова д. Дудыкевича, предсѣд. „Буковини“, о тѣмъ, буцимъ то „въ первый разъ“ народъ въ Галичинѣ назвавъ малымъ русскимъ народомъ король польскій Казиміръ В., ибо онъ (народъ) сталъ быти малымъ в очахъ его (короля) для того, що далъ ему покоритися“. Слова сія показують, що предсѣдатель „Буковини“, може и „хорошій витія“, та тѣлько слабый историкъ своего краю и мало ознакомленный навѣтъ съ учебниками, по котрымъ вчатся гимназисты в Россіи. Бо инакше онъ мусивъ бы знати, що за довго до покоренія Галича Казиміромъ, вже въ 1292 г. византійській летописецъ Кудинъ зве Галицко - Володимірську землю Малою Россіей (*Μικρὴ Ρωσσία*), і що вже бѣтъ 1335 р. дѣйшла

до насъ грамота князя Юрія Володимірскаго, который зве себе *Nos Georgius Dei gratia natus dux totius Russiae Minoris*. Воно конечно й Александръ Македонскій герой, да зачѣмъ же ступля ломать?! сіи слова одного изъ лицъ в Ревизорѣ „Гоголя“ можемо мы нагадати д. Дудыкевичу и „Новому Пролому“.

Некрологъ. 14/26. Падолиста вмеръ въ Харьковѣ пбсля тяжкой хоробы баронъ Никола Александрович Корфъ, который богато потрудивсь для народного добра на Украинѣ. Побойный выйшовъ изъ родины, котра стояла високо въ придворному і бюрократичному кругу въ Петербурзѣ, — але волѣвъ лѣпше працювати коло народу, та на полѣ лутературнѣмъ, нѣжъ добиватись чиновной карьеры. Имя его стало гучно звѣснымъ въ Россіи въ першій часы появы земства, якъ чоловіка, котрый, носячи аристократичне титло, завше выступавъ въ земствѣ и въ литературѣ за демократичнїи интересы. Съ того жъ часу бар. М. Корфъ посвятивсь особливо народнїи школѣ и выбраный членомъ ѳтъ земства Александр. повѣту, Екатериносл. губ. въ краеву школьну раду, ѳнъ бувъ однимъ изъ первыхъ закладчикѳвъ въ Россіи правдивои народнои школы. Чимало написавъ ѳнъ и учебникѳвъ для такой школы и цѣлый пѳдручникъ еѳ организациі (Русская Нар. Школа). Не будучи самъ Украинцемъ по крови, але живучи середъ украинського народу, бар. Корфъ практикою допевнивсь о потребѣ хоть початковои науки на украинскѳи мовѣ, ѳбъ чѳмъ писавъ не разъ, а найбблѣшъ подрѳбно въ статяхъ: Малорусская нар. школа (въ Одесск. Вѣстн.) и Этнографическїи элементъ въ дѣлѣ организациі нар. школы въ Порядкѣ), котрїи увїйшли въ его книгу, „Наши педагогическїе вопросы“ (Москва 1882). Съѣздъ народныхъ учите-

лѣвъ херсонской губерніи, котрый кравве земство допоручило руководити бар. Корфу, одноголосно постановивъ — прохати урядъ о дозволенн початковои науки на украинскѣй мовѣ. Будучи демократомъ, бар. Корфъ бувъ такожъ и либераломъ, стоявшимъ особливо за децентрализацію и земську самоуправу. Якъ особа, бар. Корфъ дивувався усякого, хто знавъ его, своєю невсипучою працею, котрою не кидавъ навѣть въ часи самыхъ острыхъ приступовъ тяжкои хоробы, котра мучила ёго въ останыхъ сѣмъ вѣсѣмъ рокѣвъ. Втрата такого робѣтника, въ лѣтахъ ще не старыхъ (покойный не мавъ ще 50 рокѣвъ) есть правдиве горе для усѣей Россіи, а надто для Украины¹⁾.

N. 12. 18 Дек. 1883. Вечір. Chemin Dancet. 14.

Шановнѣй земельаче,

Оце вчора получив Вашу послѣлку, а сьогодні наготовив Вам два пакети книг, шчо Ви прохали, і дльа Масляка. Од останнього ја, скільки памѣтају, виѣакого листу не получив, а то б зараз послав йому книги хоч би вже дльа того, шчо б влекшити склад. Ні, — без шуток, — мабуть лист М. де зачипивсь. Спитајте, коли він мені писав?

З Вашојі послѣлки переглянув ја „Зорю“. Дуже жалко, шчо нема II-го річника. Не вже не можна здобути? То чому не прислали, коли вже знајшлась ласка, — і рочник 1883, окрім кількох NN, та ј то неповних? В році 1882 дуже мене потішив витѣаг з брошюри Черкезова.

¹⁾ До сего листу був долучений в дату 2 дек. 1883 реферат „З італъянськојі і французькојі літератури про народну словесность (Одповідь д. Ів. Франкові)“, якого копію я передав до збірного виданя розвідка Драгоманова.

Треба Вам сказати, що ја брошьюри не читав: так случилось, що ја получив јіјі за кілька годин јак мав вијихати в Париж, — то ј переглянув тільки кінець, — а в Парижі всьакиј „росс. соціаліст“ побачивши мене починав розмову з замітки, що він не солідарниј з брошьюрою, — то в мене ј надто одпала охота читати, бо ја зовсім не спосібен читати особисті речі, де нема принципа, — все рівно хвалебні, јак і лајку. Так ја пријіхавши до дому і не знајшовши там брошьюри, — хтось узьав — вже за неју і не дошукувавсь. Так ось два витяги, що Партицкиј зробив, були дльа мене нові. Ну, і попав же пальцем в небо „народовець-українофіл“, солідаризујучись з брошьюроју, од котројі одрікајутьсьа росс. рев. і котра надрукована на кошт набатчиків, то б то генерала Врубльовского. Попав надто виписавши про мене тираду власне „Набата“, котриј перше хвалив мене, підлешчувавсь, щоб ја взьав в јому редакціју, а став нападатись на мене власне з того часу, јак ја не згодивсь на предложенье Турского ј Врубльовского обмошеничати графа Гарраха на панславизму і в загалі одвернувь од простьаганья руки сојуза з п. Вр—ським і написав, що Польаки такі ж до Русинів в Галичині, јак Москва дльа них в Польщі! Нехај би вже Парт. був прав, що не знав, що таке Черкезов навіть в очах самих Россіјан (в мене јесть листи Ч—ва, в котрих він за кілька тижнів до того, јак ја јому сказав, що з таким дурнем не знајусь, — писав мені] діаметрально противне тому, що напечатав). В Женеві јесть льуде, котрі знајуть, що Ч—в читав мою рукопись Йстор. П. і пр. (це те, котре споминајетьсьа в краківськім процесі Мендельзона і К⁰), хвалив јејі ј навіть прибирав мені дејакі тиради з „Впереду“, котрі ја пропустив. А вже що таке „Набат“ і те, що мене в першиј раз вилајано

в ньому власне за те, шчо ја сказав слова (Внутр. рабство и война за освобожденіе) за Галичан, — те б уже мусив знати галицькиј народовець, а надто коли почав про такі речі писати. Сміх і горе!

Сміх і горе і з „Дѣломъ“. Очевидно воно не буде печатати мојеї замітки з листом Тургенева. Будьте ласкаві, пришліть мені мій оригінал назад. Сховају на памјать мудрости народовського органу. Без документу льуде не повірять, шчо б була така партія, котра б не пустила в свого противника такоју кулькоју. Пришліть також і мій рефератець до Етногр. Кружка. Ја вам виразно писав, шчо не хочу мати з ним стосунків під маскою ј псевдонімом. (Бо тепер вже ју „Вѣстникъ Нар. Воли“ У крајі нець појавивсь, так шчо чого доброго Площчанскиј скаже, шчо в „Кружок“ динамітчик рос. нише!). „Етн. Кружок“ волен терпіти, шчо б „Дѣло“ јого на посміх вистављало јакимсь страусом, котриј дума схватись (з чим? тим, шчо не назива автора книжки, котриј пропечатаниј на ніј), та ја сам добровольно в пута лізти, ні робити з себе шута не хочу, бо ј права на те, јак льудина, не мају. Правду сказавши, отпала в мене охота говорити і про саміј Кружок, в котрому, јак бачу, вже впіло загнуздитись звичајне народовське політикуваньня, — та вже чисто по інерції буду вести до кінця розмову про те, про шчо почали ми. З „Дѣла“ ја бачу, шчо предположені Кружком досліди зовсім не тичать сѣа того власне, про шчо писав ја ј на шчо, писали Ви, згодивсь Кружок. В „табельках“ по „Дѣлу“ нема нічого про спілки праці і про громади. Звісно ј те, про шчо „табельки“, цікаво, — та се зовсім друга річ. Ја все таки радив би не вкдати тих річеј, про котрі ја писав, бо певниј, шчо на них, окрім усього вишого, Кружок вискав би собі пошану в усьому вченому світу.

Асоціація з громадами, мала індустрі-
я (те що в Росії звучить „кустарная промыш-
ленность“) і звичаєве народне право
— на цих трьох коніх добре б виїхав Кружок
в льуде, та і самі члени його розбивали б на них
схоластику. В усьакім разі безпремінно Вам треба
здобути собі виданья тих комитетів в Росії,
котрі займають ся цими річами, вже за дльа
того одного, що в тих виданьях масса матеріалу
про Україну і багата бібліографія. Я од себе
хотів був послати Вам „Матерьялы объ артелях“,
та чи не взяв їх Павлик (він користувався ними
дльа своєї праці про спілки на Україні; спи-
тайте його про це та і про Васильчикова Земле-
владіє і Земледіє). Я маю надію здобути
Вам де що по всіх одділах, та все таки радив би
Вам написати самим до 1) Комисіи по изслѣдо-
ванію кустарной промышленности въ Россіи при
Департаментѣ Торговли и Мануфактуръ въ Ми-
нистерствѣ финансовъ в Петербургѣ. 2) Щоб
вислали Вам „Труды Комисіи“, 2) в Комитетъ
о сельскихъ ссудосберегательныхъ и промышлен-
ныхъ товариществахъ, при Императорскомъ Москов-
скомъ Обществѣ Сельскаго хозяйства и 3) въ
С.-Петербургское отдѣленіе Комитета — щоб
вислали свої отчеты и другі виданья, а також
Сборникъ матеріаловъ объ артеляхъ въ Россіи.
4) в Центральной Статистической Комитетъ при
Министерствѣ внутреннихъ Дѣлъ в Петерб., щоб
прислали Статистич. Временникъ і др. виданья.
Замічу, що київській проф. Антонович, до ко-
трого ја радив Вам обернутись, не єсть Вл. Бон.
А-ич (цей само собою), а другий А. Я. Антонович;
він не без сукин-синства (тепер. ред. Кієвлянина),
та працював над крест. товариствами. Про зви-
чаєве право Вам найбільше поміг би Кистьяков-
ский пр. в Київі, як би взявся до того, — та
Ефименко. Вони б могли повпливати на Петерб.

Географ. товариство, котреб вислало Вам свої виданья по цьому ділу (хоч би VIII т. Записокъ по Отдѣленію Етнографіи). Коли б же в Вас знайшовсь чоловік, котриј схотів би стати хоч до прелімінарних студій в усьому ділі, то ја б міг йому прислати на час:

1) Bogišić, Aperçu des travaux sur le droit coutumier en Russie. Paris, Larose 1879. 2) К и с т я к о в с к і й, Програма для собир. свѣдений объ обычномъ правѣ (По цим двом штучкам можно б було показати, на скільки наука про звич. право в Россіі јесть украјінська наука, бо ј в Археол. изд. јејі заніс Ефименко).

3) Оршанскаго Исслѣд. по русскому праву обычному и брачному. Петерб. 1879 (2 рубл.). 4) Зарудного Законы и жизнь. Итоги изслѣд. крестьянскихъ судовъ (Петерб. 1874 1 р.). По цим двом можна показати, на скільки писане право не зходитьсья з звичајевим і в чім остатнѣ часто розумніше. Статъя Оршанского Нар. судъ и Нар. право — капітальна штука, навѣть дльа Европы. 5) Чубинського, Матерјали т. VI (мабуть у Вас јесть) — најновіше про звичајеве право власне на Украјіні.

В суммі могла б вијти добра студія дльа початку. Тільки, позвољу ја собі сказати, треба Кружку раз на завше розірвати в дуже вкорінившимсья в Галичині звичајем — скавати поверхом работи і вдовольнѣатись фразами та бібліографіјеју, — а також політиканським лицемірством та підлажуваньнемь сья під тенденціјні авторітети і т. и. Праця — так праця; — наука так наука! Доси, јак собі хочете, не видно в Кружку ні того ні другога.

Шчо до приповідок, то ја не дуже б то радив братись за них, хіба хто вже дуже, дуже вчениј візьметь сья. Приповідки найбільш інтернаціональніј елемент, такиј інтернаціональ-

ниї (щче більш, може ніж казки), шчо ја з перельаку перед великоју працеју кинув заниматись ними. Дльа того ј не можу Вам дати нової бібліографії јїх. Великоруські збірки: Снегиревъ, Русскіе в пословицах (наврьад, чи купиш де тепер), Даля, Послов. Р. народа (можно купити), білоруські Носовича. Знају ја також діло Ida Düringsfeld, Sprichwörter (чи якось так), в котрому зрівняні пословиці німецьких і романських народів і по части славянських. Передивльавсь ја колись і Čelakovsky, Mudroslovi narodu slovanskeho v příslovich. Так як багато пословиць латинських перејшло до нових народів, то хто хоче тільки приступити до цього діла, тому потрібно заглянути до Vanucci, Proverbi latini comparati, etc. От і все, шчо можу сказати про це діло.

Рік 1884.

*N. 13. Лист до I. Ф. Chemin Dancet 14. Avr I-er.
12 Anr. 1884.*

Шановниј земльаче,

Давно вже нема од Вас звістки! Я, получивши Ваш лист шче об Різдві, зараз же почав Вам писати довге посланіє про справи Етногр. Кружка *і. т. и.* Та прочитавши NN. до 3 „Дѣла“ задержав одсилати посланіє те бачучи, шчо воно не до діла, — а так став ждати од Вас звістки про те, чому не печатајеть сѣя лист Тургенева в Дѣлѣ, — та *і* доси не дождавсь. З мого старого листа посилају Вам тілько те, шчо одповіда на Ваші питанья про пословиці. З увагами ж по својіі ініціативі задержујусь, бо бачу, шчо вони до кружка не пристануть і Вам би пришлось замазувати те провальля, яке јесть між моїми бажаньями до Кружка і його настроєм такими втішками, які Ви мені написали про мої проекти досліджуваньня економичних спілок *і* громадського господарства в Галичині, — шчо, мовляв, увіде в програму про читальні і церк. братства. Де ж таки б воно могло увіјти? Дуже мене вдивовало прочитати в протоколах кружка про реферат якогось „Украјінца“. Я Вас највиразніше прохав давати мій реферат тільки тоді, коли можна буде його даати під моїм власним іменем, а Ви мојејі просьби не вважили. Я кријусь під псевдонім в Россіі, та *і* то мені прикро, але шчо б шче в конституц.

державі під псевдонимами ходити, то спасибі! Я на це безумовно не згожуюсь і прошу Вас прислати мені мій реферат назад, а в Кружку сказати, що Ви передали мій реферат без моєї волі. Я не згожуюсь по волі попірати львівську політичну мораль, і без того не високу.

Прошу Вас також прислати мені замітку з листом Тургенева. Мені вона потрібна як документ, свідоцтво про мудрість львівських народців, без котрого льуде не повірять, що була колись така партія, котра не вжила такого оружжя на свою користь, як лист Тургенева.

Мені дуже жаль, але ја мушу прибавити тут шче один вираз дуже гірких чувств з поводу того, що Ви мені не прислали не тільки тих книг, про які ја прохав Вас, се ј. тих, котрі сами обіцяли. Писати Ви, що послајете брошюри нові просвітські, ј Ваші, Зорю за 1883 і будете вислати за 1884 р. Ја дістав тільки Зорі 1883 г. NN. 19, 20 і 22. За 1884 р. нічого. Брошюр Р. Заклінського нема, просвітських нічого. Ја ж Вас виразно прохав купити мені це все за ті гроші, котрі виручаться з продажу книг наших, або вислати mit Nachnahme. З „Дѣла“ взяв, що з книг виручено 50 ар. і оддані од якогось Українця на виданьня Навроцького, — значить, гроші були. Не гріх би було одложити ренських з 10, щоб прислаги нашій колонії книги, котрі јїј потрібно. Просте, здајеться, це діло, вигадити обмін виданьня між Львовјанами ј Женевцями — так і того не можна добитись. Ми својі виданьня послајемо, а од Львова дістајемо тільки клевети Барвинських та Партицьких і навіть проби получати львівські виданьня за својіж гроші кінчајуться дурницеју ось вже третій, коли не пјатій раз! А книгарі тутешні не беруться добувати книг львівських торговоју до-

рогою, — ось тут і працюј дља матери-Руси,
про котру там у Вас так усї побивајуться!

Посидају дља кружка кілька книг.

Ваш М. Др.

Знајете Ви, шчо в *Magazin f. d. Litteratur des Auslands* 1883, N. 34 переведено Кавказ Шевченка Вікторомъ *Umlauf von Frankwell*? Зараз получив N. 4 Извѣстій Слав. Благотвор. Общества в Петербургѣ, а в ньому статју проф. Вл. Ламанского, „Западно-слав. вопросы занимательны для насъ и въ мирное время“. Між инчи-ми там викладајеться программа „австрійскаго панславизма“, ворожого Россіји, — а в цю програму поставляјеться отбудованья Историчној Польшчі. „Возстанетъ изъ мертвыхъ, воскреснетъ наконецъ и Польское Литовское Королевство. Не приглашаютъ ли къ тому самъ батько Кулішъ и женіальный, какъ говорятъ славяне, Драгомановъ? Такимъ образомъ Варшава, Вильно и Кіевъ съ разными городами и пригородами, съ Полтавою, Харьковомъ, Одессою, возымѣють право и обяанность войти в ту будущую австрійско-славянскую федерацію“.

Чи не перепечатав би Партицьквј цих слів в „Зорі“? Слід би було в ряд з рецензією на „Марију“ ј витьагами з Черкезова.

„*Mélusine*“ просьать мене розіслати пробнвј N-р звісним фольклористам. Просьать корреспонденціј. Ја буду писати.

Оце пришов до мене Вовк і побачивши „Зорю“ нагадав, шчо хотів би туди передати оригінал оповіданья Запорожця Коломійця, з котрого переклад був в К. Стар. В мене теж јесть масса етнограф. матерјалу. Так ніодин поважајушчиј себе Украјинець не зхоче мати діло з такими редакціями, јак „Дѣла“ або „Зорі“. Ог тобі ј безцензурна Галичина!

*N. 14. Лист до I. Фр. Chemin Dancet 14. 25
Apr. 1884.*

Шановній Земльаче,

Вчора получив ја Ваш лист. Будемо говорити як најоб'єктивнiше, але на пр'ямки. Треба Вам сказати перш усього, шчо лист свiй ја писав не зовсiм з власноji iнiцiативи, а j за радоju тутешних землякiв. Треба коли небудь впорядкувати вiдносини нашоji колонiji з Львсв'янами i по части з Вашим кружком. Мiж нами je не тiлько особнiстi вiдносини, а j обов'язковi, так сказати служебнi. От переглядаjучи не малиj вже срок, вiд коли ми сидимо тут (не зовсiм з власноji волi, а j як посланi сюди на свого роду воjацку службу), ми по чистiй совiсти можемо сказати, шчо своji обов'язки перед Львов'янами сповн'яjемо, а взаємнi не бачимо. Сповн'яjемо ми своji обов'язки навить перед „народовц'ями“, посилаючи напр. всi нашi видан'н'я в jiх товариства (скажуть може, шчо тим товариствам не треба наших видань — так на це ја скажу, шчо матерiалiв, котрi ми видаjемо, не може не бути треба, а далi jдуть i такi речi, як „Воли“, котрих i самi народовцi мусили хвалити — через 3 роки по видан'н'ю, — як Кобзарь, або хоч би j Вовкови працi про Сiч i т. в.), i навить пишучи на рiзних мовах про працю народовцiв, хоч ми j не в усьому з ними згожуємось (вказуju на мою статтю в Rivista Minima, в Петербургському „Д'вл'“, з котрого зроблено за моjim заходом статтю в Augsb. Allg. Zeitung „Die panslav. Bestrebungen der Ukrainer“, шчо перевело собi j львiвське „Д'бло“ воспитого Вами j Белеjem Барвинського, тiлько подлим способом викинувши кiнець). Як же поступаjуть з нами народовцi?

Видан'н'я jiх ми мусими видирати з страшними вилами (бо через книгарiв jiх не доста-

неш); щоб подати звістку галицькій публіці про наші книги, ми мусимо посилати платну об'яву в „Дѣло“; д'ля всьакого Купчанка єсть місце в Науці і Штуці „Дѣла“, а д'ля наших книг нема навіть д'ля Політичних пісень, або і Шевченка. Мало того, нема такої подлости, котруб не приписав нам Барвінський або Партицвїй, — не кажу вже Площанський, котрвї теж не сьмів би так брехати на нас (і значить на тих, котрі послали нас і перед котрими иноді на задні лапки становлятьс'я і Ваші народовці). Колиб хто небудь хоть об'єктивно, або навіть з показом незгод, та розказував галицькій публіці, що таке справді ми думаємо і робимо. — Ви спорите, що і не хвалите народовців, та тільки за них відповідати не можете. Не зовсім так з тієї пори, як Ви та Белей панигирики Барвінському почали печатати, а надто з того часу, як стали сотрудниками „Дѣла“ та Зорі. І ми до Каткова і до Піхно в сотрудники не поступаємо. Прибавльу, що остатніми часами сотрудництво Ваше, Белеја, Навроцького і др. в народовських органах на стілько об'ширне, що Ви всі дієсно показуєте себе силою, з котролюб мусили рахуватись старші народовці, як би Ви еами себе вище поцінували і ставили їм свої умови. А Ви даєте на собі виїздити чорт зна кому і Вашими іменами підпирати подлости, котрі говорять проти Ваших власних союзників, — а головніще, терите, що діло, котре очевидно дорожче д'ля Вас, ведетьс'я в болото, та ще помагаєте принижуватись і без того невисокому урівню своєї інтеллігенції, підпирате приміром своїм опортунізм, близькій до ренегатства. Вам особисто навіть не можна оправдуватись скілько небудь благонаміреним опортунізмом, бо в Вас в руках була можливість зробити своєю напр. „Зорю“ в „Сьвіті“, так Ви зарізали цей „Сьвіт“ з першого же N-ра безпринцип-

ністю, компромісами, нещирістю до товаришів, як напр. до Павлика, — а потім поверховністю і уривчатістю праці, массами помилок і т. п. А потім Вам пришлося підпірати своєїу працею Партицького і Ви думаете, цього льуде не бачать! Я то мовчав, шчо не розходитись, та льуде бачили ј не мовчать, і тепер певно „Сьвіт“ не так то скоро скомпонуете.

Перехожу по части до точок, про котрі Ви пишете в своїј одповіді на мій лист. Я ніяк не згоджуюсь з Вашою теорією, шчо коли Ви передали мою замітку є листом Тургенева до ред. „Дьла“, то по тому вся Ваша роль і скінчена. Мені часто трапляється передавати чужі статті навіть з Женеві до Петербурга, навіть знакомих мені льудей, та ј то ја вважају обовязком просто літературного братства звістити автора об тім, шчо рішила редакція, нагадати редакції, як довго не одповіда, појаснити јіј працьу, стан автора і т. п. А між з Вами брати не тільки загальні літературні, а ј спеціально літературні, а окрім того хіба ж Ви самі не бачите, јаку вартість для Вашого діла має лист Тургенева? І Ви можете бути спокійним, бачучи, шчо „для якихось то причин“ редакція „Дьла“ не печатає листу“ і навіть тепер на мою просьбу одібрати мій оригінал в редакції одповідали мені, шчо Ви „огові мені переслати јого, колиб Вам удалось јого видобути“! Про реферат з јого наслідками треба сказати теж саме, та шче додам, шчо Ви зовсім помильяєтесь, коли кажете, шчо ја „пересилајучи јого, ні об чім не згадував“. Ја Вам впрязно ј навіть довго напсав, шчо ја передају реферат кружкові тільки тоді, коли він піде не анонімно і буде демонстрацією, шчо кружок признає за собою права хоч в наукових справах зноситись з усьяким еретиком, — si no, no! Кружок міг так мені сказати, як колись Манди-

чевськиї: відчепітьсья од нас! і коли так не сказав, то мусив не дозволити „Дѣлу“ обернути свого референта в якусь проститутку, з котрої можна потанцьувати, тільки надівши на неї маску. (Про скільки небудь суріозній поліцейській резон тут і розмови бути не може!) А коли „Дѣло“ од себе зробило пакость, то кружок мусив поправити зараз же, а не терпіти пакость в друге і у третє. А коли кружок стерпів, с. ј. розділив з Дѣлом одвічальність за пакость, то Ви мусили кружок заставити поступати по джентльменському, бо Ви провели з собою на львівській бал жєневську даму і мусите бути її рицарем.

Про книги ја тепер не стану вператись, шчо ја писав Вам так виразно ј подрібно, јак про реферат, тількиж ја думају, шчо в усьакім разі не трудно було зробити дедукцію про те, чого мені (нам) треба і јак поступати. Ја прохав у Вас дејаких книг і прохав довідатись у Белеја, шчо сталось з тими нашими книгами, котрі ја послав јому, по јого ж проекту, шчо з продажу јіх мені купили книг, котрі ја в јого (а потім у Вас) прохав. Ви мені одповіли од Б., шчо мовльав, книги десь розішлись по людїх (чудесна одповідь чоловіка, котриј попрохав книг на продаж), і за тм мајучи в руках нові книги, не повернули части јіх вартости на те, шчо добути мені (нам) трьох-чотирьох брошурок, котрі можна здобути в Ставропігїї, або в Просвіті, ані не пренумерували газети, в котріј сами пишете! До того Ви написали мені, шчо посилају, мовльав, те ј те (Заклинсьького, Просьвіту, Зорьу) — та ј не прислали ј не написали з місяцьа, шчо ј од чого не посилајете. А шче до того читајемо ми в „Дѣлѣ“, шчо наш сојуаник Франко видав три брушурки, не считајучи праць в „Зорѣ“, — а тих брошурок дасть біг у нас. Думајете, це добре вплива на скріпленнья солідарности? Про наприя-

мок праць Етн. Клуба може ја поспішивсь сказати свій суд і може ја не зовсім Вас зрозумів. Тількиж застаєтесьа ј після Ваших слів правдоју ось шчо: Ви в мене спитали уваги про працьбу Клуба; ја написав план праці про живі потреби народні, цікаві ј з наукового боку; Ви похвалили план і сказали, шчо частина јого увіде в таблиці ј т. и. На ділі нічого такого в ті таблиці не ввійшло. Та ј в загалі всі реферати клуба јдуть без усякого плану та до того добра доля јіх зовсім случајні, а дејакі зовсім шарлатанські, јак видно навіть і з резюме. Чи не праві же ја був сказати, шчо Клубок поверта на звичајне українофільсько-галицьке півкоснимательство? Окрім Вас ја не знају з клубовців нікого, може там јесть луде шчарі ј дотепні і тим більш жаль јіх, коли вони почнуть іти до ројоју старших народовців (або ј середніх, оттакіх јак М. Подолінський, шчо намолов з три короба вовни, а з пјать фактичних помилок в двох тільки фельјетонах „Дѣла“) і в політичному ј у науковому напрямку. Чи сердитесь, чи ні, а ј Вам ја скажу, шчо Ви б більше послужили ј ділу ј клубу, ј самому собі, јак би поважнішче обходились з своїми працьбами, — не такі вже ріжнородні сјужети зачіпали та ліпшеб јіх оброблювали. Про реферати ја не можу говорити, бо не бачу јіх, а в „Сьвіті“, а то ј в Зорі віднојі статті Вашојі ја не бачив без помилок і часом зовсім великих. А Ви чоловік з таланом! Ну, та це тільки так е слову пријшлось, — а головна ціль усього листу поставити питанья наших федеральных обовязків на чистоту: „дружба дружбою, а служба службою“, јак говорять москалі, — і „коли служите, так служите!“

Mélusine ја послав Вам зовсім не з тим, шщоб Ви на нејі абовірувались, а шче менше, шщоб вона конкуровала з Cosmos. Кожне виданья

має свою вартість. „Mélusine“ ја добуду Вам безплатно, як сотрудник оної. Напишіть мені тільки адрес Кружка. Ја буду печатати в „Mélusine“ серію переводів казок і легенд з деякими увагами, а Вас попрошу переслати мені звістки про статті, котрі будуть показуватьсьа по folk-lore в Галичині, польські і нашу.

Ваш М. Др.

Про Навроцького скажу, шчо не діљу Ваших надій на те, шчо јого твори дадуть Вам гроші. Напроти, ліпше б було на кошти виданьня де шчо в бібліотеку купити, а статті Навроцького можна ј в Правді і в Дѣлѣ прочитати, кому треба. Біографіја бојусь чи вијде доладна, як з Н-ого теж свјатого будуть ліпить, як з Барв-ого або навіть з Качковського або Лавровського. А по чистіј совісти, який же він свјатіј був, Н-іј? Добриј чоловік, але без усьакіј ініціативи!

Оце получив лист од Павлика. Пише, шчо Провсвіта з тов. Шевченка не згожуетьсьа печатати перекладу Рекльу всього тома про всьу Россіју, бо кажуть, шчо це буде вода на млин москвофілів! Не вже таку дурницю може виговорити рот людський? Так це ј Рекльу вијде москвофіл? Першим наслідком перекладу всього Рекльу було б тільки те, шчо всьакі М. Под-ські не писали б таких дурниць про россіјські народи, які читајемо в Дѣлѣ, а другим би було те, шчо в москвофілів би підрізано було ідеалізуваньня Россіји. Та шчо ј казати! Скажіть хоть Нагірному, јав може терпіти, шчо б јого товаришчі по комітету такі дурости говорили; він же чоловік з головою ј бачив світа!

№ 15. Лист до І. Фр. 1 Мај 1884.

Оце написав вже кілька днів назад ја до Вас лист, та ј бојавсь послати; все думав:

а може ја неправиј, може тільки пошкоджу листом і ділові, ј собі, тоб то пријазним стосункам до добрих льудеј? А тут пријшла Ваша посилка, а далі ј лист Ваш. Рішив ја послати таки свіј лист, бо справді, писав ја јого шчиро, хоч може здалека ј помиљајусь де в чому. На Ваші слова об тим, шчо ја сужу про Ваші справи занадто докірливо ј требовательно, ја скажу, шчо спокіјно мені тепер трудненіко дивитись на них, бо ја по правді можу сказати, јак тој јамщик в Горбунова: „шеснадцять лѣтъ, — и все на эфтомъ самомъ мѣстѣ“ (перекидајусь). Ось јак надрукујуть біографіју Навроцького, то побачите, шчо в 1872 р. ми з ним про „Правду“ теж саме розмовляли, шчо тепер з Вами про „Дѣло“ та „Зорю“. Ја, јіј богу, не перфекціоніст і можу вдовольнятись малим, спокіјно чекати Августа, шчоб покуштувати јаблук, готов навіть вмерти в Мају, не бачивши навіть пупјанків тих јаблук, а тільки завітки, навіть листья, — та колиб тільки бачити певно, шчо по листьу жди јаблук, а не чого иншого зовсім до них неподібного. Так то ј горе моје, шчо 16 літ, — і все чекајеш јаблук, котрі навіть обіцајуть тобі, а дивись: верба! І јіј же ти богу, — најменше мене болить, шчо та верба власне мене по лиці мазне, а на шчо вона росте, та шче вноді за јаблуко себе вдаје! Ја знају, јак то трудно на світі жити, та шче ј розвиватись і других розвивати, і багато не бажају, — а хоч би мені побачити купку льудеј на нашій землі (по-частно в Галичині), котрі б: а) не крутили принципами ј льудьми јак самі вузькі, мілкі оппортуністи, і б) скілько небудь глибоко, а не поверховно брались за працьу. А при цьому хай воия будуть несмілі, нескорі ј т. и. Це все можна стерпіти. Ну, скажіть мені јасно, чи видно, до чого, з ким, јаким способом дума јти Ваша громада? Покажіть, хто береться до діла сурьозно,

хоч би ј не спроста? Ні по „Дѣлу“ ј „Батьківщинѣ“, ні по Кружку ја цього не бачу. Нічого казати, шчо все виходить од бідности і слабости. Скільки то тепер напр. переводитьсѣ на всі Н. Проломи, Дѣла, бібліотеки најзнак. писателів — а на вішчо? Ось здајетьсѣ, шчо б за трудність була хоч „бібліотеку“ налагодити, а шчо таке переводять в ніј? Так і згадујеш бајку Крилова про Цвіркунів (сверчка): „еще хозяева въ него (въ домъ) не вобрались, а ужъ сверчки въ немъ завелись“. А шчо таке, јака провідна ідеја вказује хоч напр. теми праць Етногр. Кружка? Чому напр. в Кружку нема Павлика, чому не читаютьсѣ його реферати про спілки на Україні, чому не підбираютьсѣ факти подібні про Галичину? Чи дурне оце все, не потрібне, або чи за це голову одріжуть, або навіть в тюрму посадять і т. д. і т. д.? Буду чекати од Вас одповіді на ці питаньня, а поки шчо зупиньусь на Кружку. Як собі хочете, а ја настојују на тому, шчоб Кружок проштудировав Мена і Ф. Маурера та концентрувавсь на вислідах гром. життьѣја права в Галичині. До остатнього посилају Вам на час, а не на власність: 1) Богишича ј Кистьяковського (хај хто зробить хоть бібліографічні реферати про те, шчо писано в Россіі про звичајеве право і скільки Українці винні в науці про нього ј 2) Ефименкову і Оршанського (хај хто зробить реферат про „трудовое начало“ ј интерес звичајевого права в близьких до нас сторонах). Як не треба буде цих книг, — верніть јіх мені. — Шчоб скінчити поки з Кружком, питају: не вже нічого не получили навіть од Кистьяковського з Кијіва? Скажу, шчо на днях појіде в Россіју один мій знакоміј економіст, то ја його попрошу, шчоб спеціально взявсь позбирати дльѣ Вас де шчо.

Про лист Тургенева скажу, що тепер вже пройшла горьача пора (спасибі „Дѣлу“), а окрім того ја в „Зорі“ не можу нічого печатати, поки редактор її Партицькиї, або все рівно, поки він не візьме назад всього того, що він написав проти моєї особистої чести в Газ. Школьнії і в Зорі. Не довір'яючи самому собі, ја питаю сьогодні про це тутешніх українських приїателів, і вони теж саме сказали. Так, значить, остається тільки взяти собі манускрипти свого писання на спомин. „Іронія судьби“ підводить так, що українофільський лист Тургенева буде перш усього напечатаний в Англії, куди ја цими днями буду писати статєжку про свої спомини про Т-ва з листами, котрі ја отримав од нього. А „Зоря“ вже хай бере з „Forthnightly Review“. Сьмішно це, та не в першій раз. „Revue Critique“ і „Archivio per lo studio delle tradizioni popolari“ раніше ї більше сказали про „Нові укр. пісні“, ніж Дѣло і т. и.

Буде на цей раз. — Ваші брошюри ї статю передививсь, а про потоп навіть успів прочитати. Про „Жіночу невольу“ як і про folk-lore в Зорі напишу в Archivio. А про потоп скажу, що не варт було за Німцем в геологїю їти; треба було зостатись при поезїї, — а то натяжка виходить. В усьакім разі велика це храбрість Зорі.

Ваш М. Др.

Прочитав ја Вашу статю про „Укрощення Упертої“. Добрий початок. Тільки Stroragol не новелла, а збирач новелл (Piacevole notti). Завадто вже хвалите українців і вибір жениха єсть в казках других народів (в Вашім варїанті він причепа, а жінку і тепер в нас запрягають в піснях лірницьких д., напр. у Вересаї), котрі мають близький зв'язок з Вашою новеллою. Оце вишчучив хтось в „Дѣлѣ“, каже (N. 43) що

Шах-Наме неначе „списана з казки про 2 братів“. Божечку! Але казка ця займа од 5 до 28 стр. маленького формату *Ma s p e r o*, *Contes egýptiennes*, а Шах-наме кілька томів.

Хоч би малий початок праць Кружка про громадські порядки і звичајове право був би тим користен, шчо дав би мені повід написати замітку в яку небудь путнішчу газету московську (напр. *P. Вѣдом.*) про Кружок, з чого можно б було чекати добутьтя книг з Россіји.

*N. 16. Лист до Ів. Фр. Chemin Dancet,
14 (5) Маја 1884.*

Шановниј земляче,

Оце посилају Вам сьгодні пакет з книгами. Ті, на котрих написано „прошу вернути“, Ви мені звернете, як не треба буде; инші отдајте в Кружок, коли знајдете потрібним. Шче раз почну вговорювати Вас, шчо добре б було, як би хто зробив у Кружку реферат про праці в Россіји про звичајове право. В початку можна було б сказати про те, на скілько український рух причинив сьа до початку роботи про те право в Россіји і про те, як потім на Україні наукова праця про те трохи одстала¹⁾. А далі може б сконцентровали реферат на статътях Ефименковојі і Оршанського, шчоб показати, на скілько в звичајовому праву јесть точок, котрі получають нову ціну дльа опори нових ідеј справедливости. Ја дуже б бажав, шчоб в Галичині прищепивсь тој интерес до звичајового права, котриј јесть в Рос-

¹⁾ Через загальну дезорганізацію української культури, а також через те, шчо в українофілів формальний націоналізм (по реакції нагніту адміністрації) взьав верх над дослідом осередку соціального життя народу.

сії; тільки добре б було, як би Галичане обіжшлись без того народничеського містицизму і ідеалізації, в які впали Россіјане. Треба пам'ятати, що всі вигадки людські виходять з потреби приспособитись до обставин життя. От „народ“, мужики в своїх перших потребах віками приспособлялись, — і звісно, виробили багато розумного, поряд з дурним, від котрого не можна було обіжтись там, де простого приспособлення було мало. „Інтелігенція“ приспособилась де в чому другому і власним іспитом і наукою, — і протавустановити її „народу“ — дурниця. Правда, в Россії єсть одна обставина, котра дає перевагу „народу“, то б то село перед інтелігенцією, — а именно: як в Россії здавна нема політичної волі, то в Россії власне нема города, а єсть поліційська будка, обставлена домами, в котрих живуть ізольовані люди, тоді як село з громадськими зборами або з господарством все таки єсть *societas*, од чого селянин „мужик“ в Россії більш *ζωον πολιτικόν*, ніж городянин, навіть високо культурнїй. Але ця різниця виходить не з самої суті „народу“ та інтелігенції, а з нещасної історії Московщини. На п'ять народів (тоб то робучих людей, все рівно, селян, чи городян) треба записати і те, що потреба непрервної праці піддержує в них здоровий розум і погляд на людські взаємини. От через що все, а зовсім не од якихсь містичних причин, виходить те, що в звичаєвому праву ми здобуємо зерна дуже розумних і справедливих поглядів на власність, сім'ю (жінку, дітей, законних і незаконних і т. и.), спадщину і т. и., котрих не встигли підкосити феодалізм, бюрократизм, католицизм і т. и., і котрі мусьять ожити при нових руках в інтелігенції.

Не знају, чи до ладу ја пишу, бо важко раптом це все добре виложити, як ја хотів би

тому, хто буде робити реферат з поводу посила-
жених матеріалів.

Получив з України звістки. Погано там
виїзять почина робити цензура. Марного повість
не пропустять. На мою думку нічого не заста-
ють сьа, як перенести курінь в Галичнну, та
зробити це радикально: не мати діла з цензурою,
хоч би років з 3—4 приїшло зовсім не бачити
нічого путнього напечатанним в Россії. Тільки
треба, шчоб в Галичині була кадра, котра б
щиро приїняла в себе прогресівний рух з рос-
сієської України, котра б могла збудити до себе
пошану в усьому прогресівному елементі укр.
громади (і просто українському, і не зовсім укра-
їнському). А дльа цього ні Дьло ні Зоря не го-
дять сьа. Коли ж явить сьа таке, шчо буде го-
дить сьа? Цікаве теж робить сьа з штундою:
росте і обрусіваєть сьа, входить в звязок
з Петербургом, а не з українофільством! А га-
лицькі народовці, навіть молоді, — унію од Језу-
їтів думають боронити, замість того, шчоб пу-
стити на обох штунду. На старших, звісно, треба
махнути рукою і нехај собі јідуть в Відень; вони
не порозумнішчають і тоді, коли дурно проїз-
дять сьа. (Не вже ж дльа „гарних очеј“ Огонов-
ського та Димета уряд і папа посварять сьа
з Језуїтами??). А хоч би молодші раз подумали
сурјозно про діла! Та буде! годі!

Ваш М. Драгоманов.

Та хто це пише в „Дьлѣ“ про Петрова? Де
далі все більш бреше і вже не про Персію, а про
Україну. Просто сміх, як би не горе. І певно,
це російськвј Українець (може сам Кон—сквј).
Тільки ж куди глядять редакція?

№ 17. Лист до І. Фр. Chemin Dancet 14.
26 Сент. 1884.

Шановниј земльаче.

Дві неодложні служби: потреба зкінчить виписки з книг, котрі мені посилав з базельської бібліотеки один пријатель, шчо мусив лишити Базель в середині Јульа — і служба, — денна і нічна, — коло жінки, родившої сина, — задержали міј лист до Вас, а далі ја розсудив і не турбувати Вас в часи „вандрівки“, — не турбувати між инчим мојим скептицизмом. — Тепер вже ј у природі похолодало, — то ј мені не гріх вилазити з своїми студеними листами.

Впрочім, остудившись сам од непријатної втрати шче одној ілльузії, ја не буду Вам більше розводитись про incident з Кружком, Дѣлом і т. п. Ви ј сами мусите бачити, шчо не сповнились ні мојі умови, ні Ваші навіть обіцѣанки. Значить forse тајеуже, — хоть вона ј сидить в льудбах! Прощу тілько не премінно звернути мені мојі рукописі листу-реферату і замітки про лист Тургенева, а також ті книги, на котрих ја надписав, шчо послајау јіх на час (висилались на Ваш адрес, а також на Павликів). Звісно, кнвжки зверніть тільки тоді, коли там у Вас нікому не треба. Багато б можна було написати Вам про ту параллель, котру Ви провели між рос. українцями ј Вами (старо- ј новонародовцями), а також про відносини між р. Укр. ј Галичанами. Та треба бути коротким.

Перш усього скажу, шчо ја зовсім не вважају за спірну аргументацію, коли мені вказујуть шчо небудь недоводне, одповідати показом на друге, хоч би шче недоладнішче. Украївці в Росії роблять багато непохвального, так це не резон Галичанам робити таке ж саме. До того-ж прибавьте, шчо в Вас јесть конституція,

а в Росії адміністративна сила і предвартельна цензура. Та і то спомин Ваш, що рос. Укр. печатають ся в „обруситель“ ред. К. Ст. не їде до справи, про котру в нас је розмова. Ред. К. Ст. стільки ж „обруситель“, скільки і „сепаратист“, в нього перш усього каша в голові. З цією кашею він напечатал яку небудь обрусительну дурницю, а рядом з тим і путне, та при тому він ні на кого ні на що путнього не плує. А Вас самих і Ваші принципи обплювали Барвінські і Партицькі, котрим Ви поклоняєтесь або служите без того, щоб вони одікали своју слину. Мало того; „Ваші“ ухитрюють ся вести газету („Дѣло“) шче гірше, шче мертвіше, ніж вів її Барвінський, і узавши в руки своју газету, не сказати в ній ні однієї думки, котра б, здавалось, була Вам дорога, а годувати публіку якоюсь староуніятською половиною, або жувати жвачку в роді статей „Нові дороги“. Коли хочете шукати „Дѣлу“ аналогії в Росії, то возьміть Київск. Телеграф 1875 р. і скажіть по совісті, чи можна ж навіть здалека рівняти обидві українофільські газети: підцензурну і вільну!

Ваша оцінка відносно рос. Укр. до Галичини цілком мильна. Почати з того, що ја навіть не розумію, як можно ставити в вину рос. Укр., що мовляв, послають Вам своји праці, а не послають грошей на видання. Кожній посла шчо може: праця теж гроші¹⁾. До того ж у Вас через конспірацію і т. и. єсть вже правильна публіка для нашої літератури, а через те Ви можете покривати кошти видання. Коли цього не бува, або не завше бува, то виноју цьому, окрім безпримірно скандального обертання-

¹⁾ Та скільки ја знају. Нечуї завше посла і гроші. Також, на скільки ја знају, ні оден з Росіян ніколи не міг добитись обрахунку своіх книг в Галичині.

нѣ з грошевими справами (що признано навіть в Пер. слові до Руск. бібліот. т. III), ще те, що галицькі народовці ніколи не приложили систематичної праці до того, щоб поставити свою літературу на ноги. Вони ж почнуть як слід, а там дивись, і перельокають сѣ опозиції рутінерів, нароблять їм уступок, переминьають правопись, почнуть печатати гнилину то дльа „нашого патріотичного духовенства“, то дльа „красавиць“; — дивись, і народовська література зіде на коломиїсько-лаумовицку, а потім не диво, що на всьу Галичину не знайдеть сѣ 100 чоловіка, щоб дати по гульдену навіть на повісти „славного нашого Федьковича“. (Жа вже не кажу про такі шгуки, які проробило „Діло“ з „пропущеним без уваги“ романом братів Рудченків „Хиба ревуть воли“). І тут, як в усьому, галицькі прогресісти дають світові нігде не видане зрілище: замість того, щоб систематично вести свою громаду вперед і тим вмідньати свою силу, вони сами організують собі реакцію. От що најголовніше отніма всьаку змогу галицьким народовцѣам стати не тільки передовою партією дльа росс. Українців в загалі, але навіть готовим росс. українофілам опертись на Галичан, — ба навіть страшно шкодить самій елементарній солідарности росс. Укр. з Галичанами. Ви дуже помильаєтесь, коли думаєте, що в Россії не бажають тієї солідарности, коли дуже вже низько рахуюте навіть грошеві проби організувати дльа росс. україноф. „курінь“ в Галичині, як колись казав Куліш. Тут обіjšлось далеко не одноју тільки підмогоју типограф. Шевченка, котру Ви нагадуєте. Навіть кола не рахувати того, що видав Подоліаскїй по тому, що він буцім то дуже багатїй (це не так то було!), то виїде, що росс. Укр., далеко не багаті, як напр. Куліш, Квїївські громадѣане, „азъ

многору́шный“ і видали чимало на галицькі літературні заклади і справи: на Правду до 1868 р., Правду 1873 р., бібліотеку Січі, Союзу, різні львівські бібліотеки починаючи з тих книг, котрі ја справив в 1876 р. з Квіїва на ім'я Павлика і котрі тої допустив вкрати Просвітянам, на Гр. Др. і т. д. Усі ці видатки рос. Укр. робили маючи на меті „заложити свій курінь у конституційній Галичині“. Ја Вас можу запевнити, що бачив сам в різних кружках в Росії не нехить, а навіть ідеалізацію цієї Галичини. Тільки скажу Вам просто і як чоловік, котрий багато потрудив горла і потратив чорнила на те, щоб піддержувати в Росії потребу солідарности з Галичиною, що ця ідеалізація завше переміньалась нехитьтвю, найбільше по вині Галичан. Тут причина була вже згадана культурна отсталість Галичан, їх уперте „дьячківство“, сказав би ја, похливиї оппортунізм і т. и. — а окрім того дуже вже јавне обертаньня до Росіян як до діної корови, і при тому скандальніша безцеремонність в грошевих справах. На це все жалівсь мені шче Куліш, шче тоді як ја ідеалізував Галичину (на скільки ја по натурі своїїј способен ідеалізувати шчо небудь; прибавльу: ја через те і зостававсь завше при ідеї потреби солідарности з Галичанами, шчо не дуже то способенї до ідеалізації, а через те і видержував себе в періоди „розочарованьня“). Шче Куліша вважав галицькїј „батько“ ісчала за шкодливого чоловіка ради јого „евангелізма“, а не уніатства; шче Кулішеві редакція Правди подавала скандалезні рахунки — історія, котра скінчилась тим, шчо Партицькїј насилу вернув (за гроші) Кулішеві јого листи, котрі грозив отдати поліції росієськїј. А з Вол. Барвінським вже ја сам, по довіренности Куліша, переписувавсь в справі виданьня Псалмів, при чому не добивсь од нього ні рахунків ні грошеї за про-

данні екземпляри, ні навіть оставших ся екземплярів (а ја тоді мав моготу перепустити все виданьня евангеліја ј Псалмів штудинстам); еванг. од Пульуја добув таки, од Львовжан не добув мајже нічого, а од Вол. Барвінського зовсім нічого, окрім листів до того плутанних і брехливих, шчо јак би ја јіх публікував, то виставив би јого в најгіршому світлі. Коли ја зклав Кулішеві всеју справу і питав, шчо далі робити, то К. одповів: „Застановити слідство і обертатись з Вл. Б. так, мов би то він порядниј чоловік, то може він сам постыдајеть ся далі так поступати“. Але, звісно, шчо ні сам К. ні другі, котрі за јого ініціативоју почали солідаризуватись з Галичанами, великојі охоти на дальше з цього всего не внесли, хоч сам К. все таки не залишив дальших проб вести своје діло в Г. Потім наступила черга Полтавців, инакше справа Тов. Ш—ка. Полтавці дуже ідеалізували Г—ну і дались переконати, шчо все лихо Галичан од того, шчо в јіх грошеј нема. При мені привезено було в Львів 8 т. рублів, та потім шче дослано було до 4000. Але ја голову кладу, коли львівська типографіја, котру мені показано в 1876 р., варта ј $\frac{1}{2}$ тих грошеј. А шче гірше: Тов. Ш—ка, котре почало з того, шчо вибрало својім головоју Качалу, чоловіка противного росс. Укр. за јого брошуру „Політ. Русинів“, — не додержало ні однојі умови з тих, котрі були положені в Львові в мојему присутью в 1873 і в Полтаві в 1874 р., між инчим умови робити загальні сбори шчо-року літом, шчоб могли там бувати і наші делегати хоч півофіціально. Кінчилось тим, шчо ми, Кијане, мусили розірвати з старшими народовцями ј апелувати до молодіжі, параллельно чому нас самих, в мојім лиці, предали анахтемі ці народовці за проводом В. Барв. ј Вас. Ильиц. в 1875 р. в Львові, коли ја повертавсь з Угорщани в Россіју.

Молодші Галичане тоді представлялись Січчю, до котрої потім стали прилучатись де хто з Львовжан, намітивших себе в 1876 р. в Акад. Кр. і т. и. Оповіданьня С. Подол. про Січ, котру ја застав в 1873 р. шче доволі „Качалодушною“, приїзд Терлецького в Київ в 1874 р., стрічі наших де з ким з львівськїї молодїжі в 1876—7 рр. дуже підняли в очах Киїан і Одесців (котрі тоді були київськими союзнїками), молодших Галичан. „Ідеалїзація“ цих Галичан мала навіть рішучїй вплив на замір видавати Громаду і на моїу еміграціју. Але ні один Січовик, навіть з тих, котрі взяли гроші (замічу, не малі) за працьу в Гр-ду, не дав її нічого і навіть не підміг її нічим. Січовики середні, як Буч. і Под., навіть јавно приступили до ворогів наших. Львівська молодїж передала Черепакіна в руки поліції, не взявши в јого книг зовсім без опаски в Австрії і не сказавши отверто, шчо не візьмуть¹⁾. Јаку штуку викинув Мандичевськїй, Ви сами знајете²⁾. Ја вже не кажу про те, як себе держали старші народовці. Нічого дивного, коли в Київі положено було брати „штроф“ з того, хто заговорить про јаку небудь солїдарність з Галичиноюју. Одначе ја з свого боку робив, шчо тїлько міг проти цього настроју Россїян, — богато пролив чорнила, попортив крови і навіть торїк трохи не побивсь з Мальованим із за Галичан, — і все таки мушу сказати, шчо ні одна не тїльки надїја моја на Галичан, звїсно перш

¹⁾ Докір зовсім безпідставний і невірний Раз, що Черепакін (1877 р.) був арестований зовсім не за причиною молодїжи, а тому, що звернув на себе увагу поліції живучи в готелї, а друге, що книжки від нього забрав и з деякими товаришами перед його арестом, про що й писав тоді Др-ву. І. Ф.

²⁾ По процесї 1878 р. Манд. написав Д-ву, що не хоче вести з ним бїльше ніяких зносин.

усього Вашого кружка, але навіть ніодна прьама обіцьанка цих Галичан не була додержана. Я вже не кажу про те, шчо власно з мојеју то особоју з усіх росс. Укр. Ви всі најбезцеремонішче обертались, починајучи напр. од хованья мого підпису в статі про Костомарова в вашому „Сьвіті“ і до того, шчо мені не можна в Галичині заложити навіть такого простого діла, шчо за мої гроші мати сталу доставку цікавішчих книжок. Звісно, інтелектуальне і моральне розвитьтя в Галичині трохи посунулось у перед в останні роки, шчо не zostались без впливу і на нове збуження довір'я до Галичан в Россіји. Од кількох приятелів, котрі бували недавно в Відні і Львові, котрі бачили в Россіји Окуневського, ја вже вп'ять чув слова про таке довір'я. Теперішній момент ја вважају за благопріятній до того, шчо коло чого небудь зорганізувати солідарність росс. Укр. і Галичан, — та тільки за це діло треба взьатись уміјучи. Перш усього треба признатись хоч в глибані душі в попередніх гріхах, а не обіжати на те, коли на них вкажуться; а найголовнішче, треба взьатись за справу організації сур'озно, терпеливо (по троху та все наперед!) і систематично. Я Вам скажу отверто: не кладіть надіји на ініціативу і навіть на перших порах на енергічну підмогу Россіян, — а знајте, шчо найбільша працьа ляже на Вас, Галичанах. Россіян же Ви притягнете по троху, з часом. Россіяне пересічно развитішчі Галичан, більше знајуть, більше Европејці (навіть ті, шчо ні в зуб не знајуть ні фр. ні нім. мови, — дивно це, але так!). Але духу ініціативи і системи у них шче менше, ніж в Ваших. З цим Ви мусите рахуватись і, кажу, взяти на себе ініціативу. Але взьавши її на себе Ви мусите рахуватись і з тим, шчо Ви мајете притягнути до себе льудей, котрі развитішчі, ніж загал Вашојі громади, — то вже і не ганьа-

тись, щоб Ви притягли до себе і російських раціоналістів і галицьких уніатів. Ви мусите заложити з проміж себе громаду прогресистів, нехай найбільше поміркованих, та безповоротних, — тоді по троху будете навійрно рости в силах сами і притягати прогресивні елементи з Українців російських. А будете кидатись на всі боки, сьогодні того, щоб притягти до себе кого небудь, зрікаючись раціон. правосисі, завтра одвертаючись од певного друга, після завтраго співаючи дітирамби пустоті Б-ого, а дальше роспинаючись за свьату унію, — то „такъ себѣ ни за что пропадете, добраго слѣда отъ Васъ не останется“, як каже Собакевич прокуророви.

Всьу остатнью алінеа написав ја найбільш маючи на думці Ваш недавній проект журнала. Перш по словам Вашим і Павлика ја думав, що справа піде нормальним ходом і зложить сьа кружок льудей, котрі згожують сьа в оснвних прінціпах, — то і почне сьа видавнѣа. Аж бачу, на вічі академ. пішли справи звичайноју галицькоју дорогоју: положено притягти сьуди і Тов. Шевч. і навіть Матицьу. При такому способі діло або не вигорить (що скорше всього буде), або родитьсѣа мертвѣаком, — бо яке не мертве діло і не порожнѣа фраза про рушчину може погодити і Вас і Павлика і К. Сушкевича і Качалу, і Мандичевського і навіть Плошчанського і К о? А тим часом журнал, це і єсть справа, котра б скорше всього могла зсолідаріаувати рос. Укр. і австрійських.

Лист мій дуже ростѣагсѣа, а тим часом у нас зосталась шче одна справа дуже важна в моїх очах і дуже делікатна, це питаньнѣа о Ваших особистих працѣах. Дорогій мій, Ви себе не шануете і не бережете! Перш усього; за все Ви беретесь, тратите сили навіть на программы подорожі в стихах, котрі нагадують ті, що в Герма-

ніжі консьєржі роздають квартирантам на новий рік, коли поздоровляють їх, щоб дістали на шнапс. Хіба на те Ви маєте талант беллетриста і здібність дослідча, щоб писати таке? Далі Ви просите вказувати Вам помилки в Ваших статтях. Дяк цього треба б написати трохи не том, бо в усіх Ваших статтях, а надто про Россію, помилки кишать. Багато помилок в остатніх статтях виходять з фактичного незнання джерел, а другі з того, що Ви як і всі другі Галичане навіть неспособні критично глянути в джерела, бо не знаєте оснвного про Россію і Україну. Нь у ху у Вас до цього нема, от через що таке все жалке, навіть не до сміху, напр. те, що понаписувало (з добрим заміром, конечно) „Дяло“ в статтях „Нові дороги“ і пр. А під всіми цими хибамі лежить незвичка до суріозного методу досліджуваньня. Примір цього најлучшиј Ваша стаття про „новеллу“.

Ваша новелла ніякого мајже стосунка до Шекспировојі кумедіјі „The taming of the shrew“ не маје, — а належить до теми Turandot. Між тим Ваша редакція, як кажете Ви, викинула в Вас власне вступ про Turandot. Значить, толком Ваш редактор не здібний судити про такі речі. На щож він собі позволяє судити і навіть рішати їх? (Власне, на що він редактор?). Мало того: як нарочито у Рудченка (I, 171-181, 172) і в Чубінського (II, 523-548) єсть варјанти власне новелли одного короба з Шекспировою поемою, — а Ви їх то і не згадуєте. От цей факт, що чоловік, котриј сїда писати про наші нар. новелли, не заглянув навіть в збірки Р. і Чуб., і єсть показ того, яка непевна школа в галицькому письменству. Од браку скілько небудь суріознојі школи і виходять всі помилки і Ваші і Ваших собратів по літературі, — і ні к

чому б не повело, як би хто почав Вам показувати по-одиночці помилки в Ваших статтях: одні поправите за показом, а другі зараз же поробите. Тут треба радикальній зміні методу: треба вивчити основи, треба починаючи про що говорити, вибрати певні джерела і певних критиків тих джерел, а потім вже і говорити.

Ви писали мені, що підбираєте варіанти до Вашої новелли. Сама по собі вона не дуже то варта праці, але погнавшись за нею Ви можете пізнатись з класичними працями по казкам і новеллам, працями, без знаття котрех не слід і пускаться шчо небудь говорити про такі речі, а по нужді, — треба обмежитись одним тільки збором матеріалу. Ваша новелла певно пішла од буддійської сатири, в котрій ткач одьагнутий в Вішну літа до царської дочки (дивись у Benfey, *Pantschatantra* II, 48—56 і примітки до неї, також I, 159—163). Ця тема до нас Українців дійшла в прямишчому виді, хоть без сатири, в казках про летючий корабель (Рудч. II, 78—85) і також в більш переробленім, ближче до *Turandot*, як Ваш варіант. Ця тема перемішалась і з темою чарівної флейти і обложнилась темою про загадки, котрі дає та царівна та її жених. Получити повну ідею про ці всі метаморфози теми ви можете, глянувши в а) Benfey, *op. cit.* окрім вказаного шче I, 445—448, далі в b) *Der Pentamerone von G. Basile, übers. von F. Liebrecht*, день I, нов. 5. і день IV, нов. 10; c) V. Hagen, *Gesamtabenteuer* т. III), L, XIII, L, XIV, (т. I, N. X); 1) Grimm., *Haus- und Kindermärchen* I, 52; 2) Hahn, *Griech. und Alban. Märchen*, N 114 (*Die heirathsscheue Prinzessin*); f) Schott, *Walach. Märchen*. N 13 (*Die Prinzessin und der Schweinhirt*); g) *Jahrbuch f. roman. und englische Litteratur*, 1866, стор. 24 і далі, 1867 ст. 241. 246 (італійські казки, порівняні Рејнгольдом

Köhler-ом. Перегляньте всю колекцію Jahrbuch, а також Götting. Anz. за 20 років і вистудуйте всі примітки до казок Köhler'a, а також рецензії його і Liebrecht'a; h) в Götting. Gel. Anzeigen 1868, 1883—84. і Gesta Romanorum ed. Oesterley, с. 70 (і примітки до неї). Думаю, що ці книги знайдете в Львові в університ. або в Оссолінських. — Добре б прибавити а) Archivio per lo studio delle tradizioni popolari, I 63—64, 6); Legrand, Recueil de contes pop. grecs, 39—46; 6) Sebillot, Contes populaires de la Haute Bretagne, N 23, варіант дуже близький до Вашого). Звісно, треба о взяти на увагу великор. і укр. варіанти (з примітками), котрі напечатані в Афанасьева, Русск. Нар. ск. (NN 131, 132, — також 105, 106), а також у Чуб. II, стор. 52, 227, 272, 274, 276, 278, 352. Ceterum censeo: не переглянувши хоч названих вище німецьких видань (та, звісно, і руских і руських), до котрих треба б додати Dunlop-Liebrecht, Gesch. d. Prosadichtungen, нічого ї підступати до писання чого б то не було про казки, легенди, новели і т. и.

На цім зкінчу. Простіть, коли чим небудь вразив Вас в цьому листу і повірте, що моїм пером водило не яке небудь особисте вражіння, а любов до справи, та не менше ї до Вашої особи. „Кому багато дано, з того ї потребується багато“. Жаль би був неказанний, як би Ви зоставили себе в українофільському болоті, а не зробили з себе Європеїця.

Ваш М. Др.

P. S. На ім'я Нагірного, котрому щиро кланяюсь, мусить прїйти з Херсонщини пачка казок і под. етнограф. матеріала. Попросіть переслати мені. Це мусить бути од Потапенка, беллетриста укр. нар. життєтя на московській мові.

Він думав спинитись у Вас у Львові літом, як повертав у Росію. Чи був у кого?

Ще по'явитьсяся в Вас та в Наг. один Росіянин, барон Корф (звісно, не вмершиї педагог). Він хоче купити ґрунт у Гал., або ліпше в Буковині, не далеко од гр̑раниці россієської, шчоб жити собі та помагати при случаю і нам. Я його не знаю добре, але одпихнути вважаю себе не в праві, та і не тактично. Може і згодиться. На біду, кажуть, він лубить випить. Порадьте йому і направте в Буковину до певних і практичних лубеї, але і стережітьсѣ, шчоб не виїшов друґий Ястремський.¹⁾

Я тільки через те настоїував на тому, шчоб ні в кружку, ні в Дѣлѣ не ховано було імені, шчо таке хованье вменшувало б законне право Кр. і Дѣла. Не вже Дѣло не розуміє, шчо через те „Поляки“ позволѣають собі і „хрести трираменні“ нишчить, шчо і само „Дѣло“ вменшує свої права називати укр. літератора його іменем?

*N. 18. Лист до І. Фр. 25 Окт. 1885. Chemin
Dancet. 14.*

Шановній земльаце,

Оце вчора получив Ваш лист. Мені тепер дуже ніколи, бо саме случилось, шчо цими днями переїздить через Женеву двоїе земльаків, з котрими треба подовгу балакати (хоч результат певно виїде тої же самий, як в їамшчика-фурмана

¹⁾ Ястремський, Українець, соціаліст, що еміґрувавши з Росії був в осени 1876 р. арестований у Львові, за чим пішов арест М. Павлика і розпочала ся ера політичних, антисоціалістичних процесів у Галичині. Відсидівши невеличку кару у Львові, Яст. був вивезений за границю, та незабаром вернув назад до Росії, був засланий на Сибір і згинув там час одного арестантського бунту, не тямлю вже, в Карі чи в...

в кумедії Горбунова, шчо казав по переду: „Помилуйте, В. бл-діе, слава Богу, 16 лѣтъ ѣзжу!“ а потім, як перекинувся, то сказав „Вишь ты! 16 лѣтъ и все на ѣтомъ самомъ мѣстѣ!“). А потому багато писати Вам не буду. Поспішаюсь тільки одповісти про саме найголовніше, і саме головніше про „Зорю“. Перш усього прошу „реферата“ мого не печатати, бо він того не вартиї. Пришліть його мені, або сами виберіть з нього чисто бібліографічну замітку про книги, в котрих є спомини про инші етногр. виданьня. Далі про „Зорю“ в загалі. Я Вас здивую своєю уміркованістю. В принципі я зовсім не против компромісів, а надто формальних. Тільки я думаю, шчо компроміси мусьять бути в кількості, а не в якості. Коли організм шче не виносить літру молока, давайте 0,10 л., тож молока, а не чорнила і не молока з чорнилом! В справах же, котрі тичуться моєї особи, я не лублю тільки сурпризів, а надто нешчирих, — а по вмові та по волі я і голову свою отдам, коли справди треба, або коли навіть чоловік, близький до діла, скаже мені отверто, шчо треба.

По всьому цьому я не буду сперечатись з Вами про всі ті формальні компроміси, про котрі Ви питаєте, починаючи од правописі і до підписів. Починайте, або ліпше продовжуйте максимовичкоју, та тільки не бороніть жеї теоретично і навіть ідіть до того, шчо звести жеї на раціональну фонетику. А дльа того трохи згодом підніміть в Зорі питања про педагогічну вартість фонетики і максимовички, запросіть напр. вчителів, шчоб прислали Вам свої замітки про те, як в них іде діло навчанья дітеї азбуці.

Про підписи діло зміньяється з того часу, ак в раунок ввѣходить Россія. Я не можу цілком згодитись з К-м, та не хочю цілком не приймати його резонів. Россійські українофіли більш

сами себе налякують, ніж начальство їх ляка. Я Вам скажу такий курьоз: позажак ја все таки видав деякі сирі матерјали, то мене не можна викинути з науки в Россіји, — і не обходиться місяця, а иноді і тижднѣя, шчоб в виданьах, котрі мають діло з слав. етнографіеју, починаючи од В. Евр. і кінчаючи Извѣстіями Имп. Акад. Наук і Журн. Мин., Нар. Просв. не було спомину про мої виданьнѣя. Тільки ось в чому курьоз і ја пізнају, чи статтью писав українофіл (і навіть пријатель), чи чуживј, — по тому, як він цітује книжку: коли не зве автора, — значить українофіл і пријатель, — коли зве — чуживј! Далі скажу в загалі, коли ховати, шчо „прокльаті льуде“ можуть і непрокльаті праці робити, то тим тільки більше піддержиж думку, шчо вони прокльаті і т. и., словом, і в цьому, як в массі случаїв, треба стерегтись, шчоб не врізати самому собі рук навіть раніше і більше, ніж того потребує кат! Та некај вже робитьсѣ проба: не підписуйте мене! Тільки вже далі не робіть уступок рос. цензурі і рос. полохливости. Зміст газети держить отверто європејський, хоч спокійний тоном. Шчо до П-ка і Терлецького, то ја думају, шчо К-ий дуже вже далеко заходить. Їх не зна рос. чиновник і ніяких страхів проти них не маје. Найбільше, шчо Ви можете зробити, перемінити (проти Громади) імја повісти П-ка і не підписувати його имені, а також Т-ого, аж поки не скінчитьсясѣ печатанье їх праць, а під кінець непременно підпишіть. Ја б на місці К-го написав тоді в Россіји рецензіју на ці писаньнѣя П. і Т. і показав їх сурьозність, то публіка б знала в Россіји обох авторів не як „галицьких нігілістів“ (котрих вона, вірте, не зна), а як авторів поважних і інтересних праць. Імја ж П-ові і Т-ому, як починајучим писательам, потрібно і однімати в них імја зза полохливих фантазіј кїєв-

ського українофіла неделікатно до них самих і шкодливо дльа справи ј партії стількиж на Україні, јак і в Галичині. А шчо ја правду пишу, шчо сама цензура не бојітьсьа імен Т. і П., доказом того служить, шчо ја в петербурьському „Дѣлѣ“ (1881) писав стартьбу про Галичину і в ній називав і Вас і П-ка, ј цензура нічого не зробила.

Така моја думка про формальні боки діла. Впрочім ја залічују до формальностеј і справу прокламації од редакції, або навіть і остентативну програму. Про мене можна б обіјтись і без прокламації ј без програми на показ, аби була програма дльа самојі редакції, котра б програма вијавльалась в самих стартьбах. Навіть таке безпрограмја најліпше власне дльа таких станів, јак тепер в Галичині, де публіка бојітьсьа слів і не зна річеј і де вона мусить і може легко польубити речі, а потім взнати, јак вони звутьсьа. Мајже теж саме можна сказати ј про добру частину рос. публіки з оффіц. помазкоју.

Кон-ого нарис прокламації мені не подобајетьсьа. Він зовсім не такиј цензурниј, јак вдаје јого К-иј і це показује справді противуприродність того опортунізма, котриј проповідаје К-иј. Небіјсь, національне питаньња К-иј ставить прьамо ребром. Чомуж не ставить також і політичного ј соціального ј культурного? Тому, шчо в К-го або в голові темно про ці питаньња, ј вони јому не лежъть близько до серцьа, або він, јак всьакі націоналісти, крутить в цих питаньбах, забігајучи ј до консерваторів, ј до прогрессистів, аби тільки вони пристали до націоналізму, — або те ј друге вкупі. Ја нічого не мају проти постанови ребром націон. питаньња, але тільки тоді, коли также постановити ј другі питаньња. А поставити ребром саме націон. питаньња вмовчавши про другі, не вдовольниш ні поліціју (котра б рада була, шчо б ніјаких питаньнь не ставити і котра все рівно

„сепаратизм“ побачить в программі), ні публіку. Націоналісти помиляються, коли думають, що публіка може жити шчо дня націоналізмом, завше думати про „своју хату“. Звичајній чоловік перш усього дума, яка хата, а потім вже, чи своја, чи најньата. Та ј своја хата тим најбільш интересна л்யдям, шчо јїї ја можу зробити такоју, ја ка мені подобається. В житью громадським чоловік частіше пан, чи мужик, ліберал, чи абсолютист, раціоналіст чи клерикал і т. д., а дуже рідко Русин чи Польак, Москаль і т. д. От і од літератури чоловік бажа перш усього навчитись чи господарства, чи політики, чи релігїї, ј т. д. — а потім вже вдовольнити своје національне почутье, навіть коли воно в јого збужено, — і через те він буде читати охотно чужі виданья, коли вони будуть јого навчати тому, шчо јому цікаво. Ідеал національној газети, шчо б вона давала тој шчоденній, в основі космополітичній матерјал, котрого потребує чоловік, в національній формі. А національних (јак і сектанських, в роді соціјалістичних) газет через те ніхто ј не читаје, шчо вони не дајуть такого матерјалу. От через шчо ја бојусь за будучність газети, котра поставить на першій пльан національне питанье, а надто шче, коли вона зовсім промовчить про другі, в суті најцікавішчі дльа звичајного чоловіка питанья. По части дльа Россїї декларація К-го шкодлива тим, шчо вона знов подасть повід суперечкам між украјнофілами і сусідніми напрямками, (котрі давно б вже були украјнофильськими, јак би украјнофіли були розумнішчі і освітнішчі) про те, шчо мовльав украјинство тільки націоналізм, романтичній та вузькій і т. и.

По всьому цьому ја радив би зробити декларацію зовсім уже загальноју і короткоју, — шчо ось, мовльав, Зорья позволена в Россїї, а через те ми ј обертајемось до публіки на Вкрајїні, шчо

Зоря постарається бути дзеркалом життя громадського в українській землі в Р. як і в Австрії, освіченого світлом всемірної науки, а також провідником цієї науки в українській громаді, органом потреб цих громад в сфері національній, політичній, соціальної і культурній (Таке що небудь). А впрочім читателі побачуть все далше з самих статей. Тут би я назвав ті статті, котрі або єсть вже, або обіщані. „Такова, великій Государь, моя мысль и сказка; обаче же твори како Богъ тебѣ на дѹшу положить“. Що до статей, то я б радив дати хоть з 3—4-го номеру статті по новим роботам над Біблією євангеліями. На оригінальні праці зібратись діло не так легке, а потому я б радив „не мудрствуя лукаво“ просто дати на першій раз переводити хоть напр. з рефератів М. Верна про результати праць Рејса (я Вам послав колись ч. *Revue Politique et litter. i Mélanges M. Vernes*). Згодом можна дати напр. реферат про книгу Wellhausen, *Prolegomena zur Geschichte Israels*.

Од себе я обіцяю Вам дати а) ряд статей про народні новелли на Україні, б) Старі і нові вірші на Україні, в) Недруковані кобзарські твори, (б) і в) з примітками. Окрім того беру на себе всю редакційну роботу по *folk-logs*, т. j. посилайте мені на перегляд все, що до Вас приїде з матеріалів, котрі Ви думаєте печатати, то я прибавлятиму порівняні вказівки і також буду вести бібліографію цього діла. Берусь також давати звістки про цікаві дльа соц. політ. розвитку публіки статті в франц., англ. і італ. *revue*, — а по часті і книг. Коли хочете од мене получить роботу шче к першим N-ам, а разом коли хочете зробити мені власне добродійство, то зробім так. Почнемо печатати свої праці під титулом: Порівняні досліди про українську народну словесність

і перш усього пустім працью: I. Едіп — св. Григоріј в укр. словесности. II. Знов најдені брат і сестра. Ці праці написав ја шче в 1876 р. і тоді вичерпав усе, шчо було печатане про такі речі на 8—10 звисних і півзвисних мені мовах, і з того часу все відновляју. Працьа писана по московськи ј половина переведена по німецьки (сукин син переводчик взяв гроші за увесь переклад, але 3-й рік не даје другојі половини). Працьа трохи важкенька дльа такојі часописі як Зорья (хоч легче, ніж світогляд Левницького в Правді і статъї Зякліньського і т. и.), зајме вона листів з 8. Але все таки вона не без інтереса дльа звичајного читача, а дльа вченого ј студента вона показује цікавиј матерјал, способи јого опрацьованья ріжними методами в Россіјі і у Европі, ј на решті метод, јаким, по мојому, треба опрацьувати јого, а також важність укр. нар. слова дльа історіјі зросту европ. нар. казок і легенд. При порівнянью варјантів ріжних націй ја хотів натякнути скрізь на одміни нац. психологіјі. Авторитети, јак R. Köhler і G. Paris пророчили мені великиј успіх в европ. науковій печаті, коли вјде ця працьа, через шчо ја (не добившись місцьа дльа нејі в Россіјі через поліціју) задумав вјгти з неју до Німців, але коли то шче буде! А працьа гнітить мене, јак не притулена дитина, і тим паче, шчо там ја вимовив в системі дејакі загальні принціпи, котрі приходиться говорити порізнъ при других працьах. Так ось збувши в світ цю працью, ја вільнішче б пішов далі; може б все в купі зроблене ј те, шчо ја з легкоју душеју зроблю далі, ј згодилось би світові ј оправдало би мене, шчо ја не зовсім дурно јів людськиј хліб. Славјанськиј печаті (науковій) працьа моја здалась би, бо ја там перебирају варјанти усіх слав. племін. — Так ось і рішајте. Тільки шче мушу сказати, шчо ја

дам Вам моју працю по московськи (нема мо-
жеї сили ще раз перекладати її), а Ви вже
самі мусите її переложити. Вп'ять: „такова
моя мысль и сказка“ і пр. На цьому поки скінчу,
надіюсь скорі Вам послати Чубинського казки.
Я ніколи не думав, шчо „Нові дороги“ Ваші.
Простіть: Ви часто помил'яєтесь в фактах, але
у Вас завше jde мысль ясна і ясно! А в Н.
Дор. нічого того нема. Якесь бездорож'я.
Ваш М. Др.

Спасибі за добре слово до „престолонаслі-
дника“. Він гарненька дитина, хоч завдає багато
хлопоту мамі, а через її хворість і таті. То
може з нього льуде будуть, хоч певно тато не
побачить навіть початку того.

Щче скажу. Праця моја про Едіпа — св.
Гр. і про брата і сестру може служити нату-
ральнішим вводом разом в дві серії праць:
а) про прозаїчні новелли чужостороннього по-
ходу на Укр. і б) про пісні такого ж походу, —
дві серії, котрі ја вважаю обовязком своїм опра-
цьувати, як і політичні пісні, — три сьюжети,
котрі, кажучи отверто, ніхто тепер і на 10
років вперед не зможеться опрацьо-
вати, окрім мене, не через те, шчоb ја був
до того најздібнішчї, а через те, шчо ніхто
стільки штанів не протер коло тих сьюжетів.
А тру ја штани років з 15.

Поки шчо, а в мене так і нема Зорі за 1884
р. (окрім тих неповних 3-х NN, де Ваша стате-
ја про потоп, в котріј Ви дуже вже ідете за тим
одним Німцем геологом).¹⁾ Мені треба Зор'ю дльа
того, шчоb написати в Archivio delle tradizioni
про тої матерјал folk-lore-y, шчо в нїј је. Чи не

¹⁾ Се був реферат, зроблений на основі нової тоді
книги Е. Зісса, Das Antlitz der Erde, т. I. I. Ф.

можна здобути книжки Устїяновича про Раївського, ја б написав рецензію в В. Европи.

*N. 18. Лист до I. Фр. Chemin Dancet 14, 15
Dek. 1884.*

Шановниј земльаче,

Два листи Ваші получив. Остатніј примушује одкласти на далі ті деякі замітки, котрі ја б зробив в відповідь на Ваші літературні плани і думки. Скажу тільки, шчо ја через те завше подав би голос за переклади коротеньких статей, як напр. M. Verges, бо це синиця в руках, а до того шче і така, шчо не шкодить і журавлеві в небі. Ляхи далеко дужчі нас літературними силами, а вони колись почали трохи не всю свою нову літературу в Prz. Tug. і Niwie в перекладів, а тепер вже мають де шчо і оригінальне.

Звістка Ваша про кгеда, котриј вкусив народовців і Партицького, мало мене здивувала, — далеко менше, ніж попереду звістка про те, шчо Вам „Зоря“ вручається. З боку народовців справди було б неконсеквентно давати самим на себе ножа Вам у руки. А до того вони мали резон не страшитись послідків свого поступка, — бо Виж (простіть, і Ви персонально і другі товарищі Ваші) привчали їх думати, шчо Ви їм усе простили, то і до них в усьакім разі приїдете. Ја вам давно казав, шчо Ви себе не цінуєте. То і не диво, шчо і льуде Вас не цінують.

Тепер по моїї думці Вам і К-о застається або піддатись народовцям і вкупі з ними випустити з рук новиј рух в Галичині, або виступити хоч з маленьким ділом, (чи газетоју, чи серіјеју книг, чи відчитів) маленькоју купкоју, та твердо і солідарно.

Дуже цікави́ я знати, шчо далі буде. Прочитав справоздавня́є Етнограф. кружка і згадав пісню: як ударив мене в спину, аж я засміявсья. Бідни́й Українець, згубивши навіть сві́й реферат, зовсім уже зробив сья Кониським. Так йому дурню́ я треба, нехай не лізе в воду, не спитавши броду! Напишіть мені, будьте ласкаві, шчо таке єсть дльа мене цікавого в Zbiór wiadomości Ak. Kr. після 3-го тома, бо в мене єсть тільки 1—2—3 тт. Також шчо воно за штука X. Sadok Barącz, Bajki, Fraszki etc. на Rusi (Tarnopol 1866). Я замовляв через нашого George цю книжку, а також Rokucie Kolberga, — та Ваші львівські книгарі́ я одповіді не дають. Яки́ би в Вас знайшовсья книгар, шчоб обходивсь з нами по європейському? Мені дуже треба Barącz, Kolberga та шче Listy Żółkiewskiego (1866)? та як їх видрати, не знају. Ваш М. Др.

Я тепер почав друк II випуска Пол. пісень XVIII ст. я дуже заньати́.

Рік 1885.

N. 19. Лист до І. Ф. 22. Янв. 1885.

Ch. Dancet 14.

Шановній земльаче!

Недавно получив Ваш лист, хоть книг, шчо Ви споминаєте, не получив. Післѣ того дістав звістку од П-ка, шчо їдете на Україну. Радиї би ја був передати через Вас лист, та боїусь, шчо старі пошлуть Вам наздогін донос і лист у Вас витрусять. Наїголовнїше, шчо ја б хотїв написати в Кїїв, це докладні уваги о потребі прогресивно-демокр. газети в Галичині, котра б поставила рух укр. гал. не по народовському. Та думају, шчо це Ви ї сами розкажете на словах. Ја раджу Вам напирати на дві точки: 1) на те, шчо самі мужики Ваші бажають чогось живїшчого ї радикальнїшого, нїж дајуть їм народовці, 2) шчо клерикально-унїятська політика народовців окрім того, шчо безплдна в Галичині, не схїдна з всеукраїнськоју ідејеју, бо окрім того, шчо вона отдалѣ Галичан не-унїятїв, вже зовсїм не інтересна ї навіть антипатична Русинам православним в Буковині ї Россїї. Ergo політика безконфесїйна найнатуральнїшча Русинам. Прибавив би, шчо длѣ росс. українофілів безконфесїїність навіть оппортуністичнїшча, нїж унїятство, котре збираєтсѣа *orientem convertere*. В усьакім разі Ви внесете свїтло в кїївську кумпанїју про галїцькї справи. А то ја од сестри мају звістку, шчо вона

напр. і не чула про те, шчо „Зорьу“ Вам не дали і через те ї послала своју повість в Зорьу Вашу, а вона дісталась М. Подолінському ї братії.

Радив би ја Вам розказати Кијанам про нетерпимість народовців (в и е л і м і н у в а н ь а) і про партійність Тов. Шевченка, котрому гроші дані були з України на те, шчо́б воно служило всім партіям і напрьамкам, а не одній парафії Качали. Напирайте на те, шчо тепер стан річеј подібниј до того, котриј був в 1873 р., коли Кијане послали свіј „отвертий лист“ в Львів, шчо́б вкоротити Staatsrechtlichkeit і клерикалізм Качали ї Сушкевича, ї на те, шчо ніколи Кијане не притягнуть до себе свої прогресівні елементи, поки органом їх буде „Дѣло“, а не справді прогресівна газета. Про мене особисто скажіть, шчо ја прошу посилати мені нові книги акуратніше, ніж доси, а також прошу одібрати в крутопоца Лебединцева моју статтьбу про казки; дурень з перельяку не друкује, і не варта! Післьа цього ја більше йому нічого не пошльу.

Книги, які можна, пожалуста пришліть мені перед виїздом, а то вони застрьагнуть, та верніть мені мої манускрипти: статьбу в Дѣл о про Тургенева і „реферат“.

Ваш М. Др.

Пісень усьаких, шчо Ви споминаєте в листі Вашому, мені дуже треба. Чи скоро вијдуть Ваші матерјали про Федоровича?

Та пришліть, ради Аллаха, Kurjer Lw. ті NN, де всьа колотнеча напечатана, а то ја ані словечка не знају, хоч мені з ріжних боків про це говорять. Та це чи не Ви написали кантату на јубілеј Кониського? Еј глядіть, шчо́б не поновивсьа Вам Вол. Б-иј! Це того ж поля јагода, — і на Україні буде Вам великоју перешкодоју. Ја навіть думају, шчо ї ті гроші, котрі вже зібрані на Вашу Зорьу, лубісінько підуть на теперішню.

N. 20. Лист до І. Ф. 1885. Чл. Dancet 14.

Шановниј земльаче!

Позавчера получив Ваш лист і 500 рб. Спасибі за скору пересилку, хоч вона все таки (звісно, не з Вашої вини) не вберегла мене од живдівських рук, — бо саме днів за 4 перед тим првјшлось позичити, шчоб заплатити за квартиру *і. т. и.* Але Ви *і* не можете собі виобразити, яку плутанину в моїї голові *і* справах наробив Ваш лист тими словами, що гроші од *К-го*, а шчо *N.* нічого про гроші не передав через Вас! Не буду *і* питати Вас дальше про це, бо Ви навіть не зрозумієте моїх запитань, не знаючи ні наших розмов з *N.*, ні листів його. Споминају про це найбільш, шчоб дати Вам пересторогу, як чоловіку, котрї тепер приступа до ділових стосунків з Українцями: ніколи не покладайтесь на те, шчо вони обіцяють, бо непременно перемінять *і* думки *і* самі особи підставлятьса други, — а строку ніколи не додержать. В усіх грошевих справах держітьса одного *modus vivendi*: беріть шчо дають (дають же вони справді часто останње, більш ніж можна б бажати), але не рахујте на них, а на себе. Почавши тепер з сентенціј *і* рад (а к тому начитавшись за останній час усяких Авадан та Каліл *і* Дімн) буду *і* продовжати сентенціями з поводу Вашого редакторства, в котрому ја бачу рішучіј момент *і* дльа справи *і* дльа Вас особисто.

Перш усього позвољу собі сказати де шчо про редакторство в загалі, з проби 20 років сотрудництва *і* редакторства: 1) Не заражујтесь двома редакторськими хобами: а) вважати публіку за дуже дурнішчу писателів, думаючи, шчо мовльав того *і* того публіка не розбере, тим не зацікавиться *і* т. и. Давајте усяку сурјозну

справу публіці, розкажуєте просто, але сурйозно, і публіка розбере. б) Не вважаєте сотрудників дурніщими себе, підберіть льудей по власному вибору, вмовтесья з ними в оснівному, — а далі дайте їм вольу робити, а особливо не одкладайте розмови про справи пекучі до того часу, коли сами зберетесь поговорити може і ліпше, ніж готовий сотрудник в готовій статті. Далі як українофілові позволу сказати Вам: перш всього не політикуйте! Поставте мінімум принципів та держітьсья його не огльадајучись ні на Івана ні на Петра. На решті, як бувшому редактору Сьвіта і безспорио потопившому цей журнал, скажу: починайте зразу з јасного напрямку. Можете не писати осібної програми, але робіть так, шчоб в кожній статті чулось, шчо в Вас вона јесть, і принципи і система проводу јіх.

А најліпше почніть таки з програми. Чи Ви, чи II-к писали мені, що думка була колись назвати нову газету „Нова Наука“. Добре імја. Ваша публіка буде поки шчо головно молодіж, то б то ті, хто готујетсья до громадської праці. От Ви і можете сказати, шчо всі питання практичної тактики Ви залишајете на боці, а будете виставляти наукову теоріју житья і праці в громаді і будете јіјі виставляти без урізок, без ваганья. Дві головнішчі ціли будуть у Вас: наукове вустудіюванье нашого крајевого житья — і перенос в нашу крајіну наукових здобутків Европи. Прибављу два почастні бажанья: а) непременно зразу поставте себе јасно в Россіјі: поставте себе зразу панукрајінцями, але без формалізма національно-політичного. Скажіть, шчо Вам ходить о вольність і розвитку всього укр. народу, а не об тім, в јаких він державах остаетсья. Звісно, зајавіть себе федералістами і прихильниками переробу Россіјі на вільну державу і обіцајте слідити за ліберальним і демокр. ру-

хом в Росії. Далі поставте себе ясно до Польщі, а особливо до польського льуду в Галичині. Добре б, як би Ви зразу дали кілька статей про той льуд. Я думаю, шчо поки в Польаків нема практично-демократ. партії (їх соціаліст. рух на $\frac{1}{3}$ язикомельство, а на $\frac{2}{3}$ доктринерство), то русинська демократія мусить виступити і за Польаків.

З принципіальним боком діла тісно зв'язані і адміністраційні бік. Мене дуже страшить отої фантом комітету, організація газети, котру постановили в Коломиї літом. Навіть звістка про нього здивувала мене. По листам Вашим і П-ка ја був ждав, шчо у Вас єсть купка зорганізованих льудей, котрі зважились почати роботу, як авангард. Коли це читају, всьу справу поставлено на дискусії усякого, хто назвавсья народовцем і хто навіть не буде і писати сам, а буде тільки дискутувати, як писати, і як не писати Вам. Звісно, льудей питај“, але перш усього „свій розум мај“, особливо як сам будеш одповідать за наслідки. А кажу Вам, — момент рішучий і дльа діла і дльа Вас. Пора Вам вже бути самим собою і рішити раз на завше, чи хочете Ви залишити по собі ім'я видного чоловіка в нашій історії, чи стати львівським народовцем, 2. виданьєм Навроцького, або шчо. Та і діло, коли Ви його провалите тепер, то на довго провалитьсья, а надто спільність Галичан і росс. Українців. В Росії ж знајте, шчо дієсну і стали поміч, особливо працьу, Ви получите тільки от радикальних льудей (не кажу вже об тім, шчо тільки притягши радикальні елементи росс. укр. громади можна поставити твердо українофільський рух, виведши його з кругу діллетанства і схоластики). Так треба, шчоб Ваша газета була і не те, шчо Правда і шчо Свїт, а дльа того перш усього підберіть Ви собі персонал сотрудників, котрі б

без усяких еквівів були прогресисти, і згодились би писати дльа газети, та і з ними і засьадьте за виробку програми. Стережітьсьа таких, котрі раді будуть записатись в партію, а на ділі робити не будуть, а будуть вишукувати в газеті резони, шчоб оправдати своје неробство, а Вашій роботі будуть кидати палки під колеса. Простіть, шчо пишу все може абстрактне і лишнье, — але од Вас шче нічого конкретного не знају, а нальаканиј усім попереднім і в останньє Акад. братством, поворотом діла з газетоју літом, а також поворотом на пустоту біографіі Навроцького, — бојусь усього.

Ваш М. Др.

*N. 21. Лист до І. Ф. 20. Марца 1885.
Chemin Dancet, 14.*

Шановниј земляче!

Вчора в вечері получив Ваш лист з програмоју. Сьгодні в ранці перечитував програму з одним земляком, од котрого жду великої користі дльа Вашого журналу, коли він (через кілька місяців) повернетсьа на Україну. І тепер пишу уваги стільки ж свої, скільки і його. В вечері буду говорити про теж з Вовком, котриј може писати до журналу. Думају наперед, шчо В. скаже теж, шчо і ми, — бо ја вже розмовляв з ним про цю справу перше.

Програма нас не вдовольнила, починаючи од імені журналу. Шчо воно за Братство? Кого з ким? Далі ніякі принципи не намічені — окрім общче української једности і самопізнанья, котрого форми теж не показані. До того нема проспекту ближчих сотрудників (всі значніші писателі — з одного боку за багато, — та і невірно, а з другого за мало), ні тих статей, котрі вони обіцьали. Ми радикально не годимось на таку думку, шчо, мовляв, газета хоч і перестане, то

залишить кілька доброго корму людині; коли так, то ліпше просто видати кілька окремих книг і брошюр. Ми б бажали (та, по Вашим і П-ка листам ще торішньої весни, і Ви бажали), щоб газета, навіть коли б перестала скоро виходити, то залишила по собі ясний напрямок для праці літературної і громадської. Мені же здається, що цей напрямок вказує нам сила річей в Галичині. Тепер у Вас можуть бути тільки три дороги: а) радикальне ультрамонтанство (Мир), в) радикальна Побѣдоносівщина (Слово, Пролом), і е) радикальна ж прогресивна партія, така яка єсть в усій Європі (особливо в західній Європі, Англії, Фр., Італії), що не сьогодні завтра візьмуть в руки її державну силу, щоб передати її через кілька десятків років соціяльній демократії, як та підросла мозком і організацією. Російська українська громада ще в протесті проти Качали і Слова (див. Правду кінця 1873 р.) зајавила, що пристає до того пр. радикалізму, коли поставила принципи: федералізм (најконсеквентнішча форма лібералізму) в справах державних, демократизм в соціяльних, раціоналізм в культурних. Ви в своїх попередніх виданях прибавили: реалізм в умітності, асоціяція в економії. Чому ж не поставити ясно цих всіх принципів в програмі, котра у Вас німало не одрізня „Братства“ од „Дѣла“ „Зорі“ і т. и.? Без ясної програми, котра мусить бути видна і у підборі ближајших согрудників і статей, журнал обернеться в збірку, котра може бути корисна в літературі багатій і устроєній, тоді як нам треба літератури руюководячої, педагогічної, так сказати.

Ми поки надумали предложити Вам: одкласти вихід першого н-ра на 1 Маја, а впорядкувати: а) генер. штаб редакції, б) спис статей і порядок їх видаваньня (Од себе посилају "

окремому листочку, шчо думају дати дльа газети). Ми ж пришлемо Вам својі уваги јак матерјал дльа программ. Тепер поки посилају Вам конспект того, на шчо ми згодилисѣа. Воно дісно можно б було цим конспектом і ограничитисѣа, бо не можем же ми писати программу, котру все таки найбільш будете виповнювати Ви. Ми можемо тільки подати од себе матерјал программ, котриј Ви пријмете на увагу, — а з конспекта видно, чого ми власне хочемо. Через це прошу Вас: зібравши редакціју тепер же предложіть јіј конспект; може тепер же виробитисѣа шчось середње між прислапоју програмпоју ј нашими думками.

Од Вас персонально жду ја детальнішчих звісток про Кијів (котрі Ви обішчали) і про ті крутанини ј колотнечі, про які Ви згадујете в останньому листі... Все це мені необходимо ј дльа того, шчоб ліпше служити Вашому виданью. Вірте, шчо ја готов отдати јому највозможну частину својіх сил, — і коли воно поведетисѣа, буду дуже счасливиј і махну рукоју надовго, коли не на завше на все, шчо виходить за границі зовсім спеціальнојі праці. Коли ж вона піде зразу хоть тихо та јасно і шчиро, то обіцьају приложити всѣаки мојі сили ј звязки (најбільш на вакаціях, коли можно буде бачитисѣа з льудьми в Украјіні і Петербурга), шчоб знајти дльа нејі найбільшу поміч.

Ваш М. Др.

Јаку книжку Ви мені привезли? Жду мојіх манускриптів. „Кацапів“ Ваших нічого ні бојатисѣа ні навіть зајмать: на доноси літературпоју не одповідати, — та ј доноси јіх дуже дурні. Вони все таки мертвјаки ј неуки. Це ми ј покажемо ј прьамо ј косвенно.

П о с т у п.

Щомісячний огляд літературно-наукової і політичної.

Загальний зміст огляду, як усякого иншого revue. (Тут можна і перечислити зміст, що в присланній програмі, тільки не повторяючись).

Спеціальні задачі теперішнього українського видання, котрі диктують вибір (чи підбір) матеріалу і напрямок суду редакції про сучасність:

а) оборона національності і її вольности і збуження потреби єдности національної в усіх поділах нашої країни;

б) вишукання в минулому і теперішньому ознак нац. сили, змагань до волі і самостійности, організуючих інституцій і т. н.; вишукання найпрактичних способів до досягнення підвищеної цілі;

в) наповнити рамки національності (бо нац. тільки форма, а не суть) здобутками всесвітньої культури в гром. життє, письмен. і умілости.

г) зробити тепер же наш народ причастним в тієї всесвітньої культурної праці.

д) винайти в пројавах поступу передових культурних народів засоби для самої нашої боротьби за нац. автономію, знайшовши частно серед наших сусідів, котрих привілювані елементи тіснять наш народ (у Великорусів, Польків, Румунів, Маджар, часті Жидів) поступові елементи, з котрими б могли працювати спільно для цілів вселюдських і частно наших.

Принципи сучасної всесвітньої цивілізації найбільш відповідні такому поступу: лібералізм в його найконсеквентній формі — федералізму — в справах державних, демократізм в справах соціальних з його найтвердішою гарантією — асоціацією в справах економічних, раціоналізм

в справах письменських, наукових і умілоствах. Наші відносини до текущої політики: щоденні питання політ. тактики зоставляється газетам і спеціалістам політ. боротьби. Наша задача — критика політ. життя з наукового погляду і закладання твердих теорій політ. діяльності, найбільш в поколіннях, що готувались до виходу в життя.

Наші відносини до сучасних політ. партій і кружків на Україні Русі: стоїмо окремо од всіх тих партій і кружків.

Дамо в себе, на скільки нам дозволить величина видання, коло наших думок місце всьому щирому голосу, котрий хто схоче подати в важних справах нашого краю і народу.

*N. 21. Лист до І. Ф. Chemin Dancet, 14. 4
Юльа 1885.*

Шановний земляче,

Ваш лист з грішмв дістав давно та не писав Вам, бо не знав Вашого сільського адресу, та до того ж П. не радив мені писати Вам на село. Тепер же пише П., що Ви будете на днях у Львові — а ја виїжджу на кілька часу на село (жінка везе в адміністративну ссилку, бо ја лублу проходити по горах, а не сидіти в них без діла, без бібліотек). Пишу на скоро, тільки щоб подати Вам адрес, щоб не тратить часу. Буде так: Mr. Dr. Chesières sur Ollon, Vaud, Suisse. Як би хто їхав, хай не льякаєть ся, це просто над Aigle. П-к зна. Та ја не довго ј буду.

Пишіть мені про журнал. Ја за нього „трепешчу“, колиб часу не пропустити. Саме тепер, коли всі партії галицькі осрамились — нам виступати.

Бојусь ја шче: П-к пише, що хтось мусить прибути з України, щоб вмовитись про журнал.

Я знају, що не завше тој їде, кому слід, а хто може, — ї через те бојусь, колиб яке Конишчя не приїхало, котре почне лебезитись з Провітѣанами. А нам тепер сцеплятись з львівськими народовцями ще більша дурниця, ніж народовцям було їти в „центральной комітет“ (читају оце Ваші дописі в „Крају“). Так Ви вже держіть ся твердо і не дајте провести ненатурального шлюбубу, иначе все прогресивне на Україні не буде мати прихильности до журналу. Пишіть, будьте ласкаві, скоро ї богато.

Ваш М. Др.

Я оце, пишучи денно ї ношно, скінчив II-вї вип. Політ. пісень (кінець Гетьманщини). За місяць вїде.

Попросіть Павлика прислати мені кілька пробних н-рів „Слова“ ї „Пролома“, напр. тих, де вони проти Романчука ї т. и. говорять. Скажіть, що инакше не дїждусь Пролома. В остатньому листі ја, памјатају, виразно прохав його вислати именно по кілька н-рів. Неполучка дуже мені шкодить.

*№ 22. Лист до одного рос. Українцѣа Д. 8.
Юльа 1885.*

Пишу до Вас на догад, по словам других, не знајучи допевно, чи до Вас треба обертатись в справі, про котру пишу, не знајучи навіть де-яких дрібниць в стані цієї справи, а через це прошу Вас вислухати мої слова, як мову загальну ї при тому шчиру, хоч би ја де в чому ї помилявсья по вашому дослідубу на місці.

Справа усьа — заснованья в Львові журналу всеукраїнського ї прогресивного, під редакціеју Франка. Ја про це вже писав ї переказував

приятельам у Россію, рекомендујучи Франка, — але тільки при двох умовах: 1) коли журнал виступить з отвертим радикальним программом, — в дусі кїївської громадської декларації 1873 р. (Федералізм, демократизм, раціоналізм), 2) коли журнал зразу стане цілком самостійно од теперішніх галицьких партій, в тім числі і т. назв. народовців (*lucus a non lucendo*), шчо теж згідно з кїївською декларацією 1873 р. Тепер ја чују, шчо мов би Фр. готовить якісь компроміси з т. назв. народовцями. Так перш усього прошу Вас і других приятелів знати, шчо ја на таких умовах ніколи не рекомендував журнала, і ніколи до нього не пристану, бо де в чім іспитом в галицьких справах допевнивсь, шчо всьакїй компроміс з людьми так нерозвитими інтелектуально і морально, так не мајучими політичного нюху, як львівські народовці, не може дати ніякої гарантії на успіх журнала навіть літературній, а надто на російській Україні. Вступајучи в компроміс з львівськими народовцями, ми б була непевні, чи завтра вони нас не поведуть на поклон не тільки австрійській бюрократії і уніјатському клерикалізмові, а і самим навіть москвофілам, з котрими ж сидять народовці по всьаким комітетам і топлять нашу справу. Ми не можемо одступитись од нашої декларації 1873 р. вже через те одно, шчо це мінімум того, чим ми можемо притягувати до себе прогрессивні елементи в себе дома, — а подивітьсья на все, шчо писали і робили львівські народовці навіть з того часу, то побачите, шчо вони писали і робили все, шчо могли, напроти тієї декларації, топчучи і передајучи в руки поліції најшчирше прихильних до принципів тієї декларації льудей (не виключајучи і самого Франка в його *lucidissima intervalla*). Правда, і народовці посунулись уперед з того часу, як. К. Сушкевич, В. Барвінський

ї т. и. об'являли нам, що „хлопові тільки через те погано, що він п'яниця“, та посунулись вони не тільки лајучись і клеветучи на тих, хто їх будив, а навіть так нерішуче, що не можна бути певним, що вп'ять який небудь Качала не поступить в політичні лакеї до Чарторијського, Барвінський вп'ять не піде на поклони Сембратовичу (ходив же навіть Окуневський до Пелеша). Ще важніше те, що теперішні народовці навіть менше розвита політично і навіть культурно, ніж сам „народ“, котрий і в читальнях і на виборах ставить такі запити, на котрі народовці не вм'ють і боятьсясь відповісти. Що ж нам за користь ставити себе в компроміс і значить в зависимость з партією, котра робить нас смішними в Росії і топить народну справу в Галичині? На решті треба б якої небудь консеквенції, а яка буде консеквенція, коли ми будемо плакати, що в Росії цензура калічить Шевченка, а в Галичині піддержувати видання, котрі будуть ховати $\frac{1}{2}$ Шевченка, та ще і видавати його за австріјсько-уніјатського легаліста? Що за консеквенція видавати гроші на напечатання в Женеві „Волів“, Шевч., Політ. пісень, а в Львові брататись з тими льудми, котрі тільки за гроші напечатують про ті видання звістку між торговими об'явами, коло пільуль Матіко ї т. и. таї то не завше, а тільки лиш на ці видання гавкнуть Ляхи або ї Плошчанський, то зараз і од себе прибавлять: дујемо і пљујемо!

На скільки можна судити не живучи в краю, але пильно досліджаючи його життя через 25 років, — ја думаю, що в самій Галичині тепер момент рішучий, коли може скластись років за 2—3 міцна демократично-прогресивна партія і з інтеллігенції і з народу, до котрої пристане все, що не вмерло із старих партій. Тільки дльа цього треба, щоб појавивсь на сцену

хоч невеличкій гурт, котрив би самим смирним і легальним тоном, та висказав отверто і безповоротно принципи нової європеїської науки, культурні і політичні. Журнал такого напрямку може (і мусить навіть) на перші роки не пускатись в практику політичну, або ліпше парламентаризм, та бути тільки науково-літературним та критичним (і в справах біжучої політики), поясняючи принципи свої і безпринципність або гнильність принципів других, і тоді він викличе нову породу льудей, навіть коли він би прожив сам тільки рік-другий. Журнал же оппортуністичний, та шче по галичанському, це гірше ніж псуваньня паперу, це продовжіння деморалізації, котрої і так багато у наших закордонних братів.

Шчо б же галичансько-оппортуністичний журнал міг стати органом всеукраїинства, а не австрорутенства, цього і думати не можна.

Я думаю, шчо наш обовязок не тільки не помагати в Галичині новому закладу дльа повишче характеризованого оппортунізму, а всіми силами стати проти того. Коли б же нашої ради не послухали і льуде в роді Франка, то залишити їх на їх власну одвічальність: хай шче раз стукнуть сьа лобом і скоштують пощечину, це буде лишній стан дльа їх еволюції, може і потрібний їм, а нам не який резон з дітьми на чотири ноги становитись? Ми пождім, поки вони на дві піднімуть сьа! Виють кажу, шчо не знаю ні Ваших планів, ні львівських обставин справи журналу (Фр. мені давно не пише, а про свої компроміси і переговори ніколи не писав), але позволяю собі, окрім повишчих загальних уваг, радити Вам поставити умовою росієсько-укр. помочи дльа нового журналу три точки: 1) независимість редакції од старих кружків, 2) ясний програм, 3) участь в редакції Павлика. Во всьа-кім разі ја прошу Вас передати приятельам,

щчо ја тільки на цих умовах буду писати в новий журнал (та впрочім, будьте певні, щчо журнал компромісовий і сам дльа мене буде новий „Кієвльанинъ“) і щчо проплагају парі 10 проти одного, щчо перед $\frac{1}{2}$ року-рік усьакиј з пријателів, котриј без цих умов полізе в новий журнал, сам побаче, щчо поліз в болото.

Ваш М. Д.¹⁾

N. 23. Лист до І. Ф. Chesières sur Aigle, 2 Cent. 1885.

Шановниј земльаче,

Оде зараз получив Ваш лист. Поспішајусь одповісти Вам пукнтualmente.

1) Ја ніколи не закидав Вам через П-ка нетовариського поступованья зо мноју в справі, котру Ви описујете в початку листа Вашого, т. ј. реформи (перереформації) „Зорі“, ј нічого не писав П-ку про Вас. Це певно П-к сказав Вам свій суд. Ја з Вами (або ліпше Ви зо мноју) мав діло не про Зорью, а про осібну газету під Вашим редакторством і все чекав од Вас звістки, або хоч отповіді на мої листи, і тепер тільки, коли получив Ваш лист, котриј треба вважати за *quiet* задуманої газети, ја дозвољају собі скласти свій суд і висказати јого Вам. Суд цей такиј, щчо все Ваше поступованье цілком не одповіда звичајам, јаких держатьсьа льуде в ділових справах.

Ми зачали діло. Ја Вам ввјаснив своју вихідну до нього точку, свої умови. Ви пријняли јіх. Ја поробив звісні виступи в цьому ділі перед дејакими діловими льудьми. За тим Ви замовка-

¹⁾ Копія сього листу, адресованого не відомо до кого, була мені доставлена тодіж М. Павликом.

жете, і через кілька місяців звіщаєте мене, що Ви по jakimсь резонам прилучились до реформи другої газети (добавляючи при тому, що ніякої реформи доси нема) і що ја сам знеохотив Вас до редагованья нашої газети тим, що предложив в ред. жіі П-ка. В середині таких звісток Ви розказуєте, що були на зборі, на котрому Вам докоряли, що Ви переписуєтесь з мною і що Ви на цьому зборі були мовчавим свідком! (Не можу припустити, щоб Ви вважали за достаточну одповідь Р-ка, що ј він був в переписці з Др-м до недавна, поки не взнав, що Др-в вкрав у Огоновського перед пасхоју двоје поросьат??)¹⁾ Про реформу скажу далі, на скільки ја обовязанвј сказати про це, як київський громадянин та ще такий, котрого імја першого таскають в болото і в Россіі і у Галичині за всьакий глупий і подлий ступінь львівських українофілів. А тепер скажу про П-ка. Ја предлагав його в редакціју, бо вважав, що редакціја діло колективне, а П-к чоловік не дурний і досить освічений дльа такої роботи, далі дльа того, що його знають з звісного боку в Россіі і можуть прихильно обернутись до газети, в котрій він буде, — а накінець потому, що мајучи взяти широку часть в праці дльа газети ја вважав себе в праві предложити за себе *alterum me*, котрого ја найбільше знају і котрий најблизче зна мене, побік з тими, котрих ја зовсім не знају і котрі, як Ви писали, мусили бути в редакції. Ја тим паче не думав образити Вас особисто, що знав доси, що Ви були з П-ком вкупі в редакції Друга ј Гром. Друга і що Ви з П-ком в загалі приятелі. Коли ж тепер Ви мені кажете, що моје предложеньє сталось Вам „тим доткливішче... што ја бодај потроха знају, яку симпатіју має П-к

¹⁾ Се якийсь дотеп незрозумілий для мене.

в Галичині не тільки перед старих але і серед молодіжї“, — то ја можу тільки здивуватись. Јаке діло нам з вами „до старих“? Їх антипатіја jestь дльа нас рекомендація. Шчо ж до молодіжї, то мені ј не снилось, шчо б вона антипатіјувала П-ові. Правда, ја читав елімінаційну глупость (шче більше ніж подлость) написану в „Дьль“, котрого офіційальним редактором состоїть молодіж товариш П-ка (про котрого П-к завше говорив, як про најсимпатичного собі чоловіка), та колиб уся молодіж Галичини справди була солідарна з тією глупостью, то це б значило, шчо ј вона не варта навіть старих Площанців, і шчо значить нам треба видавати газету, шчоб создати нову молодіж. На решті дивно мені, чому ж Ви в овій час зараз же не написали мені того, шчо тепер пишете, а напроти того прїмили мою умову і обіцьали написати незабаром програму і т. и.???

2) Тепер про згсду — реформу? Ја, не можу судити про те, јаку вартість і јакий резон маје згода невідомих мені льудеј, котрі називајуть себе галицькою молодіжью, з староју редакціеју Зорі. По правді не моје діло судити ј про те, јака може бути згода між Вами, котрї збираютьсья популяризувати Рејса, ј попом Ом. Огоньським, не можу судити тим паче, шчо Ви не пишете ні про јакі прїнципи з гори, а тільки про особи редакторів, котрі мусьать знаменувати згоду. Але коли Ви кажете, шчо згода наступила ј на бажаньне „Українців“ то тут ја собі „позволю смѣть свое сужденіе имѣть“.

Перш усього згода, так згода! По јакому праву Кон. чи хто другї не обернувсь в цьому ділі до мене, до В-ка ј до П-ка? По јакому праву П-к не був покликаниј на раду? Оставивши на боці те, шчо ми, објективно кажучи, як літератори, не гірші од М. Под. і т. и., ми не тільки

не в еліміновані в українській громаді, а навіть рівночасно в тим, як нас елімінують у Львові, Українці поручають нам написати звісні праці, послають нам гроші і т. д.

Накінець і најголовнішче, ніхто не має права робити од імені квівської укр. громади згод, противних декларації 1873 (отверті лист до ред. Правди), котра єсть ніщо друге, як основа програми, котру ја Вам послав. Та декларація підписана була ј нами ј другими льудьми, котрі тепер по ріжним кінцям працьують дльа нашого народнього діла ј котрі не можуть признати своїми представителями, а шче більше начальством панів з „Дѣла“, Тов. Шевченка і т. п. Як собі хочете, а тут в Україноју вишло по меншій мірі *qui pro quo*.

По Вашим же словам впрочім виходить, шчо в усього цього угодово-реформового пива не буде ніякого дива. По мојому — вијде трата 2—3 років, на котрі одкладено виступ справді прогрессивного органу ј прогрессивної партії в Галичині, а вмісті з тим і піднѣаютьъа пошани до украјнофільства і в Россіі. Певно, так сталось через те, шчо инакше не могло бути, а через те треба помиритись з цим фактом. За себе скажу, шчо ја вже мајже помиривсь, та жалко мені В а с, бо Ви багато винні в тому, шчо так склалось, бо Ви підрізали ј справу, ј самого себе. Через кілька років справа впливе, але керманічем буде хтось иншиј, а не Ви!... Про Рејса зараз почну клопоти, як вернусь в Женеву, т. ј. через кілька днів. Тільки одного Рејса мало дльа таких видацьнь, які Ви задумујете.

Вијасніть пожалуста справу посилки мені Вами книг: ја нічого не получив. Требујте з почти. Вчора писав ја карту П-ку і прохав роспитатись в кого знајучого:

1) Чи були коли друковані по польськы Gesta Romanorum, або чи єсть рукопись.
2) чи про них хто писав? В звичайних курсах Пол. літер. нема спомину, а ја не вірю, шчоб G. R. не було по польському. Справку цю мені треба дуже, дуже скоро.

Ваш М. Др.

Оце шче перечитав Ваш лист, і тепер найбільше кинулось мені в вічі, шчо „Зоря“ маје тепер матерјал з України. Ја певнісінькиј, шчо тој матерјал дано на Вашу газету. От і ввесь резултат Вашојі уніји-згоди. А погодивсь з о+а (—1) і забрали матерјал данјі Франкові, а Франко був „мовчаливим свідком“, а потім підписав згоду. Во истину свѣата Уніја, не згірша тіјејі, котру боронѣть львівські народовці од „фанатиків нігілізму“.

*N. 24. Лист до І. Ф. 18 Cent. 1885 Chemin
Dancet, 14.*

Шановниј земльаче,

Оце получив Ваш лист. Споритись ја не лубльу заа однојі криміналістики, ні прокурорськојі, ні адвокатськојі. А до того Ви нічого не говорите про головні точки мого попереднього листу (визваного тільки Вашим). Так шчо ја тим паче мушу „предать волѣ божіей“ і останьну нашу тѣажбу, як передав јіј „дѣло о неджентльменствѣ Стат. Кружка“. Скажу тільки об тім, в чім, мені здајеться, Ви омильно зрозуміли мојі слова.

І. Пишучи Вам, шчо за кілько часу повстане нова партія в Галичині, та тільки не за Вашим проводом (ја не памјатају, јаке власне слово ја написав), ја зовсім не думав вкладати Вам осо-

бисту амбіцію. Цього я тим паче не думав, шчо написав Вам, шчо мені жалко за Вас. Ви можете сказати, шчо Ви не просите мене казати Вам шчо небудь про мої чувства, і я замовчу. А поки я поясню свої слова. З теперішніх Галичан Ви більш других маєте давних статв проводирем нової партії, дльа пользи самої тієї партії. Бути ж ініціатором — підніма самого чоловіка, сили його, віру в себе, без котрої не може бути енергії. Оглянувши ж всю історію Вашого розриву з народовцями (до статей в Кгају) і потім згоди (до мовчанья перед Вахнянином) Ви в глyбині духа сами не можете не бачити всії чудности свого поведінья, та і другі бачать і тепер, а далі вбачуть більше.

II. Я не хотів сказати, шчо Ви отдали „якісь матерјали“ Зорі. Шчо матерјали јесть, ја це звідав з Вашого листу (Ви казали: „Зоря, мајучи тепер матерјал з України, засне“ і пр.). А з листів з Россії ја знав, шчо дехто готовив матерјал дльа Вашої газети. Зведши до купи дві звістки ја міг вивести, шчо хтось, напр. Верниволя (alias Пустомелья) отдав Вахнянинам Ваші матерјали. А за це, ја думав та і тепер думају, спасибі јому де хто не скаже. Це мене підводить до

III-го пувту. Ја б мусів здуріти, шчоб винити Вас за те, чому Українці не держуться декларациї 1873 р. Ја тільки нагадував про декларацију і казав, шчо Верниволя не мав права јїї обходити, коли говорив до Українців. Ја і тепер на тому встојују і тим паче, шчо јесть на Україні льуде, котрі јїї не забули і котрі не підуть в сотрудники народовського журналу инакше, јак по непорозумінью. (Ја Вам писав, здајеться, шчо в 1877—82 рр. через тих народовців в Кијіві було заборонено в громаді говорити про Галичину і шчо власне ја до сварки лајавсь листами і словами проти такої проскрипції).

IV. Про alter ego ја скажу, шчо і ја знају, шчо в літературній праці прокурація не можлива, — та редакційна праця друге діло, особливо, коли вона зразу поставлена була ј Вами на коллегіальну точку. Ја мав резон бажати, шчо б коло членів Стат. Кружка був чоловік трохи твердішчвј і більш Европеєць і джентльмен. До того ја думав, шчо це б і Вам було лише — опора в коллегіји, та ј особа дља Вас пријатна. Тепер тільки бачу, шчо в останньому ја помиливсь, бо Ви ј в сьгоднішньому листу зачіпајете П-ову „натуру“. Накінець ја думав, шчо наш обовязок показати П-ові довірья післьа глупого ј подлого виедімуваньня.

Те, шчо Ви тепер пишете про Ваше редакторство в Зорі, шчось неожиданне післьа того, шчо Ви писали в попередньому листі. А куди ж ділись другі редатори, пропоновані на раді? Окрім того Ваша звістка мені не зовсім і јасна. На јаквх умовах Ви стајете редактором? Јаку компетенцію матимуть над „де ј аким и (!!) статътьями“ Парт. і Под.? Јаку Ви над јих статътьями (напр. над компільаціјеју з Бедекера Под-ського)? Чи Ви будете підписуватись редактором? Чи зостанеться газета власністю Тов. Шевченка? Не розуміју ја ј смислу Ваших слів, шчо Ви „не сміјете просити мене ні о шчо“.

За справку про *Gesta Romanorum* спасибі. Ја знав, шчо до 1879 р. нічого не було про польськиј переклад јих, та думав, може послі шчо знајдено. Ја таки певнісінькиј, шчо *Gesta* були по польському, бо дејакі руські (мало-ј біло-) переклади прьамо говорять: „переложено з друкованојі польськојі книжиці“, а одна рукопись (в Петерб. публ. бібл.) так назива рік і друкарню кравівську. — Семенського ја ніколи не бачив.

Про арест П-ка ја визнав учора з јого листу ј бојавсь, шчо діло почалось зі Львова, з Петербурця ј Вас. Тепер бојусь тільки, шчо „Дѣло“ і з поводу П-ка напише глупость і подлость подібну тіј, яку сьогодні прочитав ја про Паломників (N. 97). Як таки не розуміти, шчо *hodie mihi, cras tibi?* Најгірше, шчо такі підлости підхоплюють „Кієвлянины“ і роблять всіх нас винними за них. Та як і не робити, коли наші не тільки не протестујуть проти тих подлостей, а шче ходять під ручку з авторами јіх? Скільки посилок мојіх Ви получили? Шчо з ними сталось далі? Шчо сталось з Петербуржцем? Шчо з баришнеју? Напишіть скорше хоч по два слова! Получили Ви міј лист для Петербуржця?

Оце перечитав Зорьу 17 і в „Дѣлѣ“ шче допись з України про штунду. Безшчасніј Ви чочовік з такими сојузниками. Автор „Въ гостяхъ“ сотворья характери (кукли) ј коллекціји зовсім вільно од реальности, а Кокорудза крутить Шевченка, як попи Христа і заплутајеться шче гірш попів, бо в Посланіји Шевченка јесть просто чепуха, як напр. всі виходки против німецької мудрости. А шчо собі думав автор дописи про штунду, — то ја собі ј пригадати не можу. Але ж все рівно јого архієрејем не зроблять, шчоб він викоренив штунду. Пожалуј, можно подлости робити, але дурнем бути, јіј Богу не можна. — „Штунда — результат обрусенія!“ Ну, а молканство серед кацапів, а реформація серед Европејців???

Одваживсь ја також прочитати два листи „Соколиків“. — Боже ти міј!

Съ кого они портреты пишуть?
Гдѣ разговоры эти слышуть?

От, як на путне (Реклю, Ланге, Тіле), то нема в Львові грошеј, а дурниці печатајуться! І Ви теж муситимете кінчати „Соколиків“? Шче

літом прочитав ја Горовенка. Тож штука! Анахронізм, невірности, герої придуркуваті, розв'язка — дурень з печи. А „Зоря“ каже: „збудила загальні інтереси так в Галичині як і на Україні“. Не вже? Коли правда, то можна поздоровити нашу публіку з літературним нюхом. Ні, як собі хочете, а така література і така публіка перш усього потрібує Гераклової лопати.

Получив лист Петербуржця і Вашу приписку. З Павликового аресту навряд щоб було щось сур'язніще, як було з Вашим в Дрогобичу. В моєму останньому листу нічого цікавого для поліції нема; розмова йшла найбільш про літературу. А про самий факт ареста скажу, що він не без зв'язку з „внелімінованьнем“ П-ка. Не добре себе покаже Ваша молодіж, коли не примусить „Дѣло“ показати зуби поліції і заступитись за П-ка. Вп'ять скажу: *hodie mihi, cras tibi*. Буде час, коли Вас арештують на 14 днів за те, що в Квјіві були, а Белеја як волоцьугу, — коли не покажете зубів. Цікаво було мені прочитати, що В. Коц. мав реферат „Нові українські пісні про громадські справи!“ Певно він мав нові варіанти тих пісень і обробив їх инакше ніж ја. Чи буде і коли його праця напечатана? А коли ні, то чи не можна получить од його варіанти?

Ваш М. Др.

Ще одно питаю: Петербуржець пише, що його товарищі будуть працювати для „Зорі“. Але вони не тільки соціалісти, але навіть богато ще приїдуться прикласти рук (між инчими мени), щоб одвести їх од хибної близости (в доктринах і в діланьнью) од російських „нігілістів“. Питаю ја: як буде їм вдаватись „Зоря“ з цвірінканьнем Дроздів і других птахів за рідною вірою, уніацькою і православною, — а також

Листи Драгоманова.

7

виелімінуваньня з суспільности літератури власне тих, хто зложив $\frac{9}{10}$ української соціалістично-раціональної літератури?

N. 25. Лист до І. Ф. (без дати). Chemin Dancet 14.

Шановній земльаце,

Вже більш місяця, як ја шчо днѣа збирајусь писати Вам, та все одкладају, — бо шчо днѣа чекају на јаку небудь одповідь або з Россіји, або од Ан-ча про ті гроші, шчо ја мусив получить (700 руб.). Вже з Јульа ја жду тих грошеј, двічі переказував у Россіју, двічі получив темну одповідь, шчо послані, — але як?? не знају, — і головнішче, не получају їх. Всьакій скаже: коли вони послані, та не получені, то значить пропали, ј значить тој, хто послав, мусить шукати їх. Та така аргументація дуже за проста дльа наших льудеј! Так ја ј бјусь ось уже 4 місяця, шчоб хоч передати кому слід таку просту річ, шчоб гроші не пропали в кінець хоч дльа тих, хто їх посилав (як вже се случилось). Між инчим обертавсь і до Ан-ча, так тој мені раз одповів, шчо чув, шчо гроші послані, — а в другвј і третіј сталось шче дивнішче. Звелів мені А-ч писати јому в Неаполь, а сам просидів 4 тижні в Римі ј написав за день перед виїздом, шчоб ја писав не в Неаполь вже (звідки він не догадавсь витребувати мій лист!!!) а в Львів, на адрес П-ка (ја писав в Неаполь, по просьбі П-ка з тьурми, шчоб А-ч нічого јому туди не писав, нічого) або poste restante. Ја дльа вірности написав на адрес Б-ја, але впјать проішло більш 2-х тижнів, і ніякої одповіді не мају. Чи А. живиј, чи вмер, чи доїхав до Львова, чи переїхав јого? і т. д. і т. д. нічого не знају! Там

часом ја доживсѣа до крају, — так, чи жістемимо ми завтра, не знају.

От через те ја не можу Вам добути Рејса (174 ф.) ј не можу навѣгь сказати, коли ј јак добуду, чи отдам Вам моју позичку. Телер про шу Вас: 1) вибачити мені мѣгь грѣх, 2) написати мені, шчо чули об А-чу, 3) спитати Б-ја, чи ді-став він лист дльа А-ча, а перед тим статью дльа К. Ст. і шчо зробив з ними, 4) позволити мені послати другу статью на Ваше имја і прохати Вас бути на далі посередником між К. Ст. і мноју (з Б-јем бог з ним! То А-ч видумав зробити його посередником; ја просив перемінити, бо не хотів безпокојити Б-ја клопотами дльа „виелімінова-ного“, та, јак сказано, А-ч мого листу не дістав. А з того, шчо Б. мене не звѣстив про те, чи ді-став він посилку і лист дльа А., бачу шче раз, шчо мені не слѣд навјазуватись Б-ју). Будьте ла-скаві, одповідајте мені скорше на мојі питања.

Прибавльу дешчо про літературні справи.

Перш усього випишу Вам кілька слів з „Кіе-вляннина“, 1885, N 190. „Изъ Львова пишуть въ Варшавскія газеты“ (мабуть в В. Дневникъ):

„Къ стати сообщимъ со словъ галицко-рус-скихъ газетъ, что авторомъ издателемъ злопо-лучной брошюры о Нар. Домѣ состоятъ нѣкто Мих. Ткаченко, — пошленькая личность, фигурирующая въ качествѣ издателя анархическихъ сочиненій Олены Пчѣлки, сестры извѣстнаго украинофиль-скаго коновода Драгоманова і самой рьяной соціа-листкѣ“. Ця виписка покаже Вам, на скільки ја був правіј, коли писав Вам, шчо за всьаку „на-родовську“ дурость і подлость в першіј лініјі одповідати приходиться нам, виелімінованим. А тут шче автор дурости і подлости навмисне звалив одповідальність на виелімінованого Тка-ченка! На це жалівсь шче П-к і ја јому писав шче в останньому листі в Львів, шчоб він опро-

тестував ту брошуру, та він нічого не зробив. Не вже ж і другі, „Дѣло“, „Зоря“, котрі вважають Ол. Пчілку за свою сотрудницю, те ж пропустять мовчки свинство зроблене проти неї за поміччю народовця? Я наперед знају, шчо пропустять! І тільки звертају Вашу увагу на цей новий document humain.

Коли зајшла розмова про „Кіевлянинъ“, то скажу, шчо на дньох там јавилась прокурорська стаття проти украјнофілів з powodu романа Юрій Горovenko. Я вже П-ку писав свою думку про цей роман: в ньому нема романа, нема характерів, в добавок автор не зна ні університетського ні гимназичного життя, ні деталів історії громади в Россіі ј почасти в Кијівщині, ні рос. літератури, — наплутав анахронізмів, помилок всякого роду, і в добавок зробив з свого героя јавного дурня і навіть не украјнофіла, — бо ні один ні украјнофіл, ні навіть украјинській соціјаліст під команду Исполнительнаго Комитета не становивсь, бо Исп. Ком. сразу зајавив себе централістичним. Весь роман з артистичного і політичного боку јесть верзаканья ј чревоіщанья школи С. Жука ј подібної Кузьки.

До того автор в најівній дурости дішов до способів чисто шпівонських. Дм. П. Пучка — Дм. Павлович Пільчиков, Отава — Полтава, Ломаківська гімназіја — немирівська гімназіја, звідки вигнали недавно Лоначевського, звісного в нас під назвою Ломаки і т. д. „Кіевлянинъ“ і взяв для свого резюме епіграф з „Горе отъ ума“: Ба, знакомья все лица!!! Це резюме наробило в Кијіві переполоху, але ж јіј богу, слесарша сама себя высъкла! Чудні льуде, всильујуться мирити з собою правительство (і яке!), навіть одпхвајучи од себе сімпатіі свіжих льудеј, — і сами на себе подајуть доноси поліціі навіль в тому, в чому справді не винні! От так мудріј консерватизм!

По часті українофільського консерватизму нове глаголаніє в „Дѣлѣ“, вже не цей раз Ал. Барв. про штунду, трохи не підбило мене написати йому полуотвертій лист. Де таки видано, щоб національна партія одпихала од себе найбільше розвитих льудеј з свого народу і цілувала зад найбільших ворогів своїх? Та роздумавши ја вскромивсь: лізти мені до Б-ого не слід, в печаті галицькій нема мені міста, — напишу Петербуржцям, може нагектографујуть (Гуттенберг шче дльа нас зараньня птицьа).

Заговоривши про „Дѣло“ попрошу Вас звернути увагу редакції, щчо в R. des deux Mondes не було ніякої статті про Костомарова, як хтось ввірив „Дѣло“ (була в Revue Universelle et Bibliothèquе Suisse корреспонденція з Петербурга), а також, щчо в останьому N-рі зовсім невірно зрезьумовано замітку Р. Стар. про арест Куліша і Костомарова. „Зоря“ з страху (двојакого: іудејського і українофільського) не привела з Р. Стар. кінцьа — самого головного, а „Дѣло“ не поньало і того, щчо написала „Зоря“. Конечно, Р. Стар. у Львові нема. Так ліпше вже в таких случаях буквально переводити хоть з „Зори“, ніж не бачивши в очі оригінала писати по фантазії.

Вашу „Зорю“ поздоровляју з кінцем пташиного романа Дрозда, та тільки коли на далі Україна буде надільвати Вас комаминими творами в роді „Гессенської мухи“, то публіка не багато виграје. Про Ваші замітки позволте сказати, щчо тон рецензії на поетів „Ниви“ занадто вже драматичній і через те може образити особи поетів (котрі, звісно, заслужујуть урока, коли не мовчанья). До того треба бути консеквентним і не печатати в „Зорі“ такогож комаминого чириканья, яке не подобајеться Вам в Ниві: і Гетьманець і Бердьяјів тіж сами „Нивјане“. Простіть, коли

ја сважу, што ј приміток до ст. Я. Ш. за багато,¹⁾ — а про Наріжного ј зовсім не на місті, хоть і дуже цікава. (Ви б попрохали јакого Петербуржца написати про Наріжного статью довгеньку. На мій стид ја ніколи не бачив нічого з Н-ого, навіть „Бурсака“, про котрого частіше згадують, — бо нігде в наших сторонах не надибував јого писаннів, а в Петербурзі ніколи не жив стільки, щоб мати час взятись до Публ. бібліотеки. А окрім того, што Н-иј вважається всіма в Росііі за пролога до Гоголя, ја чув ще од батька (котриј проживав в 1824—1837 в Петербурзі, ј писав з братом навіть українські стихи), што Н-иј був осередком доволі великого українського кружка, котриј приготовляв в Петербурзі поле дльа Гоголя, а також і дльа „Истории Руссовъ“ і Шевченка). Та не вже за рік цифри статистичні Я. Ш. могли змінитись так, што статья јого стала негідною? Ја бојусь, щоб Я. Ш. не вразивсь, што јого праця пропала даремно. — Цікаво знати, хто автор *Ruchu Litegaskiego*. Мусить бути тој же, што ј фельетонів „Дѣла“ про цензурні заборони укр. літ. в Росііі, бо однаковіј початок і однакові помилки (напр. зарахованья Сперанського до Українців). Цевно теж „націонал“ а Іа Коняскіј, тільки дотепнішчиј і стараннішчиј. Жалко було б, коли не навчитьсяа по европејськи ј крутитьсяа. Костомарова лист до „Сл. Зари“ звісниј в Росііі (впрочім, кому?). За нього колись дуже лајав Катков Костомарова дорікајучи јому найбільш за раду: будьте прежде всего австріјцем а послѣ славяниномъ. А це таж рада — будьте перш усього легальним, „помирите з со-

¹⁾ Про містичізм лишньа, бо Я. Ш. сам не каже, што він почавсь од Л. Т., тај Ви не праві кажучи, што він почавсь од Гоголя, а не од Адама.

боју уряд“, котру додав Кост. і Кониському, як видно з фельєтонів „Дѣла“. Це таж дурниця, котра продиктовала лакеїськиј вступ до статуту „Нар. Ради“ в Дѣлѣ! Шче де шчо треба б було сказати, та треба пускати лист. — Посилки Вашої вїять не получив.

Ваш М. Др.

Коли Ви бачите Терлецького, то попросіть його звести рахунок з Helfer'ом (чи як) про По вопросу о Малор. Литер. і одібрати в його останні екземпляри. А то ні в мене ні в кого нема цієї брошюри, а її іноді питають¹⁾.

*N. 25. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14 Genève
8 Ноґабрѣа 1885.*

Шановниј земльаче,

Два дні назад получив ја лист В. Б., а вчора ввечері Ваш. Спасибі Вам за добре слово, а також і за 10 г. Остатні придадуться на розсилку II. вип. П. Пісень. Посилају ј Вам. Отдајте, б. л., надписані екземпляри кому слід, а рештоју розпорядіться як знаєте.

Спасибі за замір одрекомендовати мене редакції „Зорі“ — та тільки ја думају, шчо даремні Ваші заходи. Один з редакторів — спеціаліст по словесності, так мусить і сам знати і мої виданья і навіть вартнішчі рецензії на них. Окрім того, коли рекомендація потрібна, шчоб ввести мене в сотрудники „Зорі“, то це тим паче даремна річ, бо ја писати в „Зорі“ сам не стану,

¹⁾ З кінцевих уваг сього листу видно, що він написаний у перших днях жовтня. Згадана в листі статя „Ruch literacki Rusinów“ була друкована в варшавськїм Atepeum, автором її був справді Кониський. І. Ф.

поки там редактори Партицькиї і М. Под. Ви знаєте, шчо написав Парт. про мене в Газ. Шк. а потім в Зорі-ж (Черкезов і Марія). Партицькиї знав шче з мого переїзду через Львів в 1873 р. мої політичні думки, бачив їх в переднім Слові до Федьковича, котре сам розхвалив в своїїй же Г. Шк. І після цього всього він написав, шчо мене р. уряд послав за границу проповідать „нігілізм“. Потім тої же П. вилажав мене за Черкезовим, котриї (теж свого роду Парт-вї, бо носивсь по Женеві з моїм рукописом, з котрого зроблена Истор. Польша) все мене оклеветав за те, шчо ја не пристаю до „нігілізму“. Нарешті за Марію П. зробив з мене половофіла. Після цього всього Парт. або просто подлій чоловік, або маје якусь політичну і приватну мораль не з тієї планети, на котриї ја виріс. Як же нам бути в одній хаті, або шче мені проситись у його хату? Ја навіть вважаю те, шчо мої товаришчі, котрі послали мене видавати Громаду і котрі підуть в „Зорю“ П-ого, ламають *сuncta divina et humana* товариських умов од розбіжницьких до політичних, од нумідійських до європейських. Та нехай другі роблять, як хотять, а ја на старости не хочу робити безстыдство і молодим льудім погожі приміри подавати. Шчо Парт. одкликав свої слова (једина чесна умова!), це бути не може.

Отже прошу Вас нічого з моїх рукописів, шчо в Вас је, в Зорі не печатати. (До того ж про Тургенева ј реферат тепер вже застаріли). Звісно, шчо сами Ви можете писати про мої праці, шчо Вам завгодно. Ја тут ні при чому. Ја б навіть радішчиї дати Вам всі рецензії про мої виданья, не для того, шчо б то був матерјал для рекомендації мојеї, а для того, шчо в тих рецензіях говорить ся ј про

Україну, — та на лихо в мене самого нема кількох з найважливіших рецензій. Те, що восталось, ја Вам пошлю; робіть, що знаєте.

А Ви без усяких рекомендабельних замірів зробіть рецензію на Пол. Пісні. Це Ваш обов'язок, — бо справді смішно, що про них був спомин у Французів і Англичан, а не було навіть бібліографічної звістки в Галичині, навіть ради матерјалу, котриј всеж таки народ наш наробив. Розбираючи, Ви певно що небудь скажете таке, котрим ја можу покористуватись. Жаль, що ја не знају, яке власне „незнатьтя фактів“ (помилки?) мені закида Кон. Може ја справді в чому небудь пробрехавсья: література українсько-галицька часом трудніша до вистудіюванья ніж логографи. Ја не читав шче дальшого протьягу статті Кон. (окрім початку). Про автора скажу, що Ви трохи помильяєтесь, коли кажете, що ја мају „неприхильність до цього чоловіка“. Јого власне не лубльять і не поважають в Россіји, — але ја його мало знају. Мені навіть симпатична його вјидливість в українську справу, і в короткиј час нашого знакомства в Кијіві ја всьаково старавсь бути з ним добре. На остаток ми навіть умовились видати в купі Антологіју поетів укр. (по його просьбі), при чому ја написав йому схему і мусив написати передньє слово, коли він вибере взірці. Та тим часом вијшла Lex Jusephovicia і Кон. як тонкиј конспіратор і мудриј оппортуніст порішив обітись без мене і як јурист, задумав підвести під царськиј уряд легальну міну: послав своју антологіју в Петербург в цензуру, а там јому зјіли його працьу, не вернувши навіть манускрипта, з котрого він не залишив собі копіји. Хоч правда, новиј манускрипт не трудно було зробити (бо такі речі по готовіј схемі робльять писарі) ј послати на друг в Галичину, де дльа таких книг је вла-

стива публіка — та після мудрої легальної міни це б була вже „шкідлива для діла нелегальність“. Через таку мудру міну троха не пропав було роман „Воли“, котрий перше був пропущеним цензурою, а потім спаненим і котрого ја три роки видавав з Росії. То так наша антологіја ј пропала. На звістку про це, — памјатаетьсья, в листу самого Кон., — ја одповідав приказкою: „Привикла собака за возом ходити, то ј за саньме побіжить“ і запитом: чого ж він другого ждав? На тім наші відносини скінчились. От власне подібними мудростями Кон. мені ј найбільше антипатичні. Подібні мудрості мирятьсья в його з узісінькою національно-сепаратистичною ідеєю і вкупі з безталантливостію і необразованностю роблять з його прешкідливу фігуру, котра даје примір українофілам-чиновникам і збужује велику нехить до українофільства в середніх верствах інтелігенції в Росії ј у молодіжі, котра бачучи рухливість Кон. і не бачучи прилюдної јому опозиції з боку українофілів, уважа його за репрезентанта україноф. ідеї. В кінці всього за Кон. скрізь іде глупість і плутанина як раз львівсько-народовська, з котрої навіть самому Кон. нема користи: бо ј начальство його на гръраниці потрусить і публіка не пожадује за ним. Ось слухайте про одну мудрость Кон. і коми.! Задумали вони показати українінство в кїївській городській думі (раді) і подали петицію, шчоб назвати одну школу іменем Шевченка. Підписатись склонили самого кн. Репніна (онука того, шчо Ш-ко в його проживав), коли це — баць! царя вбито! Дума не хоче слухати про Шевченка, сам Репнін бере назад підпис свій. Звісно, Кон. і українофілам назад ітти не можна. Ось Кон. і каже, шчо Ш-ко сам тогож бажав, шчо ј царь-освободитель. Звісно, не помиливсь: Кон. і К-о тільки даремно осрамили

Ш-ка і все таки подали сами на себе донос, бо всі 13 чоловіка, шчо подписали петіцію, записані були в неблагонадежні. Це характерний примір українофільського оппортунізму, з котрим ја завше боровсь і за котриј мені так противниј Кон. не јак чоловік, а јак метод думати ј чинити.

От через те мені так і гірко було побачити, шчо „Зоря“ вијшла не новим органом, а суммоју двох Кониськородів, россіјського ј галицького, під Вашоју етикеткоју, через котру скрізь льуде будуть мати право вважати Конисізм за правдиве українофільство. Ну, та тепер нічого про те говорить. Тепер треба ждати часу, коли дльа Вас і всіх свіжішчих елементів в Галичині і в Россіји вијавитьсья неможливість іти вперед при такому компроміссі, — внакше, коли Ваша „Зоря“ або розвалитьсья, або перејде в Ваші руки цілком. Ја б бажав, шчоб розвалка вијшла з за јакого другого предмета, а не з за мене. А все така і ті вілька NN-рів „Зорі“, котрі вијдуть з Вашоју етикеткоју при Конисізмах (в роді про Штунду) і других дуростях і лакејстві в „Дльа“, багато пошкодять українському руху в Россіји, — бо знајдутьсья в ріжних лагерях обрусителів (од „Кіевлянина“ до народновольців) льуде, котрі будуть тикать пальцем в усьакі такі речі, прибавляјучи: „Ось, мовльав, шчо таке українофільство“. Так шчо ж будеш робити?! Нішчо на світі не пропада! То ј Кониськвј мусить мати свіј плід. З сього боку виелімінованиј з Гуттенберговських станків українофільських ја мушу взьятись до архаїстичних способів противудіјства наслідкам Конисізма і думају написати вілька заміток, котрі може будуть гектографовані (все така новішча штука, ніж гусьаче перо!). Почну в „Штунда і українофільськвј консерватизм“. Одначе це вже проекти. Шчо чути про Павлика?

Чи дістав хто ті 50 рубл., шчо мусили пријти йому з Россіји? Чи передані йому?

Ваш М. Др.

Чи писав Вам Петербуржець? Мені писав, навіть приписав, шчо гроші за книги посла, та ја не получив. Кумедіја якась робитьсья по ціј части з нами. Можете собі виобразити: навіть жінка моја не дістала својејі ренти, котру вона мусила получитьи шче в Семтебрі (225 руб.). Двічі писала матері мојіј — нема одповіді. Мабуть нечиста сила якась хоче нас „ізмором видушити“. Vederemo! Чи нема якојі спасеннојі душі в Відні, шчоб могла зробити дльа мене дві три невеличкі виписки з дејаких німецьких книжок, без котрих ја не можу викінчити одніјејі својејі праці по folk-lore? Перше це робив мені Польанський і добре робив, спасибі йому. Та як настав Ausnahmezustand, то П. написав мені, шчоб ја ві до кого не озивавсья, поки він не напише. Та так і стојимо доси! Ја вже в Дармштадті вишукав собі благодітельного Німця (можете виобразити собі, Oberst і Бісмарка не бојітьсья), та дечого нема в бібліотеці Гессенського Височества такого, шчо мусить бути в Австро-Венгерського Величества. Та ось біда, хоч би знајти в Відні між земляками не то вже благодітельного Obersta, а хоч би Freiwilliger'a, котриј би не бојавсья під Ausnahmsgesetz виписати дльа мене три казочки про Pzinzessin im Sarge, Der dankbare Todte і т. и. Боги безсмертні! які малі бажаньня мојі!

P. S. S. Гльанувши між свої книги ја мајже не најшов газет з рецензіями на мојі виданья. Шчо можу дістати, скоро вишльу. А тепер послају короткиј index. Противно було мені писати його: на Вашіј душі гріх.

За сим на окремій картці переписано рецензію проф. L. Léger на книжку „Нові українські пісні про громадські справи“, поміщену в *Revue critique d'histoire et de littérature* 1881, N. 47, і дописано в низу олівцем:

Отсе переписував ја ці слова Француза, тај думав: Ој ти брате, ти Мусію, чи бачив ти таку чудасію? — На батьківщині або ні слова про твоју працју, або лајка ј клевета, між иншим навіть, шчо ти Ляхам-панам продавсь. А чужі говорять про працју ј навіть ті, шчо, јак Леже, був колись за одно з Мьерославским, тепер признаје публично своју помилку з поводу твојејі праці¹⁾ Ось на це ја б звернув увагу, колиб писав про такі рецензіі. Ця чудасія возможна тільки в землі, котра властиво шче не доросла до літератури, шче нічого не читаје.

N. 26. Лист С. Тургенева з увiгами М. Драгоманова.

Смерть І. С. Тургенева (д. 4 Сентябра 1883 р.) викликала ріжні маніфестаціі по всему цивілізованому світу, а між инчим у Галичині. Уже з сего одного можна думати, шчо галицко-рускіј публиці буде цікаво взнати, јак судив знаменитіј писатель про справи, котрі најближше торкајуть саму ту публіку. По тіј то причині вијају ја з збору споминів мого — хоч не дуже то близького знакомства з І. С. Тургеневим, про котре ја

¹⁾ Ось відповідне місце з рец. Леже: Les chants sont pour la plupart des chants de haine, le Jacques Bonhomme de l'Ukraine n'est pas tendre pour ses maîtres; il maudit la corvée; il abhorre le service militaire. Un fait intéressant au point de vue de l'histoire générale, c'est la haine que ces chansons respirent pour les Pans (seigneurs) polonais. Les nombreux textes cités par M. D. prouvent d'une façon irréfragable l'erreur de ceux qui, en 1863, ont voulu étendre à ces provinces l'insurrection du royaume créé par le congrès de Vienne.

в свій час опублікую найцікавіші для громади факти, одну частинку, а з листів, котрими удостоїв мене незабутній покійник, один листочок, котрий ја в оригіналі радий буду дати до збору автографів якого небудь галицького товариства. Ось дипломатична копія згаданого листочка :

Парижъ

50, Rue de Douai.

Вторникъ, 21/9 Марта 76.

Милостивый Государь!

Я получилъ въ одинъ день и Ваше письмо и Повѣсти г. Федьковича. — Искренно благодарю Васъ за столь лестный знакъ вниманія. — Я успѣлъ безъ большого затрудненія — прочесть Ваше предисловіе — и могу сказать, что раздѣляю вполне Вашъ образъ мыслей — въ чемъ я впрочемъ не сомнѣвался, зная Ваши прежніе труды и Ваше направленіе. — Какъ только я прочту повѣсти г. Федьковича — я позволю себѣ выразить Вамъ, съ полной откровенностью, мое мнѣніе. — Заранѣе чувствую, что тутъ только и бьетъ ключъ живой воды — а все остальное — либо призракъ либо трупъ.

Примите увѣреніе въ совершенномъ уваженіи и преданности

Вашего покорнаго слуги

Ив. Тургенева.

Щоб пояснити сеј листок, ја мушу додати від себе пару слів. Листок сеј jestъ відповідь на мою записочку, при котрій ја відіслав Тургеневу з Відня в 1876 р. недавно перед тим видану мнѣ у Кієві книжечку, Повісті Ос. Федьковича з переднім словом про галицько-руське письменство. Окрім чого другого ја думав, що мушу відослати до знаменитого писателя, котрій

переложив на свою рідну, великоруську мову „Народні Оповідання“ українського повістьбара Марка Вовчка — повісти нашого буковинського земляка, котриј в австрійській части нашої країни займає такеж саме місце, як М. Вовчок займає в части російській. Я не ждав, шчо знаменитиј писатель, далекиј по своїм звичайним інтересам від наших кутків, зацікавить ся подрібностями про літературні справи і незгоди, про котрі говорило моє переднє слово до повісток Федьковича. Аж вишло инакше, як бачите. Тургенев не тільки звернув на се увагу, а ј подав свій мітквј суд про напрямки і школи в галицькоруському письменстві. Шчоб точнїше појаснити тој суд, ја мушу нагадати основу мого „Переднього слова“, з котрим „вповні“ згодив ся Тургенев. Ја поділив головнїші напрямки в галицькоруській літературі і відповідно тому в політиці на три круги: першиј австро-рутенський, клерикально-бюрократичниј; другий тој, шчо не зовсім точно звать обще-руськимъ або руськимъ, а третїј народно-український, до котрого належить і Федькович. Про ті три круги говорить Тургенев в остатних словах свого листу до мене. Тільки в вародно-українському, шчиродемократичному напрямку чує автор „Записокъ охотника“ жерело живої води, а все проче в Галичині дльа него або марево або труп. Шчо власне „призракъ“, а шчо „трупъ“ — сам не берусь догадуватись, а оставляю се другим.

Sapienti sat. М. Д.¹⁾

¹⁾ Ще перед одержанєм попереднього листу Драгоманова (ч. 25) була отся статейка надрукована в „Зорі“, ч. 21 в д. 1 (13) падолиста стор. 248—249 в ось якою м-єю увагою поміщеною в нотці: »Зарав по смерти Тургенєва. в осени 1883 р. одержав я від многозаслуженого видавця „Историчних пісень Малоруського народа“ повисшиј лист знаменитого покійника ураз із заміткою, поясняючою значіня того листу. На преве-

№ 27. В редакцію „Зорі“.

Ласкаві Добродію!

З превеликим жалем ја мушу просити Вас вмістити в Вашій газеті оцеї мії листок.

В 22. Ч. Вашої „Зорі“ ц. р. побачив ја моју замітку з листом до мене покійного І. С. Тургенева, а в примітці до неї кілька слов, підписаних д. И. Ф., про попередню дольу цеї, замітки, а в кінці „бажаньня не тільки власне (д. И. Ф.) але і загальне, шчоб і дальші листи Тургенева до д. М. Д., як також його споминки про Тургенева були також в „Зорі“ напечатані“.

З поводу цього всього ја мушу сказати, шчо 1) замітка моја з листом Т-ва була послана мноју в 1883 р. — саме тоді, як смерть Т-ва вживалась звісними людьми як привід до демонстрації проти народньо-українського напрямку в галицько-руському письменстві, — послана не д. И. Ф., а в редакцію „Дѣла“ і шчо таја редакція не схотіла напечатати її;

2) шчо ја тільки прохав д. И. Ф. відобратн від ред. „Дѣла“ ту замітку і вернути її мені, як документ, котриј, враз з ненапечатаньням його в газеті, котра вважається за орган „на-родовців“, може служити показом певного градуса

ликий жаль і лист і замітка з причин від мене незалежних не могли в свій час бути напечатані. Судячи однакж, що такі річи, як голос Тургенева о нашім письменстві, ніколи не тра-тять живого інтересу, особливо тепер, коли наша публіка за посередництвом видаваної п. Лужницким „Библи. русскихъ пи-сателей“ має нагоду знакомити ся з творами Тургенева в ори-гіналі, я подаю сей лист ураз із заміткою до прилюдної відо-мости в „Зорі“. Думаю при тім, що виражу бажане не тільки власне, але й загальне, шчоб і дальші листи Тургенева до М. Д. як також його споминки про Тургенева були також в „Зорі“ напечатані“.

Наслідком сього був поданий далі документ № 27. І. Ф.

морально-політичного розвитку звісної групи гал-
руських діячів, але

3) я не давав д. И. Ф. порученьня печата-
ти мою замітку в „Зорі“, з причини по котрій

4) я не можу також сповнити і бажаньня,
висказане в примітці д. И. Ф.

Я не можу нічого дати в газету, котрої
одвічальним редактором состоїть особа, що на-
писала про мене і про мою публичну діяльність
такі речі, які зацікавлені тим можуть знайти
в „Газетъ Школьной“ 1877 р. і в самій „Зорі“
недавніх років, — бо вважаю противним інте-
ресам нашої молодожі літератури заводити в ній
звичайі Гоголевих героїв на вигляд Нодрева,
котриј „встрѣчался съ тѣми пріятелями, котрые
его тузили, и встрѣчался, какъ ни въ чемъ не
бывало: и онъ, какъ говорится, ничего, и они
ничего“.

Прому приймати завіреньня в пошаві Ва-
шого покїрного слуги.

М. Драгоманов.

Женева 19 Нов. 1885.

*N. 28. Лист до I. Ф. Chemin Dancet 14 Genève
7 Dek. 1885.*

Шановний земляче.

Давненько вже треба б було мені Вам одпо-
вісти на Ваш лист, та дуже був затурбований ви-
писками з книг, котрі безпремінно мусив вернути
в Дармштадт на строк. Та до того наскакували
цікаві речі в нових книгах, то так і записувавсь
і зачитувавсь до задурю, що просто иноді пера
не хотїлось вже брати в руки. Окрім того все
ждав надходу з Румунїї збірки Gaster'a (Littera-
tura populara romana), щоб змогти Вам де-щчо

Листи Драгоманова.

8

положителне написати про колядку Вашу. Чомусь не надходить. То вже треба писати, а то шче буде лајати, ј по праву.

Ја раднішчиј стати у Вас до праці над поділом Folk-lore з нового року. Воно і так јак Ви пропонујете добре; шчоб давати цікаві шматки з примітками, — а то мені здајеться шче ліпше пустити попереду систематичниј вступ, — напр. переклад статі Cosquin, *Les contes européens et leur origine*, котру було ја виготовив (з примітками з укр. матерјалу і переднім словом, котре ліпше обернути в задньє, про науку про казки на Україні) дља К. Стар. Також ја радив би почати виданьња матерјалів з чогось капітального, — напр. з збірки кобзарських дум зробленој шче в 1808 р. (цікава ј історіја цієї збірки!). Варјанти пречудесні ј дејакі зовсім нові. Цѣа штука зразу заставить говорити про себе вчениј світ. Так напишіть Вашу думку, — і ја зараз же прилагожу до печати. Тільки шче одна подрібність: вже етнографічниј матерјал не можна печатати Вашеју „етимологіјеју“. В загалі скажу, шчо Парт. і потім В. Барв. зробили велику дурницју своїм поворотом до етимологіји, тоді јак бачу ј з корреспонденциј про „вандрівку“ цього року, народ лубісінько читаје нашу українську фонетіку; (і тут народовці погнались за панами і випустили народ!) і колись привдється ж вертатись і од цієї дурости на покинуту розумну дорогу. От початком повороту може бути печатаньња хоч етногр. матерјалу фонетикоју, тільки вже радикальноју, „громадськоју“, котру вжив же Ом. Ог. в *Studien*. То ја б радив такоју фонетикоју напечатати кобзарські матерјали.

Кольадка Ваша дуже цікава. Вона з тих, шчо ја колись назвав „богумільськими“, — і тепер, після одніјејі роботи петерб. академика пр. Веселовського ја бачу конечно, шчо ііх не піјмеш

без порівняння з грецькими, болгарськими і румунськими духовними стихами. Я вже і дльа других цілів виписав собі деякі букарештські і атенські видання, а тепер вони пригодяться і дльа Вашої колядки. Тільки пождіть трохи.

І на шчо Ви поспішились з листом Т-ва і мојеју заміткою? Хај би собі одішов Парт. в народовську „нірвану“. А тепер ја мусив писати протест в „Зорю“, кажу мусив, бо бачу тут діло прінціпа, а не особи. Најирнкріше мені в цьому ділі власне те, шчо прінцип мушу боронити ја, а не други. Назад ја не одступлю, коли б П-вј не напечатав мого листу (хај коли хоче, лаје јого ј мене, јак хоче), то ја попрошу Вас напечатати јого, коли П. вјде; коли Ви не напечатаете, все буде кінчено між нами. Ја шче не написав Вам всього, шчо треба було про статъти про Бібліју і христіянство. До тнх книг, котрі Ви назвали, добре б прибавити Wellhausen, Prolegomena zur. Gesch. v. Israel і Stapffer, Paléatine au temps de Jesus. Та ја думају, шчо багато часу пројде, поки Ви чи хто иншій зберетесь на оригінальні статъти в цих справах. Та не так воно ј легко. От тим то ја ј радив пускати переклади невеликих статеј популярізаторів таких јак M. Vernes, котрі ј самі пишуть і спеціальні речі (це најлішвј род популярізаторів, котріј особливо розплотивсь в Англії). Новішча, позитивна польська література почалась з перекладів; колись ними мајже цілком поповнялись Niwa і Prz. Tygodniowу, а тепер Польки вже мајуть і оригінальні праці нової школи. А ми все збираємось! Справді, подумајте про переводи! Дльа того ја б радив би Вам мати Revue Politique et Littéraire і Revue Scientifique. Там трапляјуться статъти јак раз підхожі дльа „Зорі“. Пропустив ја вище сказати про Де Губернатиса Folk-lore в Італїї. Ја не читав статъти, бо А

der Höhe не бачу, але знаючи Де Губернатиса думају, шчо він тьагне все на міфологіју à la Grimm i M. Müller (як напр. не тільки в сво-їй Zoological Mythologie, але навіть в новітчївј Storia delle novelline popolari) і через те думају, шчо ліше його не переводити.

Не радив би ја Вам чіпати ј мою Корделіју: дуже вона далека од українських тем. Вже ліше зверніть увагу на статтьбу Г а л и ч а н и н а Кузьми-чевського в К. Старині Ноябрь. Там тој же метод показанїв на близькому матерјалі. З Петербурж-цем шчось сталось не так, як Ви думајете. Він мені було писав, шчо перевозка пішла добре, а також, шчо гроші вже посіла. Тим часом ја їх не получив. Через кілька днів получив виписки з книжок без усякої приписки, — а далі нічого. Ја послав на даннїй адрес одповідь на питањья, прислані шче з дороги, — і не мају ніякої звістки. Може вже „нечиста сила“ добралась, а може ј звичајна „обломовщина“! Хто їх, Россіян, розбере!! От з К. теж не мају ні слова, а між тим В. Б. обіцѣвав через 2 дні поприїзді написати. Прости їх Господь! Жалко тільки, шчо при таких звичајях ніяка робота не піде, бо ј ці звичајі јесть тільки експонат тупости натура.

Чи получили Ви книги? Чи роздали, кому слід? Чомусь „Дѣло“ в бібліографіі не згадује. Приїдеться послати јому гульдена, шчоб, як колись, напечатало хоч торгову звістку, коли вже не хоче літературної. Лїж Богу, не хочеться мені самому робити јім сорому, — а шчо ж мені робити? Треба ж јакось дати знати лѣудім, шчо працьа виїшла.

А шчо, чи знајшов Терл. в Відні кого небудь, хтоб зхотів виписати мені де шчо з книг? Вас ја спитају: Чи је в Оссолінських Караджича Приповјетке, А ф а н а с њ е в а Поетич. воззрѣвія славянъ на природу, П ы п и н а Отречення

книги (Апокрифи), Тихонравова Апокрифи, Буслаєва, Историч. Очерки р. лит. и ин.? Коли єсть, то ја напишу, шчо треба мені вислати.

Чи можна вже вислати мені назад книги по звичайному праву ј артелям, котрі ја послав дльа кружка Вам і Павлику? Тут вже єсть льуде, котрим цього треба.

Ваш М. Др.

Спитајте Т-ого (котрому кланьяјемось), якіј тепер адрес Січі і чи можна послати туди Політ. пісні?

*N. 29. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14.
Dek. 1885.*

Шановниј земляче,

Оце зараз получив Ваш лист. Јіј Богу, тепер коли ја прочитају в *Faits divers* в нашій *Tribune de Genève*, шчо в Львові пријнята на раді народовців нова конституція ходити на чотирьох ногах, то зовсім не здивујусь! Шче Ваш комітет і листу мого печатати не хоче, післьа того, јак без всякого права потьаг мене в своје болото! Мусить же бути јака небудь одповідь на запросини од „Зорі“ мені — спочивати ј на далі в тому болоті. Але хај, јак собі хоче комітет, — коли він не напечата мого листу, то ј це буде новј факт, котрј буде судити скоро галицька українська публіка. Та зоставмо на боці комітет, — а поговорім проміж себе.

Ви зовсім помильяјетесь, думајучи, шчо мені треба „сатисфакціі од Парт.“. Јакі сатисфакціі од чоловіка, котрј свідомо набрехав в Гаа. Шк., шчо ја затьагав у својі сіті народовців і коли в ни одвергли мене, обернувсь до молодих, котрих і обаламутив і т. д., — тоді јак сам П. був на

тому зборі в К. Сушк. в 1875 р., де ја на питања: чого Ви од нас хочете? — одповів: нічого, окрім того, шчоб Ви не виставляли себе репрезентангами нашими; ідіть самі по собі, а ми будемо јги сами по собі. Теж саме казав ја всім народовцѣам в місті і кожному нарїзно і будучи ві Львові в 1876 р. (Теж саме говорить і тепер мїј „протест“ в Зорі). Цеју брехнеју II. показав, шчо він чоловік без чести, — јак непотрїбношћу цејї брехні і неконсеквентношћу перебрїхуванња Черкезова ј Пихна в „Зорі“ показав, шчо він і розуму недалекого, а од таких льудеј навїть амбїціја піхотних офіцерів не требује сатїсфакції. Це до особистого боку діла. З літературного ж боку мїж нами нема ј не може бутї конкуренції: ја јому не перешкоджују, ні II., ні кому другому лаври од публіки прїјмати; моја ж робота теж перед публікоју і хоч на мене лаврів і не кладуть, а все таки роботу ту зназнајуть льуде ј на Україні ј за границеју, так шчо коли б ја навїть був амбїтнїј, јак гусарськїј корнет, то мїг би обїјтїсьа без декорації II-го і К-о. Не о таких річах менї јде в усьому цьому ділі, — а о досгојнствї льудини! І најгірше менї тут те, шчо власне ја мушу боронити це достојнство в цьому ділі, а не хто другїј. Простїть, коли Вам скажу отверто, шчо менї гірко, јак таки Ви так мало набули собі нъуху, шчо втїскали мене в „Зорьу“, — та шче цїноју уступок! — А ларчикъ просто открывался! Шче Давид, хоч сам був не великїј джентльмен, сказав: „Блаженъ мужъ иже не иде на совѣтъ нечестивыхъ.“ (Всѣ святые говорили по русски!)

Ја думају, шчо не буде в Вас добра ні в літературі, ні в політиці, поки Вашї прогрессїсти не зарубајуть собі на носі цього псалма! Ја зовсім не фанатизм раджу, а спокїјнїј одхїд на своју дорогу власне од фанатико-мертвацац-

тва. Ваші народовці повторяють Левицьких, котрі заїли Шашкевичів, — святоюрців, котрі їли самих народовців; вони готові спалити всьакого, хто не їх, — а сами вони хто і що?! Гроби, навіть не поважені!

І Ви мусите уступати їм! Себе калічити! Для чого?! Скажіть хоч Ви осібно, що виграла Ви, до чого довели кого небудь з того самого часу, як після Гр. Друга Ви појавились в „Дѣлѣ“? Про „Зорю“ скажу, що останні NN. навіть гірші, ніж були за часів Партицького. Виграла ми, значить, тільки те, що тоді коли хто казав: „Ну, та і дурні льуде українофіли, що в їх такий орган“, ми могли сказати: „Та це не наш“, — а тепер того сказати не можем. — Моја думка про Ваші проекти видавницькі така: що або кидайте Зорю, і цілком отдајтєсь своему органу, — або нічого з Вашого двоголовіја не буде. Не будь народовці такі неuki і пустоголові мертвјаки, а при тому і фанатики, — то може булoб з ким держати коаліційний орган, в котрому вони б писали своје, а Ви писали своје все (хоч це і трудно), — а тепер вони на Вас непремібно цензуру накладуть, коли вже вони вихолошчујуть (простіть слово; це колись Ів. Аксаков видумав про цензурну печать) самого Шевченка.

Нічого прибавлять, що коли Ви заложите собі свій орган, то ја візьму в јому долъу, јаку сами мені наазначите. А для „Зорі“ нічого не приплъу, поки не надрукујете мого листу. Про кобзарські матерјали скажу, що ја їх в усьакій час можу надрукувати в Россіји, навіть в Р. Архиві, чи Р. Фил. Вѣстн., та тільки мені цього не хочеться, бо хочеться звернути тими матерјалами увагу всього вченого світу на „своју хату“, а не на „позичену“. (Правду сказавши, ніхто, як та наша дурна хата, і не винен, що јејі або не знајуть, або шче і носа од нејі вернуть!). Додам

щче, шчо уваги до кобзарських матерјалів ја думају писати најкоротші: тілько показати варјанги в раньших варјантах, і нагадати хронологію. Другі матерјали пожалујста шліть. За книжки спасибі, — хоч щче не принесли. Krauss'a не посилајте, в мене јетсь.

Ваш М. Др.

Посилају картку, котру був написав ранком. Не забувајте, шчо статъя про інтермедіји Гаваттовича не моја. Пригадав ја щче Гессенську муху. Воно мені не подобајеться својеју нереалностю. Це зовсім запізнена Квітковщина ј Стороженківщина; на ділі ј мужики наші ј чиновники не такі дурні, ј коли бувајуть дурні, то не так, не на такиј лад. Це тільки автор од поганојі маньери, або ј од малого розуму такогo в себе дурника вдаје.

*N. 30. Лист до I. Ф. Chemin Dancet 14 Genvee
28 Dek. 1885.*

Оце дістав Ваш лист. Дуже вльачниј за випску з Вагаґсза, а за зміст вдвоје. Сугограф варјант польської казки, дуже віддалениј од наших (Драгом. стор. 71, 73; Чуб. I. 201—203. II. 27. Рудченко I. 27—39) і дуже подібниј до Kolberg, Lud VII. 70—37. А з змісту Вагаґсза бачу, шчо мені хоч душу чорту закласти, а збирку ту добути. Мені казав хтось з тутешніх Польаків, шчо Вагаґсз у Львові. Чи не можна до нього самого діјти та випрохати книжку? А поки щчо будьте ласкаві списіть N 44 (Grzegorz), 45 (Bij-Буняка) і 55 (Kozak). Тільки прошу писати трошки виразніше, бо ја вате польське писаньье в трудом розбирају. Та шчо таке в N-рі 4-му? Може списіть і јого. Ваша казка — варјант

Драгом. стор. 329 (Дитя съ ангельським голосом и М. Богатій) і має звязки з легендою про Константина В. (див. в Romania, 1877, Веселовск. Le Dit de l'empereur Coustant), тільки осложнена мотивами одшукуваньчъ усьакіз чудасіј. Цікавиј варјант! А про Ваші бібліотеки, шчо не мајуть навіть Караджича, не знају вже шчо ј казати. Коли не знајдеться в Відні благодітеля, шчо б там виписував, то хоч кидаж перо!

Про Свидницького, на жаль, нічого не можу Вам написати, бо не знају навіть, про якого Свидницького јде діло. Ја колись шче студентом стрічав двох Св.: один, Јсаја, був зовсім божевільниј, в Кијіві більш мовчав, ходив по товаришчам, читав книги та заносив јіх в чужі квартирі, а в Одесі в 1866 р. зробив донос на українофілів, такиј дурниј, шчо начальство нічого не второпало (сам Св. про те розказував, а мені передавали в Одесі в 1867 р.), ј пожаліло навіть тих 25 р., шчо јому за донос дало. Не думају, шчо б цей Св. написав роман. Другиј, брат јого Анатоліј написав було кілька етнограф. статейок в Основі і був чоловік не без розуму, хоч дуже необразованиј. По ідејам був гајдамака (він зложив пісню „В полі доля стојала“, або ліпше переробив з народньојі, додавши куплет про ножі на царів та на панів). На решті теж јакось з глузду почав зјїздити, бо став пити дуже, казали, через несчасниј слуб (колись мені Д. Мороз розказував, шчо пришов до јого Св. і казав, чи не міг би тој взяти од нього жінку і т. и.). Цей Анатоль вмер в Кијіві шчось в 1867—8 році; перед смертю він служив в архиві в университеті, а раніше був знов на Поділю вчителем в повітовому вчилишчу. Коли роман написав јакіј небудь з цих Св-ких, то не диво, шчо Вам ніхто в Кијіва не шле біографіјі, бо з тамошніх теперішних льудеј ніхто про них не зна, окрім

В. Б. Ок-гого шче в мене не було ж звістки про нього ја не мају, бо навіть одповіді на лист йому (з Піснґами) до Ст-ва не получив. Дам йому все, шчо сам схоче вѣзати. З К. получив 150 р. (через Париж), але ані слова листу. Радиј, шчо В. Б. живиј, а шче раднішчиј, коли він здоров. В Петербург мав окказію передати про те, шчо Ви до них писали. Та јак Ви јім писали? Ја бојусь, шчо коли вони зоставлять листи довго лежати, то шщоб шче не влопались!

З „Зореју“ ја, јей Богу, не второпају, чоґо Ви од мене хочете, јаких уступок? Ја јіјі не чіпав і раднішчиј був дати јіј мою працьу, коли там не буде II-ого, котрого ја теж не чіпав (навіть хвалив). Лиш тоді, коли мене посаджено в болото, ја написав, шчо там сидіти не хочу і од цьоґо одступатись не мају права. Ніјакотоґо виходу тут не може бути, јак напечатати мій лист. Не зхотять, ја мушу јоґо напечатати окремиј листочком і розіслати землякам, між котрими знајдуться льуде (тепер нехај мало, але за кілька часу більше), котрі не поглядять по головці „Зорьу“ за те, шчо навіть не зхотіла напечатати мого листу. Значить, коли ја встојују на тому, шщоб мій лист був напечатаниј в Зорі, то це в јейі інтересі, а не в мојім.

Далі, — звісно, ја радеј скорше подати на світ дејакі својі праці (хоть не дльа того, шщоб під старість держати екзамен перед галицькоју публікоју на титул патріота і т. и.) через Зорьу, та коли дльа того треба мені перејти через униженьна ј піддержувати паскудні норови в літературі, то ја тим паче можу пождати, або пітти і в чужі хати. А в својіј хаті хај вже собі без конкуренціі сидить правда і воля д. Партицького! Вам ја не радив кидати „Зорьу“, а тільки казав Вам, шчо поки Ви собі по крајніј мірі не вимовите авторства в Ваших сојузників, то

в Зорі нічого бути не може. З того, що Ви в мене просите уступок, бачу ще раз, що Ви ніякого авторитета не маєте, що Ваш союз значить і не союз, не компроміс, а простий „полон у песиголовців“, і коли Вас туди завдала не Ваша воля, а добрих товаришів, то тим більш мені Вас жаль!

А виють таки дуже жаль, що Ви поспішили об'явити, що на той рік дасте Коскена і д. в Зорі, — бо ја Вам писав, що як теперішня редакція не зхоче печатати мого листу, то ја попрошу напечатати нову редакцію (конечно, з приміткою об тим, що стара не зхотіла) і без того не можу давати що небудь і новій редакції, бо значило би, що ја предволен зазивом старої. Знов кажу, що најліпшиј вихід з цього кругу — напечатати тепер же мій лист і дати П-ому, нехај лаје мене скілько хоче. Тоді з новою редакцією буде на ново. Впрочім в усякім разі не забудьте, що коли в новій редакції зостануться які небудь песиголовці, то ја не инакше дам свою працьу, як за повним своїм підписом. Будь Зорья цілком Ваша, ја радиј ховатись (то б то ховати Вас) од росієської цензури, але ховатись од австрієської та ще од песиголовців нема резону, — напротив. Добре булоб, як би Зорья як небудь зајавила, що вона коаліційне ј безтенденційне виданья, бо ја б напр. не хотів би братв одвічальність за всякі кінокефальські ідеї, котрі можуть випустити в Зорі, або ј у Дьлѣ лубезні сусіди. Само собою, що ја лишу собі право втекти з „Зорі“, як тільки сусіди дуже підкадять своїх благовоиј.

На закуску випишу Вам з „Кієвлянина“ про Вашу замітку в „Крају“ про Міцкевича: „Любопытно отмітити, что переводы и передѣлки эти принадлежатъ почти исключительно Россіи т. е. представляютъ несомнѣнно отраженіе общерус-

скаго літературнаго інтересса къ Мицкевичу, а нѣтъ ихъ вовсе въ Галиціи". Правда це? Веселих свјат і нового року!

Ваш М. Драг.

Єсть шче спосіб скінчити зо всіма старими сварами; це обернути отверто Зорьбу в коаліцій-ний журнал науково-літературний усіх Русинів, котрі годьятьсья проміж себе в ідеї національній, хоч і рзаходьятьсья в політіко-культурних ідејах, — і зробити в таким смислі деклараціју на новиј рік. В знак шчирости такої декларації хай редакціја надрукує статьбу Павлика з його підписом. Ја тоді беру назад лист свјі і готов писати анонімно, коли це треба дльа Россіји.

№ 31. Лист до І. Ф. Без дати, з грудня 1885.

Шановниј земляче, — посилају Вам мою роботу, котру прошу одіслати в ред. К. Старини по адресу: Трехсвятительская улица д. № 8 й въ Кіевъ. Статьбу можно послать під бандеролеју, а лист пошліть в коверті, тільки все реко-мендујге.

Про своју роботу дльа Зорі тепер нічого не можу сказати. Пријнявсь було за перегляд Cousquin'a, та бачу, шчо треба мајже все перемінити: пројшло вже більш 2 років, як ја писав, а за тој час більш набрав усьякого матерјалу. А ја страшно втомленіј. З статьті про Гаваттовича та про Наср-еддіна побачите, яку дрібну працьбу треба було прикласти до таких работ, а ја, навіть вернувшись з гір, писав зразу шість таких работ (прокльаті фольк-лори навіть легче јдуть, як зразу в кілька куп розкладајеш матерјал). Це все, та серед фінансової еквилібрістики зовсім вимучило мене. До того фінансова нужда ріже мене

не тільки сама по собі, а по тій обставі, в котрій вона на мене наляга. З К. ја не мају ні звука пісьла того, як поїхала баришньа, — а вона, як бачу, казала зовсім не те, шчо Тр. торік, — так шчо, значить, ја з Нојабрьа того року не мају нічого точного з К. — а те точне торішнье зовсім не сповнилось. А. обіцьвав через два дні написати нове точне, — і ні слова! Виходить таке, шчо мені громада дала одставку шче гірше, ніж колись Толстој, — бо тој хоч за 3 місьацьа перестеріг, та ј дав одставку чисту, јасну. В Петербурі лежить дві мојіх роботи. Обернувьс ја до своїх льудеј, котрі сами визивались помагати мені в літер. справах. Писав і переказаував, шчо коли мојі наукові праці не годьатьсѣа, то шчоб знајшли хоч романи перекладати. Нема навіть одповіді! К. Ст. напечатала одну працьу. А. сам взьавсѣа влагодити моје платне сотрудництво там (доси ја писав бесплатно); ред. грошеј не шле, а А. слова не пише. Робитьсѣа шчось невиданне: з 100 пријателів, котрі „братались, сестрились“, з працьама, котрі доси переважно хвалили льуде, в котрих навіть завьзятішчі вороги знаходили шчось, накінець з готовностьу робити јаке вгодно діло, аби дали, чоловік сидить, мов кішка на башті серед повені, дожидајучи кінцьа. Доси, як би не сестра, то був би кінець, — а в сестри своїх 5 дітеј. Ја, звісно, все храбрусь, все рвюсь в своїх матерјалах, все пишу, шчоб викласти хоть в скільки небудь конечніј формі те, шчо набрав та пригадав за 10 років, шчоб хоч кому небудь здалось, як лизень злиже, та на решті бачу, шчо навіть цьа працьа переїда машину. Иноді зовсім обьективно бачу можливість нервного удару, або сходу з ума. А коли приходить думка стрибнути в Рону, то вірте, не так діти, як III-вј випуск Політ. Пісень, шчо шче не виданвј, вдержујуть. Хоч би јого видати,

— а там що буде, то буде!... Та ба, 20,000.000 на нація не може видати навіть 30—40 листів з того, що Англичанин признав за „національну гордость“. Навіть найприхильніші льуде кажуть: дуже інтересно, добре оброблено, та жалко, що до нас мало доходить!...

Не подумайте, що ја жаліюсь. Ја тільки констатују: раз що Вам, молодшим, ця констатація може на що згодитись, — а вдруге вона звинить мене в Ваших очах, коли ја опізнюсь з переробкою Cosquin'a. А може ј не опізнюсь. Може кризіс перејде легче, ніж ја думају, ніж мусить. Будьте ласкаві, напишіть мені зараз же, јак пошлете статтю. Ваш М. Др.

Петербуржець живиј! Не давно писала бариньа, котра мусила јого бачити, ј переказала јому, що ја написав довгий лист на јого запити по данному јім адресу, та що ја не получив јого грошеј і прошу, щоб звістили, јак прслани, та щоб зарекльамували. Тепер баринька мене пита: чи получив ја гроші і т. и. і т. и. Тепер і скажіть, на що Адам видумав мову, а Горох алфавит? Но по крајній мірі хвала Озирису, що пче не дав Тифонові проковтнути нашого Петербуржца!

№. 32. Перший лист до Петербуржця.¹⁾

Високоповажній добродіју!

Вибачте, коли Вам вдасться, що ја опізнюсь з одповідь. Ваш листок ја получив не в Женеві,

¹⁾ В осени 1885 р. прибув до Львова молодий студент Українець із Петербурга, здасть ся Дмитрівський, з наміром — порозуміти ся листовно з Драгомановим про різні річи переказані йому кружком петербурських і інших земляків. У нього завязала ся жива переписка з Д-вим. Виіздячи назад

а на селі 4-го, а звідти приїхав в Женеву тільки на другий день, вчора; сьогодніж неділя, пошта замкнута після 11—1 ч., а книгарні цілий день. Завтра ја пошлю Вам книги; наші видання я руські, що Ви просите. Тільки 5 N-ра В. Н. В.¹⁾ нема шче, та кажуть, що ј не буде, бо кружок збанкрутовавсь. Книжку Плеханова послајау вкупі з т. IV. В. Н. В. В ній дешчо јсть користне дља нас (окрім того, що повторено після нас через 4—5 років), та багато розмазні (на вагляд тих мужиків, що Чичикову дорогу в „Маниловку, а не Заманиловку“ показують, як це впрочім часто бува в кацапських писаннях). Најцікавіше, ј најсміліше (а це дља Россіян дуже велика рідкість), це бунт проти Чернишевського. Тепер би пора критично переглянути початки рос. радикалізма (Черн. Добр. etc.) і тоді б вишло на верх, що коли заслуга радикалів-кацапів в тому, що вони перенесли в Россію європейський радикалізм, то страшенна біда, що вони јого обліпили отечественною „неумытостью“, поставили без політичної дальновидности, — через що трохи не ввесь радикальний рух в Россіі (в усій — і з Украјіною, бо Украјінців по части розбито, а по части вони сами по необразованности ж дали себе пошити в дурні) за 25 років був вистріл „мимо Сидора да в стѣну“, а то „в корову замісь ворона“. Ну, та не Плеханову піднятись на таку радикальну критику рос. радикалізма. Добре ј те, що зневаженіј Тихомировим він збунтувавсь хоч проти Н. Волі, — впрочім тоді, як вона вже „сама себе высъкла“. „Опыта программы народниковъ“ (Спб.) ја

у Росію Петербуржець деякі листи забрав із собою, а отсі два, недатовані, але писані в осени 1885 року, лишив у мене, не важучись брати їх із собою. З огляду на їх ширший інтерес друкую їх тут у повнім тексті.

¹⁾ В. Н. В. = Вѣстникъ Народной Воли. I. Ф.

не читав, як і „Робочаго“. Думају, шчо під титулом „народників“ нічого нового і путнього не буде (бо само титло вже ідолопоклонством і містивоју отдаје, — а нам треба перш усього вольности і критики). Шчо ж до боротьби Укр. з централістами, то думају, шчо тепер, коли найбільш авторитетні з них, народовольці, провалились, — з ними тепер легше боротись: може б теоретично і не боротись, а почати самим робити своје українське діло, шчоб заняти позицію практично. А то централісти не без резону кажуть, шчо Українці тільки з ними борьаться, а сами нічого не роблять.

Дуже мені радісно получить од Вас звістку, як од одного з товаришів в Петербурзі і Кијіві. Шче з Кијіва инколи почувєш звістку, а про петерб. Українців тільки в некрологах і прочитаєш. Будьте ласкаві, напишіть мені, чи багато укр. кружків в Питері, які їх напрямки, шчо вони роблять, шчо думають робить в недалекому часі, чи єсть в них стала організація (періодичні збори, касси і т. и.)? Листуватись ја з Вами најрадвішчіј, — та як до Вас писати? До мене легко: пишть Mademoiselle E. Rada, Campagne Revaclier, Plainpalais, Suisse; гроші ж посилајте (а инколи і листи) Banque Foëx et Cie, Boulevard du Théâtre, Genève. Гроші оберніть бумажкою, на котріј надпишіть: pour N. 14, або і на конверті перед улицеју напишіть також. З Політ. Пісень посилају Вам тільки I. випуск, а з II-го тільки листки, шчо напечатані, і корректуру. Не зкінчено, бо ні нашчо кінчать. Треба Вам знати кондіції наших виданьнь. З Кијіва ја получају більше-менше акуратно 1500 рублів в рік на життьє; на виданьня 1200 р. мені поклали, як мене вигнаво, а 1600 р., як ја јіхав за грраницю. На це ја поклав видавати Ист. П., котрі вважају окрім усього иншого за діло життья својејі особи. Окрім

того кивівські політики деколи посилають мені гроші на видання політичні. Оце літом політики прислали 150 р. та перед тим 500 р. на Політ. пісні, а коли їх видання забезпечено, то на політ. брошюри. Цими грішми ја заплатив часть довгів, бо мені приїшлося доплатити з власного кармана 800 фр. за „Воли ревуть“ та 1000 фр. обіішлись мене власне окремі відбитки Истор. Польші, та 900 фр. залишив на мене довгу Подолінський на періодичній „Громаді“, як заболів. Тепер, не получивши в Јулі обіцаних 700 р. з тих 1500 р., котрі мені ассігновані громадянами на життьє ја типографіју, ја не мају на шчо кінчити 2 вип. Пол. Пісень і навіть брошюрки Костомарова, бо вже 2-вй місяць навіть годујуть в довг з сім-јеју і з наборшчыком (останній рік ја вже не платив јому грішми, а він живе в мене, году-јеться ј инколи, як јесть гроші, то ділимось). Ја сподівавсь викрутитись грішми, шчо заробльу статтьями в Россіји, — так три з них застръали, бо, кажуть, цензура ј поліція чује мене ј під псевдонімами. Так ось, заліши в „заколдованное мѣсто“, ја ј не можу поки витанцьувати 2 вип. Пол. Пісень, — хоч сподівајуть все таки не вмерти, поки не напечатају хоч XVIII в. (XIX-вй можна видати ј без мене, бо zostавсь видати тільки матерјал, а коментаріј увесь зробленіј в брошюрі „Нові українські пісні про громадські справи“).

Додам шче про видання Шевченка, шчо б Ви хоч знали увесь стан наших діл. Ми, т. ј. найбільше т. зв. Кузьма, наборшчык наш, задумали стереотипне видання всього Шевченка (поезії). Для того 2 пражських томи зведено в один, хронологично. 3 набору робльаться стереотипні форми з папье-маше (по котрим можна дльа всьакого одлити свинцові дошки) і по одній дошці свинцевіј, з котројі можна в усьакій час печатати. Робота усьа ведеться проміж

другими ж через це дуже (надто вже!) не скоро, — але все таки тепер $\frac{4}{5}$ зроблено ж до нового року все буде скінчено. Тоді, заплативши франків з 400 за дошки (довгу), сим матимемо можливість, коли хто нам зведить і вишле гроші за друк, папір і оправу, дати стільки примірників повного Кобзаря, скільки треба. Але ж чи треба кому? Галичане довольствується обкусаним Кобзарем, а про наше видання (2 випуска було пушено) навіть не зхотіли звістити в бібліографії „Дѣла“. Російські українофіли тепер в унії з „Дѣлом“, — то може теж знають, шчо повний Шевченко не опортунний тепер писатель. В усьакім разі прошу Вас передати громадянам про стан діла з виданням Кобзаря, про котре ја зроблю к кінцю року печатну рекламу з рахунком.

Як пересилати до Вас книжки? Це трудно сказати мені звідсі. Jestь в Руминіі оден хлопець, котрий давно про це побивається, в якихсь стосунках з ціі справі з Кијанами. Та йому якось не везе (мені він здається по листам не дуже розумним і торопливим). По його приказу ја послав чимало книг в Букарешт місяців тому з 6—7, та не знају, шчо з ними. Велику шкоду робить Бісмарк, котрий хапа женевські посилки, як nihilistische Schriften, так шчо через Германію посилати трудно. Остається Австріја, та тут треба б такого, шчоб перевіз в пассажирському багажі з Цьуриха напр. на Vorarlberg, а далі вже осібної організації, шчоб перевести з Галичини або Буковини в Росію. Як би по обидва боки границі були ваші льуде з місцевих жителів? Та як би!... Як би в росс. Українців більше рухливости, а в австрійських менше узького опортунізму ж більше чесности!

Щче застається одповісти на питавання про видання росс. емігрантів. Окрім вид. плехановсь-

кого кружка за останній рік нічого не ввійшло скільки небудь інтересного: виходить *Общее Дело*, інакше Генеральська Коза, котра недавно лизала ручки' терористів, а тепер убрикнула їх групи, — та брошюри Алісова, котрих ја вже давно не читају (ватерклозетом пахне!). Коза Генеральська тепер перепечатује Льва Толстого „своје сује-мудріје“. От і все! Вибач е склад і почерк. Шче не оддыхав од чемоданів, виправа дітеј пішки, кіньми ј пароходом в один день.

Ваш М. Др.

Н. 33. Другий лист до Петербуржця.

Сьогодні рано послав два пакети книг, а третій пришлось одкласти на завтра, а тут получив два нових Ваших пакети. Книжки дошљу завтра, а тепер потребују одповісти на Ваші нові питання, як зможу на скоро.

I. Дневник пропагандиста можна напечатати тут. Пришліть хоч по тому адресу, шчо ја дав вище. Виданьње кошгуватиме 75 — 100 фр. за лист, гльадьучи по числу екземплярів (500 — 1000) ј паперу. А можна напечатати і в Галичині, коли нема нічого обидного дльа австр. уряду ј коли ловкїј чоловік візьметься вборонити од поліції.

II. Про Стефановича „житіе“ за гръраницеју наврѣд, шчоб богато було матерјалів; жив день за днем; потроху інтригував проміж „русскими“, чимало брехав на „Україніців“, писав не багато: спершу реферат про „народничество“, котриј редакція „Общины“ знајшла безграмотним (тоді вона була анархічноју à la Proudhon і западническоју); потім переробив јого в статъбу „Наши задачи на селѣ“ (робльучи вступку западникам — город.). Далі написав рецензіју на „Громаду“, де все перебрехав і поправивши трохи (по моїм

показам) напечатав в „Общинѣ“. Проїздившись в Россію напечатав „Дружное Посланіє“, де трохи покусав народовольців, до котрих потім пристав і котрих осоромив промовою своєю на суді (куржоз з нею: тут народовольці казали, шчо гектографію цієї промови „шпіони“ видали, шчоб дискредитувати р. с. рев. — а в Петербурзі Л. Нар. В. причислив Ст-ча до „цвѣту партіи“). Стаття в Pungolo потім увійшла в „*Russia Sotteranea*“; тепер автор певно чимало дав би, шчоб їй не було. Коли хочете, ја знайду Вам переводчика на статтю і постараюсь зібрати писання Ст-ча, хоч „Дружное посланіє“ стало тепер рідкостю. Тільки цікавиј би ја знати, на шчо Вам згодились би матерјали дльа біографіі цього *delinquente* з неандертальським черепом, котриј більше-б був на місці між конокрадами, ніж між соціалістами?

III. Про Льва Толстого шчо Вам сказать, окрім: „Жено, что мнѣ и тебѣ“? Ми стоїмо на погляді еволюції-історіі, а він бере Христа як абсолют і крутить його, як йому треба. Так крутили Христа і Евангеліє вже 1800 років і нічого не вишло. Тепер розумні льуде дивлятьсья на христіанство, як на історичниј, т. е. перемінниј факт, а на Евангеліє, як на літературні памјатники звисних часів, — а кльуча до впорядкованья громади шукають в самій натурі цієї громади і їй зросту. Шчо до науки „не противсья“, то і їй пробовали давно і не раз, — та во первих з того і повернулось, а во вторих льуде накінець тратили терпінья і починали противитсья. (Останніј раз протестанти років з 40—50 терпіли, а як перестали, то зробили Голландію, Шваїцарію, Англ. републику, С. Ам. Штати, — де все такі ліше стало жити, ніж в Византії і т. в.). Теж, шчо в Россіі „ярствчать“ Л. Т-ого навіть соціалісти, не дивно, бо в Россіі в загалі до

евольуційного погляду не звикли, а про ход релігійної евольуції нічого зовсім не знають. Тут не допоможе „дѣльная критика“ Л. То-го, бо одна стаття не може замінити школи (гімназії, університета) і постіжної печати. До того єсть в Росії елементи, котрим фатально треба переказитись релігійну горьачку: це заміна реформаційного періоду, котри не дала проїти в свій час (XVII в.) Москалям поліція, а нам перше унія і козаччина, а потім поліція ж. Як переказатьсья на релігії, то ліпше візьмутсья і за політику. Звісно, бажалось би, шчоб хоч сод. молодіж, а надто наша українська менше казилась на релігії, — та на це нема радикального ліку, як наука про історію релігії і почасти христїанства. (Я б радив виписувати *Revue historique des religions*, котра ось п'ять років як виходить в Ліоні-Парижі і коштує всього 30 фр. на рік).

IV. Про листи, котрі ја споминаю в 61—62 N. 13. В. Сл. розказувати гидко, бо вони мальують подлость і дурость людську (Стеф., Аксельрод, Плеханов, Засуліч, Дейч і т. н.). Коротко суть діла ось в чім. Як приїхав ја в Женеву, то зблизивсь з тутешними анархістами (старої школи, прудоновської, а не теперішньої Мозто-Крапоткинської дурне-мазурсько-провокаторської), котрі себе зајавляли Европејцями і федералістами. Вони були недовольні народничеством Земли и Воли і јакобінством Нар. Воли. От ми і задумали де з ким утворити западническо-федеральній підкоп під „самобытничество“ і „обрусѣніє“ господствујучого в 1879—1881 кружка в р. с. рев.; за базис рішили взяти Руминію (Раллі) з Бессарабією і Галичину (Шавлик) з Україною. Аксельрод взявсь поїхати в Росію емісаром. Тільки там його записали в „самобытныє“, в „Чорній передѣль“ (од котрого він одхришчувавсь в листах до мене) і він звів діло на те, шчо при-

Слав од якогось „южного“ кружка программу, хоч і „черно-передѣльську“, але все таки „Федеральну“. Программу ту мусила виправити комісія з Ст-ча, Дејча, Шлеханова, Жуковського і мене. Її привезла делегатка і оставила в мене. Але поки А-д був у Россіі, Жуковський (западник і федераліст, трохи не українофіл, див. „Реформи и революція“, отдѣльный оттискъ изъ Общины, изд. Громады) посваривсь зо мною через Польаків і в купі з Польяками (!) став за централізацію і обрусѣніе „проти націоналізма“. Чернопередѣльці тоді щось шахрували з Польяками і собі бацнули за централізацію, забувши навіть те, що сами написали в 1-му N-рі. Звісно, що довідавшись, що А-д прислав мені программу з федеральними јересьями, та ще і з цитатами на „Громаду“, вони скандалізувались і взявши в мене программу дльа перегляду, дальше заховали јїї і вливати мене до комітету не думали. Тимчасом Аксельрод пријїхав в Руминію і прислав мені лист, в котрому був і другї з підписом „хлопцям“, до Ст.+Дејча. Ја поніс јого в ресторан, де вони обідали, і застав там все „сонмишче“ і делегатку. Завелась розмова і про программу. Вони стали щось перебрїхувати і на решті Пл-в викликнув: „Давѣдь программа у насъ!“ „А у мене копіја!“ — сказав ја. Через 2—3 години приходить „делегатка“ прохати, щоб ја оддав „копію“. Ја сказав јїї, що копії цілої в мене нема, јесть тільки частина (введеніе) зроблена Павликом (теж членом конспірації, як сказано) — і що в јїї інтересі, як вірної делегатки, не тільки не одбирати в нас цього шматка, а навіть дати нам повну копію программы, бо по всьому видно, іщо „чернопередѣльцы“ ту программу не хотять пускати в світ. Делегатка і сама призналась в цьому, але все таки плакала за копіеју. Тоді ја сказав, що

бачу, шчо все це діло jde так несурjозно, а по-тому ja напишу А-ду, шчо вмивају, руки а jїj обицьују випросити „копїю“ в Павлика, як побачу. Так ja і зробив і одніс копїю в квартиру сонмишча, де застав одного Ст-ча, j оддав jому ту копїю. На моју звїстку Акс-д одповів мені листами, в котрих прохав не зрїкатись редакцїї, жалївсь мені по секрету на чернопередїльцїв і Жуковського j т. и. На рештї приїхав і привїз мені лист од кружка, в котрому мене прохали приложити руку до програми j печатати. Але Деjч стрїгив Акс-да (як сам тоj росказував Павлику j мені) словами: „Вибїраj або нас або Др-ва,“ — А-д перелькавсь. Ja тим паче одрїксья од редакцїї і прохав тїльви Акс-да, шчоб він по-відав усе „кружку“. А-д поїхав, потїм вернув-шись сїв в Цьурїху. Проїшло бїльш року, — і коли „делегатка“ попалась в тьурму (якась Евге-нїя) і Павлика теж не стало, чују ja, шчо Ч.-Пер-ці розказујуть, шчо ja викрав з конверта якусь програму і т. п. (Потїм в листах до Сї-човикїв у Відень писали вже, шчо копїю ja по-слав в III отдїл.). Приїхав А-род, (котрого Ла-вров рекомендував у хронїсти Мальшинському в Вольное Слово), ja jому j кажу: „Глядїть, шчо брешуть; приjмїть мїри, а то буде погано, як ja возьмусь“. Акс-д боживсья, шчо до мене дїjшли фальшивї чутки. Тїльки ja получају лист од одного „jужанина“, в котрому всьу „емїграцїю“ і мене винуватьять, шчо програма не напечатана, а з дру-гого боку, другїj „jужанин“, приїхавши з Моск-ви, каже мені, шчо в Петро-Розумовському хо-дять по рукам чернопередїльська програма, буцїм то редагована спїльно зо мвоју, і розка-зујуть, шчо ja за одно з Ч. П. Саме тоj час зя-вляјетьсья брошюра Черкезова з брехвеју про моје похищення документа. Ja питају Акс-да, шчо він буде робити? Він просить мене нічого

не писати, а обішча сам виступити проти брехні. Проходить час, і Акс-д пише мені, шчо він забув, шчо таке посилав мені, і потому виступати проти Ч-ва не буде, а шчо, мовльав, коли в мене јесть јого листи, то він би готовиј передати діло третејському суду. — Ја одповідају, шчо не розуміју, в чім ја з ним мав би судитисья, та коли він хоче, то прошу дозволу подати на суд усі јого листи. Тој одповіда, шчо пише наскоро в дорозі, поки каже тілько, шчо ја можу робити ј јого листами, шчо хочу. На тим і замовк — і підписујетсья на запросі-протесті Пл. і К-о. Ја, звісно, плюнув на них. І тільки тоді, јак довідавсь, шчо брехњу розказала Ч-ву В. Зас. (котра тим часом ходила до мене на ради і переговори) і коли післья того, јак получивши звістку, шчо Ст-ч дуже себе погано держить в тьурмі, ја мусив предостерегти В. З-ч, а вона мене авела (нежданно дльа мене) з Д-чем, ја нагадав цьу справу, написавши В. З-ч, шчоб вона мене наперед не зводила з завѣдомыми клеветниками. В. З. предложила трет. суд. Ја пријняв з умовоју, шчо вона сама вибере сторону ј за мене, та тільки, шчоб суд був гласниј. Вона тоді предлага умову, шчоб при суді розбирали також і те, чому ја не хочу одповідати на отвертиј лист Пл. і К-о і шчоб судивсь і з ними. Ја одповів, шчо лист осібне діло і шчо можу судитись з неју, бо вона повторьяјучи брехњу, могла бути „в недоразумѣнію“, — а ті нани добре знали, јаку програму ја получив, јак получив і јаку копију оддав сам јим — значить, вони могли бути тільки „завѣдомыми“ брехунами, а з такими ја не можу судитись. Засуліч одповіла, шчо коли ја не хочу судити ъ з Пл. і К-о, то ј вона не хоче зо мноју. Тоді ја вже покликав јіјі судитись за брехњу, котру вона розпускала. Вона одповіла, шчо не може оддільатись од својіх пријателів. Послі, коли

вијавилосьь, шчо за птицьа Стеф. і коли всім вијавилась народновольсько-дегајевська гръазь (од котројі ја остерегав р. с. рев. массу), ј коли пријіхав сьуди Степняк і јого жінка, котрі були при справі з программоју (в мене јесть јіх листи, де вони росказујуть все діло так, јак ја написав Вам), то Плеханов і Дејч вже звернули все на Стефановича. Вони розказујуть, шчо Ст-ч, коли побачив, шчо ја јду (з копіјеју), то випхнув јіх в другу хату, заменував јіјі і коли ја пішов, то вкинув копіју в камін, а јім сказав, шчо копіја то була не з програми, а з осібного, інтимного листу Акс-да і шчо він би то зробив мені до-статочниј виговор, так шчо далі вже не треба јім про це зо мноју ј говорити. Може це ј правда, і тоді вијде, шчо Пл. і Д. не завідомі клеветники, а тільки попихачі Ст-ча. В усьакім разі всі вони ј Зас. показали себе зовсім не джентль-менами, а Акс. просто дръань. Він так себе оправдував Павлику (котриј ніколи не бреше): „Знаете, П-къ, я жидъ и боюсь Ст-ча и Д-ча“!...

Ну, тепер мені треба сказати, јак Лир: „Добриј аптекаръ, дај мені унцију мускусу, шчоб очистити моје воображеніе“ — і перејти до лігературного терорізму ј федералізму.

V. Те, шчо в Россіі прозвали тероризмом, власне ј не тероризм і не маје собі теоріі в Европі, а значить, і в літературі. Шчось подібне, тільки шче більш чудне, стали тут видумувати нові анархисти, та тільки јіх писаньња, котрих половину творять шпіони-провокатори (*La Rev. Sociale*, Правда) теж літературоју назвати не можна. Була в Европі література царевбивства: стара, нај-більше по латині, показана в мојіј брошъурі *La tyranicide* (посилају). Дивно мені, чому терористи з народників-росколофілів не переробили по својому Мільтона трактатів. Дешчо знајдете в книзі *Lafitte, De la democratie pendant la*

Ligue. Про теорію царевбивства і тероризм часів великої фр. революції знайдете в усякій історії тієї революції (напр. з новітчих Castille Villaumé), найповніше в Mortimer-Ternaux, Histoire de la terreur і Vallon, Histoire de tribunal revolutionnaire. В публичній бібліотеці це все певно jestь, як і Bucher, Histoire parlementaire de le révolution française, де знайдете в відповідних місцях промови, процесс і т. и. Добре б прочитати Edgar Quinet, Le Révolution, а також порівняти з револ. французькою реву С. Амер. Сполуч. держав, — останню хоч по Найману (jestь I т. в руськім перекладі); добре прилучити статтю Макс. Ковалевського в В. Європи недавно про старі основи самодержав в. Сп. А. Держ.).

Про федералізм в принципі з писаній континентальних перше місце займає Прудона Du principe fédératif (англійські і іспанські речі жа мушу пропустити, спом'янувши тільки Pi-y-Margal, Les nationalités, переклад по німецьки jestь C. Franz, Der Föderalismus — неудова-ривий і Et wōs — тепер не дістанете). Багато доброго jestь у Мілля, О свободѣ, Лабуле, Госуд. и его предѣлы, Od. Barrot, De la centralisation et ses effets; Dupont-White, L'individu et l' état і в старого В. Constant, Principes de politique. На цім позвольте перестати. Боюсь пропустити пошту. Але теоретично про федералізм за і проти можна спорити без кінця; jestь речі, де треба централізації, је другі — децентралізації. На практиці в федеральному питаньнї важні дві точки: а) в націон. фед. легкість освіти і близость суда і адміністрації до льудей на національній мові; про стан цього діла тепер в Європі је добра книжка Fischhof (јого матерјали) Die Sprachenrechte in den Staaten gemischter Nationalität; б) в адміністративному строју веденнѣ діл ими, хто в них найбільше заінтересованї. Останнѣ најліпше видно на де-

талях життя громадсько-державного в державах централізаційних і федеральних. Треба показувати нашим льудім, як живуть в Швейцарії, Англії, Сш. Д. Сів. Америки., розяснити деталі конституцій державних, провінціальних, муніципальних (Decombynes, Les Constitutions Européennes; Daresté, Les Constitutions modernes). Спеціально почасти того, як росла ідеја демократії обік з ідејею вольности в Швейцарії, интересна книжка Th. Curti, Gesch. der schweizerischen Volksgesetzgebung. Важно слідити за тим, як тепер з рижних боків підїдають централістичній парламентаризм. Про статті Lebellet і др. єсть в Вол. Слові, про книгу Hines (?? тепер вziali в мене) в В. Евр. „Кризисъ Парламентаризма“ Слонімского (не все вичерпано). До тогож сорту Lanordouy, Les assemblées parlantes.

Я б прохав Вас як најскорше зробити мені виписку казки про одчитуваньня заколдованого або мертвяка в Рыбникова, Пѣсни, IV 234—9; Пермскій Сборникъ II 173—4; Худякова Сказки I N 11, Эгнограф. Сборникъ V 129—120. І в загалі я б дуже прохав Вас знайти чоловіка, котрий би взявсь робити виписки з книжок, тільки скоро!

Чи не можна б купити не дорого Radloff, Proben der Volkslitteratur d. Türkenstämme Sibiriens, вид. Акад. Наук.?

Ціну наших видань знайдете на сорочці Вільної Спільки. Вольного Слова малі N-ри по 50 сантимів, великі по 1 фр. Зробіть сами сумму і одвиньте 50%, а коли хочете, то і більше. На руські книги заплачено: 5 + 5 + 2 франки = 12. Пересилка коштує 10 ф. 25 сент. Получено од Вас 10 франків. А тим часом хоч кричи: довг, довг і довг. Та просіть, шчоб писали. А то просто пноді хочеться в Рову стрибнути і все думаєш, шчо ти нікому не потрібен в громаді, а сімї тільки шкодиш, задержуючи її тут.

Рік 1886.

N. 34. Лист до І. Фр. Chemin Dancet 14, 2 Януарія 1886.

Шановній земльаце,

Ще позавчора получив ја Ваш листок. Спасибі, шчо послали пакет в К. Ст., — тільки чудно мені, шчо в Вас (в Гал. чи в усій Австрії) нема посилок Geschäftspapiere з бандеролеју, коли вони вимовлені інтернаціональноју конвенціеју, — так всьуди ј получав такі посилки з Германії ј Россії.

Спасибі також на добрім слові ј за добру думку, — тільки все таки жалко, шчо Ви поспішились написати про мене листи в Россіју. Дуже бојусь, шчоб вони не зробили лихого вражіньня, а то ј шкоди. А шчо страху вони наведуть напр. на А-ча, це вже діло вірне. До тогож ці листи зовсім не будуть мати практичного наслідку¹⁾. Ви не знаєте стану річеј. Шчо до сестри, то Ви дуже помиляјетесь. Вона, або ліпше чоловік јїї мајуть дуже не богато, а останніми часами, через глупость адміністрації, котра поручила К. перебудувати монастир на суд, а грошеј не назначила, так шчо жиди-підрядчики. всі контракти обернули на К-ча, — зовсім у довгах (надіјуть сьа, шчо ввплатять сьа, коли накі-

¹⁾ Я звертав увагу деяких Українців, в тім числі й сестри Д-ва, на його сумний матеріяльний стан. *І. Ф.*

нець їм гроші за суд звернуть, — але коли?). До того К. помага своїм родичам, між инчим одній сестрі, шчо в ссилці, і другій, у котрої чоловіка вислано. Останній $\frac{1}{2}$ рік і ми прожили тільки помічью сестри, чого мені найбільше тьажко. Громада теж властиво видавала мені більш, ніж може як кружок, хоч менш, ніж обицьала і шче менш ніж мусилаб давати як партія. Тут, коли хочете, громада винувата, бо через нерухливість мало до себе притягла льудей з ширшої публіки, а через неконсеквентність і реакційні виходки і звязки (і в Росії і у Вас) навіть одниха од себе симпатії прогрессивної публіки (колись було в Черниг. губ. дльа „Впередъ“ збиралось по 3000 руб. в тиждень і примушені приміром других навіть українофіли давали по 50 руб. ті, в котрих ја було на громадські виданьня ледви по 10 виривав). Так це діло таке, шчо не поправите в один час. Власне кажучи, недодачі громадьян наших були завше. З того часу, як ја в Ж., ја ні одного року не получав стільки, скільки назначалось, і приплачував навіть за екстренні замови (напр. на Волів мені вислано 1000 фр., коли виданьня коштувало в двоје; ја доплатив з заробка в Рекльу). І все таки, кажу, кружок давав більше, ніж од нього можна вимагати. З цього боку нового в моїм стані тільки те, шчо ја тепер не маю заробку, шчооб доклати недостачі. Тут Кижане не можуть нічого помогти. Моглиб Петербуржці, так там одні дмуть сьа на мене за те, шчо колись не вдержали Жит. од подачі дурної і лакеїської записки Доріе-Мелікову про українофільство як корисній дльа уряду рух, бо він одводить молодіж од соціалізму і політики до націоналізму і культури. Другі, напр. Мордовцев, до котрого ја мав глупость обернутись (за одно з справою добуваньня варьянтів у Костомарова), не прошчають мені того,

що́ жа був проти них, коли вони з дуру вискочили бути проти українофільства. Так бачите, Ви тут нічого не поробите Вашими листами. Одна велика вина Ки́пан, що́ зовсім нічого не пишуть. Це мене найбільше пече після́ торішних розмов Тр. і листів А-ча. Та́ жа бо́жусь, що́ Ваш лист тільки пошкодить: лю́де не проща́ють другим того, що́ вони перед ними винуваті, а коли можна причепитись до того, що́, мовляв, такі́-сякі́ жалі́ють ся на нас, то окривджени́ тим паче ста́є винним.

Що́ Ви кажете, бу́цім жа́ впав, бо́ стратив віру в себе́ і лю́де́, — те́ж не зовсім вірно. Жа́ багато віри в себе́ ніколи не мав, бо́ зна́ю свої́ невеликі́ сили. Одно́ тільки́ жа́ також знав: *gutta cavat lapidem* — і пра́цьував́ як міг. Пра́цьую́ жа́ тепер, наві́ть може́ більше́, ніж́ коли́сь. Та́ тільки́ обставини́ звернули́сь так, що́ мо́жа пра́ця наві́ть не видна́ нікому. Про́ лю́де́ жа́ завше́ державсе́ правила: не́ дуже́ на них склада́й ся́; оберта́єсь з уся́ким́ як з најлі́пшим, але́ не́ диву́й ся́, коли́ наско́чиш на́ гіршого́. Та́ шчо́ж жа́ буду́ робити, коли́ ви́шло на́ те, що́ зовсім не́ можна́ поклада́тись на́ наших зе́мляків і́ що́ вони́ показу́ють себе́, чи́ *volens* чи́ *volens*, а́ гірше́ самого́ пессі́міста? Про́ Россі́ян жа́ говорити́ не́ буду, бо́ вони́ живуть в обста́винах са́мих антисо́ціяльних. А́ Ваші́ могли́ б́ хоч в чо́му́ небудь́ показати, що́ вони́ такі́ со́ціяльні́ звірі́. Жа́ вже́ про́ відно́сини́ до мене́ особисто́ не́ буду́ говорити, бо́́ жі́ бо́гу аж́ смі́шно, що́ після́ того́, як жа́ вигри́зав у́ ки́ївських грома́дян гро́ші на́ бібліо́теку́ Сі́чі (нага́ду́ю Вам, що́ мене́ прозвали́ з зло́у іроні́е́ю Миха́јло́ Гали́цьки́ за те, що́ жа́ завше́ приста́вав з́ Гали́чанами),́ жа́ сам дві́чі́ вида́вав по́ 800 руб. на́ запла́ту до́вгів за́ книги, котрі́ зоста́лись в ті́й бібліо́теці, — жа́ не́ можу́ зна́йти Сі́човика, котри́́ би́ для́ мене́ зроби́в деко́ли ви́писку з́ книги (коли́́

ја ж робљу дља чужих лудеј з Бретани, а мени роблять Англичане, Італіјанці і т. и). Про Федьковича, про „Союзъ“ і т. и. не буду говорити ліпше зовсім. — Ну, а дља себе, дља својеї ідеї шчо роблять Ваші земляки? молодіж? Не може бути спору, шчо остання була на ліпшіј дорові в 1875—77, ніж тепер. Ви скажете, шчо треба вірити в прогрес. Так, в Англії напр. ја в нього вірю, бо бачу, — а в Персії, в Египті!... Про Галичину ја можу сказати як јамщик у Горбунова: вотъ подижь ты, шестнадцать лѣтъ и все на эфтомъ самомъ мѣстѣ (перекладајусь)!

Про Ваших соредакторів і Ви на кінець кажете: свині вони! Ја ж Вам це казав шче тоді, коли доказував, шчо приставши до Зорі замісь свого журналу Ви зарізали ј справу ј себе самого підрізали. А тепер якіж будуть послідки з того, шчо Ви таке признали? Ви все таки зостались в свинями, та шче ј мене до них затягли і дајете закусувати. Оце получив ја останніј N. Зорі Парт-ого. Мого листу нема, а між тим знов је мої дві статїті приобицьвані. (В Россії, кому треба, всі знають, шчо Коскен — моја робота і шчо збірка 1808 р. је тільки в мене). Виходить, шчо свині на моје зерно будуть собі шче мішки примањувати! І мени, коли приїдетъ съа накінець виводити свинеј на чисту воду — а це треба в санитарних цілбах — то знов приїдетъ съа показувати ј Вас в дуже дивоглядніј ролі. — Ја Вам најсурјозно раджу: примусьте Ви нову редакціју напечатати міј лист (з приміткою, шчо він був присланиј шче до старої редакції), бо ја непременно, пождавши місяць, напечатаяу всьу оцьу справу окремими листками. В усьакім разі ја Вас тепер офіціально, як члена редакції, прошу передати в редакціју міј запит, як вона дума зробити з моїм листом, і коли не хоче напечатати, то одиовісти

мені прьамо ј јасно і вернути мені лист як документ.

Ваш М. Др.

Чи чуть шчо про П-ка? Ок-го не чуть. Всяквј раз забувају Вам написати, шчоb Ви таки дали „Пол. Пісня“ в Акад. Круж. Треба шанувати фірму окремо од тих, хто сьогодні під неју сидить. Завтра можуть бути инші. А до того, коли вони доносьать, то ј народовці теж доносьать і на них і на нас. Над цим гріхом ніхто в Львові не возвисивсь сурјозно.

Ом. Огоновському порадыте добре переглянути јого Die Ruthenen в Encykl. v. Ersch und Gruber. Там јесть помилки. Целевича „Переход козаків“ просто скандал, звісно, окрім актив. Вступ таквј міг написати тільки чоловік, котриј в руках не держав Костомарова. Не відомі јому ј Дневныя Зап. Марковича, котриј був у тому поході. Сором, сором і сором! Шчедривки в „Зорі“ всі не нові. Далеко повнішчі варјанти јесть у Головацкого ј Чуба.

*N. 35. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14. 14
Янв. 1886.*

Шановнвј земльаче,

Позавчера получил Ваш лист. Об тім, шчо зроблено, зајво споритись, а через те скажу тільки трохи в поправку того, шчо Ви пишете з поводу листів Ваших в Россіју про мене. 1) У сестри нічого перемінитись не може: за Гоголя треба ж все рівно заплатити; обіцьанок Кобринській теж треба додержати. Теоріја ж Ваша: Erst die Menschlichkeit, dann die Kunst, до мојејі пригоди не підходить, бо ја в Женеву посланиј дльа Kunst. 2) В Кијіві теж все по старому: ја все добивавсь

получити нестільки гроші (продавши шчо небудь з мајеточку жінки-дітеј гроші ја здобуду), а лист з програмоју праці чи ліквідації женевських інституцій: чи мені видавати з випуск пісень? шчо робити з чоловіком наборшчыком, шчо з типографіеју, складом книг і т. д.? Такі питаньна зовсім не філантропичні, а чисто ділові, обіцьав мені вијаснити А-ч, та ј доси мовчить. Ја впрочім цього ј ожидав! І Ви Вашим листом не здвигнете його з місцьа. Хиба кумедно, шчо прибавилась четверта варјація на мотив, котриј граємо ми з землякама останній рік: знову пишуть: вислано, — а ја знову не получив. Тепер треба, шчоб впјать ја написав: не получив, ergo шукајте, а мені одповіли впјать: вислано і т. д. і т. д. Зостајеться заспівати:

Ој ти брате, ти Мусіју,
Чи бачив ти чудасіју?

Ја не бачив і не чув нігде, окрім між Украјінцьама, котрі при всіј шчырости і пр. ніякого простісінького діла не можуть зробити, шчоб не заплутати.

До таких простісіньких діл, незвісно ј якого розуму заплутаних, належить і процес міј в Зореју. Обрид він мені до оскоми. А потому ја предлагају шче один, здајеться вже, најпростішчиј вихід: лист міј мусить же бути в редакції; хај К-вј рішить діло, і хај одповість мені, јак всьакому вишному кореспонденту в кінці газети, шчо знаје. Ја всьакоју одповідьдју буду довольниј, бо покладајучись на Вашу рекомендацію сподівајусь, що К-вј, јак чоловік совісниј, порішить діло, зваживши јак принципіјальниј бік діла, так і свіј стан і інтерес партіі, газети і т. д. Тільки хај не тьагне діла.

Такиј же простіј вихід і в справі мојого сотрудництва в Зорі, котору справу теж јакась нечиста сила, котра орудује украјінськими спра-

вами, встигла запутати. Коли редакції інітересна моја праця, то хај об тїм напише до мене, як це роблять звичајно всі редакції, котрі хотять сотрудників. Теж саме хај зробить і з Вовком, коли хоче јого працьу ј матерјал.

За Баронча велике спасибі. Робльу виписки ј як зкінчу, одішльу назад.

Од Ок-ого получив книги з Полі, а потім лист з Станиславова. Він до мене не добравсь. З книг Краусс в мене давно був, Аеанасьева ¹⁾ Р. Нар. сказки теж і ја питав про Ае-ва Поетическія воззрѣнія славянъ на природу, а не казки. Ок-вј пише, шчо Ви просите вислати книжки Ваші скорше, а Січові можна довше держати. Котрі Ваші, а котрі Січові, ја не знају. Напишіть. Поздоровляју з новим роком.

Ваш М. Др.

Чи дали Політ. Пісні в Акад. Кружок? Про Целевича ја писав не к тому, шчо таких статей не печатати, а к тому, штоб такого не писати. Не буде добра в крају, поки льуде будуть виховувати свїй розум на безпідставному верхоглядству.

*Н. 36. Автограф Драгоманова з 4 (16)
Січня 1886²⁾.*

. . . Що нам новий рік принесе? Відай теж саме, шчо й торік: гіркеє нічого..

¹⁾ Котріј, к слову, зовсім не Чужбинський. Ае. Чужб. був Українець доволі глупиј, а Аеанасьев просто — кацап, доволі розумниј.

²⁾ Отсей автограф — переписаний рукою Д-ва уступ із листу до нього одного Українця, — мабуть М. Старицького — друкую тут під датою написаною на ньому, хоч се, як кажу, лист не Д-ва, а до Д-ва. І. Ф.

Літературних праць бідно, — я розумію про праці солідні, — бо нема рації писати що небудь під сокиру заборони цензурної. Останніми часами репертуар драматичний збагачуєть ся чим раз більше новими утворами. Але й тут на двоє гадати: схочуть — пропустять, не схочуть — вишукають такі причини, які сами здорові вигадають.

В имья святого розуму, в имья хоч найменчої віри в людей, не губить йїї до тих, котрі шанували, любили Вас із усією сімьєю Вашою, котрі добре цінували Ваш хист і талан Ваш на полі розробу нар. матерьялу, на полі списування истор. подій в житті народу нашого і котрі й доси не залишили в серці свому тих же щирих, гарячих почутків. Що хочете думайте-гадайте про особисті почуття людей до себе, тільки одного, благаю, не думайте, що праця Ваша над народним матерьялом не єсть потрібна родині.

Цей і цей дійсне шлях, виключно цей шлях потрібний, корисний, многоцінний, силновдатний. Проби не кидайте його, не цурайтесь. Ніхто тїї роботи, крім Вас, не зробить, будьте певні.

N. 37. Лист до І. Ф. Chemin Dancet, 31 Январ. 1886.

Шановнїй земльаче!

Сьогодні в ранці одіслав Вам Баронча, з котрого одначе не все вспів переписати, шчо було треба. Коли можна, трошки згодом візьміть його впїать дльа мене. По дурному цьа книга зложена, та видно, шчо матерїал був перед чоловіком дуже цінний, а дльа моїх студїї — безцінний, так шчо хоч всьу книгу перепечатуї. Получив ја од Б-їа гроші. Коли будете писати в Київ, то звістїть, шчо К-чевський 50 р. получил і дуже дякує.

Мају звістку ј з Петербурга — далеко не таку рожеву, як те, шчо Вам писали з Киїева.

Кажуть, що почали старатись, щоб помістити одну мою працьу в якомусь товстому журналі. Про гроші нічого не пишуть. Ну, та це тема скучна. Я сам на неї махнув рукою і став на тому, щоб спродати що можна, та викінчити III т. пісень і стереотипного Шевченка, котриј вже мајже весь набраниј. Треба конче напечатати, хоч поки 500 ека., аби був, аби нагадати, що не вся україньська література скопцями пишеться, та ще ј скопцями добровольними. Оце начитавсь ја перших NN. Дѣла, Буковини, Зори за 1886 р. і думају: насилав бог багато лиха на нашу земљу, а такого пче не було, щоб луде сами себе оскопльали, та ще за дурницьу: за уніјатськиј клерикалізм! Ваша примітка до Луборадських нагадала мені примітку в Правді 1873 р. до вазок про пощів: 12 років дурнісінько пропали дља нас! Коли навіть Луборацьких не можна пускати в свѣт без такојі примітки, то ја вже не знају, јаку живу справу можна буде зачепити в Зорі живими словами? Не берусь загадувати, чого Ви добјетесь в Галичині, — хоч і думају, що коли народ у Вас не дурнісінький, то він або сам отвернеться од Вас, јак одвернувь од съвятојурців, або „обрусители“ Вам јого одібјуть, коли хоч трошки порозумніщајуть та виступльять в агітаціеју аграрно-православноју. Ну, а в нас на росс. Україні коли україньство не видума нічого розумнішчого, јак теперішньа Ковишчина в „Зореју“, то молодіж вијать піде за росс. „народовольцями“, коли вони знову прокинутьсьа, і буде цілком мати раціју.

Простіть, що ще не висилају Вам грошеј. З першојі получки од матері вишльу Вам хоч половину, коли не всі.

Ваш М. Др-ов.

N. 38. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14, 6 Фебр. 1886.

Шановниј земляче!

Получив учора Ваш лист і „Зорю“. Замітка про мій лист вијшла, як і слід було ждати: редакція зробила все можливе, щоб виставити Др ва дурнем, — а так як він і јесть дурнем, хоч може „съ другой стороны“, — то так јому ј треба.

Просьби про Шевченка сповнити не можу, вже хоч би через одно те, шчо не мају під рукоју матеріјалів.

Шчо „Дѣло“ не пускајуть вже в Россіју, тому нічого дивного нема. Дурна б була цензура московська, щоб заборонѣти укр. книжки свої, а пускати австрійські. Важно тільки те, шчо „Дѣло“ підскочило під заборону після всього јого лакејства навіть до рос. православіја, котре воно хотіло підпирати проти штунди ј т. и. ј шчо јого заборонили за лакејство папізму од імені всього укр. народу! Коли цього не рознесуть Аксакови ј Каткови по Россіји, то можна буде навіть радіти, шчо „Дѣло“ не ходитиме у Россіју ј не буде класти сорому на украјінській рух.

Шчо незабаром і „Зорю“ спинѣать, це тільки питаньня часу. Кажучи по совісті, в тім великојі страти дља Украјини не буде. Је це нитка — коли певно „Зорю“ получають 30 мастодонтів, а 80 створінь постдільувіјальних здвигають плечамн читајучи „Зорю“. „Нитка“ буде тільки тоді, коли „Зоря“ буде хоч в чому небудь доповнѣати петерб. ј моск. журнали та буде більш європејським журналом, ніж россіјські.

Баронча певно вже получили. Шче раз спасібі. Павлику кланѣјтесь і скажіть, шчо лист јого ја получив і почав одповідь, але јак треба написати цілу диссертаціју, а в мене дома не зо-

всім благополучно (Ліда трохи в гарьачку нервову не вскочила і тепер ще слаба), то ја перервав писаньня. Завтра мабуть зкінчу. Страшенно ј мені жалко, шчо П-ку не можу помогти. Вам би порадив помістити јого Ланге або Тіле в Зорі, заплативши хоч трохи за роботу, — то була б поміч чоловіку ј нитка міцнішча ніж $\frac{3}{4}$ того, шчо друкується в Зорі, — та звісно, рада моја піде на вітер. „Годені вуси“ і т. и. будуть печататись, а європейські речі хай полежать!

Кал. — не второпав навіть Ор. Левіцкого. А в цього остатнього најцікавішче — показ, шчо братства спершу були не реакцієју за православіє, а початком свого роду реформації, — думка, котру ја ще в 1870 р. в В. Евр. казав потім в I томі Громади ј у В. Евр. 1884 в статті а поводу јубилеју Федорова-друкаря.

Про Руданського приїміть в досвід такі факти: ја переслав јого першу пісню Іліади в Правду ще 1869 р. і прохав надрукувати ј написати до Руданського лист. Правдьяне манускрипт згубили, а листу до Руд. не написали. Руд. розсердивсь на мене ј не одповів мені на 3 листи, — аж коли ја случаєм здибав у Флоренції в 1872 р. одного пана з Јалти, шчо дуже прихильно говорив про Руд., ја попрохав написати до Руд., і тој одповів сухо: скажіть Др., шчо ја залишив усяку літературну працьу. Незабаром Р. вмер і вже од јого брата дістали ми в Кіјіві јого манускрипти. Ја знову послав у Правду перші пісні Іліади і I п. Енеїди, але насилу догриз сьа, шчоб јіх почали печатати. Гриз ја Правду шчось років з 2, та ј то Правда не напечатала всього з Іліади, шчо послав јіј Руссов. Безспорно Правдьяне причинились, шчоб добити енергіју Руд. до житья і шчоб погубити јого працьу по смерти.

А впрочім — навіщо ја це все пишу Вам? Коли вже написав одно лишньє, то приишу

ї друге: оце в середу читав ја остатнью конфе-ренцію в тутешньому студентському товаристві (Россіјане всьаких сортів, з Ляхами і Жидами, Болгари і т. и.) про стан науки folk-lore. Після вводу ја концентрувавсь на легендах релігійних польських, великор і укр. — звісно, порівнячим методом. Вийшло в мене три періоди, або ліше — уклади: 1) церковниї, 2) апокріфічнії (жидівсько-магометансько-богумільськії), 3) протестантськії. Більшість укр. легенд вклалась в останнії. А наші „народовці“ розпинаютьсьа за православје і уніју! Звісно, що ја своєму етуду не знајду місця ні в Россії, ні в Галичині. Попробую обробити дльа Archivio per le tradizioni popolari.

Ну, бувајте здорові.

Ваш М. Др-ов.

№ 39. Лист до Прихильного без дати, в перших днів лютого 1886¹⁾.

Любезный землякъ!

Сейчасъ получилъ Ваше добавочное письмо. Брошюрки посылаю. На вопросы могу отвѣтить только приблизительно точно, такъ какъ Вы не пишете о времени и мѣстѣ высылки денегъ. 300 руб., получилъ еще въ запрошломъ году, а 500 руб. отъ Окуневскаго въ прошломъ. За тѣмъ получилъ черезъ барышню, что была во Львовѣ, 150 р. (Получилъ и изъ Франціи в к. прошлаго

¹⁾ В сѣчні 1886 приїхав із Київа до Львова делегат від тамошньої укр. громади з соборним листом до Драгоманова. Той лист вислано поштою, а потім делегат написав ще додатково лист від себе. На сей останній лист Др-ов відповів отсим листом без дати, майже рiвночасно з просторим слiдуючим листом із 8 лютого. З обох листів делегат вняв собі копії, з ориїнала лишили си у мене. Ф. І.

года 150 р., но это, кажется, не тѣ деньги, о которыхъ Вы спрашиваете.). О 100 руб. я могу написать только то, что, кажется, уже писалъ Вамъ. Въ прошломъ году лѣтомъ былъ въ Львовѣ гражданинъ изъ Петербурга и требовалъ книгъ. Осенью я получилъ отъ него письмо, въ коемъ стояло написано „Посылаю 100 руб., а черезъ нѣсколько времени вышлемъ больше“. Я давалъ этому господину адресъ одного банка для высылки денегъ, и потому думалъ, что онъ высылалъ на банкъ, — но банкъ клянется, что не получилъ. Остается одно, что какъ нибудь пропало на почтѣ, ибо иначе корреспондентъ мой извѣстилъ бы меня, что и онъ ошибочно написалъ о посылкѣ. Я нѣсколько разъ предупреждалъ, чтобъ искали пропавшую посылку, но больше никакого звука изъ Питера не получалъ. Что это значитъ? Это мнѣ тѣмъ болѣе грустно, что я утратилъ и единственнаго корреспондента, который мнѣ аккуратно исполнилъ просьбу, выписалъ нѣкоторые матерьялы изъ книгъ, которыхъ нѣтъ въ продажѣ. Если Вы имѣете въ виду такого благодѣтеля, то уважите. Ей Богу, по цѣлымъ годамъ лежатъ у меня неконченныя работы изъ за того, что некому сдѣлать выписку страницъ въ 2—5. И странное дѣло: въ Парижѣ, Лондонѣ, Оксфордѣ находятся изъ туземцевъ — намъ чужеземцевъ — люди старые, по горло занятые, которые дѣлаютъ мнѣ подобныя услуги, а въ Вѣнѣ и Питерѣ, гдѣ нашихъ земляковъ и патриотовъ куча — не находится. Не смѣю приписать это отсутствію патриотизма и приписывать своей непопулярности, но отъ того мнѣ не легче, да и популярности не приобрѣтешь, не выпуская работъ изъ „портфеля“. *Circulus vitiosus!*

Я не знаю, какъ пойдетъ въ Россію мое длинное письмо. Во всякомъ случаѣ передайте

якъ устную добавку отъ меня двѣ вещи: 1) что я настолько не уклоняюсь отъ писанія на русскомъ языкѣ для заработка, что нѣсколько разъ просилъ столичныхъ людей, въ томъ числѣ въ послѣдній разъ одного плодовитаго писателя изъ Украинцевъ, чтобы нашли мнѣ переводную работу, хоть иностранныхъ романовъ, но на просьбу не получилъ даже отвѣта. (Между тѣмъ даже здѣсь въ Женевѣ есть эмигранты, которымъ подобныя работы заказываютъ изъ Россіи).

2) Передайте также, что я получилъ приглашеніе писать по укр. вопросу въ новую болгарскую газету „Независимость“ (изданіе З. Стоянова и пр. инициаторовъ В. Румелиотскаго соединенія). Буду писать, конечно, безъ денегъ. Пожалуйста, не забывайте меня. Пишите чаще. Вѣдь Вы ничѣмъ не рискуете. Посылайте письма или Фр-ку или прямо на мой адресъ, написавши какое хотите имя (хоть генерала Бум-бум), только на мой домъ.

Ваш М. Др-ов.

№ 40. Першій лист до Киян, 8 февр. 1886.

Перш усього велике спасибі Вам за Ваш лист, — бо, скажу просто, пережити таке, яке пережив ја за останні 1 $\frac{1}{2}$ р. „одиначного заключенія“, не бажају ја ј ворогу својему ј Вашому. — А затим буду одповідати Вам так „откровенно“, як Ви того просите. Коли б в Вашім листі були тільки категоричні зајави ј цифри, то нічого було б мені ј говорити, — але јак більша частина јого — мотиви, філософіја, то ј ја дозволю собі пофилософствувати.

Ви кажете, шчо наші політичні публікації дали дуже мінімальниј плус і зачіпајете при-

чини того; далі кажете, що ті публікації стали розкішшю. Розібрати причини мінімалізма — дуже важно, не ддя криміналістики, а ддя філософії, на котрій мусить ґрунтуватись і терапія. Отже перша причина — невідержка договору з Вашого боку. Наші публікації звелись на писаньня двох-трьох індівідів, коли вговорювалось писати більше дужини. (Я не забракував нічого присланого, окрім статті Укр. і Москва, про котру доволі буде сказати, що вона була компільацією з „Історіи Руссовъ“). Через це наші публікації не тільки вишли односторонні, монотонні, а і тратили авторитет. Я сотню раз чув, — навіть в вічі, а тим паче за очі: чого це Др-в говорить про якийсь елемент, партію?! Він тільки сам, або в 2-3-х! — Друга причина ще гірше. Ви не тільки не додержали вговору до праці, а з першого ж дня почали підкопуватись під вмовлені ідеї, починаючи од приступу до Слав. благод. Комітета в момент добровольців, — і до спілки з галицькими народолюбцями; по середині були вскоки до Л. Мелікова з консерват. програмами, тоді як другі з товаришів навіть мені в очі казали: „За нас терористи діло зроблять, то лучче їм (тајком) помагати, ніж јавно з укр. громадівством компромітуватись“ і т. д. Такі причини більш рујнували діло, ніж мала енергія при перевозках. Правду сказати, ја такої енергії ніколи не ждав од звісних мені льудей, — та ждав, що коли буде всестороння і консеквентна постановка наших ідеј, то компанія буде рости, а з тим буде рости і енергія всьаких спеціалістів пропаганди. А коли само коріньня зразу показало себе фальшивим і гнилим, то яких же нових паролів можна було ожидати? Тільки ж все таки, позајак ідеї наших публікацій (не мої тільки, а і Ваші) все ж таки ідеї здорові, а не

гнилі, то дуже Ви помиляєтесь, коли вже майже мінімальній плюс їм ставите. Чи так, чи сяк, а в цих публікаціях висказувалась в першій раз після рукописів Шевченка політично-соціально-культурна програма українська — без цензури, перед усім світом, європейським і російським, — і в мене єсть докази і рецензії печати (переклади: сербські, польські, італіанські, англійські, французькі, іспанські), і листи, з котрих видно, що світ таки хоч трохи та запримічав Україну через ті публікації. Єсть в мене листи з ржних кутків Росії, в котрих говориться, що коли вся жива молодіж українська не цурнула в море „народовольське“, то тільки дякуючи тим публікаціям. Окрім того єсть публіка, котрої Ви не бачите: напр. усякі народи, що переїздить через Європу, студенти, що тут вчатьсь (а їх тепер більш 1000), офіцери, що були в Болгарії, — дуже потроху, але ця рибка все таки хапа нашого кукельвану. *Gutta cavat lapidem non vi, sed semper cadendo* — це був завше мій девіз, це најліпшій політичний девіз. Як не чудно, а Ви не бачите і Галичини. А тим часом один з Ваших недавно сам переказував мені, що він чув у Відні про вплив „Громади“ на молодіж. Я не вагаюсь сказати Вам, що все, що тільки єсть живого в Галичині, навіть у „народовців“, єсть послідком коли не просто громадських публікацій, то того руху, котрого пројавом були і ті публікації. Пригадайте, що в 1875–76 р. К. Сушкевичі, В. Барвінські казали вразно нам (Вам) в очі, що „в нас соціальної квестії не ма“, що лихо наше „лінивство і пјавство“ хлопа і т. и. Пригадайте, що про „віча“, про конспірації, про мужицькі спілки (*Bauernverein*) і т. и. Галичанам казали перші: Громада, Гр. Друг, В. Слово. Наші ж виданьня

казали їм про потребу лаїцізації політики, потребу української програми, про те, щоб пустити проти польського панства спільну агітацію серед хлопства руського і польського і т. в. По трохи подібні думки почали пролазити і в „Дѣло“, „Батьківщину“ — иноді просто в компіляціях з наших видань. Коли наша пропаганда їде дуже слабо в Галичині, а остатніми роками навіть зовсім заслабла (тепер галицькі народовські видання стали далше од женеvських, ніж 2 роки назад), то тут винні Ви з Вашим потворством подлостям В. Барвінського, Вашої санкцієї паскудству „Дѣла“ проти Павлика і накінець тим, що Ваші делегати благословили противнатуральній слуб Франка з Зореїу. Тільки ж власне најновішчїй реакціїній поворот галицького народовства ї робить знов потрібними женеvські публікації дльа Галичини ї дльа Россїї. Ми це зараз розберемо.

Ви мене просите приняти Ваше „прямое заявленіе, что теперь всѣ подобныя (моїм) изданія для нас бесполезны“. Замість них Ви „порѣшили вести дѣло внутри, въ предѣлахъ возможнаго (??) въ разныхъ сферахъ и направленіяхъ (??) озабочиваясь главнымъ образомъ созданіемъ сочувствующихъ людей и группъ“. Коли б тут говорилось тільки про мої писання, — ја б не став і споритись, тим паче, що трохи дали Ви просите мене писати навіть за гръаницеїу, хоч не на наших мовах. Але Ви говорите про „бесполезность“ всьаких „подобныхъ“, то б то політичних і закордонних, то б то безцензурних видань. І в тої же час Ви думаєте „создать сочувствующихъ людей и группъ“. „Сочувствующихъ“ чому?? Звісному політично - культурно - соціальному ідеалу? Так треба ж його показувати! Де ж Ви його покажете? В теперішній росїєській під-

ценаурній літературі!! Так Ви менше маєте змоги зробити це, ніж навіть великоруські ліберали та соціалісти, бо Ваша программа сложніша, а не може виложитись о „езопській мові“, коротенькі натяки, аллегорії, — накінець по тому, що в Вас нема і не може бути в Росії цілком свого органу, журналу, яких все таки великоруська опозиція має дес'яток. Коли Ви не хочете закордонної печаті, то Вам прийдеться заводити свої таємні друкарні, гектографії, або рукописання а la Léon Tolstoj, або просто погребти себе, як групу budouчого.

К слову сказати; маючи мені теперішню апатію до „забороненого слова“, і рівняючи її з часами Николаја I і Герцена, Ви помилились проти історії фактичної. Видання Герцена були в кожній сім'ї не за Николаја I, а після його смерті. Од перших же видань „вольної типографії“ одхрещувались усі, навіть найближчі приятелі Герцена, котрі навіть посилали до нього Щепкіна радити, щоб перестав видавати „безполезныя - вредныя издания свои“. Дальше вишло ось що: режим Николаја I став на стільки явно згубний, що льуде з толком (а вони все таки ростуть в XIX ст. навіть в Росії) почали крутити головою, потім писати критичні статті і розпускати їх в рукописах, а то і посилати Герценові (Голоса изъ Россіи), котрі накінець задвонив в Колокол, і тої став доходити до вської сім'ї — і получив авторитет власне через те, що Герцен не мовчав у глупу ніч. Оттак буде вп'ять в Росії (так було скрізь), і коли в теперішню глупу ніч українство не буде нічим себе заявляти ясним і голосним, то ніхто не піде за ним, коли настане ранок. А він настане, коли не в ініціативі в самій Росії, то в Европі, де од Ірландії до Болгарії не таким вітром віє, щоб льуде

заснули. В політиці не годиться далеко заскакувати фантазією, та не годиться і дальше хвилі і свого носа не дивитись! Ви ж скажіть мені, шчо мої писаньня безполезні, та заводьте свою, таки політичну літературу, а то пропадете „безполезно“.

Згадайте остатні 25 – 30 рр. Увесь прихильний українству рух в 60-ті роки був на кредит стихів Шевченка оттакх, як Сон, Кавказ і т. и. Як тільки показалось, шчо за цею політичною поезією політична проза темненька, а потім висунулась программа Костомарова „примирить з собою правительство“, так од нас свіжі льуде і одвернулись. А тим часом все таки Шевченка в кешеню не сховаєш (хоч галицькі народовці і всилюються), то Піхни все таки скубуть і скубтнуть навіть невинних віршоплетів. Так чи не ліпше вже, коли бути в одвіті, то за діло? Звісно, ја пам'ятаю, шчо „храбрость не обязательна“ і розумію, шчо сидючи в Женеві, мені не слід бадьорити льудеї (хоч вірте чесному слову: не раз мені оттут приходить так, шчо ја завидував тим, кого повісили і розстрельали, і коли б ја мав право перед вв'ятою на себе працею пітти на шибеницю, ја б пішов на неї з дорогою душею). Та ја завше казав і казатиму, шчо тим з українофілів, котрі не хотять ризкувати собою, треба в Россії зовсім притаїтись особисто, (знать не знаю, в'дять не в'даю), та за те за гръаницею показувати свою думку ясно і без урізок, шчо б була мајаком дльа сьміливих. На лихо ж собі і справі наші українофіли завше хотіли бути јакоусь півлегальною оппозицією, півтаємними діячами, — і таким робом подавали сами на себе доноси уряду і не заробляли ні јакої пошани ні дльа своїх особ, ні дльа своїх ідей в громади. Шчо ж буде, коли зовсім вимре українське політичне слово за гръаницею?!

А тепер же надстоїть нове лихо. Ви не хочете укр. печати, котра б чесно висказувала Ваші ж науково-прогресивні думки. Але Ви не можете завязати рота романтикам і реакціонерам, крутіям і по просту дурніям, котрі знайдуть собі місце в галицьких газетах народовських і язезуїтських (чи відомо Вам, шчо тепер і „Миръ“ і „Русь“ преукраїнофільські виданьня? Ось напр. в останні часи в „Дѣлѣ“ якийсь мудрець, не при маленькій сепаратистичній думці в кишені, нараз рекомендувавсь рос. урядові і церкві в консерватори і спасителі; між инчим впевняв світ, шчо „штунда, то результат обрусенія“ і натякував, шчо як би українофилів архієреями поробили, то вони б православїє виратували, — подібні дурости казав і Костомаров). Я певнісінькї, шчо того мудрецьа архієреєм не зроблять, а сорому на укр. рух такі заходи накладуть не мало, — і лиха принесуть не мало вже тим одним, шчо піддають пару подібним же мудростям галицьких політїків. Ці останніми часами вже прьамо вьзяли собі проводирем єпископа Целеша, котриї в повнісінькому сеїмі бухнув таку велику історичну новину, шчо мовляв „грецька шизма допіру заведена була в руськїй церкві в XIII ст. і шчо од того пішли і усі лиха руськоїй церкві і національности“. Одвітно такїй науковїй мудрости їде і політична програма усїєї руськоїй нації: австрїєськїй консерватизм і уніятсько-римськїй клерикалізм. Цїєї програмої галицькї народовці конечно розривають з усім прогресивним навіть в старому укр. руху (Шевченка і К-о). Я певні, шчо гал. мудреці востануться „на бобах“, — хїба шчо деякі обїмуть „посади“ — а „народ“ сам їх покине, бо народ сам вже вишов з габсбурської лояльности (як де, то в московську аграрну, — я це сам бачив, як „ходив в народ“ в Карпатах) і з церковного

консерватизма. Такоју программоју (котру вони самі видають за Вашу, і котру всьакиј матиме право такоју вважати, коли В з будете мовчати) галицькі народовці тільки в кінець підірвуть ту пошану, котра ще держитьсья в Россіі до українофільства за кредит Шевченка, — підірвуть у громадѣян, — а Каткови будуть Вам дорікати зміноју на користь Габсбургам і — папі!

Перед такоју перспективоју ја, по крайній мірі, скільки б Ви мені не казали, шчо мої пол. виданьня „безполезні“, з свого боку „прошу прийнять мое прямое заявленіє“, шчо на цих же тижднѣях, скінчивши деякі початі історико-літературні роботи, сьяду писати дві брошѣурки: „Українофільський консерватизм і протестанство на Україні“; 2) „Австро-уніятська реакція і український рух в Галичині“. Я не вірю, шчо б (особливо без Вашого натиску, котрий потрібний тепер дальше більше шче, ніж в 1873, коли ми всі написали „Отвертій лист до ред. Правди“, — котрий Ви зовсім забули, бо тепер Целеш повів Галичан шче далі назад і од України, ніж тоді Качала), — не вірю, шчо б мої брошѣури мали безпосередні результати, — але ја певний, шчо через кілька часу навіть Ви самі скажете мені спасибі за те, шчо ја не промовчав, не залишив без протесту безглуздіј розрив з ліпшими традиціями нашого народу і громади, не кажучи вже про європейську культуру. Вмісті з тим ја хочу влагодити брошѣуру про першу добу львівського братства, в котрій покажу, як воно јшло до свого роду реформації і од чого воно не вигоріло. Брошѣури ці попрубую написати так, шчо б вони могли појавитись в Астрії і шчо б третья була там популярною з поводу јубилеја Ставроуігії. За тим ја зроблю все можливе, в крайнім случају попрошу матір, шчо б продала частину хутора, — та викінчу виданьня

стереотипного Шевченка¹⁾ вже задля одного того, щоб запротестувати проти кастрації Кобзаря галицькими народовцями, котрі так його обчистили, що ніякій рос. цензурі ї не спалося. — Це все мінімум, котрий ја чују себе обов'язаним зробити в теперішню рішучу хвилю для нашої справи і партії. А там нехай „потомство“ (не дуже далеке) розсудить нас: чи те полезно, чи „безполезно“.

Перејду тепер до суррогатів, котрими Ви радите мені замінити женевську політичну печать: до писання в „иностр. періодич. виданняхъ и въ русских пер. изд.“ Перш усього ја не можу пропустити цієї форми, в котрій Ви говорите про цей суррогат. Форма обидна! Ви просите „сслужить Вамъ службу“ і мотивуєте цю просьбу в кінці тим, „что эти самыя работы дадутъ Вамъ нѣкоторую матеріальную поддержку“. Та хіба ж ја доси не служив цій службі?! Можу сказати, що коли виключити деякі галицько-буковинські філологічні роботи в Archiv f. die slavische Philologie, $\frac{3}{4}$ всього, що за останні 15 років писалося на „иностранныхъ“ мовах про Україну, було писано коли не множу, то з поводу моїх публікацій і по моїй ініціативі. Ви не все знаєте, що писалося, так ја тому не винен. Окрім того коли навіть ја менше писав, ніж треба було і міг би, то тут винні багато Ви, не тільки тим, що своєчасно не посилаєте потрібних книг, навіть Ваших видань (по цій часті ја б міг наповнити 3 листи примірами найпечальнішими: ја напр. доси не мају Ниви, Повістеј Нечуја і т.

¹⁾ Воно все маже набрано; треба тільки заплатити довг на стереотипах, та знайти гроші на тиск, папір, переплет і т. и. Тим грошім, що мені прислались, ја мају рахунок, їх не стало б на те, що б оплатити самиј набір, котрий, як і частину стереотипів, оплачував, значить, ја сам.

в.: в загалі коли ја не напишу книги з Петербурга, то нема јіјі і мушу каньучити з рік, щоб од Вас получити, та ј то иноді не помога), або тим, шчо не дајете мені фактичних справок (так напр. ја хотів владити реферат про цензуру укр. книг до римського літерат. конгресса ј прохав тексту ігнатієвського указа та списка непропущених цензуроју книг укр. — і не получив досв, більш 2 років, нічого, окрім указа, котриј случајем прислали мені з Харькова — не Ваші!), а ј својеју принципіальноју неустојкою, иноді рівною зраді, — в Россіјі ј Галичині. Ви дуже помилитесь, коли подумајете, шчо тутешня публіка так собі, ні з того ні з сього, pour les beaux yeux de l'Ukraine, заітересується, јеју і јејі несчасн.ју долеју та шче з національного боку. Ні, вона ітересується (окрім цехових спеціалістів, котрі ј зубом знајденим в кургані ітересується) тільки тим, шчо ухо ј очі јіј ріже, шчо з јіјі власним житьем звязується. От напр. вона дуже заітересувалась „нігілістами“, більше лајала јіх, а все таки говорила про јіх, — між инчим потому, шчо питала себе: јаку ж форму пријме велика дубина Россіја після нігіл. агітації? Тепер Европа ітересується Болгарами, бо ітересується тим, хто буде держати в руках Босфор. Очевидно, шчо Україна не може ітересувати Европу з національно-діпломатичного боку (тепер навіть Польшча з цього боку нікогисинько не ітересује), а могла б ітересувати з двох боків: јак один з фокусів демократичного строја і јак один з фокусів росс. прогресивно-культурного руху, јак би він був. Но шчо ж ја напишу Европејцям? Шчо Україна посила до Ваала на жертву својі книги, коли јіј сказано наперед, шчо Ваал јіх пожре. Шчо передові Укр.јінці признали всьаку політичну літературу українську бесполезною? Шчо українська про-

грамма чудесно зрезьумована станіславівським епископом Пелешом?

Ось Вам кілька фактів з історії моїх літературних заходів: 1) Почавсь сербо-болгарський рух 1875—77 рр. Я, котрих вже од 1868 р. було „помішавсь“ на „Восточнім питаньнью“ і на ролі Українців (як народа Чорноморського басейну) в цій справі, насторочив уха; наші Одесити і Кијане почали ворушитись в пользу Балканців, — ја почав писати брошьюри, котрі переводились і резьумувались не тільки в Кракові і Новім Саді, а і у Парижі і Лондоні. Я сів писати статтью в формі листа до англ. проф. Фримана (Freeman, автор Истории федеральнаго правления, шчо тоді виступив був за Болгар і вкупі за Россію) і хотів виложити йому український погляд на Вост. Пит. Коли бачу: мої київські близькі — в Слав. комитеті та шче і моє імја туди однесли; Костома-ров і Мордовцев в „Новому Времени“ і навіть буквоју не промовили, шчо був і єсть український інтерес і погляд на Вост. питанья. Ну, ја і сів — і до Фримана вже і не рипавсья.

II. В 1878—79 галицькі народовці почали було до глуду переходити. Ја зараз же написав в „Дѣло“ Благосвѣтлова статтью: „Литературно-общественныя партіи въ Галиціи“ (у Вас в Україні цеї статті не закримітили). Про Галичину скоро почали писати і Німці з powodu Наумовича і К-о. Ја знајшов перекладчика своєї статті, приробив вступ про „два панславизми“ (Хомякова і Шевченка). Тутешній корреспондент Allgemeine Zeitung взяв манускрипт і як пробний баллон пустив в цій газеті передову статтью про федер. слав. Bestrebungen der Ukrainer, дуже прихильну до нас. Шчо-ж? „Дѣло“ Барвинського, котрих саме тоді вернувсь з України, получивши од Вас миропомазанье, переробив ту статтью в себе, восхваливши своју паразвију і ви-

пустивши все, шчо говорилось власне про нашу (Вашу і мою) групу і про наші прінципи, і повернувши її во славу народовської схоластики. А потім бац! — пішли народовці до Сембратовича, закинули всеукр. і свіцьку політику. Ну, ја вп'ять сів з своєю роботою, — бо кінець її був такий: шчо ось, мовляв, в Галичині појавля себе рух, котриј таке ј таке нове діло почина в Славјанстві, пристаје до того-то ј того в Европі. Пројшло шче кілька часу. З самої Галичини почали доходити до мене голоси молодших народовців, шчо треба шчось свіжіше ј народніше видумати, ніж народовська схоластика і уніјатськиј клерикалізм і лакејство. Надумались видавати науково-літературну (замітьте, не агітаціоно-політичну) газету, прогресівну (замітьте, не революційну, і навіть не соціјалістичну). Ја готуюсь до праці в ній і беруь вп'ять за німецьку статтю, тим паче, шчо здивавсь з розумним і доволі впливовим Німцем, котриј заітересувавсь укр. рухом (замітьте, найбільше јак одним з елементів реформи Россіји) і предложив мені, шчо перекладе і видасть мою *La littérature ukrainienne* в *Universal Bibliothek* Рекляма. Ја кажу: брошюра вже одстала, треба переробити цілком, а ось мају роботу про два панславизми ј Галичину — поле јіх конфлікту. Подобалось, — ја тільки жду програми галицької газети, шчоб фінал до німецької статті написати на тему: ось зерно нової партіји славјансько-европейської. Коли це бац! При помочи двох Ваших же делегатів летить в бісу прогресівна газета, а во-стајеться коаліційна „Зоря“ з „Голими вусами“ каноника директора В. Л. Ильницького. Шчо ж ја Німцям ці „вуси“ покажу јак прапор нової партіји на славній Україні?!

III. Третья історіја трохи другого роду. Кілька років тому назад фірма *Maison neuve* в Па-

рижі почала видавати книжки *Les littératures populaires des toutes les nations*. Предложили мені зробити томик український. Я згодивсь, тільки не зараз, бо перше треба критично вивчити всі тексти Політ. пісень, шчо зібрані дльа Ист. Цѣс., бо без того напишеш глупости, як случилось навіть з Костомаровим в його статті про пісні в „Р. Мысли“. Через це ја порішив одкласти редакціју томика, а приступити до такої критичної роботи. Дльа цього попрохав вислати мені копіју пісень, котрі zostались в Росіі. Два роки прохав ја об цім, аж поки получив не копіју, а текст (трохи розгубленіј проти того, як ја лишив його). Довго часу пішло, поки ја переписав тут ті пісні (оріґінали тепер готов звернути, коли скажуть, яким способом; про це питав, але одповіді не получив). Тим часом виданьня *Les littératures* спинилось. Але ја не трачу надіі видати виповненіј томик, тільки треба перше видати хоч XVIII в. Політ. пісень укр. народа в повному критичному аналізу текстів, над чим ја головніше працював 2 роки і буду працювати шче по кр. мірі рік, — а коли Ви мені не допоможете, то і більше. Так, значитьсьа, робота ця залежить не од одного мене.

Не глядючи на це все, ја і останніми часами, не чекаючи Вашої „просьби“, „служив службу“ — знайомити Европу з Україною. Так цими днями појавитьсьа в *Encyclopädie von Ersch und Gruber* моја стаття *die Kosaken*. Так ја жду тільки актив про початок козацтва (актив, котрі приобицьані були в „Недѣль“ шче в 1878 і 1879 р.), шчоб викінчити статтю про Січ Запороську (її встріі і політ. ідеї) дльа англійської печати; так жду кінця виданьня Шевченка, шчоб мати повід написати статтю про нього. Так ја знаходжусь в постіјних взаєминах з фольк-льористами (*folk-lore*, народньє

знатътя) ріжних европ. крајів, виготовив і напечатав кілька заміток дльа *Mélusine*, *Archivio per le tradizioni popolari*, *Folklore-Journal* etc. Коли моја дочка зкінчить свій курс, то діло це піде скорше, бо ја сам погано пишу на чужих мовах, навіть на французській, як самоучка ј чоловік не мајучиј вільного часу.

Тільки не думајте, шчоб так вже легко було пролазити в європејську прессу та шче ј заробляти тим гроші. Перш усього ј тут треба протекцію, рекламу, — а од мене тепер вернуть рило дејакі навіть із мојіх попередніх пријателів з европ. писателів; дльа одних ја „нігіліст“, дльа других в етеррорист; јестъ такі, шчо ј сепаратизма не дуже то лублять. Не думајте також, шчоб так уже Європу інтересувало все наше славјанське, россіјське... У мене јестъ один пријатель, рос. революціонер Степняк, котриј пише дльа Англичан і котрому ја трохи помагав матеріалами ј радами. Він справди пише чимало і маје з того заробок. Так він окрім того шчо маје талант писати гарьаче (котрого ја не мају) і без богато скептицизму (котрим мене бог наділив чимало, на моје горе чи счатье, не знају), він зішовсь з одним Англичанином із дільців, котриј помага јому викінчати јого праці, без плати за те, ј котриј скрізь біга, шчоб пристројити јого писаньна. Так і тому так роблять: давај книгу про Россіју, поки Авганський спор не кінчивсь, а опізниш ся на тиждень, — не треба! Може це ј не гарно, а ја так не можу писати: в мене праця про Паліја і Мазепу лежала 1½ року, поки ја виписки з Цертелева чекав, а тепер стільки ж ја жду виписки з Пловт. в озарьній славянъ на природу, без котројі ја бојусь кінчати статьбу про псевдославянський дуалізм дльа *Revue historique des Religions*. І при всім не думајте, шчоб Степняк багато заробляв:

ледви виживе з жінкою і без дітей. Наукові ж праці (які ја б спосібнішчиј був писати) і тут не дають мајже ніякого заробку. Знаєте, скільки заплатить редакція *Encyclopädie von Ersch und Gruber*? 43 марки, т. ј. 45 франків за лист, (а пишуть там знаменитости), так шчо ја за працю, за котроју просидів $1\frac{1}{2}$ місяцья (не рахуючи попередньої підготовки), ја получу 90 фр. *Maisonpierre* давав мені за томик пісень і казок по 10 фр. (десять!) за лист. (L. Leger за свої *Contes slaves* ed. Legoux нічого не получив; професори тут живуть з батьківської ренти, або з жалуванья, а книги — не учебники — пишуть не дья грошеј, а дья того, шчоб посунутись в гору в публіки ј на кафедрах). Фольклористичні журнали нічого не платять за статті. Не тільки газети, а часто ј *revue* непостійним сотрудникам не платять нічого або дуже мало. З цього всього виводить, шчо коли ја писав і писатиму про Україну на іност. мовах, то власне дья „службы“, а не дья „матеріальной поддержки“.

Не дуже багато можна покладати надіји ј на „руск. журналы“. Не зховају од Вас, шчо мені страшенно зашчеміло на серці, коли ја прочитав у Вас слова про те, шчо писанья в цих журналах мусить бути заміною писанья тут. Коли так, то ліпше було ј не јіхати з Россіји, а ја мушу нагадати, звісно, не дья того, шчоб докорьати Вас, а шчо в 1876 році ја вијїхав не з власної ініціативи, а був посланиј Вами. Тоді ја мав вже готове, власноју працеју завојоване місце в росс. пресі, — а тепер стративши јого через вијїзд і роботу, роблену по вмові з Вами, ја мушу знов улазити в ту пресу вже за чужоју милостью ј в загалі з гіршими шансами. Це навіть гірше, ніж „несь на своя блевотины возвратися“, кажучи салонноју мовоју св. Апостола.

Ні, праця в рос. журналах дльа всіх нас, а надто дльа мене не заміна вільного слова та шче ј украјинського, а гірка каторга по неволі. Та ја — за написанною оговоркою — не зрікавсь ніколи тоді, коли мені украјнофіли дорікали за цю працьу по чужих кутках (в мене јесть кілька листів на цю тему), не зрікајусь і тепер, коли праця в своїм кутку признана безполезною. Тільки обидно мені, шчо вцјать писаньня в р. пер. изд. рекомендуютьсѣя мені як „матер. поддержка“. Навіть не з чуттьѣя достојінства, а просто, шчо не роастројувати рани својејі шче більше, ја не пускајусь в подрібні розмови, шчо в певнити Вас, шчо ја не дуже то гнавсь за матеріальною „поддержкою“. Скажу тільки, шчо без Вашого догаду ја робив і дльа заграничнојі пресси ј дльа россіјської ј коли випали счастливші пригоди, то напр. піддержав својею матеріальною піддержкою прислане Вами ж виданьня „Волів“, за котрих ја половину коштів заплатив грішми, полученими од Гашета ј Благосвѣтлова. Тепер справа стојіть гірше, ја нічого другого не хочу, як тільки ростицать по чужим куткам тој матерјал і ті думки, котрі набрались в мене за кілька років праці. Тільки вцјать не думајте, шчо багато можна було розмістити того матерјалу і шчо з того багато можно було здобути матеріальнојі поддержки. Про статьї скільки небудь політичнојі барви нічого ј думать. Зостајутьсѣя статьї наукові, звісно, по тим сьужетам, котрі ја більше знају ј котрими остатніј час більше зајмавсь. До јіх не дуже то ласі р. журнали, та не сподівајусь ја, шчо ті пани, на котрих Ви покладајете надіју, дуже загорілись, шчо пристројіти мојі праці. Ја мају вже резони, шчо так скептично говорити. Та шчо Ви поробите проти мнительного страху? Все ж моје вигнаньня з р. пресси основане не на реальному страху (проти котрого ја нічого не

мају), а на мнительному. Та ја виповню всі Ваші прикази (жаль тільки, шчо Ви пишете: „Посилај по одному з наших адресів“, а яких? — не пишете). Побачимо, шчо з того буде. Поки ж шчо замітьте, шчо один журнал, за котриј Ви скільки небудь можете ручатась, заплатив мені тільки по 30 р. за лист (за роботу, дльа котројі ја мусив в Парижі більш тижня виписувати матерјал та в Страсбург заїздити на 3 дні). Ја на це не жалкују, бо перше давав јому своју працју бесплатно і тепер не ја першиј заговорив о платні. Тільки звісно, ја б радншчиј подібні праці писати по својому і друкувати зовсім без плати, напр. в Галичині, як би було де. А то один з Ваших же делегатів поставив умовоју, шчо в „Зорі“ мојејі праці не було, — „дльа пользы службы“.

Ја сказаав мајже про все, про шчо говорить Ваш лист. А не говорить він про головншче дльа мене та не послідньє ј дльа службы: про Політичні (історичні) пісні. Хиба ј на них розширяється засуд о безпольности? Делікатна ця справа як і всі, про котрі ја тепер пишу, та вже треба говорити про все „на чистоту“. Колиб Ви мені написали, шчо ја по Вашому зовсім не можу бути нічим „полезнымъ“ — ја б замовк. Але Ви все таки просите мене „сслужити службу“ таку ј таку. Ја нагадају Вам про мудриј господарськиј принцип, шчо б кожний слуга робив ту службу, до котројі він здібншчиј, охотншчиј і котројі другвј на зараз не зробить. От того в нас і не процвітајуть науки ј художества, шчо крпацькиј порьадов примушував столъара бути поваром і т. д. Ја ж тепер спльу і думају об тим, шчо б зкінчити Пол. пісні, по кр. мірі XVIII ст. (котрі не можуть ніколи појавитись при росс. цензурі) — другі виділи можна попробувать, і ја зкінчивша XVIII ст. т. ј. один шче випуск листів на 20, готов прислати Вам манускрипт, шчо б Ви

понесли його у буздегарню) і після ряду особних етюдів, котрих проба у Вас перед очима, — написати цілу історію нар. слов. на Україні. котра зробить значну частину історії цивілізації на Україні, шчо носитьсья мені на думці, як кінець моєї публичної кар'єри, коли бог дасть віку і сили. Я не пропускаю ні одного рядка, котрих пишетьсья про нар. слов. українську, і приходжу до виводу, шчо не тільки ні в кого тепер нема такого матеріялу про це діло (матеріял, звісно, зібраний не мною, а 1000 чоловіків за 100 років), але і те, шчо ніхто на тепер і, значить, на 15 років уперед не обробить цього матеріялу ліпше, ніж я, хоч певно і я не оброблю його так, як би справи слід було і як він вартув. (Я знаю добре, шчо в Россії єсть і тепер кілька чоловіка добрих знавців укр. нар. слов., але читаючи, шчо тепер печатається про неї, напр. хоч би і у К. Стар., я бачу, шчо приходиться плакати навіть за цигансько-корсарськими методами Чуба, знав, шчо: а) нові сили зовсім не приготовлені до цього діла, б) старі індеферентні). Чи ж мені доказувати, яку ціну має сама по собі і дльа всього укр. питанья наша нар. словесность, најхарактернішча і најліпша пројава укр. народу на культурно історичній сцені?! Нагадаю тільки одно, шчо $\frac{3}{4}$ всього, шчо писано Европеїцями про Україну за останні 10—15 років, було писано власне про цю словесність, і з того в останні 5 років про мої женецькі її виданья (Morfill в Slavonic literature, Moratti в Archivio per le tradizioni popolari, Leger в Revue Critique, G. Paris в протоколах Парижск. Академії і др.). А Ви ж просите мене сослужити службу — нагадуваньням Европі про нашу землю. Чим же ліпше можу я сослужити цю службу? Подумайте самі: може случитись пожар, ја могу вмерти, і може

пропасти матерјал, котриј сотнѣа счастливших пригод серед загального несчатья нашого звела в одні руки, не кажучи вже про те, шчо зо множу вмире 15 років підготовки по бібліотеках Россіі ј Европи, в розмовах і листуваньнѣу з першими спеціалістами діла ј т. и. Подумајте про це, та або знајдіть чоловіка, котриј би зараз же взявась видавати тој матерјал, або допоможіть јого видати мені! Не кажіть мені, шчо јаке б цінне не було моје виданнѣа, та воно тілько з трудом піде в Россіју; перш усього ја ј тепер знају, шчо хто хотів, тој маје Пол. пісні, — а друге ј поважнішче: такі речі видајуться не на одну хвильу, а по крайній мірі на 50 років, так тут треба ј погляду дальнозорвішчого. Два з половиною років назад ја переказував через старого товаришча, шчо коли б мені дано було в 2 роки по 3000 р., то Ви б мали за 2 роки 3—4 великих томів Пол. II. XVIII—XIX ст. і всьаквј, хто розуміје видавницьке і авторське діло, скаже, шчо Україна мала б свіј образ намальованиј неју самоју і по меншій мірі в рѣамці, котра не цује того образа, — за ціну дешевшу грибів. Але многоміліонна Україна, на котриј ја бачу јасно фігури українофільствуушчих помішчиків, земців, банкирів, адвокатів і т. д., на котриј один вірујушчвј чоловік знајшов 12.000 рублів дльа галицьких реакціонерів, — не дала ціјејі ціни грибів на виданнѣа свого најліпшого продукта. Ви згодились тілько на 1500 р. в рік, за котрі ј получили 29 лѣстів Пол. пісень (при всіх дльа мене обовязкових расходах, јак напр. квартира дльа складу, пересилки книг, котрі требајуть в Галвчину, Болгаріју, Россіју, ј т. и.). Згодьтесь же самі, шчо це дешевше грибів! Але Ви скажете, шчо ј це більше, ніж Ви можете дати. Ја ј сам це знају і вірте мені, шчо сльози в мене стајуть на глазах од

благодарности вьсякій раз, коли получају ја од Вас гроші, так само як ја плачу од боли душевної, коли Ви видаєте мене на роки без слова, котре часто дорожше грошеј. Ја знају, шчо Ви, як кружок пријателів, даєте безмірно більше, ніж можете, — а все таки сважу, шчо як партія з тенденціеју, Ви даєте страшенно мало. Очевидно Ви не вмієте організувати навіть українофільські елементи, а не то розширити їх. І коли Ви не можете знајти засобів, шчоб видати такі речі національні, як Пол. пісні та Кобзаря, то які ж можна мати надіји, шчо Ви поведете і устну (!) пропаганду на користь українського вьврожденія? Та ј над чим і чим будете вести пропаганду, коли в Вас не буде під рукоју повного виданьня најліпшого укр. писателя та повного ж сбора того, шчо зложив народ про своју долю в најновішчі часи, најважнішчі дльа пропаганди? (Яку би не мали вагу виданьня Ист. Пісень до XVII стол., та все таки воно говорить про часи давні ј про справи мајже цілком пережиті, — та навіть матерјалу ј думок нових воно прибавило мало, а найбільш тільки систематизувало вже звісні. В XVIII—XIX ст. все нове і усе близьке, — та таке, шчо цензура не позволить і без чого можно написати, та шче ј при цензурі, тільки вривки з лакејськоју філософіеју, як в остатніх главах костомарівської праці в Р. Мислі). Ні, коли Ви зречетесь од виданьня Пол. П. і Кобзаря, то Ви de facto зрікајетесь усьякої ролі в пропаганді українства, як національно-політичного руху, і зостајетесь тільки діллетантами патуа і археологами-романтиками, та ј то на скілько цензура позволить. Так ліпше вже зрікајетесь і теоріји українства (сїдај, куме, на дно, не трать марно сили!) — тим паче, шчо Вас все рівно скубтнуть і за діллетантизм і за романтику. Інтересно і полезно

боротись за живе діло, дльа котрого можна ј потерпіти, в надїї доборотись свого, — а хникать, та шче ј терпіти бог зна за шчо, — не варто, „безполезно“. В уськім разі це Ваше діло, — а ја зроблю своје до возможного дльа моїх сил кінцьа: ја видам за цей рік III вип. Пол. пісень (до руїни Січі Дніпрової 1775, і Дунаїської 1828), а також хоч 500 екз. Кобзаря, хај льуде знајуть, шчо народ наш дума про козацтво ј московск. царство, які в јого спеціально політичні думки (соціалні пісні XIX ст. ја чи так, чи сьак зрезьмував в брошурі Нові укр. П.). Хај світ бачить, шчо думав најліпшїј укр. писатель! (Ја був загнавсь думкоју, шчо Шевченко вже пережитиј фазис, шчо новиј укр. рух піде далі, по ново-европейській дорозі, а тепер бачу, шчо не тільки масса українофілів, але ј українофільські писателі не тільки в Галичині, а ј в Росїї шче не догнали ј Шевченка років на 10—20). За тим ја можу з чистоју совістю вијти в „отставку“.

Ваші останні слова, в котрих Ви просите мене не „принимать сказанное за желаніе ликвидировать всѣ дѣла и счеты“, ја пријмају за „желаніе позолотить пилкою“, мені ј Вам самим, бо инакше Виб не починали з того, шчоб „объявить прямо о бесполезности“ мојеї дотеперішної „служба“! Инакше Ви б написали: „Намъ трудно, але ми будем старатись“... на шчо ј ја одповів би, як завше одповідав: Ја знају, шчо трудно, ј буду старатись з свого боку. „Безполезну“ службу непременно треба ліквідувать! І ја пријмају Ваш лист за „чистују отставку“ і ліквідувавши свої моральні обовязки виданьна Пол. пісень і Кобзаря на страх свїј особистїј, ја постарајусь зробити своју отставку јак можна більше чистоју, — т. ј. вијхати в чужу Америку, де може дадуть мені місце в јакому небудь „уѣздомъ училищъ“; в Европі мені ніодни уряд

не дасть місця, та окрім того без служби дльа України ја в Европі ј без того або з ума зіжду, або втоплюсь, — а тепер, коли українська література в Россіі повертається по неволі ј по волі в „Поезії Івана Подушки“, а в Галичині прапором укр. нації ставиться св. Уніја, — то тим паче¹⁾.

Значить, прошчайте! Спасибі за добро. Простіть беспокојство, котре робив ја Вам більш 10 років, а особливо в останній час. Ја најоб'єктивно признају себе побитим по всім правилам стратегіі, јак чоловік, котриј не розважив добре сил, ні своїх, ні Ваших. Тільки ж на прошчавньа все таки, також об'єктивно, признају, шчо теоретично ја правиј в своїх думках про потребу поставити український рух на ґрунт європејський ідејно і географічно — і шчо тільки на цьому ґрунті укр. справа може вигоріти в загалі ј почастино пережити теперішньу реакцію. Хто плавав у морі, тој зна, шчо коли захоить тебе назадня течія, то нема небезпечнішого, јак піддатись јіј, а треба держати голову вгору та все брикатись на перед, хоч би тебе несло все таки назад; наскочить хвиля напередня — ј вплинеш на берег; коли ж піддасясь хвилі назадній, то напередня перескоче тобі через голову, переверне, назадня течія вп'ять потягне по своїму, — і чоловік пропав, або по меньшій мірі

¹⁾ Дејакі прогресси укр. археології мало можуть мене втішати, бо коли вже археологіями жити, то єсть далеко інтереснішчі. Ось напр. єгипетська, јака інтересна, та звісно не дльа феллахів, котрим ні тепло ні холодно з того, шчо викопують „на їхній не своїй землі“ — Маріетти ј Масперо. Та впрочім і археологіја без європеїзму не дуже то процвіте јак чиста наука, а у нас археологіја воньа православієм, обрусєнієм або св. Унієју! Ја був при археології далеко інтереснішчіј з наукового погляду і меньше воньучіј, — та промін'яв јіі на українство, бо не міг спокійно дивитись, јак Українців повертали в феллахів.

затягнеться ще далі од берега, довго попо-
бїтьсья, поки все таки не візьметьсья за
раціональну методу плавати. Оттак і на
історичному морю! Як будемо живі ще років
з 5—10, то попробуємо ще раз перевірити це
питаньє. А тепер буде!

Ваш М. Др.

P. S. Перечитавши увесь лист ја побачив
потребу додати дешчо. 1) По пункту про „без-
полезность“. В Ист. слав. лит. Пипіна знајдете
цілі сторони вьаті з моїх виданьнь, звісно, без
цітат або з темними натьаками (див. напр. ст.
366, 378); не мало јіх в статьях П. про етнографів.
В працях Ор. Лев. про церков XVI—XVII ст.
усьа філософіја братств і протестантизма на Укр.
навіть дословно зближається з Громадоју (по-
рівн. Передньє Слово до Гр. ст. 25 ј далі, —
з писаньням Ор. Лев. в К. Ст. ј Архиві, — мі-
нус православно-цензурні заскоки ј нелогічности
автора-націоналіста).

Трудно показать, але не можна заперечити,
щчо наші виданьня не пропали зовсім дльа Сла-
вјаншчини, куди доволі часто (останніми часами
особливо в Болгаріју) требаються ці виданьня.
Порахуйте також у вішчо небудь і те, щчо таки
нерідко обертаються до мене усьакі льуде, то
з Россіјан, щчо вчатьсья за границеју, то навіть
з самојі Россіјі, то иностранці обертаються до
мене з запитаньями про Украјіну і злучені з неју
речі, питають про книги ј. т. и. На це треба одпо-
відати (иноді листами, по 2—3 листи на усьаких
мовах), — і ці одповіді не лишаються ж зовсім
„безъ пользы“, — по теоріјі *gutta cavat lapidem*.

Додам також, щчо останніми часами навіть
сфери не зовсім прихильні нам починають пода-
ватись, напр. всероссіјські революцінери: не
тільки половина аргументів соціал-демократів проти

„народовольства“ иноді слово в слово повторять те, що в наших виданнях говорилось, а навіть деякі з революціонерів політиків, близьких до народовольців, тільки грамотніших, починають просто підходити до наших теорій. Вкажу напр. на нове, франц. видання Степняка *La Russie souterraine*. Я сам, звісно, „остаюсь при особомъ мнѣніи“ про рос. рев-рів і мало вірю в етичну консеквентність їх (як в загалі Россіян, в тім числі українофілів), але думаю, що як звісний нам характер р. р. руху — діло для Россії фатальне, то ліпше, щоб в ньому була течія прихильна нам, ніж щоб її не було. По всьому (по стану Європи і по аналогії з кінцем 60-х років) треба ждати, що незабаром підніметься вп'ять рух „в народ“, і коли вп'ять, як після Каракозовщини, „ліберальні“ елементи в Россії покажуться сонними не тільки практично, а і теоретично, коли вп'ять українофільство схова всякий політичний прапор, та ще завдасться „примирить съ собою правительство“, то вп'ять соціал. рух піде дуже окремо, навіть вороже лібералізму і українству, а вмісті з тим некультурно; коли ж хоч ліберальне українство вдержиться, то воно може наложити свою барву на весь соціал. рух по країнній мірі на Україні.

II. Мушу ще сказати з поводу малої продуктивності моєї в таких роботах, котрі б вдоволяли Українців всіх напрямків, т. ј. в роботах наукових. Як всі ми, окрім 3—4 спеціалістів, виступав і ја в світ з невеликим запасом знань про Україну. Я властиво тільки що почав вчитись українології коло Ист. Інсеня, як мені довелось їхати сюди. Ви пам'ятаєте, що по вговорі ја мусив писати в Громаді про справи європейські, а українськими обіцями займатись люде, котрі компетентніші мене в них.

Але коли вони не дали нічого, то все таки вшало на мене. Я мусив довчатись українології на чужині, де і книжку не всьаку здобудеш. На цю науку треба було часу і праці. І ось, коли хоч по деяким питаньням ја набрав фактів стільки, шчо вже можна стало „держати“ говорити, наскочили на мене строгости цензурні в Россії і „елімінація“ мене з галицької печаті, при Вашому поцущеньнью, а то і за благословеньням декого з Ваших.

3) З поводу безпокојств, котрі ја може наніс Вам останнім роком своїми переказами, ја мушу звинитись тим, шчо ја власне попавсь в дуже поганий матерјальній стан тим, шчо поклавшись на цифри і строки означені в позаторішніх листах і розмовах, повходив у строкові довги. А найбільше збудоражило мене те, шчо на мої питаньня Ваші посланці одповідали тричі: „послано вже“, то ја не получавши думав, шчо пропали посилки (на пошті або в посередників, — чому приміри бували) і все переказував: шукајте! А од Вас ні слова не получав 1½ рока. Накінець ја прохав дати мені тільки „позичку“ під залог 10—12 листів роботи, на першій раз, котрої приміри посилав до рук Ваших. Ја не знав, шчо моја робота так впала на літературному базарі, — і тепер прошу прощенія.

200 р. получив, „Гајдамак“ — ні! Газети не получају ніякої, ні київської, ні одеської, і книг нових теж. Унив. Изв. шче получају за 1885 р.

*N. 41. Лист до I. Ф. Chemin Dancet 14 Genève
10. Фебр. 1886.*

Оце получив 260 р. і Вашу записку, а вчора лист і програму. На лист не так то скоро напишеш одповідь, хіба вишльу завтра. Замітки ж

на программу напишу ще візніще. Тільки одіслати замітки не так то просте діло: кажете: по зв'язному адресу в Петербурзі. Але мені дано два адреси, по одному ја написав, та відповіді не получив і мају резон думати, шчо не дішло. Через те ј обернувсьа до корреспондента через посередницю, значить, через 3-ю адресу, — і хоч все таки відповіді на повнше згаданій лист не получив, то хоч мају звістку, шчо посередниця бачилась з кимсь з тих, хто мусів лист получить. Так по јакому ж адресу тепер писати? Коли можете шче, то скажіть привезшому лист і программу: чому таки він не приписав од себе нічого: хто дав лист, хто программу, чи получено в П-ві мій лист, чому нема відповіді (в мојому листі була відповідь на питанья ділові і од мене були такі ж питанья, а окрім того звістка, шчо послані (так писалось в листі з П 6-га: посылаемъ 100 р.) гроші не получені, — значить, треба шукать їх. Лїј богу, пора б уже кинути стару панську звичку обертатись з людми, мов з собаками: кинути без обясненья папір, чи гроші, запитати чоловіка про шчо небудь та побігти ј замовкнути. Од такої звички ні особам, ні сираві добра не буваје. Не получив ја ј „Гајдамак“, про котрі говориться в листі. Подібне пам'ятається случилось в приїзд першого Петербурца.

Дістав уже „Дѣло“ з історіеју јого заборони. Quod erat demonstrandum! Ја писав і Вам і сестрі, шчо з Целеша будуть такі овощі. На забороні „Дѣла“ не стане, а буде всіј укр. прессі ј навіть особам. І коли б за добре, — а то за Świętą Unię! Коли вже „Дѣло“ так хотіло дебіту в Россіі, шчо аж православіе ратувати хотіло од штунди, (котру навіть дурниј православниј царь тепер терпить), то јак же було не подумати, шчо не на те Толстој і Побідоносців уніју в Холмщині рујнували, шчоб допускати

входу її по всій Україні, коли вже не стало в нього мозку зрозуміти, що лаїцізація національної політики, а надто в нації з кількома вірами, одна можлива основа для патріотів?! До цієї лаїцізації було договорювалось не тільки Батьківщина, а і Дѣло за Барвинського. А тепер за видавця Бележа „Свѣта Унія“ стала прапором народівців! Все думають, що сам Лев XIII в Просвіту запишеться і викликне: *Per vos, Narodovzi, Orientem convertendum!* Або чи не сам Вахнянин папожу буде. Інтересно, що тепер почне Дѣло? Консеквентно буде тепер об'явити цілком війну Росії під прапором Пелеша, на що російський уряд одповість на українських чубах. Як би ја був на їх місці, то сказав би, як Українець Лицвину в звісній приказці на слова: „То наш бог та вашого бжець!“ — „Так йому і треба: нехай з дурним не зчепляється“. Побачимо, що чуби скажуть. А що скубти їх будуть за Пелеша, це вже безпремінно! Та коли б скубти, а то і сміятись! Ось що лихо!

Ваш М. Др.

Простіть, що ще не висилају довга; як раз получив рахунки за типографію, — треба хоч кредит свій піддержати. Ви мусите на днях получить гроші за Насрѣ-Эддина, котрі, здається, як раз покривуть мій довг, то вдержіть.

*N. 42. Лист до I. Ф. Chemin Dancet 14. Genève
13. Фебр. 1886.*

Шановній Добродію!

Простіть, що образив Вас. Ось що значить писати згорьача та на скоро. Ви на себе прийняли і те, що до Вас не належить. Що замітку про мій протест ніхто инакше не може

зрозуміти, як шчо ја дурень, — про це ј спору
бути не може. Зостајеться тільки, — чи Ваша
редакція того ј хотіла, чи ні? Шчо ја ј справді
дурень, об цім теж спора не може бути. Не спитавши
броду сунувсь в воду! Але сунувсь ја не до Вас,
а до „Дѣла“ (јак тоді ж до Ак. Гр.). До „Дѣла“
належить, значить, і Ваш вивод: „так јому ј треба,
нехай з дурним не счипајеться“, а не до Вас.
Ваша вина в тім, шчо Ви мене всунули в Зорю
Партицького. Це ж, як собі хочете, безспорно.
Скажу Вам отверто (та, здајеться, говорив), шчо
јак би ја так завів Вас, без Вашојі волі, — то
зробив би все, шчо б напечатати цілком Ваш протест,
јакіј би Ви не написали, хоч би мені голову треба
було зірвати своју, чи чужу. Такіј в мене принцип.
Але навязувати јого другим ја не сміју, — і дѣла
того особливо після Ваших слів про К-го, як про
чоловіка добрих замірів, ја ј здавсь на Вас та на
нього. Вишло, шчо Ви обоје мене видали з руками
і ногами „Дѣлу“ ј П-ому. Може так і треба. Ја
скажу; робіть лѣуде добрі, јак ліпше! јак чоловік,
шчо попавсь між ножем і шибеницеју, — та все
таки не можу ж признати вербовку за ковбасу,
— хоч би на ділі вербовка дісталась і Вам.

А шчо Ви образились на слова „На вішчо
це все ја росказују Вам?“ ј вивели, шчо ја Вас
за скотиву (II) вважају, це вже ні з чим не
сообразно і навіть гріх Вам. Ја сам би мусів
образитись на Вас за такіј вивод. Мојі слова
значать тільки те, шчо практичного виходу з
оповіданьна мого про реферати мојі у Вас
бути не може. Це доказаує і Ваш лист. Ви пишете,
шчо коли моја розправа зовсім наукова і без
аллѣузій до теперішніх політ. та релігійних
відносин, то вона буде напечатана в „Зорі“.
Моја ж розправа зовсім наукова (по методу),
то всѣя просто говорить про „тепер.
релігійні відносини“, трактујучи думки

релігійні нашого народу по його легендам, ergo не годиться дльа „Зорі“. Моја розправа показује, шчо наш народ іде до реформації, — ergo, вона мусить зробити скандал в партії православної греко-россійській і уніацькій. Вона в Галичині шче більш скандальна, ніж навіть в Россіји (де такі розправи ја сам печатав і навіть тепер не трачу надіји напечатати скорше ніж у Вас, в вільній Галичині, де la servitude volontaire завела цензуру і реакцію гірше навіть Толстовської, котра проуска напр. статті про секти, з прьямими алльузїями до тугешніх обставин).

Про моје сотрудництво спеціально в „Зорі“ ја не знају з якої речі Ви говорите. Чи хочете Ви його, чи не хочете, чи смієте, чи не смієте (коли вже тут місце цьому слову)? Редактор Зорі не зајавив, шчо в він його хотів, — а воспитанній чоловік не ходить тудя, куда хазьајін не просить. По правді скажу, ја цьому ј радиј тепер, бо ја певнісінькій, шчо „Зорьу“ скоро забороньать в Россіји ј не хотів би, шчо мастодонти говорили, шчо це через мене. Ја тільки мольу бога, шчо заборонили „Зорьу“ не за св. Уніју, — хоч в тому непевній, коли Ви будете показувати таку слабість, јаку показали в примітці до Льуборадських. Ви кажете, шчо кінець примітки не Ваш, а К-ого, а шчо Ви мусіли долучити јї до свого тексту. Але весь світ мусить уважати слова, підписані Вами за Ваші, а до того, шчо Ви мусили, јому діла нема.

До того діло тям, хто до Вас прихильній особисто, хто шанује Вас і хто бажав би дльа Вас ліпшојі долі, ніж неволья в Песиголовців, котра Г'осподь віда, до чого ј діде, коли Вас примушуют в дурнів шити Вашніх пријателів, а завтра підписувати не Ваші думки... Дльа якої ціли? Доси не видно, бо навіть літературна „Зорьа“ все ж таки

песиголовців. А то згодом і публіка розбере фальш стану Вашого і „Зорі“ і „провалитесь“ Ви з нею обоє.

Про П-ка Ви не так мене зрозуміли. Я казав (замічу, з власнісінької ініціативи, П-к остатнє мені не писав, окрім про процес) не про елімінацію його з „Зорі“, а шче про „елімінацію з суспільности“ за похорон Нарольського. Це великий гріх і страшенна політична помилка, шчо тоді львівська молодіж не намилила голови Дьлу за його виходку так, шчооб до нових вінників памјатало.

Звідти пішла і уся Пелеховщина. Шчо ж до того, шчооб П-к тепер печатав шчо небудь в „Зорі“, то ја б не настојував на цьому тепер, бо не тільки не зроблено ніякої декларації, як Ви обішчали, про коаліційність журнала, а в кожному N. јесть по реакційній подлости. Шчо з П-ком не легко мати діло, між инчим через те, шчо він одклада викінченње праць сурјозних, а кидајетьсьа за хвилевими фантазіями, це ја ј знају, — та думајетьсьа, шчо на місці (мені завше казав П-к в Женеві, шчо як він буде на місці в Галичині, то инакше візьметьсьа за роботу) можна на чому небудь погодитись. Звісно, в першій лінії не треба дозвољати робити з чоловіком таких подлостей, як елімінація „Дьла“, ні так килати, або хоч обходити товариша, як це зробили Ви з П-ом, коли пішли на вмови з „Зорею“. Як собі хочеге, а це гріх і помилка, котрі Ви перш усього мусите змити і поправити, а без того вперед не підемо, а будете тільки більше залазити в болото і вести за собою гурт і справу.

Ви ось пишете, шчо не чујете в собі енергії на ініціативу, але готові пристати до діла ліпшого ніж народовське језуїтство. А другі пишуть мені теж, шчо јім противне народовство, —

та кажуть, дайте нам проводиря, ми б пішли, от, як би Франко. Та так на місці ж стоїте всі. А діло легке ж случај пречудесниј; зложіть чи промову, чи маніфест смиреннькиј, та чистенькиј, чесниј на 26 ф., та ж скажіть: хто жив чоловік, — озовисья! А там і побачите, шчо голос дурно не прошаде. От вже Кобринська не витерпіла дьбачковшчани. Знајдуться і другі і в Галичині і на Україні, да поки шчо ја знају, шчо Ол. Пч. з близькими јіј вже написала Кобр., шчо як Альманах жіночій піде до Пелеша, то вона зрікається мати з ним діло.

По листам Пр-ого ж одного Болгарина жажду сварки між „молодими“ і старими в Кијіві. Тут вијать Ваша вина, то б то, шчо Ви не склали прогресивного органу в Галичині, не розказали в Кијіві добре, шчо то таке Ваші народовці. „Старі“ наші прінципально далеко вище Валих Вахнянинів і т. п. Вони тільки потомлені, пасивні, вони ради скластись на других. От вони склались на Львів, бо ні на кого було скластись. „Вариволя“ своїми скоками, а В. Б. своїм „точно так“, котре він вже звик давно одповідати на все, шчо чује (од Јузефовича, як і од громади ж Василья Лукнча) підвели јіх, от вони ж попались у Целехівщину. Молоді јім за це очі з лоба видирати муть, і піде чортовщина. А будь у Вас середнье „чисте, чесне поле“, всі б зіјшлись. Під страхом видатись Вам за христіянського пустельника жа вијать кажу Вам: покајтесь в гріхах своїх, принесіть плод покајанія; великіј гріх Ви наробили ж велику одвічальність побрали Ви на себе за будуче. То шчо Ви кажете, шчо не мајете енергії на ініціативу ж. т. в. — слова, із подлого болота всьакиј мусить виходити.

Звістки про арести в К. мав і ја, тільки мені виразно писали, немов навіть з докором, шчо в українофілів нікого не арештовано. Звісно, на

це складатися нічого. Раз коли єсть жандарми, то мусьять бути і арести. Скоро ж „народовольців“ зовсім не стане до арештованья, то треба буде прийнятись за українофілів. Гірко тільки, шчо провадуть льуде за Пелеша і св. Улію, або за таку дурницю як Горovenко. Я колись писав II-ку подрібно про цю „хроніку“ і як раз переказував те, шчо сталось. Горovenко, це новіј мудріј плод українофільського консерватизма. Це вже, коли не треба прьамо „помирити з собою правительство“, то заход до того з боку; показати, як несправедливі нагони на нас, смиренньких, роблять з нас динамітчиків! (По середині, звісно, розтикано кілька сепаратистичних дульок в кешені). Але перш усього це дурніј донос на самого себе, брехня, — бо ніодин українофіл динамітчиком не став. (Стали дежакі Українці, котрі могли б стати українофілами, як би в 1870 - 73 pp. не панувала в Українців київських Чубова еквилібрістика, котра тепер виходить архипрогрессивноју перед Конішчиною). Дурніј автор не став на цьому загальному доносі, а трохи просто не показав імена осіб, — так шчо „Кіевлянинъ“ з повним реазоном поставив motto своєї рецензії романа: „Ба! знакомья в се лица!“ Шчо ж до історичности і артизму романа, то ја тільки скажу, шчо там анахронізм на анахронізі, шчо, видко, автор не має поньята ні про гімназії наші, ні про університет, ні навіть про українофільські кружки на правім березі Дніпра. Бачучи, шчо роман писав Полтавець, ја дуже б їавсь, шчо б це не був Мирніј (бо це б свідчило про упадок таланту) або навіть Білик, а коли виходить, шчо це „Дрозд“ або инша птиця того ж гнізда, то тоді 1/2 гори з плечей. Гірко тільки, шчо цвіріньканья цього птаха пішло за галос усього нашого напрьамку. Шчо б так не сталось, треба було, шчо б наша газета

вилајала роман раніше, ніж „Кіевлянинъ“. Але — *ceterum censeo* — нашу газету втопили Ви...

Письма мого до товаришчів, звісно, не слід посилати не навірняка, бо як попадеться в руки поліції, адресата не поглядять по голові. Я писав лист тої думаючи, що його перевезе хтось з посланих, а тепер жалію, що потратив час. І дуже боюсь, що лист так і застряне де небудь.

„Труды К. арх. стѣзда“ в мене єсть. „Ниви“, конечно, не мају. „Поэт. возрѣнія“ рад би мати на якийсь час, а коли ні, то прохав би виписати мені уступ про дуалізм в II т. коло стр. 459 і далі. Вашу посилку получив, і по правді кажучи, ще раз пожалів, бачучи сліди галицької неблаговоспитанности: хтож таки чужі книжки ріже та ще і пише на них свої імена, вирізавши ім'я того, хто позичив книжки? Коли це страха ради іудейська, то ще стидніше. Всі такі штуки доводять тільки до того, що наперед ніхто не зхоче з такими індівидами мати діло. З книг про звичајне право не стаје мені ще Ефименкової Исслѣдованія і том записокъ Географ. Общ. (Петерб.) по отдѣленію Этнографіи. А в мене власне найбільше просять цих книг. „Гайдамак“ переглянув і бачу, що Кіевлянинъ був праві. Рекламу книзі зробив Мордовець пребезстидну. Сластьону также далеко до Г. Доре, як Мордовцеву до Вальтер Скотта. Најдосадніше всього, що „К вѣ“ піймав цілїй гурт на незнацьтѣ укр. мови. Сластьон розумів: дітв карають accusativus за nominativus і нарисував дурость: дітеј з ножами серед гайдамак. Оггакі пребезтактні льуде ті українофіли! Скілька вони пошкодили Лисенку безмірними рекламами, так ще не навчились!

Ваш М. Др.

А ја все таки не знају, од чого Ви мусли приписати противну Вашіј совісті приписку до

Льуборадських і шчо Ви тим виграли? Хотів би просьвітитись.

№. 44. Лист до І. Ф. без дати, з початку марта 1886. Chemin Dancet 14.

Шановниј земльаче.

Вчора получив Ваш лист разом з К. Ст. В останній побачив пропуск, котриј треба доповнити. Будьте ласкаві, пошліть приложеніј листок в Кијів.

Пелешівскіј прапор ја ніколи не думав, шчо б Ви були јого поклонником, хоч правду сказавши, бојусь, шчо Вас „примусьать“ до јакого небудь по меншіј мірі двозначного кроку. Біда наша в тім, шчо в Галичині јесть вже чимало льудеј з європејськими думками, та всі вони або јдуть за Вахнянинами, або мовчать. А тут пријшла година, коли ј мовчати гріх і шкода. Корреспонденціј в „Крају“ мало, (та ј то шче коли буде; ја не дуже то вірју ј „Крају“ після того, јак він похвалив „Русь“). Вашу ж ідеју боротись з клерикалізмом поемоју знахожу непрактичноју. Коли то шче буде та поема, та јак хто шче јіјі зроуміје? Треба ж скоро деклараціј хоч об тім, шчо ідентіфікація јакојі б то ні було національності з релігіјеју је абсурд принципіальниј і практичниј, шчо почастино в нашіј націјі јесть православні, унијати, католики, протестанти і шчо всі такі думки однаково законні (штундисти, жиди, вільнорозумовці, дозволені навіть авст. кодексом¹). Пригоду до такојі деклараціј міг би

¹) Дља нас, јак групи, політично можлива тільки така альтернатива до віри: або требувати, шчо б вона була *res privata*, або просто битись з неју.

дати день Шевченковськвј, на котріј Ваші Европејці могли б зібратись вкупі дльа такої декларації, підчеркнувши при тому, шчо Шевченко був вже скорше дејіст, ніж христіјанин, а все таки застајеться першим нашим національним поетом. Це minimum, шчо треба і шчо не вразить ні одного скілько небудь осьвіченого чоловіка. Таке навіть пробував говорити в „Дьлѣ“ і Барв., поки не надумавсь пітти до Сембратовича, котріј був Пелешом того часу. Ваша ж поема — сама по собі. Ја персонально не великиј почитатель історично-тенденційних поем і романів, і думају, шчо вони завше виходять мертві, та цеј міј субьективниј погляд на бѣк. Пошукају предків Вашој легенди, котрој тепер зовсім не знају. Про Рејса запитају, чи не готується нове виданьње, јак чоґось мені адајеться. Јак шчо ні, то просто куплю јого дльа Вас.

А поки шчо страшенно жалко, шчо у Вас пропускајуться всьакі пригоди до пројаву вільној думки. Напр. на ві шчо звѣсья јубілеј Ставропігїї? Але ж львівське братство XVI ст. була проба свого роду реформи церковној. А рецензент Зорі на виданьње Левицкоґо не скористувавсь навіть тим, шчо пројшло в Россїї. Вже в „Дьлѣ“ було бѣльш сказано реформаційноґо в перекладі статьті Лев-сґо з К. Старини. Чи Кал. не добачив, чи перельакавсь?

В усьакім разі поґано, все поґано, починајучи від „елімінації“ П-ка за свѣцьквј похорон, і все счипляјеться післьа того консеквентно на те, шчо б коли не зарізати укр. рух, то покрити јого соромом на довго.

Ваш М. Др.

Оце получив другу книжку „Вѣст. Европы“ з прецікавоју статьтеју Пвпина „Епизодъ изъ малор.-польскихъ отношеній“. Цьу статьтбу, јак

Ї попередні про „Малор. Етнографію“ неперемінно треба реферувати в „Зорі“, при чому треба б де в чому її поправити Пипіна. Попросіть кого небудь з Українців, знаюшчих добре нашу сторону, галицький рух, а також російську журналістику, взятись за цю роботу.

Пишуть мені з Росії, що там молодіж толкує про статтю Южакова, Борба за гегемонію в ХХ ст. (Росія, Англія, Австрія, Америка), де напушено демократичного москвофільства во славу Росії і напроти „шляхетської“ Австрії. Дуже б треба „смазати“ Южакова, тим паче, що він одеський чоловік, був висланий в Сибір і зве себе „південним федералістом“.

Напишіть мені скорше, що Ви думаєте вчинити з Пелешем і Шевченком. По моєму Галичина втратила всякий резон культа Шка після поклонів Пелешу. Нитка з Україною Шевченковою вже порвана. На 26 Февр. (ст. ст.) т. ј. на 25-річчя ім. Шевченка у нас буде скінчений набір усього Кобзаря. Чи не найдуться в Вас льуде, котрі б зхотіли закупити екз. 200—300 по найдешевшій ціні; на тім зробили б гешефт попри патріотизму.

Хотів було написати Вам більше про Павличкові роботи і Зорю, та роздумав мішатись в це діло, котре виходить чомусь трудніше „восточного вопроса“. Чудне діло: Ви з П. пріятели, одних думок, а ніяк не погодитесь!

№ 45. Уваги на „Програму українцевь соціалістовь федералістовь“.¹⁾

До Вступу. З того що група назвала себе „соціалісти федералісти“, не виходить ло-

¹⁾ Не пригадую вже, що се була за програма і від кого була послана Др-ву. Подану далі критику її прислав

гічно, що „такимъ образомъ въ программу... входять задачи культурныя, политическія и економіческія“. Задачі ці виходять з того, що громадске життьє потребує праці дльа подібних задач.

Характеризувати групу термином „революціонеры“ — лишньє; рев-жа не задача, а один із способів, котриј може вживатись не в самих тільки „соврем. услов. Росс. имперіа“, а ј в Швейцарјі і Англіјі. Такі характеристики збивають сьа на *carratio bonivolentiae*, що при оговорках (про совр. условіја і т. пр.) не осьагає ј цієјі сили.

До А. Дуже вже багато говориться про національність і з повторінньами, а зовсім не говориться про права льудини ј громадьанина, котрі јєть једина міцна підстава всіх йнших, і національності. В усіх рухах россіјських це једина нитка, котра не дасть збитись в закоулки государственности, народничества і т. и.

До В. Теж ростьагнуто, повторьаєтьсьа.

В §. N IV про „антигуманное направление в европейской политикѣ“ — не јасно.

Термин „опираться“ дльа сусідніх напрямків і груп обиднвј.

А далі: јакоју опороју дльа федералістів може бути „движеніє госуд. центр. характера“? Воно просто ворог, це ј треба сказати. Федералісти можуть дружити тільки з федералістами.

Коли підставить арифметичні цифри в алгебру пункта 2-го про „сепаратистическое стремленіє нѣкоторыхъ национальностей и областей“, то получим најголовнішче Польшчу. Ліпше прьамо про нејі ј сказати і јасно поставити свої думки про

Др-в разом з висше поданим листом; в неј у Львові знято копію і вислано в Росію, а оригінал лишив сьа у мене. Друкую його дльа повноти, хоча сама критика без відповідного тексту не всюди гаразд зрозуміла. I. Ф.

Польшчу історичну і етнографічну, а також і про польський сепаратизм.

Прим. 3 („участіє въ терр. предпріятіяхъ“) здається мені вельдурно редагованим і лишнім. Російській „терроризм“ так названий з обезьянства Французам при малому знаттєу історії. У Французів власне був террор, бо в них було террористичне правительство, а у рос. рев-рів, льудей частних, були тільки політ. убивства, котрі на ділі мало кого нальакали. (В Росії террористами можна назвати Муравьєва, Толстого, — а зовсім не Жельбова і т. п.). Про такіж рідкі „предпріятія“, як діло рос. „террора“, нічого говорити; їх можна робити, коли кому прийдеться, а в программу їх ставити ні дльа чоґо, там паче ще в такій формі: „мы ничеґо не имьемъ“. Навіть тої, хто хоче робити політ. убивства, скаже: А мені яке діло, чи ти „имьешъ“, чи ні?

До С. Кінець вступного § перед а. дуже темно виложениї.

*N. 46. Лист до ред. Kurjera Lwowskiego
з д. 20 лютого 1886.¹⁾*

Ufając w pańską gościnność upraszam o użyczenie miejsca w pańskiej gazecie następującemu memu listowi. Zbliża się chwila, kiedy zwykle Ru-

¹⁾ В вумері Kurjera Lwowskiego з д. 3 марта 1886 надруковано статю, якій редакція дала титул Rusin do Rusinów і про якої автора написала ось що перед початком його статї: Od p. Dragomanowa, znanego patrioty ruskiego, zmuszonego żyć na obczyźnie, otrzymujemy list następujący, który umieszczamy w tłumaczeniu z języka ruskiego. Передруковуємо сей лист, поминений д. Павликом у його бібліографії писань Драгоманова, в тій формі, як він поміщений у Kurj. Lw., полишаючи на боці редакційну дописку до нього, де редакція застерігаєть ся против раціоналізму як основи нац. програми.
I. Ф.

sini obchodzą pamięć Tarasa Szewczenki, który umarł na dniu 26 lutego st. st. Tym razem rocznica śmierci Szewczenki powinna być tem solenniejszą, ile że obecnie ubiega 25 lat od śmierci wielkiego Rusina. Wobec tej okoliczności, że polityczne stosunki w Rosji nie pozwalają tamtejszym Ukraincom wypowiedzieć swe ideje na dniu Szewczenki, uważają zwykle Rusinów galicyjskich niejako za pełnomocników całego rusko-ukraińskiego narodu do wywieszenia w tym dniu narodowo-politycznego i kulturowego sztandaru.

Zazwyczaj w roli takich pełnomocników występują w Galicji ci, którzy się mienia „narodowcami“. Od pewnego jednak czasu galicyjscy tak zwani „narodowcy“ występują ze sztandarami, mającemi bardzo mało wspólności z ideami Szewczenki i jego ukraińskich zwolenników. Ostatniemi zaś czasy galicyjscy tak zwani „narodowcy“ w gazetach i przez wszelkiego rodzaju publiczne manifestacje zidentyfikowawszy swoją politykę z tendencjami unickiego ultramontanizmu, zerwali ostatnią nić, mogącą ich wiązać z Szewczenką i jego ukraińskimi zwolennikami. Dość zaglądnąć do utworów Szewczenki, aby się przekonać, że ukraiński poeta nie tylko nie był apostołem jakiegokolwiekby klerykałizmu — najmniej zaś unickiego, lecz widocznie występował nawet za granice tradycyjnego chrześcijaństwa.

Ukraińscy zaś zwolennicy Szewczenki, jeszcze w 1873, kiedy niektórzy z ówczesnych powag galicyjskich próbowali podciągnąć „politykę Rusinów“ (austriackich jakoteż rosyjskich) pod sztandar ówczesnej austriackiej magnacko-klerykałnej partji, oznajmili wprost, że mają bardzo mało sympatji do takiego pseudo-narodowstwa, jak i do ideji tak zwanej „starej“ galicyjsko-ruskiej partji („Słowa“ i t. d.). Jako zasady polityki odpowiadającej interesom rusko-ukraińskiego narodu wspomniani Ukraińcy postawili: 1) federalizm w sprawach narodowo-

politycznych, 2) demokratyzm w sprawach społecznych i 3) racjonalizm w sprawach kulturalnych (p. „Prawda“ 1873, strona 660 i nast.).

Nowsze manifestacje galicyjskich t. zw. „narodowców“ idą o wiele dalej drogą reakcji, niż nawet te, przeciw którym zaprotestować musieli Ukraińcy w roku 1873. Mam w ręku dowody na to, iż manifestacje te wywołały niezadowolenie w Ukrainie naddnieprskiej. Ponieważ tamtejszy polityczny ustrój nie pozwala, aby niezadowolenie to objawiło się w formie publicznego aktu, przeto zmuszony jestem udać się do pana z niniejszym listem, dla którego nie spodziewam się znaleźć miejsca w terażniejszych galicyjsko-ruskich partyjnych gazetach.

Jeżeli nawet pominiemy teoretyczną krytykę terażniejszych europejskich społeczno-kulturalnych partyj, a spojrzymy jedynie tylko na rzeczywisty stan rusko-ukraińskiego narodu, to przekonamy się, że interesom tegoż narodu o wiele więcej odpowiadają zasady partyj radykalno-progresywnych, niż konserwatywnych. Najmniej zaś odpowiadają stanowi i interesom rusko-ukraińskiego narodu ideje i cele partji klerykalno-ultramontańskiej. Dość będzie tylko przypomnieć tę okoliczność, że Rusini są i tak zw. prawosławni, i unicy, i katolicy i protestanci (t. zw. sztundyści) i żydzi i racjoniści. Już ta jedna okoliczność zniewala Rusinów do zupełnego oddzielenia swej polityki narodowej od jakiegokolwiek bądź religji, zniewala do zupełnej laicyzacji polityki, do poglądu na religję co najmniej jak na res privata.

To, cośmy dopiero co powiedzieli, podziela obecnie większa część wykształconych ludzi w Europie, a między nimi nawet wiele ludzi szczerze religijnych. Bez wątpienia tak myśli wielu ludzi także pośród galicyjskich Rusinów. Pewni więc jesteśmy, iż takowi nie omieszkają przyłączyć się do naszego

протесту проти згубному наданню народowej polityce rusko-ukraińskiego narodu barwy partyjnej i reakcyjnej. Niniejsza rocznica śmierci wielkiego rusko-ukraińskiego poety wymaga podobnej manifestacji, a manifestacja ta byłaby początkiem do założenia niezawisłej postępowej rusko-ukraińskiej partii, mającej na oku tylko interesa całego rusko-ukraińskiego narodu (w Austro-Hungarji jakoteż Rosji), zaś za podstawę naukowo wypróbowane idee współczesnej europejskiej cywilizacji. Racz pan naprzód już przyjąć moje podziękowanie, a oraz wyrazy mego uszanowania. Dnia 20 lutego 1886.

M. Dragomanow.

*N. 47. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14. Genève.
9 Марця 1886.*

Шановний земляче,

Вчера получив Ваш лист і К-ого.

Про конфіскацію моїх книг ја питају Вас: чи не можна, коли б наступила конфіскація II вип. пісень, то щоб властитель посланки (адресат) обороняв її перед судом і подав рекурс? Бо ја готов голову дати одрізати, коли де небудь в Зах. Европі можуть засудити і конфіскувати таку книгу в кого вгодно, окрім Русина.

Тепер про мій лист в К. Lw., котрий Ви чомусь звете „протестом проти вечерка Шевченківського“. (В моїм листі раз єсть слово протест, та „проти надаванья політиці р. укр. народу барв партійної і реакційної). Ви питаєте, яка ціль його? Щоб прочитали, подумали і поговорили. Для чого ја напечатав в К. Lw.? бо нігде було в другім місці. Що він буцім то „до Польаків“, то Ви помилуєтесь (що і сами знаєте), бо в Галичині і Русини читають польські газети мабуть чи не більше, ніж руські.

Безпосередніх результатів свого листу ја не ждав і не жду. Кінець його про Галичан, котрі можуть пристати до мене, написав тільки з віжливости. Чому попереду не обернувсь до кого з гал. молодіжі? Тому, шчо нікого з неї особисто не знају. До Вас же ја обертавсь, та Ви сказали, шчо ніякиј виступ молодіжі ј Вас самих не можливиј. До того ја Вас уважају як би не существујушчим дља всьаких вільних кроків, бо Ви тепер в неволі в песиголовців, мушите писати таке, чому не вірите ј т. п. Значить, мені зоставалось або мовчати, або писати од себе ј од тих Россіјан, котрі останніма часами писали мені свої думки про пелешізм гал. народовців. Мовчати значить позвольати длити кумедіју брехні ј гіпокрізіји і прьамојі шкоди укр. справі по кр. мірі у вас, в Россіји. От ја ј сказав своју думку голосно, знајучи на перед всі невгоди свого виступу, котриј всі, кому треба, починајучи од самих тих газет, котрі напечатајуть мій лист, і до росс. газет, до котрих діде звістка про нього, постарајутьсь затлумити, закидати болотом, і т. д. Знав ја, шчо знајдутьсь ја такі, котрі при цьому случају заговорьають і про „команду“. В більшіј части аналогічних случајів, котрі ја бачив, виходить, шчо про „команду“ говорили ті, хто самі спльають і бачають себе командірами... А все таки ја му сив написати свіј лист, так як колись мусив написати колишній лист до ред. „Друга“ — через голови усьаких народовських і москвофільских авторитетів і јих слуг вільних і невільних.

Шчо мій лист не даје, як Ви кажете, аргументів, за надто голословниј (таки зовсім, а не тільки за надто!), це инакше ј бути не могло. На те все він лист, а не статтьа або цілиј журнал. Та ја в свіј час писав і статті ј журнали, хто хоче, там анајде ј аргументи. Та впрочім до суті діла, до лајціваціји політики — це така азбука,

що і аргументів не треба, навіть дльа гал. народоуців, старих і молодих. Аргументи, як ја нагадував і Вам в попереднім листі, єсть навіть в Правді і у „Дьля“. „Вони і самі знають, що говорять дурницьу і подлость“ — так пише мені один лист з України од одного з недавних со-трудників „Дьля“. (Хочете, копію пришльу?) В тім то найбільше горе Галичини, що всі оці вірні Австріяки і уніати в чотирьох стінах такі рес-публіканці і атеїсти, що о-о-о! (Вам як белле-тристу розкажу сценку, котру мені передавав ще в 1873 р. Зібер. Іхали ми, каже він, через Відень, ја і С. Подолінський, і мали од Русова рекомендацію до Січовиків, М. Буч., М. Под. По-кликано нас на вечерок у Січ, де були і депу-тати, між инчим якийсь совітник, котрий поставив на веу громаду по килишку білої кави і промо-вив щось таке про многонадіюну молодіж. На те одповів тодішній голова Січі, — не пам'ятају, хто, — що молодіж голову положить за віру. М. Под., котрий був коло київських гостей, нагнувсь до них при цьому слові і сказав: „Та то він со-бака бреше! Він такий же атеїст, як і Ви, як і ја“ (textualiter!). В чім же тут і як „перекону-вати“ таких льудей? Ви, коли хочете, робіть з ними, що і як знаєте, а ја (можу сказати в цьому случају навіть ми за многих Українців) уважају тільки потрібним инколи нагадати світові, що вони з нами нічого спільного не мајуть.

Про „Поступ“ і „Зорьу“ далі сперечатись нам мабуть нічого. Обоје ми повтор'яємось. Що до поклику Вашого на Українців, ја тільки скажу, що Ви дльа того у Київ їздили, щоб розка-зати там, що таке галицькі народоуці. Чи Ви не були досить красномовні, чи Киїжане були за надто твердоухі, мені розібрати трудно. Ја знају тільки, що коли ја було хотів довести наших громадян до якого виступу в Галичині, то розказујучи

фактично про неї, доводив завше своїх, шчо вони робили те, шчо треба було — помимо нар-ців і напроти них. Та ј не в тим вже тепер діло з Зореју, чому Ви там, а в тим, шчо все рівно з Зорі світла нема, а деморалізація јесть, хоч би в Вашіј примітці до Луб., в статті Кал.

З П-ком хај вже бог розсужује. Ја нічого не розуміју. Два слова в поправку того, шчо Ви пишете з поводу місця в мојому листі про вплив женевських виданьнь на Галичан. Ја казав про це, складајучись на слова Січовиків Тр-ву, а також на дејакі листи, котрі мав з Відня і др. і зовсім не думав про Сьвіт, Дьло, ј т. п., в котрих, правду сказавши, ја не бачив ніяких јасних ідеј, ні женевських, ні навіть квіївських. Коли ж ја вказував на перемену в старих народовців (остатніх років В. Барв.), то мав на думці не стільки Женеву, скільки Друга, Гром. Друга і т. и. т. ј. між инчим і Вашу діјальність della prima maniera. Вона справди примусила Б-го ступити у перед до Вас, т. ј. до здорового діла народнього. Ваша secunda maniera, коли Ви пішли на зустріч народовцям, дала овочі доволі спорні — по кр. мірі дльа мене. La terza maniera, характеризујема приміткою до Лубор., нічого окрім деморалізації дати не може. Окрім усього прочого хочете битись об заклад, шчо через 2—3 р. теперішної народовської партіјі не буде, а буде одна митрополитова.

А впрочім ја впјать повторяјусь. Вина Ваша, бо впјать вертајетесь до старих тем. І кінчим на цьому наші розмови про ці теми. Простіть, коли ја в чому помиливсь доси, простіть і лірізм попереднього листу ј саму картку з цитатоју La Voetie. Це ја „роскис“ перед „Тарасовим днем“ та росплакавсь, глядючи на тіні в Вашіј „Зорі“. Тепер ја став спокійнішчиј і в усьакім разі буду радіј, коли справди Ваша „Зорья“ покаже день, а не

ніч. Буду ждати! „Білоруські пісні“ пожалуста держить, хоч до віку. Я їх послав в дарунок Ак. Гр. На книгах же, котрі ја тільки позичив, ја надписав: „прошу звернути, як не буде потреба“, то ті джентльмени, котрі постирали надписи, перемішали книги.

Питав же ја в Вас тома „Записокъ по отд. етнографіі“, де єсть статті про „обичне право“, здаєтьсья т. VIII. Сьогодні пишу про нього ј П-ку.

Хотілось би мати деталі про переїзд Прихильного. Ја получив лист од Миколи Musicus'a, немов би одповідь на мій лист: усіма свѣтими просить не видати „безполезної“ праці, бо полезної дома віјакої не предвидить під ножом цензури.

Син стихи читай

И, какъ хочешь, понимай!

Ваш М. Др.

Д. Коц-му дуже вдячний за його лист. Буду одповідати завтра. Приходитьсья писати цілу епістолу. P. S. Оце получив Н. Пролома і бачу, шчо мій лист арезьумованиј в ньому безмірно совістнішче ј навіть в тому, де перекручено, розумнішче, ніж в „Дѣлѣ“. Характерниј це знак! Ја готов вірити, шчо М-вѣ запроданець, шпiон і т. д. Так чому ж він вијавивсь совістнішче ј розумнішче Белеја, ех-соцјаліста ј світiвца? Чи це не знак, шчо параквіја Дѣла шче більш нечиста ј неосвічена, ніж параквіја „Н. Пролома“? Та ја вже не раз бачив, шчо „Н. Пролом“ (при всіх пакостях і дуростях) пише далеко ліпше, розважнішче ј чеснішче од „Дѣла“ і навіть з більшим образованьєм (в Дѣлѣ на кожному ступні географічні ј історичні помилки!). Ја мало знају Белеја. Чув од П-ка, шчо він добриј чоловік, спосiбниј писатель ј т. и. Так хто ж у них там верховодить, шчо за підписом Б-ја тільки ј сиплутьсья шчо помилки, дурниці, крутіјства? І чи се не

характерно, що власне за підписом такого чоловіка таке сиплеться? Ні, як собі хочете, а дуже гнила Ваша хата! Я то все хочу думати, що це тільки народовські центри (як і москвофільські) такі гнилі, а деєсть єсть свіжіші елементи. Такими мені вдавались Тернопільські і Станіславівські, та прочитавши листи Ол. Барв. про Україну, ја побачив, що цей чоловік, певно чесний і працьовитий і з толком більш ніж Львовяне, одстав од віку років на 30—40 р., а після Пелешолатрії і *супр д'етат* в Жін. Товар. бачу, що Ст. варт Львова. А другі, бачучи таку гниль і менше оптимісти по природі, так просто говорять, що на Галичину треба махнути рукоју. При таких доказах гнилі, яких стілько дало „Дїло“, було колись мене лајали в громаді, на віщо ја „видумав Галичину“, а потім без мене вже брали по 1 рублю штрафу, коли хто, найбільш получивши мій лист, починав розмову про Галичину. Ще недавно писав мені один із українофілів, про котрого мало говорять: „Та чого Ви так возитесь з Галичанами? (Він бував і в Галичині). Нічого з них не буде, доки їх не забере росс. царь та не почне їх „обрушати“ *lege artis*: одних поробить благочинними (деканами), других поліцейськими та жандармами, — тоді треті, коли вони єсть справди, пороблятьсья справдішними лібералами і народовцями“. Так от бачите, що льуде (а не ја!) думають про всіх Вас, дякуючи Вашим експонатам гнилі. Простіть уривчатість листу. Попроcіть і д. Коц. вибачити, коли не напишу йому одповіді кілька днів. Не можу сидіти. Через гемонські фольк-льорн насидів собі, сором сказати, і шишки гемороїдальні і тепер мушу лічитись локально. Оце написав до Вас зіскакуючи через 1/2 години з канапи, так лік не jde в прок; то мушу вже день два перетерпіти.

А Огоновськиј таки не переглянув својеї статті Die Kleinrussen. Так і пруть в Дѣлѣ з усіма історичними і географ. помилками. Та перекажіть Белеју, хај гльане хоч у Молоті про чиншовиків, шчоб не казати (N 20), шчо то латинники і Польаки. Доволі того, шчо јіх уряд забув в 1863—64 рр. думајучи (по Виленським), шчо то Польаки, то јіх і не жалѣ. А тепер і народовська газета од них одрікајеться. У Вас мусить бути деь переклад повісти Л. Котельанського „Чиншовики“ (Отеч. Зап., переклад сестри мојеї). То там можна побачити, хто такі наші чиншовики Под., Вол. і Кијівс. губ. „Дѣла“ Петерб. в мене тепер нема. Спитају в Кларані в Мечникова. Як дасть, то пришльу Вам на час.

*N. 48. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14.
21 Марта 1886.*

Шановниј земльаче.

Лист Ваш з випискоюју получив. За виписку спасибі. З поводу листу спішу поправити Ваш вивід з моїх слів. Прихильниј писав мені тільки загально про сум — бачити в Галичині реакцію ј мализну прогрессивних елементів. Не знају, од якої похибки Ви б охоронили јого, як би він „звернувь з сими словами по прьамому адресу“. — Коли дісно јесть Украјінці, котрі инакше думајуть, ніж ја (а власне ј Ви) про свѣту Пелеховщину в Ділі та про Ваші хвали попівстьу в Зорі, то тим гірше дльа тих Украјінців. Шчо ж до Ваших слів: „нехај і так, шчо Ваша правда, такъ что жѣ намъ дѣлать“, — то ја не знају, шчо ј казати, післьа того, шчо не тільки ја пропонував, а ј Ви обіцьали навіть за останніј рік. Тепер можу порадити, і зовсім не іронічно, коли нічого того не хочете робити, то переходьте

в редакцію „Мира“ або хоч „Пролома“. Обидві ці партії мають не тільки більше: будучности, а і більше логіки і навіть особистого достоїнства, ніж Ваші теперішні пани-песиголовці. Позвольте пиче побезпокоїти Вас мілочами: 1) будьте ласкаві, розшукайте мені Записки Имп. Р. Геогр. Общ. по отдѣл. Етнографіи VIII зо статътьями по звичайному праву, а також Якушкина Обычное Право і Зарудного Законы в Жизнь. Треба і мені і другим. П-к пише, шчо йому на руки ја їх не посилав, і ја памјатају, шчо послав ранише Вам.

2) Зорі не мају 4 N ні 5. Справтєсь, чи це елімінація, чи случајність. Ваш М. Др.

Јак Ви думајете бути з публікоју, котріј Ви приобицьали Коскена з примітками і кобзарські думи 1800 р.? Предупреждају Вас, шчо ја можу бути змушениј требовати од Вас і Зорі, пшчоб Ви зајавили, шчо поставили ці речі в Ваш тєпєчє без умови зі мноју; в Россіі лъудє знајуть, шчо ці речі мої, а діло повертајєтьсѣ так з боку Ваших попів та і Вас самих, шчо на мене може кидати тінъ усѣака спільність з Вашим товариством. Дуже прошу Вас подивитись сурјозно на оці мої слова. Најліпше було б, јак би Ви зарані, не доводъачи до скандалу, објавили, шчо таких то річєј в Зорі не буде.

Шчє сьогодні ж послају 1 австр. гульдєна в „Дѣло“ — плату за објаву про Кобзарѣа, котру газета гал. украјнофілів напечатала тільки в комерчєських објавах кодо објави про лік проти параліжу.

Шчє прошу Вас 3) спитати в адміністраціі Просьвітѣ, чи получєні мої гроші (5 гульд.) і чому не вислајуть мені книг? 26 Марта. Не посилав листу, бо бојавсь, шчоб Ви не розгнівались. Коли це прочитав Ваш лист в 5 N. Кгају.

Господь з Вами, гнівайтесь, а ја скажу своју думу в останній раз. В Крају Ви кажете власне теж саме, шчо ј ја в својому листу, за котриј Ви мені докоряли, тільки ја вказују ј вихід, а Ви застајетесь при демонстрації цілком негативній. Не розуміју ја Вас. Колиб Ви, після всього прошлого, просто пристали до песиголовців, то це б був тільки звичайній в Галичині (хоч і дуже вже гіркий на Вас) примір ренегатства (див. Головацький, Климкович, Стебельський і т. д. і т. д.). А тепер виходить щось вже зовсім дивне: сидить чоловік в песиголовськiм болоті, гавкаје з тубольцями, сердиться на колишнього сојузника, чому він протестује, а тут же рядом з Петербурга јазик показује песиголовцям. І Ви думајете, шчо навіть самі песиголовці Вас на шельаг поважати будуть?... Це гірше, ніж ренегатство, гірше, ніж проституція, це јакійсь моральній маразм, дивний в такі молоді літа. Ја такогo навіть у Русинів шче не бачив...

Знајете, коли вже в Вас нема зовсім нъуху на політично-моральну практику, то киньте Ви јејі зовсім, пишiть собі повісти, печатајте јіх, де вгодно, — та ј годі. По крайній мірі ні себе внижати, ні других деморалізувати тим не будете.

*N. 49. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14
11. Апр. 1886.*

Ласкавиј Добродіју.

На Ваш листок з 6 Апр. мушу перш усього замітити, шчо ја говорив не про ренегатство, а про брак усъакого встоју в принципax, покликујучись на Вашу статъбу в „Крају“ поряд з тим, шчо Ви пишете (або підписујете) в „Зорі“ і з Вашими замітками на мiј лист, в которому ја говорю навіть словами Вашими, а в по-

передніх листах до мене (напр. шчо народовці рвуть останньу нитку з Україною). Писав же все „таке“ Вам в Вашім же інтересі, бо льуде ж не сліпі, бачуть, шчо в Вас нема однакості думок, навіть в одну хвилю. Доказ і „Два приятеля“ в „Н. Проломі“. Коли ја Вам надокучив, готовиј просити прощенья, тілька суть діла, стан Ваш перед публікою од того не переминитьсѣя.

В Россію мені дуже треба передати листи, тільки шчо ја вже мушу спитати Вас, чи Ви схочете їх передати?... Бо ја мушу намовляти Українців у Кијіві і Одесі, шчоб рішуче виступили против Вашої групи „народовців“. Перечитавши тепер коллекцію Руси, Н. Пролома, ја шче більше влевнивсѣя в тому, шчо писав і Вам і Коц-ому і шчо між инчим українських, Шевченковських думок більше навіть у Маркова або і у Огоновського, ніж в органах Вашої партіі. Це вже та хімія сорому, а до того пригода в Союзі Черновецькому і гвалт „Дѣла“ з поводу хрестоматіі Кирпичникова показує, шчо „народовці“ зовсім повертаютьсѣя в доносчиків, в австрієських Андріјашевих. Россієським Українцѣям тепер, після заборони „Дѣла“ вже зовсім трудно слідити за всіма такими подвигами своіх „прихильників“, а через те ја мушу їм про це все оповісти, і молити їх усім свѣтатим протестувати проти всіх таких вчинків „прикарпатських братів“ і порвати з ними всякі звязки, котрі можуть дати повід думати про те, шчо тут існує солідарність. Ліпше вже зостатись на який час зовсім без усяких взаємин з Галичиною, поки підросте рід льудеј більш одповідаючи цілі (а це мусить же колись бути), ніж підкопувати своје діло і навіть своју особисту честь солідарностъю з новоју Андріјашівщиною. Ви ж певно знаєте, шчо напр. „Кіевлянинъ“ простісінько прилисує всяку дурість і подлость галицьких народовців россієським укра-

інофілам, а часто навіть просто ставить в рахунок осіб, таких як Куліш і Драгоманов. Квйівські і одеські українофіли справди винні в цих дуростях і подлостях тим, що не тільки не протестували проти печаті їх, а навіть гладили по головці (хоть не за деталі, а в загалі) галицьких братів в Зарф, Од. Вѣстн. і т. и. Тепер вони мусьять рішуче одректись „отъ сатаны“, — просто „дунувши и плюнувши нанъ“. Шчо вони зроблять, їх діло, а ја мушу представити їм фактичний стан діла. Колись і Ви їхали з подібною ціљу, а тепер ја мушу питатись Вас, чи візьмете Ви листа, котриј буде просто направлений і проти Вас? З справ більше особистих ја б попрохав Вас спитати Лисенка, чи відоміј йому той лист, котриј привезла мені Тр-ха (про безполезність і пр.) і чи читав він також мою одповідь на той лист? Бо вијшло щось чудне: Лис. написав мені, шчо, мовльав, једина вірна дорога, це та, на котриј ја јду; шчо б ја думав, шчо хочу про особисті до мене відносини братіјі, але шчо б і думки не допускав про те, шчо б вона не згожувалась зо мноју, та не кидав својејі праці ј т. и. Тепер сестра, повернувшись з К. пише мені, шчо розмовляла з братіјеју ј не розуміје, з чого могла піднятись навіть розмова про „расхождение“, шчо всі по прежньому ј т. и. При тому спомина про лист Лис-ка, але про міј не натьака і видно, шчо про нього вона ј не чула. Ја тут нічого не розуміју, і Ви дуже мені добре зробите, коли розпитајете Л-ка і др. Довідајтесь точно 1) хто власне писав лист до мене і по якій раді, 2) чи багато льудеј читало одповідь мою? Треба Вам впрочім сказати, шчо мені ніяково прохати Вас об цім усім, бо јак не крути, а ми тепер ріаного польа јагоди. Ја б дуже хотів обіјтись навіть так, шчо б і статті в Россіју не через Ваші руки посилати. І хоть ја себе вмовляју, шчо вести з Вами

хоч деякі спільні справи треба не дльа самого мене, не дльа моїх особистих справ, та все таки мене се за серце і совість каже мені, шчо ліпше вже нам зовсім розійтись, „як чорнаја хмара“, ніж тьагти теперішні взајемини.

В усьакім разі ја не хочу, шчоб у нас була јака небудь нејасність у взајеминах, і через це просто кажу Вам, шчо вони скорішче усього можуть бути підведені під формулу, котру каже вуж чоловікові в бајці Б. Хмельницького: ми можемо помагати один одному, але прежньоїї дружби між нами не може бути. Мало того, з мого по крайній мірі боку ждїть навіть такого, в чому звичајно льуде бачуть віјну. Віјна цолітична буде сама собою, пока Ви будете стојати в „народовському“ таборі. Окрім того ја не можу викинути беаслідно з мојеї памјати Вашого поступованьня зо мноју особисто в справі Етнограф. Кружка ј Зорі, в котрій Ви мене пошили в дурні аж 4 рази за $\frac{1}{2}$ року. Сам од себе ја буду старатись, шчоб уперед не довірятьсь Вам.

Але мало того, ја мушу остерігати ј других, котрі вважајуть Вас за мого одномишленника ј пријателя, а особливо тих, хто просто обертајеть ся до мене, шчоб зіјшлись з Вами. Ја мушу остерегати јїх од Вас як од чоловіка, котрій при всіх добрих замірах слабіј до повної ненадежности. Так, коли хочете на цих умовах мати зо мноју взајемини, ја радїј — а ні, то прошчајте зовсім і вірте мојему слову, шчо під усім, шчо ја тепер пишу і шчо писав Вам за остатній рік, найбільш усього підложениј жаль до Вас, шчо Ви сами себе тошите, як громадського чоловіка і навіть як особу на користь песиголовцѣам, котрих до того скоро вітер рознесе і котрі ј тепер не поважајуть Вас же самих.

Ваш М. Др.

„Зорі“ доси не получају в 4-го N-ра. Ви мені нічого не одповіли про Просьвіту, а тепер про те, чи Ви думаєте зајавити про ті мої статті, котрих не буде в Зорі. Не примушуйте мене обертатись в јаку польську газету, або в „Проломъ“. Ви не споминаєте, чи получили лист дльа Коцовського ?

N. 49. Лист до Б. Бачинського Chemin Dancet. 14, Apr. 19. 1886.¹⁾

Шановниј земльаче,

Дуже радо получив Ваш лист. Про виданьнѣа Шевченка одповім Вам, шчо воно буде фоветивою радикальною, такою, јакою пишу Вам лист цѣј. Нагадују, шчо таку правопись вжива ј Ом. Огоновскиј в својих Studien і пр. і шчо навіть у Россіји за подібну правопись висказав ся Р. Филолог. Вѣстникъ (у Варшаві). Шчо „старовѣры“ усьаких сортів будуть проти нашого виданьнѣа, цѣ ја знају. Та чи не пора вже махнути рукою на тих „старовѣрбѣвъ“ ? Коли ж хто з буцім то готових прихилитись до Шевченка одвернеться од нього через правопись, то значить, у нього мозку так мало, шчо все одно, јак би він прихиливсь до Ш-ка, толку з того було б мало. (Про таких можна сказати, јак дівчина в пісні: коли мишеј бојіш сѣа, на воротіх повісьсѣа!) Думається мнѣ, шчо таких дуже вже забагато набралось між теперешніми галицькими народовцѣами і шчо јак би јіх (јак і всѣаких других лицемірів) було менше, то далеко б лѣпше було.

¹⁾ Богдан Бачинський, ученик стрийської гімназії, зацікавив ся ідеями проповідуваними Д-вим, ширив їх між своїми товаришами і звернув ся був до Д-ѣа з листом, на який отси відповідь знайшла ся у мене, доставлена мені, здасть см, по смерти адресата, шчо вмер саме по зложеню матури. Ф. І.

Як би самі „народовці“ не почали підперати „етимологія“ (як і всьакої иншої старовини), то вона б давно вже лягла на смертній одр, конечно, скорше власне серед самого народу, ніж серед просвітителів-попів.

Коли власне виїде наш Кобзарь, ја ще ј сказати Вам не можу. З россијської України ја не скоро можу сподіватися помочи і досить того, шчо тамтешні льуде помогли виготовити стереотип (хоч не зовсім), а Галичане власне ще не доросли до нового Шевченка, навіть ті, шчо присьагають именем јого. Дља них треба „цензурного Кобзаря“, навіть більш обрізаного, ніж в Россији, — звісно, зоставивши виступи проти Москаля, в Австрији не тільки цензурні, але навіть офіційні. Доси ја не тільки не мају відкликів од народовців про потребу јім повного Кобзаря, а навіть власне народовські газети не перепечатали мојеји зајави, — окрім „Дѣла“, котре помістило јіји серед торгових објав (за шчо ја јому мусив послати 1 гульдена). Тільки јак ја хоч трохи спроможусь на гроші, то випущу хоч 300 ека. Кобзаря, а він уже сам собі проложе дорогу, куди можна.

Наших женеvських виданьњ ја би радиј прислати Вам хоч і безплатно (хоч за јаку схочете, плату), та тільки бојусь пошкодити Вам: в мене принцип — берегти молодіж, котра ще вчитьсја. Напишіть, јак Вам послати книги, чи бандеролеју, чи пакетом, і по јакому адресу, — то јам Вам вишльу хоч книги більш објективного, наукового характеру.

Готовиј служити Вам М. Драгоманов.

„Zasady nauki spolecznej“ не радив би ја Вам купувати, — бо там власне ніјакоји науки нема. Звістіть мене швидче, чи дісталисьте мій лист, бо саме визнају, шчо Ваш город вигорів.

N. 50. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14, 24 Apr. 1886.

Добродію.

Лист ваш од 21. с. м. на стільки дикав, шчо як би він пришов з крају більш цивілізованого, то ја б просто не одповідав на нього. Але ја пригадају, шчо Ви колись писали про дуже шче довгу евольуціју, котру мусите ј Ви перејти з Вашоју громадоју, шчоб діјти до звісних моральних идеј, котрі ја вважав у Вас вже за готові. Ви пишете: „Тај кумедні ж Ваші умови, на яких Ви (?) хочете (?) мати зо мноју јаке небудь діло! Звісно, на таких умовах „односторонного недовірја“ ніякого діла мати не можно, і ја думају, шчо коли вже самі заповідајете віјну, то ј војујте собі на здорově“.

Мої умови не кумедні, а печальні, бо виходять з суті діла, т. ј. з позиції, котру Ви пријняли до моїх (недавно шче ј Ваших) идеј і до мене лично. Ја Вам написав јих не потому, шчоб ја хотів на них вести з Вами діло (напроти, ја Вам виразно сказаав, шчо мені з Вами діло мати дуже тьажко), а потому, шчо Ви сами обернулись до мене, чи не поручу ја Вам шчо в Россіји.

Довірје виходить з діл. Ја можу з најчистішоју совістю сказати, шчо ја својих идеј не перемінѡвав, у чужі партіји не переходив, панегіріків пошам (котрих недавно сам лајав), не писав і не підписував, особисто Вас ніколи не підводив, на сором не кидав, до песиголовців од Вас не одрікавсь, обіцѡнок не ламав і т. д., і од того мене можете лѡбити чи ні, војуватись зі мноју, чи дружити, але недовірѡватись мені не можете. Проти Вашого поступованьѡва політичного ј особистого ја можу написати најдужчиј протокол виписками з Ваших же слов. Јаке ж ја мају

право не остерегати льюдеј, котрі можуть нароби́ти помилок політичних і пошитись в дурні, як ја пошивсь, — думаючи, шчо ми стоїм за одно, шчо ми пријателі ј т. и.?

Остатні слова Ваші: „то војујте собі на здоравлие“ показује, шчо Ви цілком не розібрали, з ким мали 10 років діло, — не кажу вже, шчо Ви забули свої власні слова: які ми проти Вас діти ј злі діти! Ја војујусь даже не на своје здоравлие ј не за себе. Шчо ж звелите не војуватись з Пелеховшчиною? з гнильлю Ваших народовців? Так викиньте з памјати ліпше, шчо Ви сами написали, навіть недавно в Крају!

З Вами ж особисто ја не војувавсь і не војујусь і Ви сами „виеліминували“ мене з Вашого журнала, та шче хочете, шчоб мої товариші мене ж і обвинили за те.

Ніяких листів проти Вас ја давати Вам не думав і не дам. Дају Вам листок (та певно коротенькиј) про справи принципіальні. Навіть річеј, скільки небудь дльа мене персональних, хоч і тісно звязаних з принципіальними, напр. про печатанье моїх праць, ја Вам поручати не буду. Мене пече навіть і те, шчо ја доси не розплативсь з Вами, шчо чим небудь обовјазаниј Вам, і ја з нетерпіньем жду од Вас одповіді про Рејса, шчоб очистити себе в ціј справі, подьакувати Вас за услугу і далі вже ніякојі од Вас не получати. Предложену Вами через II-ка комісіју дльа „Кобзарьа“ пријају через те, шчо вона не маје мајже нічого дльа мене персонального (окрім, звісно, того, шчо ја бажају горьаче, шчоб льюде могли читати III-ка), тільки прошу Вас, говорючи з льюдьми про це, појаснити виразно, шчо це Ваше посередництво зовсім не предполага нашојі солідарности політичнојі, при чому можете појаснити наш розврат, як сами јого розумієте. Прошу Вас також не потајити, шчо Ваша „Зорьа“ не пе-

репечатала (цілком, шчо тільки ј мало смисл) мо-
жеї зајави про Кобзаря, котра мала практичну
ціль — збір пренумерантів. Коли хто спита, чому
ја не пишу в Зорі, — можете теж појаснити, јак
хочете. Тільки сестрі, јак будете мали з неју
розмову (јіјі застанете в Кіјіві), то скажіть, шчо
про висилку мені „Зорі“ Ви мені написали: „чи
вислали і чи висилатимуть дальше —
не знају“ — а то вона дума, шчо ја в свіј час
безплатно получају жеї і Ваші творн.

Готовіј служити Вам
М. Драг.

*№ 51. Другий лист до Клян. Женева, Априль
1886.*

Пишу цей лист дуже наскоро і через те
вибачте, коли шчо вијде не докладно. А треба б
поговорити толком, бо хвиля починається дуже
важна. По всьому тому, шчо робиться тепер на
Заході Европи (в Англії, Франції, Бельгії, Ита-
лії) видно, шчо тепер мусить бути період ве-
ликих соціјально-політичних рухів, далеко дужчих,
ніж в 1860—71 рр. (часи Інтернаціоналу, прусько-
австріјської і прусько-французської війни). В Ан-
глії ј Франції, јак в землях, де вже принцип де-
мократичніј зовсім переведеніј в законах полі-
тичних, можна сподіватись більш мирного взходу
і соціјальних реформ. В Бельгії ј Італії, де шче
державна основана на цензі, видно більше нелегаль-
ности вже ј тепер, та видно ј те, шчо діло повер-
тається з правдиво соціјальної економічної під-
кладки на політичніј ґрунт, на агітацію за *suf-
frage universelle*. Шчо буде в більш полі-
цейських державах, Германії ј Австрії, сказати
трудно, та ј там видно, шчо на зло поліції вси-
љується між робітниками, особливо в Австрії,

рух терористичний, а поряд з тим і в Австрії стає дужчим рух за *suffrage universelle*. Ще трудніше сказати, що буде в Росії, — але одно певно (і примір 1866—1874 рр. тому порука), що європейській рух переїде грраницю царства і проявить себе і серед „молодіжі“ (як і поперед), а тепер і серед народу, особливо серед фабричних робітників.

Щоб із цього руху вишла яка користь дльа краю, а почасти дльа нашої України, щоб він вп'ять не повернувся у „нігілізм“ і не розвивавсь, а також щоб він не одбив нашу українську молодіж од українства, треба, щоб старші не пропустили часу, і по крайній мірі поставили ясно свої політично-соціяльні ідеали. Які ці ідеали на цей час, мені, думаю, нічого розводитись. Скажу тільки приміром, що найбільше тепер могли б мати ваги, окрім програми політичної волі (прав чоловіка і самовправи) соціяльні програми середні між пр-амами європейських соціялістів (комуністів) і радикалів напр. англійських і французьких, швейцарської нар. партії і т. и.

Звісно, до постанови таких програм треба б вести через печать, нелегальну і навіть легальну. З поводу послідньої мушу сказати, що українство в ній тепер проявляється чимало, але при цьому кидається в очи, що вп'ять, як перед 1874—5 рр., україноф. преса більше говорить про сьужети археологічні, ніж про сучасні, і дуже мало говорить про справи економічні. Це тим більше дивно, що „Українці“ беруть не малу участь напр. в земських статистичних справах і, значить, між ними єсть льуде дотепні до того, щоб писати про економічні справи в своєму напрямку. Тепер же їх праці мають тільки характер матеріала, філософію з котрого виводять столичні радикали і виводять, звісно, в сво-

јому напрямку. Думају, шчо коли звернетъся ким слідује увагу на це діло, то поправити тут хиби буде не трудно.

Звісно, најнатуральнїше булоб, шчоб стороноју дља укр. печати і навіть місцем, деб могла практично пројавити себе українська політична і соціјальна программа, поки пробудитьсѣ ширшїй і енергічнїшїй рух в Россїї, могла б і мусила б бути Галичина. Тїльки в Галичинї тепер діло стоїть так, шчо не тїлько не може служити до того, шчоб притягти до українства приготовляюшчијсѣ рух в Россїї, а скорше напротив од українства прогрессивнїшчі елементи в інтеллігенції в россіјській Україні, а надто коли їм буде даниј резон уважати галицьких укр-філів за представителів української ідеї. Теперїшні галицькі народовці можуть пошкодити нам навіть шче бїльше, нїж шкодили „Правдѣане“ в 1873—75 рр., бо тепер на дорозї реакції стали не тїльки старші народовці, а і молодші, котрі були в році 1873—75 рр. подавали годос за радїкально-прогрессивну программу в своїх промовах в Сїчі, в статьбах в „Друзї“ і навіть в „Правдї“. Кїлька років тому назад, коли і старші народовці було подавались на бїк молодшого руху, звїзаного бїльше чи менше в соціалїзмом, почали були звертати увагу на народ, јого потреби, економїчнїй стан і т. и., можно було сподїватисѣ, шчо хоч помалу виробитьсѣ в „народовців“ властиво демократична, радїкально-прогрессивна партїја на европејський лад. Але цей ступїнь „старших“ народовців доси не мав инших послїдків, јак тїлько те, шчо молодші подались назад на зустріч старшим, а потїм за ними ж подались зовсїм в реакціју або квїетїзм. Пїслѣ короткої епохи мїтїнгів, агїтації Батьківщини за свїтських, народнїх кандидатів, рѣдом в чим ішли проби поставити всѣу українську независиму од рутенського унїјатства

політику, наступила епоха, в котрій львівські народовські проводирі задумали привернути до себе повітство (од котрого јавно одвертајутьсь в Галичині міщчане і селяне-мужики), поставили на першій пльах пусті справи „добромильського монастиря“ і т. п., химеру автономіји, хоч вірної Риму, а все таки ієрархичної церкви, почали бігати на поклони до митрополіта, а коли митрополіт одвернувся од них, бо все таки вбачав в українстві опаску дльа „Рима“ і його ідеј, — то до архієреја станіславівського, і не тільки залишили реальні народні сучасні інтереси, але мусили сховати мајже всі живі боки попереднього козакофільства і украјнофільства à la Шевченко.

Теперішнє „архієрејсько-уніјатське“ народовство не маје ніякого резону існуванья навіть з формально національного боку, бо теперішній „Св. Юрѣ“, митрополитанська партіја сама себе признаје з формального боку „народовськоју“, малоруськоју, тільки потребує од своїх прихильників мира з офіційальноју австро-польскоју консервативноју політокоју ј розрива з усьакими республіканськими, гајдамацкими і нігілістичними традиціями в росіјському украјнофільстві, — инакше сказати, просто розрива з нашоју Україноју. Митрополитанська „Русь“ напр. докоря „Дѣлу“ за те, шчо воно колись перепечатало з Києвск. Стар. статтью Ор. Левицкого про давні порьядки в київській митрополіји, — вбачаючи в тіј статті „індіферентізм“, або сочувствіє республіканським порьядкам в церкві. Також кидаетьсь та „Русь“ на гајдамацькі сімпатіји Ол. Барвінського до старого львівського братства. „Дѣло“ мусить одмовчуватись на такі докори, бо шчо воно скаже проти них, коли воно дума тільки противуставити митрополіту архієреја Пелеша з його ідеалами все таки ультрамонтансько-архієрејськими („Зоря“ так зробила сама крок на

аустрія арх. Пелешу, перебрехавши історію братств і унії, виложено у переднім слові до актів Ор. Левицького). Очевидно, що коли тепер „Св. Юр“ став з „церковно-слав'янсько-уніатського“ малорусько-уніатським, то народовство клерикальне і австро-консервативне, як щось окреме од нового св'ятоюрства, не має ніякого резона, і потому ја б'юсь об заклад, що все попівство галицьке переїде до митрополітанської партії од такого народовства. В усякім же разі д'яла нас обидва народовства, митрополітанське і архієреєське, не можуть бути своїми як потому, що ми ж добре знаємо, що інтереси народні і попівські (а надто попівства ієрархічного) далеко не зходятьсь, так і потому, що обидва ті галицькі народовства фатально мус'ять бути тільки австрорутенські, а не всеукраїнські, — бо думати, щоб Галичина могла притягти нашу Україну в круг австро-уніатських інтересів, значить просто смішити навіть куреї.

З цього всего виходить, що уніатсько-консервативне народовство, навіть хоч би воно було чисто українське по мові своїй, ніяк не підходить до наших інтересів національних, політичних, соці'яльних і культурних. В самій Галичині воно не має сили окрім јавного офіціалізму, од митрополітанства.

Цю свою слабість чујуть самі теперішні архієреєські „українофіли“. Нагадају, що при клерикально-консервативній програмі неможлива ніяка праця і агітація в народі за які небудь живі справи політичні, соці'яльні, культурні, економічні, не можливо знајти собі силу в народі. Через те думајуть підперти себе покірністю до уряду (вступна стаття „Д'яла“ до виходу „Нар. Ради“ пр'ямо поставила цільу нового товариства — прихилити до народовства висші сфери), а то і просто доносами на москвофілів.

Це теж пункт, на котриј наші Українці мусьять звернути подвійну увагу.

Дуже помильаються ті, котрі думають, що в Галичині діло першої ваги — одстав українства од московства. Українство як форма стоїть тепер в Галичині так міцно, як ніколи. Власне в Галичині може і не було боротьби між українством і московством і „общерусскостію“, бо боротьба „старыхъ русскихъ“ з молодими Українцями була власне боротьбою церковно-слав'янсько-малоруського схоластицизму і консерватизму з пробами реалізму і демократизму літературного і иншого, котрі почались в Галичині під впливом з України, а найбільш в 60-ті роки. Маса русских общеруссів були власне рутенські схоласти. Тепер боротьба вже маїже зкінчилась на користь українства, т. ј. народовства. Новиј митрополит благословив тої саміј Шульбуєско-Кулішівськиј молитвенник, котриј прокльав був митрополит, що поїхав на спокіј в Рим. А з другого боку в „москвофільському“ Н. Проломі недавно напечатаниј цілиј ряд фельетонів: „Чѣмъ есть для насъ Шевченко“, в котрих по при вських рутенських і общеруських дуростях важність українського письменства дльа Галичини признана так енергічно, як це рідко тепер побачити і в народовських органах, котрі сами тепер боїаються дуже признаватись до солідарности з „шизматичною“ або гаїдамацко-нігілістичною Україною. Тепер треба в Галичині не тьагти канитель про самостаїність нашої мови од московської, як і польської, а зробити ту мову органом справжньої європейської культури, щоб чоловік, котриј рветься до тієї культури (а такі тепер виходять в Галичині масами і з мужицтва), міг задовольнити своју жажду на тіј мові.

А цього то власне і не роблять галицькі українофіли, а поворотом своїм до клерикализма

ї консерватизма однімають в себе останню можливість робити це. От тут то опасність, шчо нашу мову забје коли не московська, то польська. Ја міг би подати немало примірів того, јак шче кілька років назад можно було нашій літературі в Галичині випередити де в чому польську, а тепер уже час страчено через схоластику, нерозвитість і недбалість гал. українофілів. Порівняјте польські ј українські виданьња в Галичині — в перших Ви побачите все таки сременність европејську, а українські иноді, јак би не етикетка, то не знав би, в јакому році вони ј друкувались, а часто думајеться: і на шчо папір попсовано ?

Московська мова шче довго не буде страшна дльа Галичини, бо все таки гал. „москвофіли“ пишуть по малоруському і иноді не гірше українофілів. А ось курьјоз: тепер більше здибајете наших українофільських думок в галицьких „кацапських“ газетах, ніж в українсько-народовських. Так напр. згадані фельјетони Н. Пролома говорять про політично-соціјальниј вплив Шевченка далеко більше, ніж тепер кажуть про це „Дьло“ і др., котрі тепер робльять із Шевченка тільки апостола „мови“. Правда, Н. Пролом ганьбить Маріју Шевченка, так народовці јіјі ховајуть од публики страха ради архијерејська. Тепер „Слово“ виступа за побільшеньња впливу світських льудеј на церков, то б то за такі братства, јакі хвалила К. Ст. ј јаких тепер бојаться „Дьло“ і „Зоря“. Всі москвофільські журналі, вже з одніјејі злости на польські порьадки, частішче показујуть нелади спеціјально економічні в Галичині, ніж народовські. Ці останні, влізши в попівські справи, допустились до того, шчо про безземельність крестьян почав говорити Н. Проломъ. Не диво, коли мені пишуть навіть Галичане, шчо „Н. Пролом почина брата верх над „Дьлом“ і шчо

народовці скрізь з офензивни переходять в дефензиву“.

Як ја сказав, народовці думають одбитись од „кацапів“ доносами (тоді як перед „Миром“ і „Русью“ тепер вони тільки одмовчујуться) і тут ја бачу велику опасність і дльа них і дльа нас. Народовці зробили з ідеї „одрубности“ Русинів од Москалів догмат австрієського вірнопідданства! Вони крвчать, шчо думати об етнографічному і літературному јединству Галичини з Москвою значить бути ізмінником в Австрії, а иноді приговорюјуться в таким же дусі і про переход Наумовича і комп. в православіје. Воля Ваша, а ја сам працьуючи дльа одрубної України, все таки не можу не знајти, шчо прав Пролом, коли каже, шчо Галичани мајуть таке ж саме право вважати Пушквіна своїм, як тирольські Німці Шіллера, не будучи через те ізмінниками Австрії. Ја вже не кажу про те, шчо з јакої речі чоловік мусить бути непременно вірнопідданим Австрії як і Россії? Перемішујучи область політики і літератури, гал. українофіли не тільки јдуть проти прав чоловіка, а підпирајуть постојанне вступаньня уряду (віденьського і польського) в чисто домові справи Русинів. Не забудьте, шчо Польаки раз кажуть: „Ми раді миритись з правдивоју Русьсю, а не хочем тільки пустити до Карпат Москву“, а в другиј кричать: „Та ј Україна теж Москва“. І неліберальна постанова етнографічно-літературної справи народовцями підпира претензії польських офіціалів цензурувати і над мовоју Русинів.

Останніми дньами дожились ми до того, шчо „Дѣло“ прьамо напечатало донос на „Общ. Качковского“, шчо воно роздаје ученикам Руську христоматіју Кирпичникова, прислану в Россії, і тим би то робить „язикову агітацію“. Послідком доноса був процесс „Обществу“ за про-

дажу книжок без патента торгового. (Поліція вишла розумніша, як „Дѣло“, бо агітації не побачила). Я персонально допевнивсь, що читанье Галичанами россійської літератури в подлиннику не тільки не шкодить українофільству, а напроти веде до нього, бо воно підрива галицько-москвофільську „тарабарщину“ і ставить Галичан на демократичній ґрунт рос. літератури. Я певнісіньквј, що тепер Шевченковських ідей більше вичитаєш навіть із Андріјашевських брошур, ніж із „Дѣла“. Але навіть як би було инакше, ја б усе так вважав не тільки подлостью, а ј політичноју дуростью доноси „Дѣла“ на Общ. Качковського. Такі ј подібні доноси компромітують українство перед публікою в Галичині, та ј в Россії, — та в добавок дають примір гал. москвофілам доносити ј на рос. Українців, котрі показується в Галичині. Так по всьому виходить, що теперішній характер галицького народовства просто шкодливиј інтересам українським і в Австрії ј в Россії. Звісно, радикально поправити діло може тільки еволюція серед самих Галичан, котра все таки јде, хоч дуже помалу. Але де що можете зробити ј Ви. Ви ж і мусите зробити, бо ј Ви причинились до того, щоб довести гал. народовство до такого стану. Ви не поставили твердих умов Барвінському і т. и., коли вони, після своїх подлостей проти соціалістів (в тим числі ј проти Вашого товариша) пішли прохати Вашојі помочи. Київські ј Одесські газети, прихильні до українства, гладили по голвці гал. народовців, коли вже вони почали скакати в клерикальну гречку. Ви нагнічували до згоди з реакціонерами П-ка, коли ті јого самим подлим способом „ввелімінували“ з суспільности за те, що навіть не заборонено австр. законами (світські похорони). На решті Ваші делегати помогли розстројити діло основанья „Поступу“ і встро-

їті гибридную „Зорю“, в котрій прогрессиста Франка „примушують“ підписувати похвалу галицьким попам, а редактор перебріхує навіть виданьня Археограф. Комісії. Я думаю, шчо з Вашого боку мусить виїти нова декларація в роді як в 1873 р., котра б розривала публично солідарність з гал. народовськими реакціонерами, а окрім того шче Ви мусилиб потребовати јасного, радикально-прогрессівного напрямку од журналів, котрі Ви піддержујете. І тепер в Галичині јесть лъуде, котрі самі недовольні характером теперішнього народовства, котрі потроху навіть працюјуть в иншому характері. На лихо ті лъуде сидять в провінції, або дуже шче молоді, студенти ј академики. Ваш голос одних би зібрав, других піддержав би і богато б кого охоронив од деморалізації.

Ја бојусь, коли б хто не подумав, шчо мојім пером водить тепер особиста ураза проти галицьких народовців. Ја признајусь отверто, шчо ја, звісно, не радиј, шчо мене виліміновано з галицької пресси вкупі з другими соціјалістами, јак П-к, В-к. Тільки ж персонально ја менш усього трачу на тому, бо дльа своїх праць ја все таки внајду собі місце по чужих хатах, так шчо ј сами галицькі виданьня муситимуть потім реферувати про них, тоді јак би вони могли б подавати ті праці перші ј на своїј мові. Значить, персонально ја не дуже обиджениј і потому тим паче ніхто не маје права бачити в мојіх словах чого небудь субјективного. А через те ја тим паче сподівајусь, шчо Ви в усьакім разі звернете увагу на цей лист мій, хоч може ј не в усьому з ним згодитесь. Ја додам шче, шчо мајже такі ж самі уваги ј перестороги јак тепер, ја писав Вам в 1872—73 рр. з Флоренції ј Цьуриха.

Дуже прошу Вас послати копіју цього листу в другі громади.

*N. 52. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 12,
29 Мају 1886.*

Добродію,

Я не послав Вам Рејса доси, бо бојавсь ја-којі плутанини, поки Ви не будете у Львові. Тепер ја написав у Париж, шчоб Вам висилали Рејса, а вмісті з тим посилају Вам назад Ваші 6 гульд. (котрих зовсім не треба було) і 42 фр. решту мого Вам довгу і дуже Вам дьакују за Ваші висилки. З поводу Рејса ја позвољу все таки сказати стару раду: поки шчо дати Вашіј публиці переклади готових вже статеј М. Верна, котриј все таки спеціаліст. А то довго треба буде ждати, поки хто в Вас збереться написати докладні оригінальні статъгі, печатати ж скоро-спілі з помилками (як це звичајно робитьсья в Ваших виданьнях) статъгі соромненько.

На Ваш передостатніј лист ја б хотів зовсім не одповідати, до того мені огидна безрезультатна полемика. Але ја споривсь з Вами зовсім не зза себе. Я признававсь і признајусь, шчо мені дуже хотілось швидче збути з совісти деякі матерјали більш-менш оброблені, але „дасть бог і пресвѣата мати“, ја проживу вілька років, то збуду јіх як небудь, хоч і гіркенько мені збувати јіх по чужих хатах і на чужих мовах. А далі в мене не було ј нема в цій справі ніякого особистого інтересу. Споривсь ја з Вами, бороньучи принцип та Вашу власну репутаціју. Попробују одповісти Вам останніј раз. Дявно мені, як Ви можете не зрозуміти, шчо Зоря написала брехню, сказавши, шчо NN статъгі не будуть напечатані по волі автора, а не по волі самојі редакціј та ј Вас. Навіть залишивши історіју з мојім листом (в котриј же безспорно редакціја ј Ви продали мене Партицькому), ја ж Вам шче ранішче, ніж Ви објавили про мојі статъгі, написав шчо

дам їх тільки тоді, коли редактор Калит. напише мені і Волкову, як того потребує приличність, запросини до сотрудництва і коли редакція зробить декларацію, що Зоря буде науково-літ. органом усіх Русинів самостійників без огляду на їх політ. переконання. Ви мені виразно приобіцяли те і друге (та Ви і не мали права инакше об'являти, що дасте мої статті). Мало того, Ви сами тільки під умовою такої декларації могли, без страху вијавитись ренегатом товаришам і ідеям, стати соредактором Зорі. Тим часом ја не бачив ні декларації, ні листу од Кал. Дивно, що після того Ви ще кажете, що Ви трохи не землю били, щоб мої статті були в „Зорі“.

Не менше дивно, що Ви кажете, буцім то Зоря не Ваша газета, а Ви не народовець. Як давати, проти моєї волі, мою замітку в Зорю і печатати там до мене запросини, щоб давав далі статті, а потім перенести в проспект мої слова з листів до Вас, — то і Ваша газета, а як додержати слово, прийняти на себе одвічальність, то і не Ваша! Також само як же Ви не народовець, коли Ви појавляєтесь сотрудником і співредактором в народовських газетах і навіть підписуєте в них народовські думки, діаметрально противні тим, котрі Ви писали перше? Що Ви при тому скажете проти народовців в якому „Крају“, або в приватному листі, то діла не перемінна, або ще наводить на Вас, що Ви тим паче народовець, бо не маєте, як вони (по Вашим же словам про них) ніяких сталих принципів. Протестуйте, скільки хочете, а Ви записали себе сами в народовці і можете звідти виписатись хіба рішучим виступом на зовсім нову дорогу.

К слову одповім Вам і на Ваші слова про примітку до Луборадських. Ви так і не појаснили мені, од чого Ви „м у с и л и“ підписатись під

примітку, а тільки питаєте: не вже ја на віки осоромив себе тим? Ја не богослов і не буду казати про вічні гріхи або покајаніє і т. д., а скажу тільки, шчо шуткувати з лъудьми та з самим собою до добра не доводить. От Ви кајались післъа Оди прапорові В. Барв-ого, тепер підписали те, шчо противне Вашим же печатним словам. Лъуди це бачать же, шче ј у Вас слід цього в душі застајеться. А це вже два наростка на ухах, котрі по троху, дивись, загнутьсья, јак у песиголовцья, а далі ј мова лъудська почне заминьатись в собачу і страх! вијде цілиј кинокефал, јак Партицькиј або Вахньанин. То ј вони починали так само. А тепер попробуйте переробити јіх знову на лъудей! Навіть тој ангел, шчо зробив з Репроби св. Христофора, нічого не вдіє.

Звістки Ваші з Кијива дуже інтересні і в сумні не такі навіть сумні, јак ја ждав, бо хоч в ідејах там тьма, так все таки хоч совість јесть. Најгірше, шчо лъуде проміж собою сварьятьсья, јак Ви кажете, з за особистих річеј. Ви не пишете, чи були Ви в Одессі. Не пишете також на мојі запити: а) хто писав лист до мене, шчо привезла Т-ха і б) шчо означа лист Musicus'a? Хотів би ја знати також: хто ті троје, котрі мусьять писати мені одповідь?

Чи бачили Ви моју сестру, а також Јак. Шульгина? Ја б радиј був, поздоровивши Вас з шльубом, просити Вас рокомендувати мене Вашіј жінці, та бојусь, шчо вона не дуже то зльубить мене за мојі остатні листи до Вас, а новому чоловікови не зрозуміти, скільки вони коштујуть і мені.

Ваш покірний слуга

М. Драгоманов.

По троху посилатиму Вам книги дльа К-го. Цими дньами пошльу брушурку в тім роді, јак

бажа К-нї. Я її написав ще як Ви були в Київі. Тепер бачу, шчо приїшлась до часу. Решту vederemo. Як будете посилати мені книги од К., то будьте ласкаві довідайтесь про рахунок, бо Ваші дороги якось чудно рахують кошти, так шчо Eilgut виходить дорошче ніж навіть поштою. Оце получив лист од сестри. Пише: Видѣла здѣсь Ф., клянеться; што розмовка его (зо мною) одно недоразумѣніе. Вообще онъ своими разъясненіями успѣлъ сдѣлать впечатлѣніе, что его народовцы, „какіе би они не были“, все таки найближе к нам“. З останнього ја ще раз бачу, шчо Ви і в Київі явились народовцем, а початкові слова доказують, шчо Ви зовсім невірнo передили суть нашої „размовки“. В нїй не було ніякого „недоразумѣнія“, ја Вам ясно казав, чоґо ја хочу і не хочу, і Ви свідомо пішли напроти, ламаючи натїть те, шчо обіцѣали. Післѣя вѣсього, шчо случилось, особливо післѣя переписки „Дѣла“ (А. П. въ К.) і листу сестри ја мушу печатно розказати всю справу. Мині це дуже гірко, та ја не винуватиї. Ја навіть не маю права держати непорушеною цю хмару брехні, котра зібралась над громадою в цїй справі.

*N. 53. Лист до I. Ф. Chemin Dancet 14,
19 Юльа 1886.*

Добродію!

Перш усього дуже дякую Вашій жінці за фотографію ї добре слово. Свою фотографію рад би послати, та в мене тепер нема, та наврѣад чи скоро ї буде. Рејса Ви певно вже получили. По кр. м. з Парижа мені пишуть, шчо він висланиї. Ваші гульдени зовсім не потрібні, бо рахуючи Рејса в 170 фр., пересилку в 13 фр. ја ще вихожу Вам винниї 42 фр., котрі Вам і послав ман-

датом. (Ви мені вислали 110 гульд. = 220 фр., та ја рахују Вам видати на посилку мого манускрипту в Кіјів 5 фр., всього 225 фр.). Шче раз дуже дякују за все. Пожалујста, не забудьте відписати в Кіјів, звідки пријшли були Ваші гроші, шчо ја вже довг свіј очистив.

Присягнувши не вести далі полеміки про „розмовку“, ја тепер замічу тільки, шчо слов Вашого остатнього листу, шчо між нами вијшла „особиста ріжниця“, ја шче менше розуміју, ніж „недоразум'їє“. В решті в сих дньох ја пришльу Вам печатаніј листок, до котрого ја змушений конечно подлим забігом „Д'їла“. Хај все судить громада.

Шчо Ви видались сестрі заступником народовців і шчо виїхали з Кіјіва навіть без тої піддержки Вашіј прогрессівніј половині, јакої бажали, це цілком натурально при стані, котриј Ви заньали, і при стані річеј. Ја зовсім не радив, як Ви кажете, Кијанам, шчо б вони роірвали з Галичиною. (Навіть колиб ја як небудь недоладно написав јаке слово, то дивно мені, як Ви не вбачили, шчо написати мені таку думку, значилоб одректись од того, шчо ја казав і робив 15—25 років). Напроти того ја радив дужчого натиску на Галичину і виступу з јасним программом. Ја тільки радив воспротивитись песоголовцям, спинити јіх доноси, і як не послухајуть, роірвати з ними. Инакше ја радив поновити те, шчо було роблено в 1873—77 рр. і шчо тоді дало добрі овочі. Тоді самі народовці мусили одректись од Качалинојі Staatsrechtlichkeit, а далі, побачивши себе ізольованими од Украјіни і својејі молодіжи, мусили податись на перед. Це зовсім натуральніј психологічний процес, — і як би Кијане видержали Барвінців шче на діеті, та як би ј Ваша компаніја не пішла назад, то тепер би до Пелепа не діјшло і мені нічого б було писати таких листів, як тој, шчо Ви возили. Як би Ви шче то-

рік, коли були в Кіјіві, поставили там справу так: мовляв, песиголовці нам жити не дають, допоможіть! — то шче можна було б поправити. А тепер Ви јавились в Кіјів фактичним адвокатом згоди з песиголовцями — і не то не добились не тільки того, шчо ја хотів (Ви того ј сами не хотіли, би виразно казали мені: дајте Ваш лист, а ја скажу своје, *audiatur et altera pars*), а навіть того, шчо ј Ви хотіли. Ви вже самим фактом сојузу з песиголовцями показували, шчо ј тепер діло стојить не погано, і через те вмовляли, навіть без всьаких слов, шчо потреби перемінать јого нема. Ну, Кијане ј најшли, шчо „каковы они ни на есть народовцы“, і т. д.

А окрім того не треба забувати, шчо старі Кијане самі дуже мало Европејці і дуже багато вјалі. Був колись з них Европејцем і енергічним А-ч, та був кінь та ажјазивсь. Тепер нема в Кіјіві більш шкідливого дльа укр. прогрессу чоловіка, јак він, хоч він і вчить льудеј укр. археології. (Примір, јакі луни тепер плодить потухше сонце А-ча, хај буде Вам Багаліј, котриј навіть бојітьсьа назвати Слобідську Україну по імені, а зве јіјі Юговосточна Україна Московського государства!). Шче будучи в Кіјіві, ја звав А-ча „камень приближище заяцемъ“, а тепер він просто стојить на тому, шчо б нішчо ј ніхто не піднімавсь внше тіјејі політичнојі і моральнојі мірки, котру він держить, а вона вначе О. Між молодими јесть льуде енергічніші і в суммі більш образовані, ніж старші, та образовані вони все на петербурських журналах і через це все таки не Европејці, а Россіјани, ј україинства в них не багато. Вони скорше потьагнуть до јакого небудь „русского народничества“, ніж до Галичини. Од того ја завше Вам і казав, шчо б надіјались најбільш на себе. Тільки в Галичині можуть природно вирости льуди, котрі будуть і Европејці

і Українці і потягти до себе і рос. Українців прогрессивних інстинктів. Такі льуде було почали рости в Вашому кружку, та на лихо перше збарвінились, а потім спелешались. Тепер треба ждати молодших, хоч може не один шче сход кінчить також, як Ваш скінчив. Тепер навіть соблазнів буде більше, бо Целеші будуть де далі все енергічніше напарати, бо за ними тепер јесть сила, котра сама на них напіра.

Прикладају список книг дльа Ков-аго. Попросіть спішити, бо час не жде. Не памјатају, чи в попередньому списку ја прохав Халанскаго, Великорусскія былины кїевского цикла. (Варшава 1885). Коли це вже в Вас јесть, то пришліть окремо од всеї посилки під бандерольу. Коли нема, то просіть јак скорше вислати. В усьакім разі напишіть мені, чи јесть, чи нема.

Ше раз попрошу Вас вишукати мені книг, шчо дльа Эгногр. кружка ја посилав:

1) Ефименкової. 2) Якушкина, Обычное право. 3) Записки. И. Р. Геогр. Общ. по отд. Эгнографіи, т. VIII (по обычному праву). 4) Зарудный, Законы и жизнь.

Ви казали: требувать через П-ка, а П-к каже, шчо не може нічого поробить.

Готовј служити

М. Драг.

До Вас обернеться за книгами Б. Бачинський, гимназист з Стрија. Дайте јому. Шчо знајете про процесс Добровльанців? Чи так за них ніхто ј не заступитьсья? Так і кінчитьсья на статътьях Н. Пр. і Дїла? Аже ж це тїлько початок. Треба Вашим виробить јаку формулу погляду на такі речі.

Цеј список перепишіть.

Славянорусскія рукописи Ундольскаго. Москва 1870.

Горскій и Невоструевъ. Описаніе слав. рукописей Синодальной бібліотеки.

Описаніе рукописей соловецкой бібліотеки. Казань.

Строевъ, Описаніе рукописей Царскаго.

Бычковъ, Описаніе слав. и русскихъ рукописныхъ сборниковъ Имп. Публ. бібліотеки.

Описаніе рукописей Румянцевск. Музея.

Срезневскій, Свѣдѣнія о малоизв. и неизв. памятникахъ.

Каратаевъ, Опис. славяно-русскихъ книгъ. Изд. 2-е 1885.

Костомаровъ, Русская Исторія. изд. 2-е. id. Холуй, id. Черниговка, id. Элины Тавріи. id. Твори Јер. Галки, id. Очерки Богучарова.

Данилевскій, Княжна Тараканова, Уманская Рѣзня, id. Украинскія сказки Спб. 1886.

Куліш, Байда, Нова Громада.

Сементовскій, Малорусскія и гал. загадки Спб. 1872.

Скальковский, Истор. Нов. Сѣчи 2. изд.

Н. Петровъ, О происхожденіи славяно-русскаго печатнаго Пролога. Кіевъ. 1875.

Яковлевъ, Древнекіевскія рел. сказанія 1875.

Янчукъ, Малорусская свадьба в сѣдлецкой губерніи. Москва 1885 (изданіе общества антроп. и этногр.)

Ключевскій, Древнеруск. житія святыхъ, какъ историч. источники. М. 1876.

Халанскій, Великор. былины южнорусскаго происхожденія. Варшава 1885.

Русскій Филолог. Вѣстникъ 1884—1885.

№ 54. ДО СУДУ ЗЕМЛЪАКІВ.¹⁾

Hodie tibi, cras mihi.

В 51-му числі львівської газети „Дѣло“ ц. р. в „Перепискахъ Редакціи“ напечатано: „Вн. А. П. въ К. Письмо п. М. Драгоманова надбслане зъ Женевы „Нов. Проломова“ мѣстило въ собѣ, якъ намъ говорено, напасти на нелюбыхъ ему галицкихъ народовцѣвъ, а особливо на часопись „Зорю“. „Нов. Проломъ“ очевидно для того не умѣстивъ того письма, бо оно выйшло бы не на руку всѣмъ тымъ гавкунамъ, въ котрыхъ интересѣ идентификувати галицкихъ народовцѣвъ съ п. „Драхманбвымъ“, якъ его прозываютъ. На всякій спосббъ рѣчь то цѣкава, що той п. Драгомановъ прийшовъ съ чолобитіємъ навѣтъ до такого п. Маркова, щобъ тѣлько кольнути народовцѣвъ и въ додатку ще дбставъ коша!“

Дуже характеризує мораль кружка „Дѣла“ те, шчо повнші слова напечатані скоро після статті „Як. Головацкій и Пант. Кулѣшъ“, в котрій д. Гол—ому справедливо докорѣајетъсьа, шчо він опублікував субјективно перекручені витьаги з листу до нього д. К—ша. А тепер „Дѣло“ прецарує, як хоче, мій лист, котрого воно ј не бачило ј котрого навѣтъ „Н. Пролома“ не отмітив мојим повним именем.

В усьакім разі ја вдѣачниј „Дѣлу“, шчо воно даје мені нагоду розказати цѣу справу докладно ј тим сповнити, хоч дуже мені прикру, та, як бачу, необхідну дезинфекціјну завдачу.

Ја діјсно послав був до „Н. Пролома“ листок з поводу ось якихъ слов редакціјі „Зорі“

¹⁾ Отся брошурка була надрукована в Женеві в червні 1886 р. Вона тепер рідкість і тому передруковую її тут, дякуючи при тім д. М. Павликови за визичене примірника.

(ч. 7, 1886) „Оповѣщаємо, що обѣщани нами въ проспектѣ праць: Коскена Про европейски казки и Укр. думы зъ рукоп. збѣрника 1808 року, по волѣ автора ихъ, не будуть помѣщени въ „Зорѣ“.

В Галичині і Россіі є чимало льудей, котрим звѣсно авторство названих в цих словах праць, а через те слова ті видають тїнь на того автора, буцим то він сам, а власної волі, не тїльки не хоче помогти „єдиній літературно-науковій галицько-українській газеті“, а щче і задержує публікацію важних дльа нашої народньої історіі документів, інтересних дльа льудей всьаких фракцій. Листом своїм до „Н. Пролома“ тої автор обьявляв, шчо названі праці, як і другі подібні, приобіцьані їм в листах до сотрудника „Зорі“, д. Ів. Франка, на звѣсних умовах, не будуть напечатані в „Зорѣ“ не по волі автора, а скорше по волі д. Франка і редакційі „Зорі“, котрі не сповнили тих умов і своїх обіцьанок. Шчоб усунути всьакі непорозумїньня, автор додавав, шчо „ті умови і обіцьанки не мали в собі нічого політичного, а належали цілком до елементарних літературних приличій“.

От які „напасти“ були в моїому „чолобитію до д. Маркова!“

Тепер ја мушу розказати діло докладнїше, — а початку.

В 1883 р. смерть Ів. Серг. Тургенева викликала в галицькоруській печаті нові розмови про потребу осїбної гад. української літератури по при россійській, — при чому слава знаменитого россійського письменника вживалась звѣсною фракційею проти гал. укр. літератури. Ја пригадав, шчо в мене єсть лист Тургенева, писанї до мене з поводу виданих мною Повїстей Ос. Федьковича, як раз противнїї тїї агітаційі, як раз прихильнїї дльа народнього гал.-українського лі-

тературного напрямку, — ї подумав, що буде до часу опублікувати той лист. Я одіслав копію з того листу, з коротким поясненьням, в редакцію „Дѣла“, котру перед тим обняв д. Ів. Белеї, — бувшиї сотрудник „Друга“ (1876 — 1877) і редактор „Світа“, — од котрого ја мав резон сподіватись закінченьня паравіального узколюбїа ї безчесних клевет і доносів, з котрими односились перед тим львівські „народовські“ (lucis a non lucendo!) органи до мене ї до моїх літературно-політичних товаришів. На моїе диво, „Дѣло“ не напечатало листу Тургенева, — очевидно не через що инше, як через те, що той лист писаниї був до „нелюбого“ патронам „Дѣла“ чоловіка. (Коли не так, — то хай редактор „Дѣла“ скаже сам причину!).

Ја попрохав д. Ів. Франка взяти мїї манускрипт з редакції ї переслати мені. Д. Франко предложив мені напечатати його в „Зорѣ“ д. Партицького. Ја највиразніше воспротививсьа тому, нагадавши д. Франку свідому брехнью, вміщену в „Газ. Школьнії“ д. Партицького про мої стосунки в 1876—1877 р. з львівськими народовцями, з котрими ја тоді, в имені своїему ї численних товаришів з Россійської України, котрі мені поручили редакцію звісних публікацій за кордоном, рішуче розірвав усьаку взаємність через їїх обскурантизм і зневагу до народу¹⁾, — а потім вміщеньње д. П—им в тії же „Зорѣ“ витягів з пасквіля на мене, зложенного одним прихвостнем росс. революціонерів-централістів і напечатанного польськими шовіністами в одилату мені за мої публікації в оборону україинства і федералізма, — а поряд з тим

¹⁾ До тієї брехні д. П. додав ще остроумну догадку, чи не сам росс. уряд вислав мене за кордон, щоб scomпроментувати українськиї рух?

печатаньня в „Зорѣ“ ж брехливого реферату про моє виданьня „Маріі“ Шевченка, в якому рефераті, — наслідованному потім „Кієвляниномъ“, — „Зоря“ остерегала своју публику проти полонізаторських цілів мого виданьня!!

Кілька разів після того ја прохав д. Франка вернути мені мій манускрипт, — коли це несподівано бачу його напечатаним в 21 ч. „Зорі“ 1885 р., підписаній все тим же д. Партицьким, — а внизу замітку, підписану И. Ф., в котрій мене (поміченого ініціалами М. Д.) кличуть дати в „Зорю“ д. П—ого мої дальші спомини про Тургенева. Натурально, ја му си в послати в редакцію „Зорі“ лист, в котрім зајавляв, шчо моја рукопись дісталась в „Зорю“ проти мојеї волі, ј одповідав на примітку И. Ф., шчо ја не можу нічого дати в журнал д. П—ого, бо це б значило вводити в нашу молоду літературу ворови компанії Гоголевого Поздрева, котрому сьогодні вирвуть бакенбарду, а завтра „и онъ ничего, и ему ничего!“ Але редакція „Зорі“ не тільки не напечатала мого листу, зоставляючи мене перед світом своїм сотрудником, а шче објавила в проспектах про будущі мої дльа неї праці.

Треба сказати, шчо цей казус случивсь в середині переписки, јаку зачав зо мноју д. Франко про моје ј, за моїм посередництвом, і інших льудей сотрудниктво в „Зорѣ“.

Ја одверто признававсь д. Франкові, — јак тепер признајусь перед всіма земляками, — јакіј ја мају особистиј интерес писати до газети, подібної до „Зорѣ“. Ряд щастливих пригод звів до рук моїх багато матерјалу дльа історіі нашої народньої культури, зібраного більш јак за сотню років працеју десјатків льудей; мені самому посчастлило обговорьувати цей матерјал з первими авторітетами цієї речі на Україні ј за-грьаницеју ј обробляти јого по бі-

бліотекам в Россії і Европі, — і тепер ја б раднішчїй був збути цей матерјал в скільки небудь обробленому виді в печать вже з одного страху, шчоб він як небудь не розвіјавсь, — як це було стільки раз з збірками і працями в нашому нещастному письменстві. Далі ја бажав би подати до памјати земляків мої спомини про кількох знаменитих льудеј, котрих посчастлило мені знати, і котрі мали стосунки до українських справ: Пирогова, Костомарова, Тургенева, з листами, котрі ја од них мају. Накінець дльа самої редакції ја бравсь обробльувати теперішним європејським порівняјучим методом усьакиј матерјал по народній словесности (folk-lore), який до неї діде зо сторони, і увести гал.-українську газету в близькі взајемини з європејським фольклористичним рухом. — Ради таких своїх „особистих інтересів“, ја згожувавсьа сховати своје імја (з котрого крики і брехнїа дд. В. Площчаньських, В. Барвинських, Ом. Партицьких і т. п., більше ніж поліція, зрабили јакесь пугало в Австрії), згожувавсь на всьаки цензурні і инші уступки, аби тільки вони не порушали наукового прїнципу і льудського достојінства. З остатнього погляду ја виразно писав д. Франку, шчо поки д. Партицький буде підписуватись редактором „Зорі“, ја не можу туди дати ні рядка, ні других јїднати до такого безчольного і противутовариського поступованьнїа, — хїба д. П—їј публично одєличє написанє јїм проти мене і мого товариства.

Д. П—їј не тілько того не зробив, а јак сказано, навіть не напечатав мого висше згаданого листу, — шчо він мусив зробити по всїм літературним звичајам. Під кінець 1885 р. д. Франко звістив мене, шчо д. П—їј не буде вже підписуватись під „Зорею“, — і ја згодивсь давати туди свої і праці, тільки ж ось на јаких умовах :

1. Публікація нової редакції мого листу,
2. Заява, що „Зоря“ стає науково-літературним органом всіх Русинів-Українців, котрі признають самостійність гал. укр. національності, без огляду на їх політичні і філософські погляди,

3. Формальні запити до співробітництва, листами од нового редактора до мене, а також і до другого проживаючого в Швейцарії українського письменника, звісного многими науковими працями, котрий має цінні матеріали по нашій етнографії, по історії козацтва, нар. колонізації і т. п., але також, як і я, проскрібований в Росії поліцією, а в Галичині партійністю. Я бажав таких же запити і до одного письменника Галичанина, котрий теж досить заявив себе печатними працями і у котрого тепер лежать в рукописах такі речі, як напр. Про господарські товариства на Україні, переклад Ланге — Робітницька справа, Тіле — Історія релігії, Рекльу Географія Росії, але котрого торік „Дѣло“ „виеліміновоало із суспільности“ (!!!) за те, що він був на світських похоронах (дозволених в Австрії законом!) члена-основателя „Просвіти“ і „Тов. ім. Шевченка“, Нарольського, од котрих постидно втекли товариші покійника. Та цей Галичанин, — очевидно, ліпше мене знакомиї з львівськими норовами, — сам одклонив предложену мноїу комбінацію.

Замічу, що заява, предложена мноїу в пункті 2-ому, не тільки давала б моральне право і льудьам такого стану, як д. Франко, бути співробітниками „Зорі“, не зрікаючись того, що вони раніше писали, — а просто обов'язкова дльа газети, котра переїшла на власність „Тов. ім. Шевченка“, — бо коли те товариство основувалося, за ініціативоїу з російської України коло типографії, купленої на

гроші, прислані звітти (12.000 руб.), то виразно ставилась умова такого духу.

Д. Франко оговорював мені трудність помістити в „Зорѣ“ мій лист, а надто в його формі, щоб не вразити члена „Тов. ім. Шевченка“, П—го.¹⁾ Я згодивсь лишити форму мого листу *bonae fidei* д. Фр. і редактора, — аби тільки суть того листу, котрій ја давав принципіальну вагу, була зоставлена. На дві инші умови мої д. Франко згожувався, а про 2-у писав мені највиразніше: „Що до „Зорі“, то ја з свого боку радо згожуюсь на те, щоб зајавити жеї коаліційній і безтенденційній характер і надіюсь, що і Кал. (редактор) на те пристане“. (Лист 4 Янв. 1886). Ні за що инше, як за знак згоди на мої умови, можна було признати те, що в новому проспекті „Зорѣ“ споминались мої прац котрі ја обіцяв в листах до д. Франка не инак ше, як на тих умовах.

Тим часом редакція „Зорі“ тільки напечатала в ч. 2-му 1886 р. таке Зајавленє про мій лист, звідки і сам Соломон не розібрав би, про що там ішло, — других же умов і не думала сповнѣати. Мало того, як раз противно умові 2-ій і словам д. Франка, в примітці д. Івана Франка до „Льуборадських“ (в котрій покликуютьсь ја на мене) і в статті „Нові матерјали до історіи Уніи“ д. Ка. нові редактори јавно показали вузьку уніатсько-клерікальну тенденцію, навіть з перекручуваньням фактів на манер еп. Пелеша, котрого саме тоді львівські народовські політикани виголосили керманичем народнојі по-

¹⁾ От це зветься: „в својій хаті, своја правда, і сила і воля!“ Д П—ому вољно в усякій формі кидати болотом і брехнеју на других, між инчим і на того, кому ініціатори „Тов. ім. Ш—ка“ поручали участь в редакції основ уставу Товариства, — основ, котрі львівські газди тієї „народнојі хати“ зараз же вламали, захопивши її в својі руки!

літнки Русинів. Мені тим паче не зоставалось нічого, як звістити д. Франка, шчо коли так, то ја не можу давати своїх праць в „Зорю“. Післѣ кількох моїх листів, в котрих ја виразно појасняв д. Ф—у мотиви свого зреченьня, — „Зоря“ накінець објавила його публично, але так, шчо буцім то ја зламав слово. Ја мусив обернутись до „Н. Пролома“. Цеј не печатаје мого листу, одповідајучи, шчо боїтьсѣ, колиб „предводители мојејі (!?) партіјі“, се б то народовців, — не „воспользовались письмомъ для своихъ личныхъ цѣлей“. А тепер орган тіјејі партіјі підклада „Н. Пролому“ виші мотиви ј усиљуєтьсѣ шче мене ж і обсмїјати.

Најцікавішче, шчо таке все витворѣють з нами ті самісінькі льуде, котрі слїзно описујуть поступки старих Левицьких з предками народовців, та жаліютьсѣ на партіјність напр. адміністраціјі „Народного дома“ до јіх товаришчів.

„Оттака правда на цїм свїті, у львівськїм повіті!“ Інтересно буде дознатись, чи чесні земляки знајдуть јіјі пожиточноју дльа інтересів нашої літератури і як довго вони терпітимуть таку правду?

М. Драгоманов.

Женева 20 Јунѣа 1886 р.

N. 55. Лист до І. Ф. Chemin Dancet, 14. 24/VІ 1886.

Добродіју,

Пишучи Вам останніј раз, ја не мав під рукоју Вашого листу (котрого ј доси не розшукав) і через те пропустив написати Вам про виданьнѣ Шевченка. Мені дуже дивно, шчо в Кїјіві не знајуть, скільки треба на викінченьнѣ Кобзарѣа. Ја послав туди двома кінцѣами рахунок, котриј і те-

пер Вам посилају. Вдвоје гірко, коли подумајеш, шчо ј гроші јесть в Шевченковському фондї, а вгајано стільки часу з Февральа, коли могло б уже бути готове виданьня, котре тепер саме літом, коли Россіјане јїздять по заграницям, могло б уже розходитись. Ја не знају, чи можете Ви тепер переказати в Кијів посилајемїј рахунок. Ја пережду літо, та коли не буде ні звідки грошеј, то почну виданьня на свїј страх. Ја певнісінькиј, шчо збанкручусь з ним, бо в теперїшнїј час добровольного холопства Галичан і Россіјан Шевченко писатель не оппортуниј, — та все таки безиремїнно треба „поставити слово јого на сторожі“ хоч коло молодчих лѹдеј, тих, шчо шче по гімназіях вчатьсьа, коли вже старші спелешились. А то історїја зовсім перејде через нас до дневного порьядку.

Ваш шчириј слуга

М. Др.

Посилају Вам 100 ека. брошѹри, Коц. 25. Скільки можете, перешлїть в Россіју. Решту роздавајте, або продавајте по 10 кр.

*N. 56. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14.
28. Јуньа 1886.*

Добродїју,

Нїколи ја Вас злодїєм не робив, јак в цїм Ви могли б допевнитись самї, јак би подумали над фразоју, котру ж самї цїтујете: „розїкрали (кружковці) книжки“, а шчо тїї добродїї розїкрали, це факт, за котриј свїдчить те: 1) шчо книг нема 2) шчо на вернутих Вами книгах намісь мого имена написанї чїїсь чужї. Ја цїј факт розказаав К-ому при случају, бо він, в ряду других, між инчим і вьсього поступованья круж-

ковців зо мною характеризує галицьке варварство, або инакше цивілізацію по польських лакейських хатах та попівських кухнях. В такі прояви цивілізації треба частіше тикати пальцем, то може вони потроху почнуть счезати. Окрім того ја обернувся до К-ого, чи не може він допомогти одшукати деякі книжки, бо П-в написав мені, шчо йому це зовсім неможливо при його відносинах з льубими земляками (додаючи: уперед наука мені і Вам не давати книг Галичанам), а Ви мені писали не дуже давно як і тепер: авольте требувати од П-ка. Коли вже об тім зашла розмова, то ја Вам нагадају, шчо Ви просили мене послати книги на Ваше ім'я ј П-ка, — то ја думав, шчо вони ділдуть до одного, не кажучи вже, шчо ј по товариському один би мусив допомогти другому. А Ви недавно, як і тепер, одрізујете: „звольте обернутись до П-ка — передав П-ку“. Шчоб Ви вп'ять не розгнівались на мене за те, чого ја не говорив і не думав, ја добављу, шчо в такому Вашому одрізуванью бачу ја зовсім не „алодійство“, а звичайну Вашу неохоту додержати одвічальність в рішучу хвиљу, — хоч напр. в остатньому листу, одіславши мене до П-ка, Ви ј прибавляјете, шчо де книги прислали на Ваші руки, там Ви ј одповідајете. Рада за раду, не видајте ј Ви злегка словами (ја не кидају, ј без Вашојі ради, як бачите) — і на доказ того одшукајте мені в Россіі Якушкина „Обычное право“, то ја заплачу за те гроші на јаку небудь бурсу, котру Ви вкажете.

Київських книг з віденьского Speditions-Bureau ја не получив і звісток не мају. Шче раз кажу, шчо најліпшиј (најскоршиј, најдешевшиј і најменше клопотниј дльа одправщика ј получателя) спосіб посилати книги, це пакетами поштовими по 5 кильо за 1 франк між Німеччиною, Австрією і Швајцарією.

Картку Вовку передав.

Ваших книг у мене тепер: 1) 2 старинні в збору Зубрицького, 2) Kolberg, Pokucie, 3) idem. Mazowsze I, 4) idem, Lud. XVI, XVII.

Колиб можно було, ја просив би Вас зоставити мені ці книги, написавши, скільки вони коштують, ја верну гроші, бо читаючи ја мушу робити замітки на полях, а потім на своєму екземплярі мені пришлося би переписувати наново.

З Жульа.

Написав оцеї листок, та противно було ј одсилати. Одначе приходиться послати, бо не одповісти Вам не можна, а одповісти теж не можна инакше. Тим часом одшукав поміж паперами перше написаніј лист, котриј ја думав шчо послав. Од Вас же получив Халанського, котриј мені потрібніј був до зарізу через те, шчо він говорить про Буняку, про котрого ј ја написав монографіју. Бачу, шчо Халанскіј „по Гороховой (улиця в Петербурі) пошолъ и гороху не нашолъ“, як співајуть в одному водевілі.

Дуже жалко, шчо ні од кого з Галичини не мају звістки про дрогобицьких „богохульців“. Мені шчось в цьому процесі пахне початком свого роду штунди, тільки більше штучне, тільки радикальніше; на цьому не стане, а діло піде дальше. Тільки як же буде держати себе „народолюбива“ інтеллігенція до цього руху?

Так, як „Н. Проломъ“ та „Дѣло“? Мені здається, шчо навіть суд не мав права обвинуватити льудеј за таке „богохульство“, так шчо увесь процесс возможиј тільки в Галичині з усієїј Зап. Европ. Не вже навіть між Вашими „молодими“ не знайдеться ніхто, шчоб оступивсь за засуджених у віденьских газетах?? До якого

щче сорому ми доживемо з такою „інтелігенцією“ ?

*N. 57. Лист до невідомого Галичанина¹⁾, 20
Юня 1886.*

Шановниј Добродію.

Я трохи спізнівсь одповідьдбу на Ваш лист, бо хотів послати з ним брошурку (справді листок, в котрому обговорюју ј галицькі справи). Та типографіја все одтѣга, а тим часом наближається 1 Юля. Коли сьогодні листок буде готовиј, то вложу з цим письмом. Про книги ја писав Франкові. Од нього получите, шчо треба. Гроші, коли схочете заплатити, то скинувши 30% з ціни, котра написана в списку книг, шчо на сорочці наших публікаціј, можете дати тому ж Фр-кові; коли ж схочете послати просто мені, — то можете або в рекомендованому листу, або т. зв. почтовим мандатом.

Про народовців тепер з Вами споритись не буду. Прѣ јіх говорю досить в листку. Скажу тільки, шчо видати нового Шевченка було б јіх обовязком, а власне Товариства ім. Ш-ка. Тим часом так вијшло, шчо ј у 1876 р. јого мусили видавати в Празі, бо тоді Тов. ім. Ш-ка (заложене за 12.000 рублів, подарованих з Россіји) ставило такі трудности в умовах, шчо ми мусили обернутись в Прагу (по правді, Львовјане бојались Кобзаря), а тепер јак народовці ховаються од правдивого Шевченка, Ви сами можете бачити. (Подумајте тільки: еп. Пелеш — „Керманич Руси“, — і Шевченко!). Тепер львівські

¹⁾ Не пригадују докладно, до кого був писаний сей лист і як опинив ся у мене його автограф. На листі означено иншою рукою: „2 лист“.

I. Ф.

нар. газети не хотять навіть бібліографічними об'явами помогти мені зібрати гроші на видання Кобзаря.

Я і сам знају, що між нородовцями єсть людє, котрі більш розуміють, ніж львівські їх проводирі, — та що ж з того, що вони єсть, коли вони нічим себе публично не пројавляють! Все рівно, що їх нема, або шче гірше; приміром свого мовчанья і покірливости обскурантам вони тільки сіють деморалізацію. Оце недавно ја мусів переглянути старі гал. видання, — так шче нагляднішче зобачив, що навіть „Правда“, сама „Зоря“ і „Дѣло“ кілька років нараз були прогресівнішчі ніж теперішні писання народовців. А хто тепер пише в них: Бележі та Франки, сама молодіж, котрі недавно були недовольні обскурантством Барвінських і Вахнянинів!

Не раз ја думав над причиноју такої нетвердості Галичан в своїх думках. Мені здаєтьсья, що одна з причин — дуже поверховна попівсько-адвокатська школа, котру вони проходять. В усіх писаннях Галичан видно, що вони не люблять доходити до сирого мнѣса фактів, не вміють виводити з тих фактів широких виводів, — а так усе скачуть по верхам, фразують для тенденції, для партії, для сьогоднішнього дня, — і не диво, коли потім скачуть од партії до партії, од прапора до прапора. Одна надія на будучі покоління, котрі приготовлятьсья позитивноју наукою за поміччю європейських літератур. Цікаво мені знати, чи Ваші товариші вчатьсья франц. та англійській мові? Дуже б ја радіє був, коли б Ваші брались за виучку англ. письменства і життя. Там усе робитьсья солідно, глибоко, щиро. Там вміють „числитись з обставинами“, не зрікаючись принципів (поступатись по потребі в скількості принципів, а не в якості).

Моє видання Ш-ка буде самиј текст з короткою передмовою. Коментаріј печатати треба окремо. Та од себе ја сказав мајже все, шчо міг, в II т. Громади. Хто хоче знати мої думки про Ш-ка, може прочитати там. Ја там попробував було објективно, історично подивитись на Шевченка, показати еволюцію јого думок і місце, яке вони займають в еволюції нашој громади. Та в Галичині дждавсь тільки лајки за такий замір та перекручування того, шчо ја говорив (недавно так поперекручував навіть молодіј писатель, д. Кокорудза, котриј богато взяв з мојей статті, не назвавши јіјі). Галичанам все хочеться дивитись на Шевченка абсолютно, по півському, кланьатись јому та перекручувати на свіј лад, як це роблять вони 1800 років з Христом. Дуже мене зацікавили звістки про процеси добровлянських селян. Не вже за „богохульство“ возможна така строга кара? Шчо там було надто шче? Чи не можна добути копії з обвиняјучого акту? Чи не знајете Ви чого докладнішого про цю справу, ніж написано в Н. Проломѣ, а особливо в „Дѣлѣ“, котре подло не знајшло слова оступитись за лудеј. Такі случајі — проба щирости народольубства Ваших партіј. Очевидно, шчо справа цѣа — тільки початок руху, котриј подібниј до нашој штунди, тільки радикальнішчиј. Веьакому народольубу треба виробити собі јакусь формулу погляду на цѣј рух. Доси галицькї газети показали тільки поліцејську формулу. Чи так і зостанеться на далі?

Питајете Ви мене про мої обставини шчо до літератури? Шчо Вам на це сказати? Тепер ја најбільше занятіј нар. словесношчу. Хочеться скінчити друк хоч XVIII в. наших політичних піеень (Ви може знајете, шчо ја вже видав тут 2-випуски і зоставсь третіј, — кінець козацкојі Січі, Чорноморје) та обробити нар. новелли (сатир.,

релігійні і. т. п.) по європейському порівняючому способу. Трудна це робота тут, де не тільки треба всьаку слав'янську книжку купувати самому, а ще теж робити з європейськими книгами, бо тут майже ніхто не займається цим сьужетом (в Парижі друге діло). Та цей бік ще сьак так налагожениј. Я зібрав досить велику бібліотеку, єсть добрі льуде в Парижі і Лондоні, шчо робльаць виписки. Найпорадишче вијти з сієју працеју в світ. В наші „народні хати“ мене не пускають,¹⁾ в Россіју дуже тепер трудно подати роботу звідси, печатати на свіј кошт — нема за шчо. Дльа того робота їде дуже нескоро. Ну, та нічого робити. Треба тьагти гуж, коли взьавсьа. Може дальше буде ліпше.

Бажају Вам всього доброго.

Чи не мали б Ви вакаціями случају збирати етногр. матерјал? Дльа мене найбільш булиб інтересні пісні політичні і новелли (про бога, свьатих, попів, панів, царів, чужих льудеј і т. д.). Коли бисте були ласкаві записати шчо, то прошу переписати кожнвј N-р на окремому листку, фонетичним письмом і з поміткою, коли, де, од кого (чоловіка, жінки, якого віку, профессіји, чи пьсьменивј) записано. Попросіть про теж і товаришів.

*N. 58. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14,
27 Юльа 1886.*

Добродіју.

До того мені огидло споритись, та ще без усьакої нужди і результату, шчо треба мені по-

¹⁾ Найгірше, шчо через це ја не мају галицьких дописів, котріб мені посилали льуде, як би знали, шчо ја про них публікую.

бороти себе, щоб одповідати на Ваш передостатній лист. Чи те саме „неохота держати одвічальність“, що злодієство, чи не те, тільки в усьакім разі „злодієство“ видумали Ви самі, ја про нього не говорив. Неохоту і пр. ја не видумав, а бачив в справах важних, як в скандалі, під котриј Ви підвели мене в Етн. Кружку ј потім в Зорі. Може ја ј помиливсь, побачивши теж саме в справі з книгами, та тільки фактом јесть те, що Ви перше написали мені: шліть книги на моје имја, а јак ввіду, на П-ка, а потім одрізали; звольте обернутись до П-ка, тоді јак навіть і в иншому случају Вам з П-ком легче все покінчити, ніж мені за 2000 кілометрів. Ја ж Вам писав, що книги потрібні дља роботи одному чоловікові, і думав, що це діло таке просте, аж вишло на 8 місяців, та шче з процесами јакимись: звольте туди јти, ја не можу говорити з К. Левицьким і т. д. Та вже дајмо цій справі покій. Зарудного ја Вам вернув на адрес Коц-ого. Вмісті з тим послав ја ј Халанского, бо на другіј день, јак дістав од Вас, получив з јакогось провінціонального місточка у Франціји екземпляр Халанского ј нових творів Потебні од јакогось таінственного незнакомця, певно Харківця, без жадного листу чи картки! Коц-ому ж послав і комплет Громади дља Вас. Јак шчо після розділу з К-им або з Бач-им не стане, напишіть, ја вишльу шче.

Про Кобзаря ја не знају вже шчо ј писати Ков-му, коли він питаје те, шчо ја вже писав 10 раз і коли Ви ј самі ж після остатње посланого листка печатного не можете одповісти јому. Потребују шче раз одповісти на запитанья? І. Јаке це виданье? Стереотипне по приміру, јакіј псилавсь при рахунку і јакіј шче раз послају (останнью сторону).

II. Як упорядковане? В хронологічному порядку зведено 2 томи пражські з додатками по рукописам, які були під рукою Вовка після закінчення Пражського Кобзаря. В початку буде коротке переднє слово про джерела видання, а також про історичну точність Шевченка (по реферату Антоновича в „Трудѣ“). Де хто хоче, щоб додати біографію Ш-ка, а з Галичини хотять навіть і оцінки Ш-ка, та ја думаю би обійтись без того. III. Щоб видати 2000 екз., треба грошей 2000 франків.

Тепер до Васпросьба. Певно то Ви писали в „Зорѣ“ замітку про нашого Кобзаря (№4, 1886). Напишіть мені:

I. По яким резонам Полуботка, Гарно твоја кобза грає, До Н. Н. уважаєте Ви не за Шевченкові?

II. Де напечатані Х у с т и н а і пропущені місця Катерини? (перепишіть текст з увагами).

Ја довго не займаюсь Шевченкологією і тепер взявсь за викінчення Кобзаря (не мају печатних видань і не мају рукописів), аби тільки скінчити це діло. Боюсь наробити помилок.

Посилају Вам листок До суду земляків. Не ја винен, шчо він напечатаний. На цім ја далі вмивају руки. Хај льуде думають і роблять, шчо хотять.
Ваш покірний слуга М. Д.

Посилају шче списочок книг. Обидві попередні посилки книг получив. Спасибі за клопоти.

*N. 59. Лист до I. Ф. Chemin Dancet 14,
12 Окт. 1886.*

Добродію,

Простіть, шчо аж тепер відповідају Вам. Ја не був дома коло трьох тижнів і тільки цими днями міг прочитати Ваш лист.

З Ваших звісток — про болість Коц. дуже мене занеспокоїла. Страх жалко було б стратити такого робітника. Пишіть, б. л., більше про його стан, він мусить бути вже в Львові.

Книжок, простіть, і тепер не посилају, буквально не мају на це франків, бо жалуваньнє своје получив тільки за Юнь-Август: за літературу не доплучив шче за тој семестр, за роботу в К. Ст. теж нічого не прислали, та мабуть і не пришльуть, на шчо впрочім ја ј нарікати не сьміју, бо спасибі шчо хоч друкујуть моје писаньнє.

Про Ваше покликаньнє в „Дѣло“ ја чув од Коц., тај сам не міг собі пригадати, як то воно буде. Аж ввійшло ні на шчо. Мені тільки одно дивно: звідки львівські песиголовці набірајутьсьа смілости? Аже ж навіть з остатніх віч видно, шчо ј „народ“ і дејакі робітники дльа них занадто радикальні, та многі навіть з народовців зовсім не „Дѣла“ з јого безділством хотьаь. Сподівајусь, шчо такі віча одчпнъаь очи свіжішчим льудім і вони примусьаь песиголовців хоч не душити тих, хто здібниј працьувати назустріч потребам народу. „Поступу“ буду ждати, хоч по правді кажучи дивльусь на нього не без скептицизму, бо як бачу, в Ваших сторонах окрім принципів мајуть силу ј особисті мілочи, далеко більшу, ніж де-инде. З свого боку ја готовіј взъати в ділі таку участь, јакојі захоче сама редакція. З поводу описанного Вами проспекту „Поступу“ ја тільки замічу, шчо не слід би вріъувати беллетристику. Перш усього це Ваша особисто најбільша сила, а в друге: ј на публику беллетристика робить најбільше вражіньнъа. Треба, значить, пустити в ход одповідну беллетристику. Ја навіть думају, шчо треба в „Поступі“ літерат. критики, котра б раз на завше вбила в голову гал. публиці, по кр. мірі хоч передовіј, принципи реалізму чи „натуральнојі шко-

лв“, а то јіј богу, јак візьмеш в руки гал. писаньне (окрім Вас та почасти Федьковича), то думајеш, шчо читајеш писанину XVIII ст. А з Станиславова з поводу „Ревуть воли“ пишуть мені пръамо, шчо мовльав у нас публика до реалізму не звикла. А де нема реалізму поетичного, там нема і у загалі позітивної думки, нема і науки.

О боги! шчо таке пише Огоновський в остатніх N. N. Зорі! То втаскав в укр. літ. трохи не все, шчо по церковному писалось в усіх Русьах (і в Новгороді і Москві), а тепер так спрепарував історію України, шчо тільки сміх і горе, — і все во славу патріотизма. Нехај він часто не маје джерела, окрім россіјських гімназических підручників та унів. прелекціј, але в N. 18-му він часто на Костомарова покликається. Не вже він не розуміє, шчо читає? Чи це вже така заправка голови, шчо і дивиться чоловік, та не бачить? В усьакім разі ждїть великого сорому од критики в Россії, јак вијде цілком твір Огон-ого. Жінці Вашіј передајте наш поклон. Шчо нового в Кїїві? Јак пропали кїїги? Чи не окошилось це на кому небудь особисто? Ваш М. Др.

Получив листок од молодого пријателя з Стрија. Кажє, шчо готовить довшиј лист до мене, а мене просить писати јому багато, та рідко і не з Женєви. Чи не можете переказати јому, шчо ја листа јого шче не получил і жду на нього? Книги јакі можно буде јому дати, Ви вдїлите јому, јак ја Вам вишльу. Чи не могли б Ви написати ствєсду історію Р. Кр. Завєденіја? Ја б јїї вопхнув в росс. печать.

N. 60. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14, 7. Нов. 1886.

Вчора получил программу Постуцу. Ја теж думки Павлика, шчо вона дуже подрїбна, але

коли Ви думаєте, що так і треба, то напирати на мою думку не буду, раджу тільки переглянути, щоб не було хоч по двічі теж саме. Що ж до початку, то ја думају, що він не тільки дуже вже подрібниј (напр. поіменуваньня журналів, де Ваші писали навіть не так значне), а такі трохи хвастливиј і не зовсім вірниј, бо ставить діло так, буцим то світ почався од Ваших льудеј. Ја б радив переробити вступ так, що, мовляв, звісні історичні причини поставили наш народ в прикриј стан політичниј, соціалниј і культурниј, але що боротьба за наше національне відродженьє стојіть в повніј згоді з прогрессивними змаганьми передових народів світа і що коли погланути на все тревале, міцне, що зроблено дльа того відродженья од самого јого початку, то вијде, що воно робилось в тіј згоді, хоч би ј не свідомо, а інстинктивно. Од недавних років зріст серед нашої громади льудеј ново-европейської осьвіти почав повертати ту роботу свідомо на европейський, прогрессивниј ґрунт. В остатні 10 років число таких льудеј настільки вбільшилось, що могло вже зложити з себе компактну, свідомо прогрессивну партіју. От тут можна спомјанути працьу прогрессистів, — а далі показати некористи јіх дезорганізації, блуканьня по чужим хатам і потребу свого органу.

Программа хај вбереже свіј переважно галицькиј характер і через те уступ про росс. Україну ја б радив поставити зовсім на кінець. Тут, сказавши про важність росс. України дльа Галичини, про потребу всеукр. программы і про те, що в основі своїј вона не може різнитися од Вашојі, слід би сказати, що Ви оддајете детальну виробку јіјі самим Россіјанам. Це, думају, буде і резонно і тактично, бо јак Ваша программа навіть не стільки літературна, скільки практично-

політична, то хто його ще зна, що скажуть Рос-сіјани, котрі тепер держаться політики струсів.

За ціми замітками бажаю Вам всьакого вєспіху, — тільки надігтєсь на власні сили більш ніж на россіјські. Особливо не раджу поклада-тись на Одесу, там льуде ще менш акуратні, ніж в Кијіві. Спогадајте напр. хоч те, як вони вислали П-на¹⁾ в Женеву і не видержали обіш-чаньня навіть один місьаць.

Історіја з Солодким²⁾ до того кумедна, що ја б зовсім годивсьа думати, що вона видумана Кон-им. Але ја сам бачив два приміра таких штук, устројєнних харковськими украјнофілами, і бачу в Солодкому типічні ознаки цього роду двуногих і вірью, що такий індивід јєсть на світі ј навіть був у Галичині.

Тільки хоч јакиј ја невеликиј прихильник наших украјнофілів, а все таки раджу Вам не розширятьє всіх ознаків Солодкого на увесь *genus* украјнофілів: це *species Charukovo-poltavica*.

Коли можна, пришліть мені статьбу Косто-марова в журналі Ливчака ј Климовича. Може ја напишу дльа „Поступу“ про Костомарова „по-літика“. Спасибі за книжки. Тільки 1 части тво-рив Пан. Мирного ја не мају. Коли Вам прислано з Россіі кілька екземплярів, то вділіть мені один і напишіть в Кијів, що будете держатись і на-перед такојі ж політики. А то сміх курам: Мир-ниј мій спеціальниј пријатель, книги видано вла-

1) П-н, Українець, що літом 1886 р. Уздів заграницю для цоратованя здоровля, з порученя одеської громади мав якийсь час жити в Женеві і памагати Д-ву в його наукових працах, та мусів швидко вертати ся в браку грошей. І. Ф.

2) Про якогось Солодкого писав мені Кониський, що він як делегат Українців був у Львові, все бачив, що тут ді-єть ся, і висловив у київській громаді острый суд між иншим і про мене, а тимчасом ані я, ані ніхто з Львовян не бачив його — хіба з ним бачив ся дехто секретно. І. Ф.

сне кивівсьвою громадою, а екземплярів же не маю! Та чи не можна здобути і кумедію Ко- ниського? По рецензії Ом. Огон. думаю, що це мусить бути велика дурниця в роді Соколиків, — та треба самому подивитись. От як би Ви заложили в „Поступі“ основи релігійної критики? Це одна з перших потреб.

Книг все таки не посилаю, бо грошей ні звідки не маю, звісток про послані роботи теж не маю. На запити других работ, напр. перекладів романів, теж ніхто не відповідає ні з Ки- їва, ні з Петербурга. „Вони з холери помирали“.

Ваш М. Драг.

Вашій жінці, П-ву і Коц. кланяйтесь. Ска- жіть мені, що воно таке Василь Лукич? Як кинув другу роботу і написав невинну статічку про вірші і почасті про одну пасхальну віршу, котру порівнював з західними драмами. Послав статічку, — і відповіді не получив. Тепер бачу в „Дяль“ список матеріалів альманаха, і своєї статічки не бачу! Як собі хочете, а неможливо- плем'я населя Вашу сторону.

*N. 61. Лист до І. Ф. 25 Нов. 1886. Chemin
Dancet. 14.*

Сьогодні в ранці получив я Вашу програм- му. Вона таки вишла дуже подрібна, — і жал- ко, що Ви викинули про неприличність партій- ної полеміки в Галичині, не замінивши Вашого уступу старого ніяким другим про те, що Ви станете незалежно від теперішніх партій львів- ських (по моєму це *conditio sine qua non* нового журналу і нової партії). Та тепер вже нічого робити. Тепер треба вже думати про са- мий журнал.

Не розумію ја гаразд, чому Ви не хочете помістити Читалень Павлика, тим паче, шчо ја певнісіньки, шчо окремо вони ніколи не виждуть. Колиб вже дуже була б то велика праця, то чи не можна б було скоротити її одклавши напр. таблиці на прилогу, котру б можна було пустити при окремих одбитках (а їх певно б читальні купували). Посудіть Ви про це шче раз з П-ом. Ја хочу перш усього влагодить дльа Вас статтьу про Костомарова-політика, котра може піде на 2—3 NN (невеличкими частинами). Ви тільки здобудьте мені NN. Пролому, де була статтьа Скабичевского Українофильство Костомарова (NN. ці названі в показчику в „Зорѣ“). Пришльу також вілька бібліографічних заміток, а може і статейку з поводу болгарської катавасії. Напишіть мені тільки, коли власне думаєте випустити 1-вј N.?

Ту роботу, котру Ви мені думаєте дати до перегляду політ. статей, — ја згожуюсь взяти. Окрім того ја радј взяти редакцію фольклористичного матерјалу. З того, шчо в мене јесть, ја б радј був обробити полународні вірші. Як би мені тільки знати, шчо зробив Вас. Лукич з тіеју статью, котру ја јому послав. Чи не можете јого запитати при случају? Поспішајусь одіслати цей лист і через те про інші роботи не пишу, але будьте певні, шчо скорше ја перепишу ніж недопишу, коли тільки журнал буде держатись хоч тихо, та безповоротно поступової дороги.

Шчо кажуть про „Поступ“ Станіславовці? Слід би їх притягти до роботи. Вони тепер в близьких стосунках з народом.

Ваш М. Др.

Програмових листів пришліть з десъаток (коли можно) під крајцбандом.

N. 62. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14,
3 Дек. 1886.

Получив Ваш лист і проспекти, а Скабич нема. Проспекти перешлю деjakим людцям, в тім числі і Вовку, котриј тепер в Італіі, в San Remo. Я йому напишу про те, шчоб він узьав роботу в Поступі, а Ви самі напишіть йому дльа порьядку. В його јесть дуже інтересне оповіданьня задунајського Січовика, та головно, він може ј инші речі виготовити, напр. про італьянський хлопський рух.

Грижевського допис і ја читају. Дуже інтересниј. Про те, шчо Лукіч напечата мою статью, Ви мені не написали до остатнього. Дивно ж мені тільки, шчо в проспекті Альманаха та статья не названа, хотьать „сюрприз“ на свята зробити, чи шчо?! Шчо уступ про полемику гал. партіј викинуто за радоју деjakих прихильних лудей, шче більш жаль, ніж коли б був він викинутиј случајно. З цих рад ніколи добра не бува, јак це звісно шче з бајки *Asinus vulgi*; не бува звичајно добра і з тих діл, котрі починајутьсья з уступок *vulgo*. А тут пче ј софізм в раді, — бо уступ про нечесність полемики істнујучих партіј власне не полемика, а заява прінціпа, котројі коли бојатись, то ліпше вже ј зовсім програму викинути, бо коли так, то ј усе одна полемика.

Својеју уступкоју Ви поставили себе тільки в роль будірујущого сина тіјејі ж таки народовської паравіі, тоді јак Вам треба виступати зовсім новим чоловіком, бо инакше шкода ј заходу. В усьакім разі Ви, јак бачу і з Ваших слів, поки шчо нічого не виграли Вашоју уступкоју в народовців, а мені одно діло спортили, котре ја був почав, покладајучись на те, шчо викинутиј парграф зостанетьсья. Ја з дуру вьзав був виписав

јого та ј послав у Росіју, шчо ось мовльав буде, а тепер і позичај очеј у Сірка!

Интересно мені буде ванати, јак на кінець Ви встројісь з Читальнями ј П-ом в загалі. Оце перечитавши Ваші три остатні листи, ја бачу, шчо Поступ і П-к застајуться кожний сам по собі. Кумедна це річ: Вас, можливих працьовників „Поступу“, всього 4 чоловіка і ніјак Ви не погодитесь: Коц. сам не хоче, П-ка певно Ви самі не хочете (в числі закидів про П-ка ја чув і такиј, шчо він би то написав пасквіль на Терлецького і через те тим паче јого треба держати далеко од усякого діла), та ј він таки тьажковатиј чоловік. Јак же воно јтима діло? Ја не знају, чи мајете Ви переписку з Квјівом і чи легка та переписка. Тим часом мені треба б передати туди два запити. I) Громадьянам, чи буде мені јака одповідь на мій лист, в котрому ја між инчим питаю, шчо мені робити з типографіјеју ј складом, бо позајак мені скінчилась пенсія громадська, ја мушу шукати собі де небуть зарібка ј вирватись з Женевы? II) Ковалевському, чи вишле він і коли 350 р., шчо зоставсь винен за роботу по історіји укр. літератури за кінчајушчијся рік і чи буде і в јакі строки він вислати 600 р. на тој рік, бо приближајеться 1. Јанварья, коли ја мушу платити довги, або хоч шчо небудь сказати своїм кредиторам. Хотів би ја запитати ј А-ча про те, јак мені бути з К. Ст.? Він сам мені написав про те, шчо К. Ст. буде платити за роботу (громадьяне теж прохали облегчити јіх бьуджет роботују в рос. журналах, котру вони брались влагодити), а тим часом ја за остатњу роботу не получив нічого, і одповіді не мају на запит. Та бојусь ја, коли-б А-ча не перельакати мојими запитами, а сам він очевидно не додумајеться довідатись, јак сповняјуться ј чи навіть сповняјуться ті умови, котрі сам же він пред-

ложив. Зоставляю ці всі речі на Ваше всмотріння і коли можна що зробити, не шкодячи нікому, то зробіть, а коли не можна, то киньте.

Дуже мені жалко і навіть дивно, що Ви не знаєте навіть, що думають Станіславовці про „Поступ“. Я бачу тут омен для „Поступу“.

Як пам'ятаєте може, коли ми торік пропонували подібну газету, то ја знаючи, що на багато льудей не можна рахувати, радив Вам поставити газету чисто теоретичну, т. ј. таку, котра б тільки готовила наукові підстави для будущої політ. партії. Тепер Ви написали проспект вже готової партії, — проспект детально-практичний. Ја думав, що Ви вмовились з льудьми, щоб розробити цей проспект ще детальніше. Аж виходить, що з найбільш організуваною купою з льудей, котрі близько стоять до народу ј краєвих справ, у вас нема зовсім ніяких зв'язків, не то умови. Јак же Ви будете сповняти свій проспект, котрий справді більш программа нової партії, ніж нової газети?? Приїдеться Вам або налягати, щоб одшукать льудей по провінціям, а поки самому львівському Вашому кружку розсипатьсья по краю студіювати матерјал, та одлягти в м'ясо скелет Вашої програми, або дати газету зовсім не таку, јаку обіщчала та программа.

Ви мені нічого не одповідали на запит, коли власне вијде 1. N. Поступу і на јакій день ја мушу прислати своју роботу? Також не написали мені нічого, чи можете ж тепер прислати Мирного і т. творів? Перемудрив јого зовсім дурна штука, навіть дурнішча од „На кожум'яках“ і М. Богуславки Нечуја. Чи не можна б було получить на час Юзова (Каблица) Интеллигенція и народъ?

Ваш М. Др.

Ја б готовий був критично переглянути новішчу беллетристику з українського життя,

українську і россійську, та не знају, чи це буде Вам на руку, бо приїдеться дещо, напр. Горовенка і др., осудити за надто гостро, зо страхом „перепудити починаючі таланти“, як казав мені колись один молодий народовець. Дobre зробили шчо напечатали „Ліс шумить“. Іде на нас „українофілів“ нова сила: беллетристи з українського життя розумніші і цивілізованіші од нас. От тут чи вспіємо „п'явкоснімательствомъ“ та „Перемудрили“ ?

N. 63. Лист І. Ф. Chemin Dancet 14, 20 Дец. 1886.

Шановній Добродію,

Лист Ваш зо звісткою про смерть „Поступу“ получив ја вже днів з 5 назад, та за клопотом і хворобою одповідају тільки тепер. Звісно, Вам лише можна судити про Поступ, — тільки ж мені резони до його прикінченья во чреві матері не видаються так уже неперемінними, шчо треба було піти на такий сором дльа всіх нас. Конфіскати напр. ја і сам ждав і в загалі думав, шчо виступ з проспектом не літературно-науковим, як ми вмовились торік було, а практично-політичним був помилкою і закликуював на конфіскату і цензурні трудношти. Тільки ж взявшись до гуж, треба ж було хоч раз сіпнути, а в усякім разі треба було перед судом поспробувати оборонити хоч самиї проспект, при чому Ви б могли поставити питання о самоволі галицької цензури проти самого австрійського закону і практики других австр. провінцій. Коли б суд затвердив конфіскату, Ви б мали резон зајавити, шчо коли у Вас нема зовсім правової опори, то і не будете видавати свого журналу. А тепер податись назад по першії пригрозі поліцейського

пальця, — це таки сором, шчо ні в казці сказати, ні пером описати, — сором ддя всіх нас, а не тільки ддя Вас самих.

Альманах — не журнал. Та окрім того ја напр. нігде не бачу гарантії, шчоб і з Альманахом не сталось шчо небудь подібне, як з журналом і через те радиј би зовсім усунутись од нього і тільки за ддя того, шчоб зняти з себе усяку тинь наріканьня, шчо мовляв не хотів допомогти все таки доброму ділу на рідній ниві, готові дати туди своју працьу. Тільки ж позовольте мені дати працьу не сременно політичну, а історичну, а власне напр. про наші старі вірші релігійно-церковні (I. голова) і політичні (II. голова) (треба мені знати, коли власне појавитьсья альманах В. Лукича), а також про нову працьу Ренана (*L'origine de la Bible*).

Тепер позовольте Вам сказати кілька слів про мою особисту справу. Мене звіщають з Галичини, шчо там робить зле вражіння моја переписка про грошеві справи і про міј фінансовіј стан. Правду сказавши, мені завше було дивно, почому мої листи в Россію в тих справах сталисья публичним достојанієм, — так шчо мені про це писали навіть луде, котрих ја ніколи не бачив і котрі, при всіј шчирости до мене, не могли знати сушности моїх відносин до моїх українських товаришчів. Тепер ја мушу звернути увагу Вашу і тих, кому мої листи стали відомі, на те, шчо перше — ја тільки тим писав про грошеві справи, котрі зроблені були не мноју, посередниками в тих справах між мноју і товаришчями; в друге, шчо ја писав не просьби, а запитанья про висилки грошеј, не мноју назначених, і найбільш тоді, коли можна було думати, шчо вислані гроші пропали, або тоді, коли грозила небезпечність громадському добру, типографіји через неплату

по векселѣм, котрі ја давав покладајучись на обіцѣнку вислати звісну сумму на звісній строк (напр. в Јуль, коли ја не получив і в Декабрі); а в третє, шчо всі мої фінансові відносини з товаришчѣми не мали в собі ні крихти філантропічної і виїшли без всьакої мојеї ініціативи і навіть післѣ довгої мојеї опори против. Почались вони справді післѣ того, як мене вигнано зо служби в К. университеті. Тільки ж усьа служба ніколи не була ні мојею головною цілью, навіть особистою, ні виключним джерелом мого прожитку, бо ја не ставив на першій план добиватись докторату, шчо б заняти місце ординарного професора (між инчим і з 3000 р. жалуванья замість 1200), а сповняв усьаки громадські служби, в тім числі виданья Истр. П., казок і др. і находив собі зарібок осібної од казенного жалуванья, шчо б прожити. Саме моє прогнанья з университету (замітьте, перше тільки київського, а потім тільки трьох јужних, котре ја сам дльа принципѣ викликав тим, шчо не зхотів подати одставку) не значило зовсім прогнанья навіть з служби в Россіі, де прогнанья по т. зв. 3-му пункту значить тільки прогнанья з одного міністерства; коли шеф у другому приїме прогнанного, то все ј кінчається. В мене јсть документи, з котрих Ви побачите, шчо мені предлагали місце в мін. јстиціі (на першій раз на 3500 р. жалуванья). Зараз же післѣ того, як мені дали одставку з университету, мені предлагали місце директора кантори транспортів на нижній Волзі з 10.000 р. жалуванья. Окрім того літер. мого заробку одставка не тикала ј навіть вже будучи в Відні ја получив од Суворина (тоді ліберального) предложеньє взяти в јого часті иностр. політики за 4000 р. Јак бачите, тут не було місцьа філантропіі. А мені предложила громада гарантію 1200 р. пенсіі, шчо б ја виключно.

займавсья укр. літер. справами. Я підбакував і займавсья ними і без пенсії, держучись зарібком літер. в Петербурзі, і шче за остатній семестр 1875 викінчив і Федьковича, Про козаків і Турків і Малор. нар. преданія, котрі і лишив на користь громадѧнам (М. Н. Пр. розпродані до одного екземпльара). Тільки коли товаришчі задумали виданьнѧ за границею і послали туди мене, ја згодивсь узѧти пенсію, котру назначили мені 1600 р., але котрої ја ні одного року не брав на себе, а остатніми роками, од 1879 р. ніодного року сповна і не получав (були роки, коли приходило всього по 800 р. Не кажу вже про те, шчо як ја їхав з Россії, то рубль був 330, а тепер впав до 230, а в часи віїни був і 218 сантимів). Але ја ніколи не тільки не жалівсь, а навіть не докучав товаришчам моїми рахунками, а справльавсь зарібками на боці, при чому навіть сам поповнѧв екстраординарні розходи (напр. на Волів мені прислано 1000 фр., а виданьнѧ коштувало до 2000). Аж недавно, коли мені всѧкі бокові зарібки врізались і коли ја вліз у довги, ја почав добиватись принаймі точности рахунків. Вліз же ја в довги не тільки через упадок курса рубльѧ, неаккуратність висилок, потребу помогати товаришчам, а правда і з власної вини: з того, шчо ја задумав давати своїм дітѧм вище образованьнѧ, та з несчастьѧ, слабости своєїї жінки, котра не може сама без прислуги вправлятись дома та потребує хоч місьацьѧ гірного воздуха, — та шче з дурної думки, шчо ја вчениї і мушу „двигати науку“ про мії рідниї краї, купувати цілу бібліотеку (тут не дістанеш не тільки словѧнських книг, а і потрібних мені європейських) та сидіти за фолькльорами, мов јакиї член академії, або маркіз бретанський. Цѧу останньѧу вину мою треба впрочім поділити з моїми зем-

льаками і чужими навіть, котрі завше хвалили проби моїх праць „академічних“ і казали про потребу таких праць. Ви сами знаєте, шчо ја получав за серію таких праць — всего 50 руб. А тепер визнаєте, шчо ціла купа таких праць зостається по редакторським текам в Россії, а шче більше в мене. Обіцанка ж товаришчів в звісному Вам листі пристроювати такі праці, зосталась пустою. На просьби усьаких льудьам, најбільш впрочім українофілам, знайти мені яку небудь сталу роботу, напр. хоч переводити романи, не получив ја ніякої відповіді.

При такому стані мені нічого не зостається окрім ліквідації. Такиј ліквідаційніј характер мали мої фінансові запитанья і в остатньому листу до Вас. Тут ја вже ліквідуюсь: старша дочка перервала своју роботу до бакалавреату *ès lettres*, котриј один міг би дати јїї право бути регулярною студенткою, або дістати порядне місце (тут жіночих гімназіј нема), напр. у Франції, як думалось, і почала давати уроки сама (звісно, як недовчена, то ј не бог зна які); меншу перестали вчити *artes liberales*; ја вже рік прожив без рос. наукових журналів і нових книг (міј капитал в складі Стасьулевича, заробленіј літер. працеју, зкінчивсьа), тепер з новим роком зостанусь і без тутешніх (як *Archivio per lo Studio de la letteratura popolare*, *Archiv. f. die Slav. Phil.* etc. і навіть без *Société de lecture*). Чи вајду яку поденну роботу, ја не знају, — через те як проживу, не знају теж, та це вже моје діло, раз ја признаніј ні на вішчо не потрібним земльакам моїм.

Ја тільки не хотів би, шчо б моја ліквідація повела за собою втрату громадської власности і складу книг, між котрими всеж єсть Воли, котрі ј песиголовці хвалять, — Поліг. пісні, в котрих єсть же матерјал, окрім моїх непотрібних

уваг, стереотипи Кобзаря і т. и., а також манускрипти пісень. (Я писав у своєму листу: хто береться їх обробити і не розгубити, як це сталося навіть у самого Вл. Б. Ант., але відповіді не получив). От Вам стан діла. Коли хто може докорити мене за мої розмови про нього, хай кине каменем в мене! Я більше нічого говорити не буду. Докладаю копію з листу од Музики Миколи. Коли Ви показували мій лист кому, то покажіть і цю копію. Вашу жінку прошу перевезти конвертик до Музики Миколи од мене і привезти відповідь, звісно, коли це можна безпечно. Інакше прошу порвати мій конвертик.

Ваш М. Др.

Я дуже боюсь, чи не написали Ви про К. Ст. од мене, а не од Кузьмичевського, Галичанна.

О п о в і с т к а.

„Українсько-руська Видавнича Спілка“ видала досі отсі книжки:

В першій серії:

Ціна в короновій вал.

1. С. Ковалів. Дезертир і иньші оповідання . . .	1-60	К.
2. Іван Франко. Поеми	1-60	„
3. О. Кобилянська. Покора і иньші оповідання .	1-40	„
4. Гю де Монасан. Дика пані і иньші оповідання	1-30	„
5. І. Франко. Полуйка і ин. борисл. оповідання	1-40	„
6. Н. Кобринська. Дух часу і иньші оповідання .	1-60	„
7. Бнут Гамсун. Голод, роман	2-20	„
8. Леся Українка. Думи і мрії. Поезії	1-60	„
9. С. Ковалів. Громадські промисловці, опов. .	1-60	„
10. У. Шекспір. Гамлет, принц данський	1-80	„
11. Генрик Понтоншідан. Із хат. Оповідання . . .	1-40	„
12. Богдан Лепкий. З життя. Оповідання	1-20	„
13. Гергарт Гаутман. Візник Геншель	1-60	„
14. М. Коцюбинський. В путах шайтана. Оповід.	1-60	„
15. У. Шекспір. Приборкана гоструха	1-40	„
16. Панас Мирний. Дикі люди	1-40	„
17. В. Короленко. Судний день	1-20	„
18. У. Шекспір. Макбет	1-60	„
19. К. Гуцков. Уріель Аюста	1-40	„
20. У. Шекспір. Коріолян	1-80	„
21. М. Яцків. В царстві сатани	1-60	„
22. Панас Мирний. Морозенко	0-90	„
23. Леся Мартович. Нечитальник	1-60	„
24. М. Коцюбинський. По людському	2-00	„
25. В. Оркан. Скапаній сьвіт, драма	1-00	„
26. Василь Стефаник. Дорога, новелі	1-60	„
27. У. Шекспір. Юлій Цезар	1-60	„
28. Л. Толстой. Відродженє, (3 томи)	3-60	„
29. К. Гавлічек-Воровський. Вибір поезій . . .	1-60	„
30. Ф. Заревич. Хлопська дитина	1-80	„

31.	І. Франко. Коваль Бассім	1:60	К.
32.	У. Шекспір. Антоній і Клеопатра	1:80	"
33.	Е. Тимченко. Калевала, фінська епопея	3:00	"
34.	О. Катренко. Плян Природа і ин. оповідани	1:40	"
35.	У. Шекспір. Багато галасу в нечевля	1:60	"
36.	Іван Франко. Сім казок, новелі	1:40	"
37.	С. Воробкевич. Над Прутом, поезії	1:60	"
38.	У. Шекспір. Ромео і Джульєта	1:80	"
39.	К. Сроковський. Оповідани	1:40	"
40.	А. Кризький. Пальмове гілля, (3:00)	2:00	"
41.	О. Кониський. Молодий вік Макс. Одинця	2:00	"
42.	Гю де Монасан. Горля і иньші оповідани	1:30	"
43.	В. Кравченко. Буденне житє. Оповідани	2:00	"
44.	У. Шекспір. Король Лір	1:80	"
45.	Д. Лукіянович. За Кадильну, повість	3:00	"
46.	Г. Гайне. Подорож на Гарц	1:20	"
47.	І. Франко. Захар Беркут (брош. 1:20) К. опр.	1:60	"
48.	У. Шекспір. Міра за міру	1:40	"
49.	М. Коцюбинський. Посидноя і ин. опов.	2:00	"
50.	О. Стороженко. Марко проклятий, поема	1:40	"
51.	С. Ковалів Рыболови	2:00	"
52.	Марко Вовчок. Народні оповідани. т. I. (1:60)	2:00	"
53.	П. Мирний. Серед степів. Оповідани	3 00	"
54.	Е. Ярошинська. Перекиньчани	2:60	"
55.	В. Винниченко. Повісти й оповід.	3:00	"
56.	Д. Мартович. Хитрий Панько	1:50	"
57.	В. Вересаєв. Записки лікаря	3:00	"
58.	М. Вовчок Народні оповідани Т. II. (1.60)	2:00	"
59.	М. Горький. Мальва і иньші опов.	2:50	"
60.	М. Дерляця. Композитор і иньші опов.	2:00	"
61.	Ю. Заср. Легенди	2:40	"
62.	А. Чехов. Змора і инь. опов.	2:40	"
63.	Н. Кобринська. Ядзя і Катруся та инь. опов.	1:80	"
64.	Д. Лукіянович. Від кривди, повість	2:00	"
65.	А. Чайковський. Оповідани	2:00	"
66.	Марко Вовчок. Народні оповідани, т. III.	3:80	"
67—68.	І. Левицький. Хмари	4:80	"
69—70.	Е. Золя. Жерміналь	6 00	"
71.	О. Маковей. Оповідани	3:00	"
72.	І. Франко. На лоні природи	3:60	"
73.	Кароль Кавці. Народність і її початки (0:60)	1:00	"
74.	Фр. Енгельс. Людвік Фаврбах (0:50)	0:90	"
75.	Фр. Енгельс. Початки родини (1:50)	1:90	"
76.	Ш. Сеньобб. Австрія в XIX століттю (0:80)	1:20	"
77.	В. Будвиновський. Хлопська посілість (2:00)	2:40	"
78.	К. Флямарион. Про небо (2:00)	2:40	"
79.	М. Драгоманів. Переписка (вичерпано)	1:80	"

80. С. Степняк. Підземна Росія	(3 00)	3 40	"
81. Адріян. Аграрний процес у Добростанах (1 00)	(1 00)	1 40	"
82. І. Тен. Філософія штуки	(1 00)	1 40	"
83. Дж. Інгрем. Історія політ. економії		4 00	"
84. Е. Феррієр. Дарвінізм.	(1 30)	1 70	"
85. Й. Конрад. Національна економія	(1 90)	2 30	"
86. В. Стефаник. Моє слово, оповідання	(3 60)	4 00	"
87. Ж. Масперо. Старинна історія східних народів т. I.	(2 40)	2 80	"
88. М. Коцюбинський. У грішний світ	(1 60)	2 00	"
89. М. Карсєв. Філософія культурної й соціальної історії XIX ст.	(2 40)	2 80	"
90. О. Кобилянська. До світа. Новелі і нар. (2 40)	(2 40)	2 80	"
91. О. Авдікович. Моя популярність	(2 20)	2 60	"
92. Е. Фрас. Нарис теології	(1 20)	1 60	"
93. Б. Лепкий. Кара та інші оповідання	(2 00)	2 40	"
94—95. П. Стороженко. Історія західно-європей- ських літератур до кінця XVIII ст.	(4 00)	4 40	"
96. Г. Байрон. Чайльд Гарольд	(1 40)	1 80	"
97. М. Драгоманів. Шевченко, українофіли й со- ціалізм	(1 60)	2 00	"
98. Марк Твайн. Том Соєр	(2 60)	3 —	"
99—100. Е. Шієрер. Політична історія Палест. (3 10)	(3 10)	3 50	"
101. І. Франко. Місія. Чума. Казки і сатири (2 40)	(2 40)	2 80	"
102. З. Гінтер. Історія геогр. відкрить у XV—XVI ст.	(1 80)	2 20	"
103. Л. Толстой. Козаки	(2 00)	2 40	"
104—105. М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка і інших, т. I	(3 00)	3 40	"
106. В. Самійленко. Поезії (друкують ся)			
107. Др. А. Форель. Гігієна нервів (друкуєть ся)			
108. І. Франко. Маніпулянтка	(2 00)	2 40	"

Книжки під чч. 73—85 друковані в давній другій серії (Науковій Бібліотеці). Ціни в скобках подані за брошуровані примірники.

У другій серії вийшли :

1. М. Грушевський. Б. Хмельницький	0-20	Кор.
2. Курцій Руф. Фільотас	0-20	"
3. В. Наумович. Величина звіздяного сьвіта	0-15	"
4. Панас Мирний. Лови	0-06	"
5. І. Пулюй. Непропаща сила	0-20	"
6. М. Грушевський. Бех-Аль-Джугур	0-10	"
7. І. Раковський. Вія нашої землі	0-10	"
8. А. Чехов. Каптанна	0-15	"
9. М. Драгоманів. Мик. Ів. Костомарів	0-15	"
10. Е. Золя. Напад на млин	0-20	"
11. І. Пулюй. Нові і перемінні звізди	0-15	"
12. Г. Квітка. Маруся	0-50	"
13. М. Левицький. Умова для селян. спілка	0-20	"
14. П. Куліш. Орися	0-06	"
15. М. Кистяковська. Іван Гус	0-20	"
16. О. Стороженко. Оповідання. І	0-20	"
17. В. Барвінський. Досліди з поля статистики	0-20	"
18. В. Короленко. Ліс шумить	0-20	"
19. І. Франко. Шевченко в польській рев. легенді	0-40	"
20. В. Гіґб. Кльод Іе	0-25	"
21. Е. Еґан. Руські селяни на Угорщині	0-25	"
22. П. Мирний. Лихий попутав	0-40	"
23. А. Д. Уайт. Розвій географічних поглядів	0-30	"
24. Ів. Франко. Украдене щастє	0-50	"
25. С. Сфремов. Національне питанє в Норвегії	0-30	"
26. П. Ніщинський. Гомерова Іліада (1 пісня)	0-30	"
27. М. Драгоманів. Два учителі	0-40	"
28. Е. Золя. Повінь	0-30	"
29. С. Томашівський. Київська козаччина 1855 р.	0-10	"
30. П. Ніщинський. Гомерова Іліада (2 пісня)	0-35	"
31. Т. Масарик. Ідеали гуманности	0-35	"
32. Люкін. Юпітер у клопотах	0-30	"
33. М. Костомарів. Письмо до ред. „Колокола“	0-20	"
34. М. Гоголь. Вій...	0-40	"
35. І. Раковський. Вулкани	0-20	"
36. Г. Фльобер. Іродіяда	0-30	"
37. О. Терлецький. Москвофіли й народовці	0-30	"
38—39. І. Тургенєв. Ася	0-40	"
40. Л. Боровиковський. Маруся	0-25	"
41—42. Данте Аліґері. Пекло, пісня I—X	0-40	"
43—45. В. Олехнович. Раси Європи	0-70	"
46—48. Л. Толстой. Крайцерова соната	0-95	"

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN

DATE DUE

~~JAN 2 1992~~

JAN 26 1992

HUKRDUP

UNIVERSITY OF MICHIGAN

3 9015 02241 3341

**DO NOT REMOVE
OR
MUTILATE CARD**

